

Government Oriental Library Series.

BIBLIOTHECA SANSKRITA—No. 23

माधवीया धातुवृत्तिः

THE

DHĀTUVṚTTI

OF

MADHAVĀCHĀRYA.

Vol. I.—Part I.

EDITED BY

A MAHA'DEVA SĀ'STRĪ, B.A.,
Curator, Government Oriental Library, Mysore,

AND

PANDITAPATYAM K. RANGA'CHĀ'RYA,
First Pandit, Government Oriental Library, Mysore.

Published under the Authority of the Government of
His Highness the Maharaja of Mysore.

MYSORE:

PRINTED AT THE GOVERNMENT BRANCH PRESS.

1900.

धातुवृत्तेर्भूमिकायां

—०—

४ पुटे १४ पङ्क्तिरन्ते दृश्य—

यद्यपि-गणरत्नमहोदधौ वर्धमानराचिते चतुर्थाध्याये उक्थायनुक्रमे (१४५ पुटे) “शब्दाङ्गजसु-याशिकौक्षिकलैकायतिकानुनादार्णाल्येतत्सूत्रमाह ” इत्युदाहृत शब्दायनीय सूत्र माधवीयधातुवृत्तौ चुराद्यन्तर्गतजलधातावुदाहृत ‘ यथादिपातिस्पायोर्णा ” इति सूत्र चेपद्वेद सप्रत्युपलभ्यमाने जैनप्रसिद्धशाकदाय नञ्चदानुशासने दृश्यते । तथाऽपि प्रौढमनोरमाया चुरादावूनधातावुदाहृत योपेदवप्रग्नये साप्रतिरस्य शब्दानुशासनस्य अभिनवशाकदायन कतेति स्पष्ट-मुपलभ्यते—यथा—“ अभिनवशाकदायनेन सञ्चदानुशासने गिनिमित्तादपि प्राग्नि-तथावर्णपर इति प्रदर्शित ” इति ॥ तस्मात्प्राग्निनिपतन्न्यायुलिखित शाकदाय-नोऽन्यएवचिरन्तरो जैनप्रसिद्धशाकदायनीयशब्दानुशासनकर्तृदशाकदायनात् । ॥ एव च चिरन्तन ऋक्तन्त्रव्याकरणादेगपि कर्ता भुवमिति ध्येयम् ॥

१७ पुटे १२ पङ्क्ति-“सगमयुतस्य” इति स्थाने “सगमयुतस्य पीत्र ” इति पाठ्यम्.

११ पुटे १४ पङ्क्ति-“वृक्षभूपतिगहभुवस्वगमयुतस्य” इति स्थाने “स गमयुतवृक्षभूपतितनुजस्य ” इति पाठ्यम्.

२० पुटे १५ पङ्क्तिरन्तर दृश्य—

माधयः—(चुरादी हन्त्यर्थाश्चेत्यत्र)

—०—

भूमिका.

व्याकरणं नाम वेदाङ्गेषु मुख्यमङ्गं यदाह पाणिनिशिक्षायाम्-

छन्दः पादौ तु वेदस्य हस्तौ कल्पोऽथ पठ्यते ।

ज्योतिषामयनं चक्षुर्निरुक्तं श्रोत्रमुच्यते ॥

शिक्षा घ्राणं तु वेदस्य मुखं व्याकरणं स्मृतम् ।

तस्मात्साङ्गमधीत्यैव ब्रह्मलोके महीयते ॥ इति.

इदं च व्याकरणे सन्ति इन्द्रचन्द्रादिकृताः प्रस्थानभेदा । ते च (१२६०) समये वर्तमानेन योपदेवेन विरचितात्कविकल्पद्रु-
मादष्टाधिति प्रतीयते ॥

यथा—

इन्द्रं^१श्चन्द्रः^२ काशकृत्ता पिशली^३ शाकटायन^४ ।

पाणि^५न्यमर^६जैनेन्द्र^७ जयन्त्यष्टादिशाब्दिकाः ॥

- (१) इन्द्रो व्याकरणरतेति तैत्तिरीयसंहितायामप्याज्ञायते—“वाग्यै परा-
च्यव्याहृताऽऽदत्ते देवा इन्द्रमनुवन्निमा नो वाचं व्याहृतिरिति सोऽग्रं
वैन्द्रं गृणो मग्ग वैग्यै वाग्ये च मर गृह्याता इति तस्मादेन्द्रनाय
कसह गृह्यते तामिन्द्रो मध्यतोऽग्रक्रम्य व्याकरोत्” (१-४-७)
इति ॥ शाकटायनव्याकरणे च—“जराया इतिन्द्रस्यायि”
(१-२-३७) इतिन्द्र उच्यते ॥ कथासरित्सागरे तु—

मतानि तेषामालोक्य सर्वसाधारणस्फुटः । धातुपाठस्वदाद्याद्यक्रमादन्तादिभक्रम ॥

“पादोऽपि नन्दे शास्त्रिणं वर्णनापो द्विजस्य पाणिनिवररक्षिव्याडी
न्देत्तादयश्शिष्या आसन् । तदा च तप प्रभाजानव व्याकरण
रचितयता पणिनिना स्यात् वररक्षेर्विनादे प्रत्ये तदात्विकपाणि-
निपराजयदुपितरुपादितुतयोरहुहारमिनष्टस्वीयेन्द्रव्याकरणो पर
रक्षि पाणिनिना पराजित तदीयतन्त्रमय प्राचीनशान् इति
वधापलभ्यते

(१) चन्द्रस्तु विग्रमादित्यसहस्रम् भर्तृहारणा प्रणते वाचस्पदीये उल्लिख्यते—

प्रायेण सक्षेपरचीनन्परियापरिषहान् ।

सम्प्राप्य तेषावरणात्मजहस्ततुपागत ॥

वृतेऽथ पतञ्जलिना गुरण्ता तीर्थादाशता ।

सर्वेषा न्यायवीजाना महाभाष्य निरन्धने ॥

य पतञ्जलिष्येभ्या यथा व्याकरणागम ।

काळे स दाक्षिणात्येषु ग्रन्थमात्र व्यतिथित ॥

पर्यन्तादागम न्ध्या भाष्यरीजानुसारिभि ।

स नीतो बहुशायस्य चन्द्राचार्योऽभि पुन ॥ इति

धातुस्तो च—“चन्द्रस्तु मदि ज्ञाये इत्येव पपाठ” (भ्या
१०६) इत्यादिना चान्द्रयाक्यमपि तत्रतत्रोदाहारि

(३) “सम्प्राप्य” (पा ६—१—१८) इति मये ‘विग्र वासहृत्स्नीयम् ।

अथ पाणिनीयम् । दक्षक वैयाग्रपदीयम्’ इति काशिकाया इत्यने ।

मन्त्रापरपर्यायदेवतावाण्डमपि चतुर्भाष्यीरूप पादसहस्रतन्त्रमिति

सप्रशस्यते । प्रतीयते ॥

कविकल्पद्रुमो नाम पद्यनिष्पाद्यतेऽत्र च ॥ इति.

- 4) “यासुध्यापिशले” इत्यादौ पाणिनिना आपिशलिर्निर्दिष्टः । यासु-
धृतौ च भाष्यीयायां शनादौ श्लिणेतौ “तथाचापिशलिः शब्दि-
करणेषु धातुगणमभिधाय करीतेश्च मिदेश्वेत्यम्वयत्” इत्यापिशलि-
सम्प्रदाहारः ॥ शाकटायनाभिधायतौ च—“अष्टका आपिशलि-
पाणिनीया । त्रिसा फासहृत्वा । चतुष्काऽशाकटायनाः ।”
इति दृश्यते । सामभ्रातिशाल्यं चापिशलिद्वृततया प्रसिद्धम् ॥
- (6) ऋक्तान्त्रव्याकरणं नाम सामभ्रातिशाल्यं शाकटायनवृत्तमिति शब्देन्दु-
शेखरोपक्रमे दृश्यते । ~~शाकटायना~~ शाकरणां च शाकटायन आह धातु-
जं नामेति” इति “उणादयो बहुलं” इति पाणिनिमुक्ते पतञ्जलिः ।
अधुना उपलब्धमाने शाकटायनव्याकरणे “उणादयः” इति
मत्र दृश्यते धातोरुणादिप्रत्ययविधायकम् । अत्र शाकटायनीये
“न संयोगात्” (१-१-११६) इति सूत्रं संयोगपरव्यञ्ज-
नस्य द्वित्वनिषेधकं दृश्यते । तत्सूत्रार्थांशुवाङ्मूपाया च “विप्र-
भृतिषु शाकटायनस्य” (८-४-६०) इति सूत्रं पाणिनीयं
प्रतीयते । “विप्रभृतिषु वर्णेषु संयुक्तेषु शाकटायनमतेन न द्वे
भवतः” इति तत्र काशिका । तदेतत्पर्यालोचने इदमेव शाकटाय-
नतन्त्रं पाणिनिसमकालमिति प्रतीयते । परे स्वल्पधैव मति-
पश्यन्ते—“आह्विषो शेजुंस्वा” (१-४-१०६) इति शाक-
टायनीयतन्त्रेऽस्मिन् आदन्तात् द्विपेश परस्य द्वितो लः वैकल्पि-
को शेजुंस्वानो विहितः । “एकदशाकटायनस्यैव” (१-४-१११)
इति पाणिनिना तु स एव जुष्भाऽशाकटायनानुमततया वर्णितः ।
तथा “यासुध्यात्” इति शाकटायनीयतन्त्रेऽस्मिन् वृत्तं वैक-
ल्पिकमस्पष्टभ्रुतिपकारवकारविधानं “ज्योर्लुपप्रयत्नतराशाकटा-
यनस्य” इति पाणिनिना शाकटायनाद्व्यतत्वेन वर्णितम् । वरी

मतानीति प्रतीकमुपादाय “तेषामष्टानां मतानि ग्रन्थान् आलो-
पय” इति तद्विवरणे दृश्यते । तेनाष्टानामप्येषां व्याकरणनि-
ग्रन्था योपदेवसमये सुप्रचारा आसन्नित्यवगम्यते । धातुवृत्तौ तु
इन्द्रं काशकृत्स्नं चान्तरा सर्वेऽपि ते निर्दिष्टाः । योपदेवेनानिर्दिष्टं
कौमारतन्त्रं* भोजनन्त्रा चात्र निर्दिश्यते । योपदेवेन त्वनयोश्चु-
हेजे कारणं नाधिगच्छामः । एतेषु सर्वेष्वपि पाणिनीयतन्त्रमेव
लौकिकवैदिकप्रक्रियापरिपूर्णतया सर्वत्र लब्धप्रचारमधुनोपलभ्यत ।
शब्देन्दुशेखरादौ “श्रुतिमूलत्वादस्यैव वेदाङ्गत्वं” इति वदन्ती
नागेशभट्टादयस्तु एतदन्यस्य व्याकरणतन्त्रस्य वेदाङ्गतामेव
परिसंचक्षते ॥

दमेव शाकटायनीयतन्त्र पाणिनेरनुमत तदा तत्रैव वैकल्पितत्वेन
दृष्टस्य विधेः पाणिनिना शाकटायनीयत्वेनाभिधानं विफलं स्यात् ।
अन्यतन्त्रे नित्यस्य विधेयां प्रतिषेधस्य वा वैकल्पिकताया
प्रदर्शनाय हि तत्पतस्य तन्त्रान्तरवारादुक्तत्वेनोद्देशो दृष्ट इति ॥

(7) अमरस्य तु नामलिङ्गादुशासनमेवाधुना दृश्यते । तत्र पाणिनितन्त्र-
दृष्टप्रत्यया एवाभिज्ञा लिङ्गादिसंग्रहे ॥

(8) नाशिकावृत्तिव्याख्याताऽपि कश्चिदस्ति जिनेन्द्रः ॥

*सातवाहननरपतिसमये सर्ववर्मणां प्रतप्तन्त्रं कृतम् । अस्पैव च वा-
ल्मीकिव्याख्यानतरमितादिक कथासारित्सागरे स्पष्टम् । तत्रापि
आख्यातान्तमेव सर्ववर्मणां कृतम् । अन्तिमं कृत्वाण्ड तु वात्स्या-
येन कृतमिति दुर्गसिद्धहृत्त्यादितोऽवगम्यते ॥

†(११४०) समये वर्णमानुरुचिते गणरत्नप्रहोदयौ भोजो निर्दिष्ट —
शाण्डिल्यशकटाङ्गजचन्द्रगोमि-

दिगम्बमर्षहरिनामभोजश्च ॥

अत्र च तन्त्रे पाणिनिनूनस्य वररुचिकृतवार्तिकस्य च
 सग्रहरूपतया काव्यशान्मन्दमतेदुर्वोधतायां प्राप्तायां सूत्रवार्ति-
 ककारसमसमयेन व्यादिना विरचिते सग्रहामिधानेऽपि लक्षग्रन्थ-
 परिमिते ग्रन्थे देगादिनष्टे च समनन्तरजातेन भगवता पद्मजालिना
 प्रयत्निते विविधन्यायगम्भारे महामाष्येऽपि विपुलदृढयुक्तये मति
 सुगमगत्या आधुशब्दान्वाख्यानप्रदर्शनसरणिर्द्विजा प्रवृत्ते । तत्रेका
 लक्षणक्रमेणैव लक्ष्यान्वाख्यानप्रदर्शनपरा काशिकावृत्त्यादिः ।
 उक्त्यक्रमेणैव तत्तल्लक्षणप्रवृत्तिप्रदर्शनपूर्वकं तदन्यान्वाख्यानपरा चेतरा ।
 लक्ष्याणां च वान्नेदपि प्रतिपदपाठाभावेन स्यनः समासंस्पर्शेऽपि
 सर्वप्रकृतिभूतधातुपाठक्रमादेव क्रमस्समाश्रितो धातुवृत्तिकारेः
 द्वितीयसरणिप्रवर्तके ॥

तत्तत्समानजातीयप्रक्रियाणामेकत्र संकलनेन शब्दान्वाख्यान-
 प्रदर्शनसरणिं तृतीयामनुत्तमद्विजाधुनिकेस्तु प्रक्रियाकोमुदी-
 कारादिभिः सुयन्ततिटन्तादिक्रमोऽप्यवालम्ब्य । तत्र इतरप्रक्रि-
 यातस्तिटन्तप्रक्रिया विशेषतो दुग्धधारणा महामतीनामपि

मेवायिन प्रवर्दीपकनर्तृशुक्ता

माझेनिपेक्षितपदद्वितया जयन्ति ॥

शान्तपुरीय — पाणिनि । शरणाज्ञान शक्ययन । चन्द्रगोमी
 पूज्यश्रन्द्र । शिवल्लो देवनन्दी । भर्तृहरि वाक्यपदीयप्रवर्णी
 पयो कर्ता महामाष्यप्रियाया व्याख्याता च । वामन अवि-
 श्रान्तप्रियाधरव्याकरणकर्ता । भोजनसरस्वतीकण्ठाभरणकर्ता ।
 सुहृदशब्दस्त्रादिवचनत्वात् विरस्यमिषलक्ष्मिवाक्यप्रवृत्तये
 गृह्यन्ते । दीपककर्ता श्रीभद्रेश्वरमुरि ॥ इति,

व्यामोहमावहतीति महाकविप्रयुक्तेष्वपि तिङन्तेषु लक्षणाननुगमदर्शनात्प्रसिद्धं. आह च शाकटायनप्रक्रियासंग्रहकर्ता अभयचन्द्र -

गहनं व्याकरणं स्यात्तत्रापि प्रक्रिया महागहनम् ।

लिङ्लुङ्सन्यङ् कष्टं तस्मादपि धेद्वरं महाकष्टम् ॥ इति.

तदेवं प्राक्तनानामप्येवमवस्थायां किमु वक्तव्यं परतः परतोऽवतरतां तिङन्तप्रक्रियास्वान्वये । तदेतस्माद्गहनतत्प्रक्रियाऽनवधारणान्धतमसाश्च विमुच्येयुरिमे भवन्तो भाविष्यन्तश्च नराः यदि नाम प्रतिधातु तिङां कृदादीनां च प्रत्ययानामसाधारणौ प्रक्रियामुपदर्श्य कश्चन निबन्धो न निबध्येतेति करुणारसपरतन्त्रस्वान्तोऽत्रभवान्सायणाचार्यः. संगममहाराजसचिवपदमधिरूढो माधवाचार्यानुजन्मा सतीष्यपि प्राक्तनीषु धातुवृत्तिषु*तत्रत्यानपि दुरु-

माधवीवाद्या धातुवृत्तौ चुराद्यन्तगंतप्रीन्वातो “अत्र केचन धातुवृत्तिनारा — वृज्प्रीनोडुंश्चतव्य इति पठन्त प्रीण्यतीत्युदाहरन्ति” इत्यभिधानादेतद्धानुवृत्ते चुराऽपि काश्चन धातुवृत्तिनाशय इत्ययो वध्वुरित्यवगम्यते । तथा वाहदेवविश्व कैरलदेशीयपुरवन ग्रामाभिजनो धातुकाव्ये इत्यमाह—उदात्त पाणिनिमुत्रमण्डप प्राग्वास्तुदेवेन तदुध्वंतोऽपम्. । उदाहरत्यै, कुरादरोदितान्धातुन्त्रमेणैव हि माधवाभ्यात् ॥ इति । तद्व्याख्यायामपि तेनैव वृत्ताया “ननु भीमसेनपाठम्यापि मैत्रेयादिधातुवृत्तिभेदवृत्तैः मतभेदादिभिर्व्याहृतत्वादुस्सापद्युदाहरणमित्यागद्व्याह— माधवाभ्यादिति। माधवो नाम धातुवृत्तिज्ञः । तेन तद्विहितो ग्रन्थो रक्षणीय तद्रूपस्याधपस्यानन्वस्य तद्ग्राहयमुदाहरति । अतो न दुरुमाधवीवेति ॥ इति.

कानुकादिविषयात् परिहृत्य लोकोपकारकं धातुवृत्तिनामकं कंचन
नवीनं निबन्धं प्रादुरभावयत् । अस्याऽऽ धातुवृत्तेः माधवीयेति
व्याहारः केवलं सायणार्थकृतात्सकेतादेव न तु माधवाचार्यरचि-
ततया योगात्—स्पष्टं चेद सर्वमस्या एव धातुवृत्तेरारम्भे—
यथा—

अस्ति श्रीसंगमक्षमापः पृथ्वीतलपुरन्दरः ।

यत्कीर्तिमौक्तिकादर्शं त्रिलोक्या प्रतिविम्ब्यते ॥

तस्य मन्त्रशिरोरत्नमस्ति मायणसायणः ।

यः ख्यातिं रत्नगर्भेति यथार्थयति पार्थिवीम् ॥

तेन मायणपुत्रेण सायणेन मनीषिणा ।

आख्यया माधवीयेयं धातुवृत्तिर्विरच्यते ॥ इति.

स चायं सङ्गममहोपतिः* माधवाश्रितस्य बुद्धमहोपतेः संगमसुतस्य
हरिहरसहोदरस्य कम्पराजस्य सुत इति तत्तद्विकरणसमाप्तिगतात्
“इति पूर्वदक्षिणपश्चिमसमुद्राधीश्वरकम्पराजसुतसङ्गममहाराजम-
न्त्रिणा माधवसहोदरेण सायणार्येण विरचितायां माधवीयायां
धातुवृत्तौ” इति वाक्यादवगम्यते ॥ सोऽयं माधवानुजन्मा साय-
णाचार्यः न केवलं सङ्गममहोपतेर्मन्त्री अपि तु कुलगुरुरप्यासीदिति
तदीयादेव यज्ञतन्त्रसुधानिधित्वा प्रतीयते—

तस्याभूदन्वयगुरुस्तत्त्वसिद्धान्तदर्शकः ।

सर्वज्ञस्सायणाचार्यो मायणार्थतनूद्भवः ॥

* अयं च (२०६१) ग्रन्थमयादिते सदासीमनिवृष्ट्यान्कोटिग्रामस्थ
शासने सञ्चरिष्यते ॥

उपेन्द्रस्येव यस्यासीदिन्द्रस्सुमनसां प्रियः ।

महाकृतूनामाहर्ता माधवार्यसहोदरः ॥ इति.

बुद्धभूपान्वयजस्तु कृष्णरायः (१५१२—२५) समयवर्ती तातार्य-
च्छात्रतया प्रसिद्धः । तथाच विश्वगुणादर्श—

काञ्चीमण्डलमण्डनस्य मखिनः कर्णाटभूभृद्गुरोः

तातार्यस्य दिगन्तकान्तयज्ञसो यं भागिनेयं विदुः ।

अस्तोकाध्वरकर्तुरप्ययगुरोस्तस्यैष विद्वन्मणेः

पौत्रश्चैरघुनायदीक्षितकविः पूर्णो गुणैरेधते ॥ इति.

कर्णाटभूभृद्गुरोः कृष्णरायस्य पञ्चसंस्कारकर्तुरिति तद्व्याख्याता
मधुरसुब्बाशास्त्री । अधुनाऽपिच कृष्णरायान्वयजा वाहुजा आनेगो-
न्दीमधिवसन्तस्तातार्याभिजनाशिष्या एव सन्तीति ॥

तदेवं माधवसहोदरेण सायणार्येण स्वरचितकृतेर्माधवीयाख्या-
करणं ज्यायसि भ्रातरि भक्तिभरेणेति केचिन्मन्यन्ते । तत्पुनरनुप-
पन्नमिव मत्वा परे प्रत्यवतिष्ठन्ते. तथाहि—धातुवृत्तेरस्या हि द्वौ
भागौ धातुपाठपठितधातुवृत्तिः तदन्यधातुवृत्तिश्चेति ॥ तत्रादि-
मभागस्यैव माधवीयाख्या कृतेति द्वितीयभागतोऽवगम्यते । यथा
द्वितीयभागस्य प्रारम्भे—

धातुपाठे निविष्टानां धातूनां यः पुरा व्यधात् ।

विवृतिं माधवीयाख्यां भाष्यज्ञहृदयंगमाम् ॥

तेन सायणपुत्रेण व्याख्या काऽपि विरच्यते ।

धातूनां प्रत्ययान्तानां गणसूत्रजुषामपि ॥ इति,

तथा द्वितीयभागस्य मध्येऽपि—“चुरादिभ्यस्स्याथं” इत्येतद-
र्थानुवादावसरे—“चुरादया माधवीयायां धातुवृत्ता व्याख्याताः ।
अप्रार्थविशेषास्तदनुरूपास्तमर्थाविभक्तयश्च लोकप्रसिद्धधनुसारेण

वृत्तिकारेण दर्शिता इत्यस्माभिरपि तथैव प्रदर्शिता । अथान्येभ्योऽपि णिच्प्रदर्श्यते ” इति ॥ तथैतदुपसहारेऽपि—“ इति श्रीसायणेन विरचितेयं प्रत्ययान्तनामधातुवृत्ति समाप्ता ” इत्युपलभ्यते । न खलु द्वितीयभागकरणेलायां ज्यायासि भ्रातरि भक्तिभरो भद्र इत्यभ्यूहितु साम्प्रत, येन द्वितीयभागस्य माधवीयाभिधानानाकलनमुपपद्येतेति ॥ परे तु—मन्त्रिपदाधिरूढमाधवार्यमन्त्रणपरतन्त्रमहाराजनियोगेकनिदाननिर्माणेष्वेव ग्रन्थेषु तदाख्याकरण नान्यत्र । दृश्यते च वेदभाष्यादौ तथा नियोगतः सायणाचार्यस्य प्रवृत्तिः । यथा—माधवीयत्वेनोल्लिखितस्य वेदभाष्यस्य प्रारम्भे—

तत्कटाक्षेण तद्रूपं दधदुक्महीपति ।

आदिशन्माधवाचार्य वेदार्थस्य प्रकाशने ॥

स ह्यह नृपति राजन् सायणार्यो ममानुजः ।

सर्व वेत्त्येष वेदानां व्याख्यातृत्वे निवृज्यताम् ॥

इत्युक्तो माधवार्येण वीरबुक्महीपति ।

अन्वशात्सायणाचार्य वेदार्थस्य प्रकाशने ॥ इति

तथा पुरुषार्थसुधानिधेर्माधवीयत्वेन प्रथितस्य प्रारम्भेऽपि—

सत्यैकव्रतपाल श्रीबुक्मपृथ्वीपति ॥

इन्द्रस्याङ्गिरसो नलस्य मुमतिश्शैब्यस्य मेधातिथि
धौम्यो धर्मसुतस्य वैन्यनृपतेस्स्वौजा निमेगौतम ।

प्रत्यग्दृष्टिररुन्वतीसहचरो रामस्य पुण्यात्मन

यद्वत्तस्य विभोरभूत्कुलगुरुर्मन्त्री तथा माधव ॥

तं सर्वविद्यानिलयं तत्त्वविद्रुक्भूपतिः ।

सत्कथार्कौतुकीं हर्षात् अपृच्छद्राजशेखरः ॥

श्रुतानि त्वन्मुखादेव शास्त्राणि त्रिविधानि च ।

पुराणोपपुराणानि भारतं च महामते ॥

सर्वाण्येतानि विब्रेन्द्र महनान्यल्पमेधसाम् ।

ज्ञातुं कचिन्न शक्यन्ते पुरुषार्थाधिनामपि ॥

तस्मादाख्यानरूपाणि सुखोपायानि सुव्रत ।

पुरुषार्थोपयोगीनि व्यासवाक्यानि मे वद ॥

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा युक्तार्थं बुक्भूपतेः ।

प्रशस्य तं मुठा युक्तो माधवः प्रत्यभाषत ॥

शृणु त्वं भव्यया बुद्ध्या वार्चं मे पुरुषार्थदाम् ।

अयं हि कृतिनामाद्यस्सायणार्यो ममानुजः ॥

पुराणोपपुराणेषु पुरुषार्थोपयोगिनी ।

उपदिष्टा मया राजन्कथास्ते कथयिष्यति ॥

इति प्रसाद्य राजानं सायणार्यमुदैक्षत ।

सायणार्योऽग्रजेनोक्तः प्राह बुक्महीपतिम् ॥

साधुसाधु महामाह बुद्धिस्ते धर्मदर्शिनी ।

वदामि व्यासवाक्यानि लोकानां हितकाम्यया ॥ इति.

तथा च तथाविधनियोगमन्तरैव नामधातुवृत्तेस्त्वय एव प्रथनात्
तत्र माधर्वाणामभिधानानाकलनमिति वदन्ति । परं तु धातुवृ-

त्तिप्रवृत्तेरपि तथानियोगमूलकत्वे धातुवृत्त्युपक्रमे तदनिवन्धनं
किंनिवन्धनमिति विमर्शनीयम् ॥

इदं पुनरिह नश्चिन्तास्पदं यदस्या ातुचेरन्तं प्रविश्य
विमर्शने सायणार्यादन्य एव कश्चित् कर्ताऽस्याः प्रतीयत इति ॥
तथा हि—उपोढातपद्येभ्य परन्तः कस्मिंश्चित्प्राक्तने कोशे इदं
पत्र इदमे—

सुधा तु वृत्तिर्विहिता बुधानां श्रीवत्सचिह्नेन कृतं हि नाके ।

सुधातुवृत्तिर्विहिता बुधानां श्रीकृण्डिनार्येण कलावपीह ॥ इति,

तदनेन कृण्डिनार्यो धातुवृत्तेर्निर्मातेति स्पष्टम् । अनन्तरं तु तत्त-
द्धातुप्रक्रियानिरूपणे यज्ञनारायणार्योऽस्या निर्मातेत्यवगम्यते—
यथा भ्रादो क्रमुधातुप्रक्रियान्ते—

“यज्ञनारायणार्येण प्रक्रियेयं प्रपञ्चिता ।

अस्या निशेषतस्मन्तु बोद्धारो भाष्यपारगा ॥” इति ॥

तथा तत्रैव मन्व्यतिप्रक्रियाया जन्ते—“यथा तु भाष्य
तथाऽस्य न यदुगस्ति ॥

“अथापि शिष्यबोभय प्रक्रियेय प्रपञ्चिता ।

यज्ञनारायणार्येण बुद्ध्यन्तां भाष्यपारगाः ॥” इति,

यद्धातुप्रक्रियाप्रकरणेऽपि—“यदने व्याकरणे यज्ञनारायणार्यः ।
भासमानस्तत्र सञ्चार्यं वक्तव्यर्थः । यदने यज्ञनारायणार्यः । जानाति
वक्तुमित्यर्थः” इति ॥

कल्पकारस्तु पुनरिदं सर्वं परिचिन्त्येत्थं कल्पयन्ते—

यत्सङ्गममहीपतिमन्त्रिपदाधिरुद्धस्सायणार्यो न केवलमेक एवेमां
 इति चकार । अपि तु प्रक्रियाकुशलेस्नैस्तेस्तास्ता प्रक्रिया
 विलेप्य धातुवृत्तिमिमां मजग्रन्थेति । प्रमिद्ध हि श्रीमाधवा-
 चार्यस्येतज्ज्ञातुर्गृह्णिविंशतिः सभूयेव तत्तज्ग्रन्थनिर्मातृत्वम् । तथा
 चाहु पाश्चात्या —“ २४ पण्डितब्राह्मणमण्डल्या युगपत्परिश्रम
 कृत्वा ते ग्रन्था रचिता ये माधवनाम्ना प्रसिद्धा इति जेकम्
 मुद्रितदानपत्रेभ्यः प्रतीयते । तेभ्य एव दानपत्रेभ्यो माधवस-
 बन्धिधृत्तमिदमन्यदपि प्रतीयते । यद्वा जयन्ती तत्परगणगत-
 ग्रामांश्च शासितुं कियन्त समयं नियोजितस्तद्वाग्नेन (माधवेन)
 गोधानामिका कोङ्कणदेशराजधानी विजित्य स्वाधीनीकृता । यत्र
 तेन कूचोरग्रामस्य परिगणे २६ ग्रामाः शासनपत्रपूर्वकं दत्ता
 येऽद्यापि संप्रदानाधीना एव वर्तन्ते । एतद्देशखण्डस्य नाम
 (शके १३१३ (A. D 1391) अर्थात् पोर्चुगादेशीयवासकोडगाम
 सप्तकपुरषस्य तत्र प्रवेशतः १०७ वर्षान्तरिते पूर्वकाले) माधव-
 कृतेतद्देशविजयस्मरणाय माधवपुरीति स्थापितम् ”* इति ॥

यद्वा-कल्पनायास्सर्वपथीनत्वादित्यमपि कटपयितुं युज्यते-यथा
 अधुनाऽस्माभिरपलब्धेषु कंशेष्वेकत्रेव सुधातुवृत्तीति पद्यमुपलभ्यते
 ततोऽत्र श्रीकुण्डिनार्येणेत्येव श्रीसायणार्येणेत्यस्य स्थाने लेखकप्रमा
 गृह्यतोऽपपाठ एव नून स्यात् । तथा धातुवृत्तीनामपि कासां चि
 त्प्रागपि विद्यमानताया अनेनेत्र ग्रन्थेनाद्यगमात् नूनं कुण्डिनार्य-
 कृताऽपि धातुवृत्तिः काचित्पूर्वं स्यात् । तत एव चेद् पद्यमस्यां
 धातुवृत्तो यतः पुनश्चिन्निमित्तादापतितं भवेदित्यपि सम्भाव्यते।
 तथा यज्ञनारायणार्य इत्यप्यस्येव सायणार्यस्य स्मार्त्तरिक नाम
 सायण इति वचनात्वा व्यचहारसिद्ध नामासर्वदर्शनसंग्रहोपक्रमस्थेन

* आनन्दाश्रममुद्रितस्य जैमिनीय यावमात्रमोक्षस्य भूमिकायामिदमन्तोरनीयम्

श्रीमत्सायणदुग्धाधिकौस्तुभेन गह्वोजसा ।

क्रियते माधवार्येण सर्वदर्शनसंग्रहः ॥

इत्यनेन पद्येन सायणेति वंशनामापीति स्पष्टं प्रतीयते यथा
हि • सामवेदभाष्योपक्रमे—

पञ्चाग्निना माधवेन श्रोतागयणसूनुना ।

इति सायणपुत्रत्वेनान्यथोद्धिखितस्यापि स्वस्य माधवाचार्येण
नारायणसूनुत्पत्तिनिधानात् सायणस्यैव नारायणेति सांस्का-
रिकनामान्तरमिति कल्प्यते तथाऽस्यापि सायणस्य माधव-
सहोदरस्य यज्ञनारायणार्येति सांस्कारिकनामान्तरकल्पना नात्यन्त-
मनुपपन्ना ॥ इति ॥

यथा तथा वा भवतु कम्पराजसुतसंगममहीपनौ महीं
शासति तदीयमन्त्रिपदमधिरुढे च सायणाचार्ये प्रग्रन्थोऽयं
प्रादुर्यभूवेति तु न कस्यापि विप्रतिपत्तिपदम् । स च संगमम-
हीपतिः युक्तभूपतिसहभुयः संगमसुतस्य कम्पराजस्य सुतः १२७८
शकः समये आसीदिति शासनवशाद्विरधारि.

ततश्च तत्सन्निकृष्ट एवैतत्प्रग्रन्थाविर्भावस्यापि समय इति
निर्धार्यते । भवति चैतत्सायणसहोदरमाधवार्यसमये संवाद्यो
ग्रन्थान्तरेणापि । यथा—माधवाचार्यो हि सर्वदर्शनसंग्रहोपक्रमे
सर्वशक्तिष्णनामानं स्वगुरुत्वेन निरादेशत—

पारं गतं सकलदर्शनसागराणां

आत्मोचितार्थचरितार्थितसर्वलोकम् ।

श्रीशार्ङ्गपाणितनयं निखिलागमज्ञं

सर्वज्ञविष्णुगुरुं मन्वहमाश्रयेऽहम् ॥ इति ॥

तदन सर्वदर्शनमगरे भारतीतीर्थगुरुनमस्कागद्यनिबन्धनाद्वक्तृभूष-
तेरप्यनुह्येयात् प्रथम सर्वज्ञविष्णोस्सकाशादेव सर्वाणि दर्शना-
न्यर्थात्तानि माधवाचार्येण । सर्वदर्शनसग्रहनिर्माणत परस्ता-
द्वेय तु बुक्तभूषतिमन्त्रिपदमाररोह । समाश्रयश्च श्रीशङ्कराच्चा-
र्याधिष्ठितशृङ्गागिरिपीठाधिपतिपरम्परायांप्रथित श्रीभारतीतीर्थगु-
रम् । तदानीं पुन जेमिनीयन्यायमालादीन् प्रबन्धान् निबन्ध-
येषु भारतीतीर्थगुरोर्ह्येय । तत् पर तु तस्मादेव श्रीभारतीती-
र्थगुरोर्गृहीतपरमहन्माश्रमो विचारण्ययतीन्द्रनासा प्रयातः
ततोयमेवास्यानमव्यतिष्ठत् । तदानीमेव तु विवरणप्रमेयसप्रदादि-
फान् वेदान्तप्रबन्धादिर्ममे येषु युग्महीपतेर्नगोह्येय इति ॥

इति ॥ तदेतत् सर्वदर्शनसंग्रहान्तःपातिनदशाङ्करदर्शनसंग्रहस्य
 श्रद्धातिरेकेण वा निमित्तान्तरेण वा प्रथममेव लिखितवतो
 लेखकस्यैव वाक्यं स्वप्रत्यभिज्ञानाय लिखितं मुद्रापकैश्च यथा-
 लिखितपाठकन्यायानुसारमिस्तथैव सममुद्रि. दृश्यते हि तज्ज्ञा-
 नगरंमरस्यतोभाण्डागारादिषु सर्वदर्शनसङ्ग्रहान्तःपाती शङ्करदर्-
 शनसंग्रहोऽपि ॥ तथा च तत्तत्स्थं शङ्करदर्शनारम्भे—“ इति सर्वदर्-
 शनसंग्रहे पातजलदर्शनं समाप्तम् ॥ सोऽयं परिणामघादः प्रामा-
 णिकगर्हणमर्हति । न ह्यचेतनं प्रधानं चेतनाधिष्ठितं प्रवर्तते ...
 तस्मात्परिणामः परित्यक्तव्यः स्वीकर्तव्यश्च विवर्तवादः.....
 तदेतत्सर्वं वेदान्तशास्त्रपरिभ्रमशालिनां सुगमं सुघटं च ।
 तच्च वेदान्तशास्त्रं चतुर्लक्षणी भगवता वादरायणेन प्रणी-
 तस्य वेदान्तशास्त्रस्य प्रत्यग्रहैक्यं विषय इति शङ्कराचार्याः
 प्रत्यपीपदन्.... इत्युपलभ्यते । अन्तेऽपि—“ दिङ्मात्रमत्र प्रदर्शि-
 तम् । शिष्टं शास्त्रं तत्रैव स्पष्टमिति सकलं समाप्तम् ॥ इति
 श्रीसायणाचार्यविरचिते सकलदर्शनशिरोऽलङ्काररत्नं श्रीमच्छाङ्कर-
 दर्शनं परिसमाप्तम् ” इति ॥ तस्मान्मिथ्यैवेदं विवरणप्रमेयसंग्र-
 हनिर्माणानन्तरं सर्वदर्शनसंग्रहनिर्माणमिति ॥

सर्वशविष्णुतनूजंश्च चेनुमद्वो हरिहरमहाराजाश्रित इति तर्क-
 भाषाव्याख्यानस्य चेशुभट्टरचितस्योपसंहारवाक्यादवगम्यते ।
 यथा—“ इति श्रीहरिहररायपालितेन सहजसर्वशविष्णुदेवाराध्य-
 तनूजेन सर्वज्ञानुजेन चेनुमद्वेन विरचितायां तर्कभाषाव्याख्यायां
 तर्कपरिभाषाप्रकाशिकायां प्रमेयादिपरिच्छेदः ” इति । स चायं
 हरिहरमहाराजः शुक्रमहीपतेस्सुत इति काव्यमालान्तर्गतप्राची-
 नलेखमालान्तःपाति (४) लेखादिभिरवगम्यते ॥

एवं चेदुभयदृष्टताया निरुक्तेर्व्याख्यायामन्ते—“इति शक्ति-
 कृत्यतिरिक्तेन पदवाक्यप्रमाणेन श्रोत्रिणास्त्वमद्वैतपरनामधेयेन
 चतुर्गामनिरूपकेण श्रोत्रिणांशठारिगोमोन्त्रादिप्येन कृतायां चेदुभ-
 द्वायनिर्बचनव्याख्यायां विमलान्यायां गुणकर्मादिपदार्थनिगति-
 व्याख्यानां संपूर्ण” इत्युपलभ्यते । न च श्रोत्रिणांशठारिगोमोन्त्रः
 मद्राक्षनागार्थपतिक्रयच्छृङ्गनगरमधितिष्ठतां ब्रह्मोपलमडाभ्याना-
 धिपतितया प्रधितानां यतोन्त्राणामादिम इति तन्मठपरम्परातोऽपग-
 म्यते । एवं न एव श्रोत्रिणांशठारिगोमोन्त्रः ब्रह्मतन्त्रस्यतन्त्रय-
 तोन्त्रादिप्यस्य घटिकागतवर्द्धायनाज्ञद्वारा भास्वः । यः तत्तु
 ब्रह्मतन्त्रस्यतन्त्रयतोन्त्रः स्यात्प्रतं मर्त्यगूरनगरिमधितिष्ठतां श्रोत्रिणा-
 तन्त्रपरकालमदाभ्यानाधिपतितया प्रधितानां यतोन्त्राणामादिमः ।
 यस्म्यय गुरुः पदान्तदेशिकापगमाया श्रोत्रिणांशठारिगोमोन्त्रः । न चार्थं
 श्रोत्रिणांशठारिगोमोन्त्रः (११०.२) तमे शक्तयर्थे जनिनः (११०.१) शक्तयर्थे-
 र्यन्तमागोमोन्त्र इति गुरुपरम्पराप्रमाणपठनात्—

श्रोत्रिणोन्त्रे शक्ते शृङ्ग उद्गुह्येद्वैधरः ।

सन्ध्यायै शक्ते प्रायान्ताभ्येन परमं पठय ॥

अस्यां च धातुवृत्तो भूयांसः प्राचीनाः निबन्धा निबन्ध-
काराश्च क्वचित्तत्तदुक्तिखण्डनाय क्वचित्स्वोक्तसवादाय क्वचिच्च
स्वोपदर्शितार्थप्रतिष्ठापनाय च तत्रतत्रोदाहारिणः । तेषु प्रथ-
ममत्र निबन्धाः प्रदर्शयिष्यन्ते —

• अनुस्मृतिः—(म्वा. ७२).

अमरव्याख्या—(म्वा. ४७२).

अमोघविस्तर—(म्वा. ११२).

अमोघा—(म्वा. १३५). इयमेव शाकटायनीयाऽमोघवृत्तिरित्यपि
व्यवहियते ॥

आपिशलिसूत्रम्—(अदादौ रुधातौ, तनादौ ऋणुधातौ च).

आभरणम्—(म्वा. ९४). इदमेव शाब्दिकाभरणनाम्नाऽपि
व्यवहृतम् ॥

उणादिवृत्तिः—(म्वा. ८०) इयमुज्ज्वलदत्तकृतवृत्तेरन्या ॥

• काण्डशेषः—(म्वा. ४७२) कौश ॥

कातन्त्रसूत्रम्—(अदाद्यन्तर्गते जागृधातौ).

कैयटं—(अदादौ कसिधातौ). भाष्यप्रदीपनामकम्.

कौमाराणां सूत्रम्—(दिवाद्यन्तर्गते प्रीञ्धातौ).

क्रियानिघण्टुः—(म्वा. ९४८, चुराद्यन्तर्गते यतीधातौ च)
वीरपाण्ड्यक्षितीशकृतादतिरिक्त ॥

क्षुरः—(म्वा. ११३, १६८) खजुर्वेदभाष्यम्.

क्षेमेन्द्रन्यास—(म्वा. २६४). (१०२०—१०८०) आग्लेय समये

काश्मीरदेशे अनन्तराजसमये आचित्यविचारनर्चाद्यनेक ग्रन्थकर्ता
क्षेमेन्द्रः प्रसिद्धः । तेनैव निर्मितोऽयं भवेत् ॥

गणरत्नमहोदधिः—(कण्ठार्द्रा) । ११९७ शकवर्षे गोविन्दसूरि-
शिष्येण वर्धमानेन रचितः ॥

गणवृत्तिः—(तनादौ रुञ्धातौ).

गुरुटीका—(तनादौ रुञ्धातौ) आग्नेयधृततयोक्ता.

चरकम्—(भ्या. १११) धातुविवृतिरूपं वैद्यकचरकादन्यत्.

तन्त्रान्तरम्—(भ्वा. १४३).

तरङ्गिणी—(भ्वा. ९३).

दैवम्—(भ्वा. ३९२).

धातुपारायणम्—(भ्वा. १०९).

धातुमदीपः—(अदाद्यन्तर्गते असधातौ).

धातुवृत्तिः—(भ्वा. ११९, चुराद्यन्तर्गते श्रीञ्धातौ च). तर-
ङ्गिण्यामप्युपात्ततयोक्ता.

न्यासोद्योतः—(भ्वा. ७४).

पदमञ्जरी—(भ्वा. ९८) काशिनावृत्तिव्याख्या हरदत्तकृता ॥

पट्टशेषः—(अदाद्यन्तर्गते इणधातौ).

पारायणम्—(भ्वा. ३७९) इदमेव धातुपारायणमित्यपि व्यव-
ह्रियते ॥

पुराणव्याकरणानि—(चुरादौ—भूधातौ).

प्रक्रियारत्नम्—(भ्वा. ७३).

प्रदीपः—(म्वा. ८४) काशिकावृत्तिव्याख्या वृत्तिप्रदीपनाम्नी.
प्रयोगमुखम्—(तनादौ वृत्तधातो) आत्रेयधृततयोक्तम्.

बोधिण्यासः—(म्वा. १२३) “बोधिण्यासेऽपि सातिस्मुखे वर्तत
इति । जिनेन्द्रहरदत्तो तु सातिर्हेतुमण्यन्त इति ॥” इत्यत्रत्य-
धान्यपर्यालोचनया बोधिण्यासकाराजिनेन्द्रो भिन्न इति प्रतीयते ।
काशिकाविवरणपक्षिकायाः कर्ता कश्चिदस्ति जिनेन्द्रः । यस्यां “इति
स्थविरजिनेन्द्रबुद्धविरचितायां काशिकाविवरणपक्षिकायां” इत्युप-
भहारवाक्यमुपलभ्यते । जिनेन्द्रव्याकरणकर्ता जिनेन्द्रबुद्धस्तु पूज्य-
पादापरनामा क्रिष्टीयपञ्चमशतके आसीत् ॥ कर्णाटकशब्दानु-
शासनव्याख्याने जिनेन्द्रोऽपि “आरेगोवदेहोचित्यनन्तरं इरुस्ताविति
तच्छब्दं प्रायुह्य भगवान् देवनन्दः” इत्याह ॥

भट्टिकाव्यम्—(म्वा. ४८८).

भागवृत्तिः—(म्वा. ३७०).

भारतम्—(म्वा. ४८८).

मन्त्रमन्त्रभाष्यम्—(म्वा. १३१) हरदत्तविरचितम्.

माधवीयधातुवृत्तिः—(नामधातो).

रघुवंश—(भुदो ९७).

वाक्यमञ्जरी—(दिवादौ दीङ्धातो).

वाचकवार्तिकम्—(म्वा. ६३२) मुष्ठाकरेण रक्तम्.

वामनालङ्कार—(म्वा. ६९४).

वासवदत्ता—(अदादौ पाधातो).

विस्तरः—(अदाद्यन्तर्गते असधातौ).

वृत्तिन्यासः—(म्वा. ९८).

वृत्तिप्रदीपः—(म्वा. १९०).

वैजयन्ती—(नामधातौ) यादवप्रकाशकृतः कोशः.

शाकटायनन्यासः—(म्वा. ९४).

शाकटायनामोघा—(म्वा. ३४१) पुरुषकारधृततयोक्ता.

शावरभाष्यम्—(म्वा. ४५४).

शान्दिकाभरणम्—(तनादौ सिणुधातौ).

श्लोकगणपाठः—(नामधातौ).

श्लोकवार्तिकम्—(म्वा. ८०, १८५) मीमांसाश्लोकवार्तिका-
दन्यो व्याकरणग्रन्थः । वररुचिवार्तिकेषु श्लोकरूपाणां वार्तिका-
णां संग्रहरूपो भवेत्.

सम्पता—(म्वा. १११).

सुबोधिनी—(म्वा. ७३):

हेलाराजीयम्—(म्वा. ३१०).

एते पुनर्ग्रन्थकर्तारो निर्दिष्टाः—

अमरसिंहः—(म्वा. ४७२).

आचार्या.—(म्वा. २८) तन्त्रवार्तिककर्ता.

आत्रेयः—(अदादौ कसिधातौ).

आर्या —(म्वा २१२).

इन्दु —(म्वा. ६४७)

काश्यप —(म्वा ९४).

केशवस्वामी —(म्वा. ११९)

कौमारा —(अदादौ प्रीञ्घातौ)

कौशिक —(म्वा. २२८)

क्षीरस्वामी —(म्वा. ७३)

गुप्त —(म्वा. ४४६).

गोविन्दस्वामी —(म्वा. ३६३) एतत्कृत बहुचद्वाह्मणभाष्यमु-
पात्तमत्र.

चन्द्र —(म्वा. १०९) अय निबन्धकार प्रतीयते.

चान्द्राः —(म्वा. ७१)

जयादित्य —(म्वा ६३२) अय च काशिकावृत्तिकर्त्रो वामन-
जयादित्ययोरेकतर प्रसिद्ध । “प्रथमद्वितीयपञ्चमपठा वामनकृतवृ-
त्तय । इतरे जयादित्यकृता इत्यभियुक्ता ” इति ‘बह्वल्पाथान्’
इतिसूत्रे शब्दरत्नम् । म्वाद्यन्तर्गतयमधातुप्रकरणस्थेन धातुवृत्ति-
ग्रन्थेन तु प्रथमाध्यायवृत्तिरपि जयादित्यकृतेति प्रतीयते ॥

जिनेन्द्र —(म्वा. १२३).

दुर्गः —(म्वा. १२७).

देवः —(म्वा. २६२).

दौर्गाः—(अदादौ वृजिधातौ).

द्रमिडाः—(म्वा. १६२).

धनपालः—(म्वा. १३९).

नन्दी—(म्वा. २२८).

पिनाकी—[विकारी] (म्वा. ४९८).

भट्टनारायणः—(तुदाद्यन्तर्गते किरतौ) वेणीसंहारकर्ता.

भट्टभास्करः—(म्वा. ११३) ज्ञानयज्ञाख्यस्य वेदभाष्यस्य कर्ता.

भट्टिः—(अदादौ इणधातौ).

भवभूतिः—(स्वादेशे. २९).

भागुरि.—(म्वा. ७३).

भाष्यकाराः—(म्वा. ९०४) वेदभाष्यकर्तारः.

भोजराजः—(म्वा. ९०२, अदादौ वचधातौ च).

भोजीयाः—(म्वा. ६९६).

माघः—(अदाद्यन्तर्गते शब्धातौ).

मुरारिः—(अदाद्यन्तर्गते राधातौ).

मैत्रेयः—(म्वा. ९४).

मैत्रेयरक्षितः—(म्वा. २२९).

यादवमहाशयः—(म्वा. ७२) वैजयन्तीनिगट्टकारः.

रक्षितः—(म्वा. ६९०)

रभगः—(म्वा. ६२९) निगट्टकारः

राजानकः—(म्वा. १०४) अष्टादशप्रत्ययकर्ता.

रामदेवमिश्रः—(म्वा. ११२, दिवादौ पुह्वातौ च).

वर्धमानः—(तनादौ ऋणुषातौ).

वामनः—(म्वा. २७१) तुदाद्यन्मर्गतवृषघातुवृत्तो सप्तमाध्या-
यवृत्तिः वामनकृतेति प्रतीयते । " उपसर्गोः क्रियायोगे " इति
सूत्रस्थमनोरमया अष्टमाध्यायवृत्तिरपि वामनकृतेति प्रतीयते ॥

वासुदेवः—(म्वा. २६४)

व्याघ्रभूतिः—(म्वा. २४२) एतत्कृतेव अनिङ्कारिका " एकाच
उपदेशे " इतिसूत्रे काशिकायामुदाहृता.

शाकटायनः—चुगादौ पूलघातौ शब्दानुशासनस्य चतुरध्यायी
रूपस्य कर्ता । अयं चाभिनवशाकटायन इति सांप्रदायिकाः । स्पष्टं-
वेदं चुरादावूनघातौ मनोरमादौ ॥

शाक्यमुनिः—(म्वा. ४७२, अदादौ राघातौ च).

शिवदेवः—(म्वा. ४०९).

• शिवस्वामी—(म्वा. ६३२).

श्रीकरः—(म्वा. ९४).

श्रीकराचार्यः—(म्वा. ९६)

श्रीभद्रः—(चुरादौ पृषातौ).

श्रीधाम[राम]स्वामी—(म्वा. १२४)

सीरदेवः—(म्वा. ४१०).

सुधाकरः—(म्वा. ९९).

सुभूतिचन्द्रः—(म्वा. ७३).

स्वामी—(अदादौ वृजिघातौ).

हरदत्त—(म्वा. ९८).

हरियोगी—(म्वा. ४१४).

अत्रेत्यमनेकेषु प्रबन्धेषु प्रबन्धकारेषु च धृतेष्वपि वोपदेवस्य तदीयस्य कामधेन्वादिग्रन्थस्य चेहानुज्ञावनं तु समसमयसमुदितत्वाद्वा पूर्वसमयसमुदितत्वेऽप्यनतिचिरसमुदितत्वाद्धेत्यवधारयामः ॥ तथा हि—

स खलु वैयाकरणेषु विश्रुतप्रभावो वोपदेवो हेमाद्रिशिष्यतामात्मनः कविकल्पद्रुमान्ते प्रख्यापयति—

विद्वद्धनेशशिष्येण भिषकेशवसूनुना ।

तेने वेदपदस्येन वोपदेवाद्विजेन यः ॥

स्वर्गे गीर्वाणनार्यस्सुरपतिमभितश्शाब्दिकानां वरेण्यं पाताले नागराजं भुजगयुवतयो यस्य गायन्ति कीर्तिम् ।

यस्तीर्णश्शब्दपाथोनिधिमखिलमिदं गोप्पदं वा सुराद्रेः

शिष्योऽकार्षीद्धनेशः कविकुलतिलकः कैशविर्योपदेवः ॥

अत्र मुराद्रिपदं हेमाद्रिपर्यायः । सोऽपि हेमाद्रिः यादयान्वयज-
सिद्धणनृपातिमुतजैतुगिनृपातितनुजस्य कल्हरापराभिधकृष्णराजानुजस्य
महादेवनृपस्यामात्यपदमधिरूढ इति चतुर्वर्गचिन्तामणेर्हेमाद्रचपरनाम्नो
निबन्धस्योपोद्घाते समुपलभ्यते । हेमाद्र्याश्रितस्य महादेवनृपतेर-
ग्रजः कल्हराभिधानकृष्णनृपश्च (११७०) मिते शकाब्दे तत्स-
मसमये च (१२४६) मिते आंग्लेयाब्दे उभोति काव्यमालामुद्रि-

प्राचीनलेखमालायां प्रकृतिनात् (३९) सहाय्यद्विताहानपत्रादवग-
म्यते । कृष्णराजे तस्मिन् दिवंगते महादेवः पृथिवी शशासेति च
चतुर्गोचिन्तामण्युपोद्घाते स्पष्टम् । धातुवृत्तिरारस्याश्रयभूतोऽपि
सङ्गममहाराजः (१२७८) मिते शब्दे तत्समसमये च [१३५५]
मिते आग्लेयाब्दे बभूवेति च प्रागेव निरूपितमस्माभिः । तस्मात्
आग्लेयशकीययोः त्रयोदशशतकान्तिमभागचतुर्दशशतकमध्यभागयोर-
न्तराले भवन्तो बोपदेवधातुवृत्तिरारौ नातिव्यग्रहितसमयमाविनावि-
ति सिद्धम् । बोपदेवकृतग्रन्थो धातुवृत्तिकारेणावलोकित इति तु शक्य-
मेवाभ्युहितम् । यतोऽसौ धातुवृत्तिरार — पूर्वत्रासिद्धसूत्रकाशिको-
दाहृतस्य अजिद्वदितिरूपस्य कामधेनो बोपदेवेन अजिद्वदितिरूपं
समर्थयता दूषितस्यापि साधुता समर्थयामास चुराद्यन्तर्गते वृत्तधातौ ।
उक्तं च शब्दकौस्तुभे “द्विवचने चि” इति सूत्रे—

बोपदेवमहाग्राहग्रस्तो वामनदिग्गजः ।

कीर्तरेवे प्रसङ्गेन माधवेन विमोचितः ॥ इति*

अथैवंविधविधिविधप्राचीननियन्धाशयविमर्शपुरस्सरं विराचे-
तायामप्यस्यां धातुवृत्तौ प्रतीयन्ते केचिदोपा आकरयिरोधप्र-
योगविरोधयुक्तिविरोधादयः । ते च नर्गनिर्भट्टेजिदोक्षितनोगश-
भट्टप्रभृतिभिस्तत्रतत्र बहुधा प्रादर्शितः । निदर्शनार्थं पर-
मिह केचित्प्रदर्शयन्ते—

तत्र भाष्याद्याकरविरोधो यथा—‘भक्तप्रायामलापे उत्तरपद-
मनक्तम् । स्थानियद्वायश्चालिग्रहित्वाश्रेत्येका उत्तरपदत्वाभावात्
प्रातिपदिकान्तनुम्निभक्तिषु चेति विकल्पो भवति वृत्तप्रो-
वृत्तश्च इति’ इति हनधातुप्रकरणे अदादां धातुवृत्तावशोक्तम् ।
तदिदं ‘अदुप्याहनुम्यवायेऽपि’ इति सूत्रमाप्यनिरुद्धम् । तत्र

*माधवीये वार्तनिर्णये तु “जयप्यसौ हेमाद्रिप्रभृतिषु ग्रन्थेषु निर्णयः” इति स्पष्ट-

मेव हेमाद्रिनिर्दिष्टः ।

हि—“कुप्यवाये हादेशेषु प्रतिषेधो वक्तव्यः । किं प्रयोजनम् । प्रयोजनं वृत्रघ्नं सुघ्नं प्राधानीति । ‘इन्तेरत्पूर्वस्य’ इत्यत्पूर्व-ग्रहणं न कर्तव्यं भवति” इति वृत्रघ्न इत्यत्र णत्वप्रतिषेध-पराभावि ॥

एवं क्रत्यादौ ग्रहधातो—“जाग्रहीता जाग्रहीष्यति । ‘ग्रहोऽ-लिटि’ इत्यत्र ग्रहेर्यद्विहितमार्धधातुकं तस्य य इडिति विहि-तविशेषणत्वेऽपि द्विःप्रयोगरूपत्वादिर्वचनस्य द्विरक्तोऽपि स एव ग्रहिरिति दीर्घो भवति” इत्यभिहितम् । तदिदं भाष्यादिवि-रुद्धम् । तथा हि—एकाचो द्वे प्रथमस्य इति सूत्रे ग्रहेरङ्गात् इति भाष्यमुपादाय कैयट आह तृचोऽपि जरिगृहीत्यङ्गं न तु ग्रहिः विशेषणसामर्थ्याद्धि यथाश्रुतरूपाभयणमिति । यद्यपि तत्र य-ङन्तं प्रक्रम्येद्मुक्तं तथाऽपि युक्तिसाम्याद्यङ्गुगन्तेऽपि न दीर्घ इति लक्ष्यते इति ॥

एवं नामधातुप्रकरणे—‘कविर्वाचरति कवयति’ इत्युप-क्रम्य ‘लुङ्चन्तरङ्गमपि शुणं सिचि वृद्धिरपवादत्वाद्धात इति वृद्धाद्यादेशो च अकचायीत्’ इत्यभिहितम् । तदिदं कैयटा-दिविरुद्धम् । सिचा धातोराक्षेपात् ‘ऋत इडातोः’ इत्यतो धा-तोरेत्यनुवर्तनाच्च धातुरेव यो धातुरिति व्याख्यानमाश्रित्य ना-मधातोर्न वृद्धिरिति कैयटादिभिरभिधानात् ॥

एव ष्यादौ कपधातौ—“आकपेण चरति आकपिकः । ‘आकपात् छल्’ इति तृतीयान्तादस्माच्चरतीत्यर्थे छल्” इत्य-भिहितम् । तदिदम्—

आकर्षात्पर्षादेर्भस्त्रादिभ्य कुसीदसूत्राच्च ।
आवमथात्किसगटेप्पितप्पडेते ङगधिकारे ॥

इति वार्तिकविरुद्धम् । एतद्वार्तिके आकपात्पर्पादेरिति पाठक-
ल्पने वृत्तभङ्गापत्तेः ॥

एवं भ्वादौ भूयातौ—अस्ति सिचोऽपृक्त इति सूत्रे द्वि-
सकारकनिर्देशं केषांचिदभिमतत्वेनानूद्य दूपायित्वा अस्ति सिच
इत्यस्य तन्त्रेण विद्यमानसिच इत्यर्थान्तरपरत्वं स्वयमभिहितम् ।
तदपि भाष्यविरुद्धम् । स्थानिवत्सूत्रे आहिभुयोरीदृप्रतिषेध इति
वार्तिकं प्रक्रम्य ‘मघतेश्च न घक्तव्यः । अस्ति सिचोऽपृक्त इति
द्विसकारको निर्देशः अस्तेस्सकारान्तादिति’ इति भाषणात् ॥

कचित् महाकविप्रयोगविरोधोऽपि । यथा—भ्वादौ बुधिर्
बोधने इति धातो ‘अस्य तशब्दे दीपजनेति चिण्णेति अ-
बोधिष्ट इत्येव मघति । तत्र हि द्वैद्यादिकैर्निस्पात्मनेपदिभिर्गर्क-
मैस्साहचर्यात्तादृश एव बुधिः गृह्यते’ इत्यभिहितम् । तदिदं महा-
कविप्रयोगविरुद्धम् । ‘क्रमादमुं नारद इत्यगोधि सः’ इति माघे
‘अबोधि तज्जागरदुःखसाक्षिणि’ इति नैपथ्ये च सकर्मकादपि
बुधेऽधिपददर्शनात् ॥

कचित्तु युक्तिविरोधोऽपि । यथा—अदादौ गधातौ अतिरि-
ब्राह्मणकुलमित्यत्र इत्थुपक्रम्य “आमि तु ‘नुमचिरतृचद्भावेभ्यो
नुद्पूर्वविप्रतिषेधेन’ इति नुदधात्वे च अतिराणामिति मघति”
इत्यभ्यधायि । तदिदं न युज्यते “इस्यनद्यापो नुद्” इति नुटि
कृते इत्यादिविमक्तिपरकतया “रायो हलि” इत्यात्वप्रवृत्तौ
नुष्णामित्तस्य इत्स्वसन्निपातस्य विघातप्रसङ्गात् “सन्निपातल-
क्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्य” इति परिभाषाविरोधात्,
“नामि” इति दीर्घस्तु आरम्भसामर्थ्यादेव सन्निपातपरिभाषां
याघत इति अतिराणामित्येव युक्तमिति ॥

एवं भूदौ पधधातौ—“एत्येधत्युद्धु” इति सूत्रे अनु-
 पृत्तमेचीति पधतेरपि विशेषणम् । मामवान् प्रेदिधत् इत्यत्र
 व्यभिचारसंभवात् ” इति वृत्तिप्रदीपकारमतं प्रकृतिग्रहणे
 ण्यन्तस्य ग्रहणासम्भवाच्चिराकारि । तदिदं न युज्यते । एधते-
 ग्रहणे ण्यन्तस्य ग्रहणासम्भवेऽपि णिच्प्रकृतेर्ग्रहणस्य दुर्वा-
 रतया माप्रेदिधत् इत्यत्र प्रकृतिभूतस्य पधतेरेजादित्वव्यभि-
 चारावश्यकत्वात् । “योगविभागः कारिप्रते । वृद्धिरेचि । तत
 एत्येधत्योः । एत्येधत्योश्चैवो वृद्धिर्भवति । तत ऊठि । ऊठि
 च वृद्धिर्भवतीति ” इति भाष्ये एचः एत्येधत्योरुभयत्रापि सम्ब-
 धस्य भाषणाच्च ॥

एवं श्वादौ भूधातौ दम्भूशब्दः अन्धूदम्भू इत्यादि-
 ना दृढशब्दे उपपदे दृढशब्दस्य दम्भावस्य भूधातोः कृप्रत्य-
 यस्य च निपातेन सिद्धेः इत्येकः पक्षः । दम्भो ग्रन्थ इत्यस्मा-
 त्कृप्रत्यये निपातनेन सिद्ध इत्यन्यः । तदेतत्पक्षद्वयेऽप्युकारो न
 धातोरित्युच्यतेऽप्रसङ्गादजादिविभक्तौ यणेवेति रूपे न भेद-
 इत्यभ्यधायि । तदिदं न युज्यते । दृढशब्दोपपदकभूधातुप्रकृ-
 तिकस्य दम्भूशब्दस्य औप्रत्यये अमि च दन्करपुनः पूर्वस्य
 भुवो ‘यण्वकव्यः’ इति यणः प्रवृत्तेः दमिप्रकृतिकस्य तस्य
 प्रथमयोः पूर्वसवर्णः “अमि पूर्वः” इत्याभ्यां पूर्वरूपस्य
 प्रवृत्तिरिति रूपभेदस्य सत्त्वात् ॥

एवं चुटदौ यत्रिधातौ—“अत्रापि पूर्ववत् (चिन्तिवत्)
 इदित्करणत्वात् यन्त्रतोल्याद्यपि भवति ” इत्युक्तम् । तथा कुट्रि-
 तत्रिभ्रिप्त्रपि कुट्रिति तन्त्रति मन्त्रतोत्युदाहृतम् । तदिदं चि-
 न्त्यम् । यत्रितत्रिभ्रिप्त्रयो हि संयोगान्ताः । तेषां सकार-
 विशिष्टपाठेऽप्यनिदितामिति लोपो न लभ्यते नकारस्यानुपधा-

चात् तत्कथं तेषामिदित्त्वं णिजभावं ज्ञापयेत् । चिन्त्यादित्या-
दौ णिजभावपक्षे नलोपव्यावृत्त्या सार्थकतां लभमान इका-
रो णिजभावं चिन्तेर्ज्ञापयतीति तूचितम् । न चेह तथेति स्फुटं
वैयर्थ्यमिति ॥

एवं भ्वादौ भूधातौ—“घोमोति—‘भूसुवोस्तिष्ठि’ इति
गुणनिपेधोऽत्र न भवति दाघर्तिसूत्रे वोभूत्विति छन्दसि गुणा-
भावार्थान्निपातनाज्ज्ञापकात् । इदमेव प्रकृतिग्रहणे ‘यद्गुणस्तस्यापि
ग्रहणमित्यत्र ज्ञापकम्” इत्युक्तम् । तदिदं न सङ्गच्छते । अस-
त्यामुक्तपरिभाषायां वोभूत्वित्यत्र भूसुवोरित्यस्याप्राप्त्या गुणनि-
पेधार्थतया निपातनस्य चरितार्थत्वात् ॥

एवं नामधातुप्रकरण एष “घौरिवान्वयति देवति” इत्य-
मिहितम् । तदिदमनुचितम् । ऊठि युगन्तेति गुणं दाधित्वा
अन्तरङ्गत्वाद्यणि दधतीत्यस्यैवाचित्यात् । न च आणि कर्तव्ये
बहिरङ्गस्योढोऽसिद्धत्वम् । नागमन्तर्यं इति निपेधात् । न च
घाणादाङ्गं इति गुणस्य वर्लायस्त्वम् । समानाश्रये हि तत् न
तु व्याश्रयेऽपि । सिवेरीणादिके नप्रत्यये ऊठि यणि गुणे स्यो-
नशब्द इति जुहोत्यादौ वृधातौ धातुवृत्तौ स्वयमभिहितस्येत्य-
मेव सङ्गमनीयत्वात् ॥

एवं भ्वादौ उप्तधातौ—ऊखतुः इत्यादौ सवर्णदीर्घस्यान्त-
परत्वेनाभ्यासलोपत्वात् ह्रस्वो न भवति । अभ्यासमाश्रयत्वे-
नान्तरङ्गेऽस्मिन् पूर्वपराश्रयस्य बहिरङ्गस्य सवर्णदीर्घस्य अस्ति-
त्वं बहिरङ्गमन्तरङ्गे इत्यसिद्धत्वात् । इत्यमिहितम् । तदिदं न
सङ्गच्छते । घाणात्सवर्णदीर्घात् आङ्गस्य ह्रस्वस्येवान्तरङ्गत्वात् ।
घाणादाङ्गं वर्लाय इति न्यायात् । तस्मात् आङ्गत्वात्पञ्चमवृत्त-
श-

णप्रवृत्त्या ह्रस्वे कृते ततस्सवर्णदीर्घः । पुनर्ह्रस्वस्तु नापाद्यः
सकृत्प्रवृत्तिन्यायादित्येव युक्तम् ॥

अथादौ भूधातो—“अयोभूवन् इत्यत्र सिच. प्रत्ययत्क्षणेन
अस्ति सिचोऽपृक्त इति जुस्भाव आत एवेति नियमान्न भवति ।
अभ्यस्ताथ्यस्तु विदिसाहचर्याल्लङ्घित इति नेह प्रसज्यते ।
विदेर्ह्राद्व्यवाहितो झिल्लङ्घेय सम्भवति” इत्यभिहितम् । तदिदं
न युज्यते । “द्विस्त्रिश्चतुः” इति सूत्रे कृत्वोऽर्थग्रहणेन क्वचि-
त्साहचर्यानाश्रयणस्यापि ज्ञापितत्वेन इह साहचर्यस्य नियाम-
कत्वासम्भवेन जुस एव युक्तप्रवृत्तिग्रात् । अत एव भाष्ये
‘अथ परस्मिन्’ इति सूत्रे पञ्चमीसमासप्रयोजनतया अपीप-
चन्वित्युदाहृतम् । किञ्चेह अन्तादेशप्रवृत्तिवैलायां ‘अदभ्यस्तात्’
इत्येतत्प्रवृत्तिर्दुर्वारा । तस्मान्न पदामेदेन अयोभूवुरिति वा अयो-
भूवदिति वा रूप युक्तम् । न तु अयोभूवन् इति ॥

चुरादौ पृग्रातौ दीर्घोच्चारणस्य सेदकत्वार्थतामाश्रित्य णि-
ष्पाक्षिकतालिङ्गत्वमभिहितम् । तदिदं न युज्यते । धातुपाठकृता
पाणिनिना विशिष्येचोदात्तानुदात्तानां पाठात् । न हि ऋक्-
रान्तास्सेदका इति तेन परिभाषितम् । येनेत्थ तस्याशयः क-
ल्प्येत । अत एव कविष्वप्यद्रुमे पारयतेर्नित्यण्यन्तत्वनुक्तम् ॥

चुरादौ सामयुद्धे इत्यत्र “सङ्ग्रामशब्दात् तत्करोतीति
णिचाऽपि सिद्धाविह सङ्ग्रामस्य पाठस्सोपसर्गात्सङ्घातात्प्रत्ययार्थः”
इत्युपक्रम्य “अस्यानुदात्तेत्यमपाणिनीयमिति पाठस्य तदर्थतया
न शापकत्वमङ्ग” इत्यभिहितम् । तदिदं न युज्यते । युद्धे
यो ग्रामशब्द इत्युक्त्यैव सामर्थ्यात्सपूर्वस्य लामे तद्विशिष्टपा-
ठस्य ज्ञापकत्वसम्भवात् अत्रानुदात्तेत्यस्यापाणिनीयताश्रयणस्या-
नुचितत्वात् ॥

कचित्तु पूर्वोत्तरग्रन्थयोर्व्याघातोऽपि । यथा—भवादौ अर्च-
धातौ “अयं युजादौ स्वरितेत्पठ्यते । तत एवार्चतीति सिद्धे
क्रियाफलस्य कर्तृगामित्वेऽपि परस्मैपदार्थ इह पाठः” इति
भ्यादिपाठस्य फलकर्तृगामित्वेऽपि परस्मैपदार्थत्वमभिहितम् ।
चुरादौ पुनराश्रुपादौ अर्चधातौ “अर्च पूजायां अर्चयति । अ-
र्चति इति भौगादिकेन स्वरितेताऽर्चिनेन सिद्धे णिज्विकल्पनं
कर्तृगामिफले अर्चतीति यथा स्यादिति” इति णिज्विकल्पस्य
तदर्थत्वमभिहितमिति स्फुटतरो व्याघातः ॥

एवं दिवादौ पह चम्यर्थे इत्यत्र सहेशुरादौ पाठो दिवा-
दावपाठश्च हरदत्तकैयटादिग्रन्थोपष्टम्भेन समर्थितः । चुरादौ
पहमर्पणे इति प्रकृत्य “अस्येह पाठो वृत्तिकारादीनामनभिमत
इति दिवादायबोचाम” इति तद्विरुद्धमेयामिहितम् ॥

अदादौ चक्षिङ्धातो—अनुदात्तेत्यप्रयुक्तमात्मनेपदमनित्य-
मिति शापनार्थोऽयं ङकारः । तेन “तालैदिशज्जल्यसुमगैः”
“तृप्णे जृम्भसि” “प्रार्थयन्ति शयनोत्थितं प्रियाः” इत्यादयः
प्रयोगाः उपपद्यन्ते । ननु शिङ्गे इति शिञः । जृम्भत इति
जृम्भः । तद्वदाचरतीति को शतरि सिपि च सिञ्जन् जृम्भ-
सीति सिद्धयतः । तथा प्रार्थन प्रार्थः ततस्तत्करोतीति णौ प्रा-
र्थयन्तीति । तत् किमनेन शापनेन । सत्य “शब्दास्सिद्धयन्ति ।
अर्थास्तु सहृदयहृदयङ्गमा न भवन्ति” इत्यभिहितम् । चुरादौ
पुनरर्थधातौ “प्रार्थयन्ति शयनोत्थितं प्रियाः” इत्यादि रुदन्तात्त-
त्करोतीति णिचि नेयम्” इत्यभिहितम् । स्पष्टश्चात्र पूर्वोत्तरग्र-
न्थयोर्व्याघातः । किञ्च—इह आत्मनेपदानित्यत्वशापनेन प्रार्थय-
न्तीति प्रयोगसाधनमप्यसङ्गतं अर्चयतेऽत्मनेपदस्य आगर्वादात्म-
नेपदिनः इति त्रिशिष्य विधानादिति ॥

अदादौ ऊर्णुधातौ—उरमाचष्टे वारयतीत्यत्र “णाविष्टवदिति वरादेशे वृद्धिः” इत्यभिहितम् । नामधातुवृत्तौ तु “उरोः वरयति” इति वृद्धिमलुटैवोदाहृतम् ॥

छचित्तु कल्पनाया अस्वारस्यमपि । यथा—दिवादौ ध्रुधधातौ—“ध्रुधित इति तदस्य सञ्जातमितोतचि” इत्युक्तम् । “वसतिध्रुधोरिद्” इत्यनेनेदि निष्ठायामपि ध्रुधितशब्दसाधुतायां सम्भवन्त्यां इतच्पर्यन्तानुधायनमस्वरसम् ॥

अदादौ चक्षिड्धातौ—ख्या प्रकथने इति धातोरपि ख्याडादेशस्येव आर्धधातुके रशादिता प्रकल्पिता “सस्थानत्व नमः ख्याने” इति धातृकसङ्गमनाय । एवंस्ति ख्यानेस्सार्वधातुकेऽपि रशादिप्रयोगापत्तिः । तन्नामभिधानाश्रयणे च रयातेः रशादित्यस्य सार्वधातुकेऽनभिधानस्य च कल्पनापेक्षया तादृशधार्तिकसङ्गतये रयातेस्सार्वधातुकमात्रविषयताकल्पनमेव लघुतयाऽऽधायितुं युक्तमिति ॥

त इमे षोपाः प्रदर्शितधातुवृत्तिवाक्यानां प्राचीनग्रन्थप्रदर्शितार्थमात्रानुवादप्रवृत्ततया प्राचीनग्रन्थभेदसिद्धमतभेदप्रदर्शनमात्रप्रवृत्ततया वा यथाकथञ्चित्परिहरणीयाः । स्फुटतर चायमर्थ एतद्ग्रन्थपर्यालोचनेनावगम्यते । तथा हि—अदादावूर्णधातौ तावत् “और्णुनयत् ‘दीर्घो लघोः’ इत्यभ्यासस्य दीर्घो न भवति छट्परे णौ यदङ्गं तस्य योऽभ्यास इति सूत्रार्थात् । अत्र त्वङ्गावयवस्याभ्यासो न त्वङ्स्येति” इति वदन् धातुवृत्तिकार जागृधातौ पुनः “णो लटि अजजागरत् । सन्वल्लघुनीतीत्यं येन नाव्ययधानन्यायेन एकवर्णेन व्यवधान एव भवति न पुनरनेकेनेतीह न भवति” इत्यभिदधे । तदिदं विरुद्धमिव प्रतीयते । जागृधातावप्यङ्गावयवस्यैवाभ्यासेन ऊर्णोतिप्रदर्शितसूत्रा-

गनुसारेण अजजागरदित्यत्रेत्वप्रसक्तेरेवाभावात् प्रकारान्तरेण
नद्वारणप्रयत्नस्यानुचितत्वात् ॥

वस्तुतस्तु मतभेदाभिप्रायकतया नानयोर्ग्रन्थयोर्विरोधः ।
ऊर्णोतिप्रकरणस्थो हि ग्रन्थः हरदत्तमताभिप्रायकः अङ्गस्य योऽ-
भ्यासं इत्येवं सूत्रार्थस्य तेनोपवर्णनात् । जागृधातुप्रकरणस्थस्तु
पुनः कैयटमताभिप्रायकः । “चङ्परे णौ यल्लघु तस्मिन्परतः”
इत्येवं कैयटे तत्सूनार्थवर्णनात् । यद्यपि कैयटे केचित्त्वित्यादिना
“अङ्गस्य योऽभ्यासः” इत्याद्यर्थवर्णनप्रकारोऽपि प्रदर्शितः । तथाऽपि
तत्प्रकारस्य परमतत्वेनोक्तेः इतरपक्ष एव स्वमततया निर्धा-
रित इति । स्पष्टं चेन्न भेद धातुवृत्तिकारस्त्वयमेव नामधातुवृ-
त्तौ प्राचीनशतः । यथा—“इदं चाग्लोपित्वेनेत्याभादवचनं सन्व-
त्सूत्रस्य चङ्परे णौ यदङ्गं तस्य योऽभ्यासो लघुपर इत्यर्थ-
वादिनां हरदत्तादीनामनुसारेण । न तु चङ्परे णौ यल्लघु
तस्मिन् परतोऽभ्यासस्येति वादिनां कैयटकागदीनाम्” इति ॥

एतेन यत् भट्टोजिदीक्षितैस्तिद्धान्तकौमुद्याम्—

संज्ञायाः कार्यकालत्वाद्ङं यत्र द्विरुच्यते ।

नैव दीर्घस्सन्वच्च नानेकास्त्विति माधवः ॥

चकास्त्यर्थापयत्यूर्णोत्यादां नाङ्गं द्विरुच्यते ।

किंत्वस्यावयवः कश्चित्तस्मादेकास्त्वित् द्वयम् ॥

इति श्लोकाभ्यां चकास्तौ सन्वद्वाचो न भवतीत्येतन्माधवमतत्वे-
नोपन्यस्तम् । तदूर्णोतिप्रकरणस्थधातुवृत्तिग्रन्थाभिप्रायपरामर्शेन-
त्यवधेयं सुधीभिः ॥

कचित्तु पुनराशयानवबोधेनैव प्राचीनैश्च धातुवृत्तायुद्भावि-
ताः तेते दोषा मनोरमादावेव तत्रतत्र निगमन्ता । विस्तारः

अदादौ ऊर्णुधातौ—उरुमाचष्टे वारयतीत्यत्र "णाविष्टादिति वरादेशे वृद्धिः" इत्यभिहितम् । नामधातुवृत्तौ तु "उरोः वरयति" इति वृद्धिमकृत्यैवोदाहृतम् ॥

क्वचित्तु कल्पनाया अस्वारस्यमपि । यथा—दिवादौ क्षुधधातौ—"क्षुधित इति तदस्य सज्ञातमितीतचि" इत्युक्तम् । "वसतिक्षुधोरिर्" इत्यनेनेटि निष्ठायामपि क्षुधितशब्दसाधुतायां सम्भवन्त्यां इतश्चपर्यन्तानुधावनमस्वरसम् ॥

अदादौ चक्षिष्धातौ—स्या प्रकथने इति धातोरपि ख्याडादेशस्येव आर्धधातुके खशादिता प्रकल्पिता "सस्थानत्व नमः ख्यात्रे" इति वार्तिकसङ्गमनाय । एवंसति ख्यातेस्सार्वधातुकेऽपि खशादिप्रयोगापत्तिः । तत्रानभिधानाभयणे च ख्यातेः खशादित्वस्य सार्वधातुकेऽनभिधानस्य च कल्पनापेक्षया तादृशवार्तिकसङ्गतये ख्यातेस्सार्वधातुकमात्रविषयताकल्पनमेव लघुतयाऽऽश्रयितुं युक्तमिति ॥

त इमे दोषाः प्रदर्शितधातुवृत्तिवाक्यानां प्राचीनग्रन्थप्रदर्शितार्थमात्रानुयादप्रवृत्ततया प्राचीनग्रन्थभेदसिद्धमतभेदप्रदर्शनमात्रप्रवृत्ततया वा यथाकथञ्चित्परिहरणीयाः । स्फुटतरं चायमर्थ एतद्ग्रन्थपर्यालोचनेनावगम्यते । तथा हि—अदादावूर्णधातौ तावत् "और्णुनवत् 'दीर्घो लघोः' इत्यभ्यासस्य दीर्घो न भवति चङ्परे णौ यदङ्गं तस्य योऽभ्यास इति सूत्रार्थात् । अत्र त्वङ्गावयवस्याभ्यासो न त्वङ्गस्येति" इति यदन् धातुवृत्तिकार जागृधातौ पुनः "णो लटि अजजागरत् । सन्वहृषुनीतीत्यं येन नाव्यवधानन्यायेन एकवर्णेन व्यवधान एव भवति न पुनरनेकेनेतीह न भवति" इत्यभिदधे । तदिदं विरुद्धमिव प्रतीयते । जागृधातावप्यङ्गावयवस्यैवाभ्यासेन ऊर्णोतिप्रदर्शितसूत्रा-

गनुसारेण अजजागरदित्यत्रेत्यप्रसक्तेरेवाभावात् प्रकारान्तरेण
द्वारणप्रयत्नस्यानुचितत्वात् ॥

यस्तुतस्तु मतभेदाभिप्रायकतया नानयोर्ग्रन्थयोर्तिरोधः ।
ऋणोतिप्रकरणमर्थो हि ग्रन्थः हरदत्तमताभिप्रायकः अङ्गस्य योऽ-
भ्यासं इत्येवं सूत्रार्थस्य तेनोपवर्णनात् । जागृधातुप्रकरणस्थस्तु
पुनः कैयटमताभिप्रायकः । “चङ्परे णौ यल्लघु तस्मिन्परतः”
इत्येवं कण्ठे तत्सूत्रार्थवर्णनात् । यद्यपि कैयटे केचित्त्वित्यादिना
“अङ्गस्य योऽभ्यासः” इत्याद्यर्थवर्णनप्रकारोऽपि प्रदर्शितः । तथाऽपि
तत्प्रकारस्य परमतत्वेनोक्तेः इतरपक्ष एव स्वमततया निर्धा-
र्यत इति । स्पष्टं चेन्न भेदं धातुवृत्तिकारस्त्वयमेव नामधातुवृ-
त्तौ प्राचोक्तशत् । यथा—“इदं चान्लोपित्वेनेत्यामाववचनं सन्व-
त्सूत्रस्य चङ्परे णौ यदङ्गं तस्य योऽभ्यासो लघुपर इत्यर्थ-
वादिनां हरदत्तादीनामनुसारेण । न तु चङ्परे णौ यल्लघु
तस्मिन् परतोऽभ्यासस्येति वादिनां कैयटकादीनाम्” इति ॥

एतन्न यत् भट्टोजिदीक्षितैस्सिद्धान्तकौमुद्याम्—

- संज्ञायाः कार्यकालत्वादङ्गं यत्र द्विरुच्यते ।
नैव दीर्घस्सन्वच्च नानेकाद्विति माधव ॥
चकास्त्यर्थापयत्यूर्णोत्यादौ नाङ्गं द्विरुच्यते ।
किंत्वस्यावयवः कश्चित्तस्मादेकाक्षिण्डं द्वयम् ॥

इति श्लोकाभ्यां चकास्तौ सन्वद्भावो न भवतीत्येतन्माधवमतत्वे-
नोपन्यस्तम् । तदुर्णोतिप्रकरणस्थधातुवृत्तिग्रन्थाभिप्रायपरामर्शेने-
त्यवधेयं सुधीभिः ॥

कश्चित्तु पुनराशयानवबोधेनैव प्राचीनैश्च धातुवृत्तावुद्भावि-
ताः तेते दोषा मनोरमादावेव तत्रतत्र निरागता । विस्मर-

भिया तु नेह तत्प्रकारः प्रपञ्चयते । कचित्तु ग्रन्थकारैर्धातुवृत्ते
 रनुक्तोपालम्भोऽपि कृतो दृश्यते । यथा—सिद्धान्तकौमुद्यां नाम-
 धातुप्रकरणे—‘आचारेऽवगल्भक्लृवहोडेभ्यः क्तिञ्चा’ इति वार्तिक-
 प्रक्रम्य ‘वार्तिकेऽवेत्युपसर्गविशिष्टपाठात्केवलादुपसर्गान्तरविशि-
 ष्टाच्च क्यजेवेति माधवादयः । तर् नेति तून्नितम् ।’ इति । ‘तत्तु
 अनुक्तोपालम्भमात्रमवधेयम् । इत्थं हि गल्भधातौ सर्वेष्वेव
 कोशेषु माधवीयधातुवृत्तिग्रन्थ—‘अवगल्भेति विशिष्टग्रहणादनु-
 पसृष्टादन्योपसृष्टाच्च आचारकिपि गल्भति प्रगल्भति इति
 भवति’* इति ॥

कचित्तु धातुवृत्तिकारमतविपरितं भतं यदाभितं अर्धाचीनै-
 मनोरमाकारादिभि तत् शब्दरत्नकारादिभिस्ततोऽप्यर्धाचीनैर्नि-
 राकृतम् । यथा चुरादो पूजधातौ—‘पूजितो राजाम् । मतिबुद्धिपू-
 जार्थेभ्यश्चेति वर्तमाने कः । कस्य च वर्तमाने इति कर्तरि
 षष्ठी । केन च पूजायायिति समासनिषेधः । पूजितो यस्सुरा-
 सुरेः इत्यर्प प्रयोग इत्याहु’ इत्यभिहितम् । “नित्यं कौ-
 ढिल्ये गतो” इत्यत्र नित्यग्रहणेन तरुकोऽपिडन्यन्यायानित्यता-
 शापनात् “पूजितो यस्सुरासुरे” इत्यत्र भूतेऽपि कस्य सोल-
 भ्येन कर्तरि तृतीयाया न काचिदनुपपत्तिरिति मनोरमाकाराः ।
 नित्यग्रहणस्यानभिधानमाश्रित्य भाष्ये प्रत्याख्याततया न तद्व्या-
 यानित्यताशापकत्वं सम्भवतीति तु शब्दरत्नकारा ॥

इत्थमेवान्येऽप्यथ प्रतीयमानाः केचन दोषा यथाकथंचि-
 त्तुपरिहराः कुशलमतिभिः । सन्तु वा दुरद्वय एवं कतिपये
 दोषाः । नैतावता दुरवधारणाग्लिशब्दान्याख्यानप्रक्रियायधा-
 रणावरणान्तमसमूलोन्मूलननिपुणधामनि धानुवृत्तिनामनि

सुधाधामनि यस्य चित्कलङ्कलेशशङ्कयाऽनदरणावतरण समा-
व्यते, गुणभूयस्त्वेनात्पीयसो दोषस्य तिरोधानात् । यथाऽऽ-
हुर्महाकवय —

अनन्तरत्नप्रभवस्य तस्य

हिमं न सौभाग्यविलोपि जातम् ।

एतौ हि दोषो गुणसन्निपाते

निमज्जतीन्दो किरणेपिवाङ्क ॥ इति ॥

दृष्टं किमपि लोकेऽस्मिन्न निर्दुष्टं न निर्गुणम् ।

आवृणुमतो दोषान्विवृणुन्वं गुणान युवा ॥

इति च । धातुवृत्तेर्दूषणमुद्भावयन्तोऽपि च ग्रन्थकारा यत्पु
प्रदेशान्तरेषु परदूषणप्रसङ्गे माधवग्रन्थविरोधमेव प्राधान्येन त
दूषणसाधनतया निर्दिशन्त ग्रामाणिकग्रन्थगणमूर्धन्यामिम धातु
वृत्तिग्रन्थमनुसदधिरे ॥

तस्मादञ्जसा साध्यसाधुशब्दस्वरूपावविधारयिषुभि प्राक्त-
ननानानिग्रन्थाशयानेक्य साक्षाच्चिन्तुभिश्चापिलेख्यनुकलमय
धातुवृत्तिनामा ग्रन्थ पारशीलनीयोऽवश्यमिति सखलमतिभद्रम् ॥

तदेतस्या धातुवृत्तेर्दूषणावसरे अद्यावादर्शकोशास्तमा-
सादिता —

तेषु च कोशेषु—एक प्रबलतम प्रायश्शुद्धश्रान्प्राक्षरमय (२१७)
तालपत्रमित तुदाद्यन्तर्गतोऽन्धधातुपर्यन्त . मेमूरानकीयप्राच्यको-
शशालाया (418) सख्याङ्कित .

द्वितीय — नागराक्षरमय (११८) तालपत्रमित म्वाद्यन्तर्गता-
हतिधातुपर्यन्तस्यामेव शालाया (179) सख्याङ्कित

तृतीयः—आन्ध्राक्षरमयः, (105) कागदपत्रमितः म्वादिसमाप्ति-
पर्यन्तः (C 231) संख्याङ्कितः.

चतुर्थः—आन्ध्राक्षरमयः (११५) तालपत्रपरिमितः अक्षदिमा-
रम्य प्रत्ययान्तधानुवृत्तिसमाप्तिपर्यन्तः (166) संख्याङ्कितः.

पञ्चमः—आन्ध्राक्षरमयः (१४८) तालपत्रपरिमितः जुहोत्यादि-
मारम्य कण्ठाद्युपक्रमपर्यन्तः (655) संख्याङ्कितः प्लववत्सरलिखितः.

षष्ठः—देवनागराक्षरमयः (४३२) कागदपत्रपरिमितः संपूर्णः
सिद्धार्थिवत्सरलिखितः (C 669) संख्याङ्कितः.

सप्तमः—आन्ध्राक्षरमयः कागदपत्ररूपः म्वादिसमाप्तिपर्यन्तः
विशाखपत्तनादानीतः.

अष्टमः—वाराणस्यां पण्डितपत्रे मुद्रितः.

सर्वेषु चेतेषु कोशेषु तत्रतत्र पाठवैकल्यमुपलभ्यते । श्वा-
द्यन्तर्गते शपधातौ “भोजीयास्तु” इत्येतदनन्तरं सर्वेष्वपि
कोशेषु कियानपि ग्रन्थो गलितः इव भाति ॥

तदेवमेतान्कोशानादर्शकृत्य माध्यकैयटकाशिकादिवान्प्र-
न्थानवष्टभ्य च परिष्कृत्य मुद्रितायामप्यस्यां धातुवृत्तौ मुद्रणा-
वसरसुलभसंभवान्माहशजनमनोपानियतसंभूतिकांश्चापि संभावि-
तान्कांश्चन दोषान् स्वयमेव परिहरन्तो निबन्धान्तरतो दुराधि-
गमानप्यर्थानिह सुखेनैव बुध्यमाना बोधयन्तश्चेतरान्नन्दन्तु निषु-
णधिषणाः । नन्दयन्तु चापिलजगदन्तर्निधमयन्त भगवन्तं चा-
मुदेवमास्माकीनेनानेन परिष्करणकर्मणेति

सविनयं निवेद्यते,

पण्डितरत्न-कस्तूरिरङ्गाचार्येण.

विषयसूचिका.

१. भ्वादयः.

धातव	पुटसङ्ख्याः.	धातव .	पुटसङ्ख्याः.
भू सत्तायाम्	... ३	पूद क्षरणे	... ११३
एध घृद्धौ.	... ८१	ह्राद अव्यक्ते शब्दे	... ११४
स्पर्ध साङ्घिये	... ८५	ह्रादी सुरे च	... "
गाधृ प्रतिष्ठालिप्सयोग्रन्थे च	८९	स्वाद आस्वादने	... ११५
घाधृ लोडने	... ९२	पर्द कुस्तिते शब्दे	... "
नाधृ नाथृ याञ्जोपतापैश्वर्या-		यती प्रयत्ने	... ११६
शोण्यु	.. ९३	युत् जुत् भासने	... "
दध धारणे	... ९९	विधृ वेधृ याचने	... ११७
स्कुदि आप्रवणे	... १०२	अथि शैथिल्ये	.. ११८
श्रिदि श्वैत्ये	.. १०३	अथि कौटिल्ये	११९
वादि अभिवादनस्तुत्योः	.. "	कथ्य श्लाघायाम्	... "
भदि कल्याणे सुरे च	१०४	अत सातत्यगमने	... १२०
मादि स्तुतिमोदमदस्वमग-		चितो संज्ञाने	... १२३
तिषु	... १०५	व्युतिर् आसेचने	... १२४
स्पदि किञ्चिच्छलने	... "	अतिर् क्षरणे	... १२५
ह्लिदि परिदेवने	... "	मन्थ विलोडने	... १२६
मुद हर्षे	... १०६	कुथि पुथि लुथि मथि मान्थ	१२७
वद दाने	... १०९	पिध गत्याम्	... १२८
प्वद स्वर्द आस्वादने	.. "	पिधृ शास्त्रे माङ्गल्येच	... १३१
उर्द माने क्रोडायां च	१११	खाद मक्षणे	... १३३
कुर्द खुर्द गुर्द गुद क्रोडा-		खद स्थैर्ये हिंसायां च	.. "
यामेच	... ११२	घद स्थैर्ये	... १३४

धातव .	पुटसङ्ख्याः
गद् व्यक्तायां याचि ...	१३५
रद् विलेपने ...	१३६
णद् अव्यक्ते शब्दे ...	"
अर्द् गतौ याचने च ..	१३७
नर्द् गर्द् शब्दे ...	१३८
तर्द् हिंसायाम् ...	"
कर्द् कुत्सिते शब्दे ...	१३९
रर्द् दन्दशूके ...	"
अनि आदि बन्धने ...	"
इदि परमैश्वर्ये ..	१४१
पिदि अद्ययवे ...	१४२
गडि घदनैकदेशे ...	"
णिदि कुत्सायाम् ...	१४३
डु नदि समुद्रौ ...	"
चदि आहादने दीप्तौ च .	१४४
प्रदि चेष्टायाम् ...	"
कदि कदि लुदि आहाने रो- दने च ...	"
क्लिदि परिदेयने ...	१४५
शुन्ध शुद्धौ ...	१४६
शीकृ सेचने ...	"
लोकृ दर्शने ...	१४८
श्लोकृ मद्वाते ...	"
ट्रेकृ ध्रेकृ शब्दोत्साहयोः ...	"
रेकृ शङ्कायाम् ...	"
सेकृ सेकृ त्रकि ध्रकि श्रकि गत्यर्थाः ...	१४९
कि शङ्कायाम् ...	"
लक्षणे ...	"
क्रीदिल्ये ...	१५०

धातव .	पुटसङ्ख्याः
मकि मण्डने ...	१५०
कक लौल्ये ..	१५१
कुक् घृक् आदाने ..	"
चक तृप्तौ प्रतिघाते च ..	१५३
ककि चकि श्रकि प्रकि ढौकृ भौकृ व्यप्य चस्क मस्क टिकृ शीकृ राधि लधि गत्यर्थाः ...	"
अधि वधि मधि गत्याक्षेपे	१५५
मधि केतवे च ...	१५६
राघृ लाघृ द्राघृ सामर्थ्ये	"
द्राघृ आयामे च ...	"
श्वाघृ कर्त्तव्ये ...	"
फक् नाचैर्गतौ ...	१५७
तक् हसने ...	"
तकि कृच्छ्रजीयने ...	१५८
बुक् भरणे ...	"
कय हसने ...	"
ओघृ राघृ लाघृ द्राघृ भ्राघृ शोषणाल- मर्थयोः ...	"
शाघृ श्वाघृ व्याप्तौ ...	१५९
उरघृ उलि वरघृ वलि मरघृ मरि पख णलि रर- रलि लर ललि इ- र इरि ईरि वरग रणि लणि अणि व- नि मणि तणि त्यणि	

धातव . पुटसहस्रपा .

अगि अगि इगि रि-	
गि लिगि गत्यर्थाः	१६०
त्वगि कम्पने च	१६६
युगि जुगि वुगि वर्जने...	"
वघ हसने	...
मघि मण्डने	...
शिघि आघ्राणे	...
वर्च दीप्तौ	१६७
पच सेचने	१६८
लोच दर्शने	१६९
शच व्यक्तायां वाचि	...
श्वच श्वचि गतौ	१७०
कच बन्धने	...
काचि काचि दीप्तिवन्धनयोः	"
मच मुचि कल्कने	...
मचि धारणोच्छायपूज-	
नेषु	१७१
पचि ध्यक्तीकरणे	...
पुच प्रस्तादे	१७२
अज गतिस्थानार्जनोपा-	
र्जनेषु	१७३
अजिभृजौ भर्जने	१७४
पज भ्रेज भ्राज दीप्तौ	१७५
ईज गतिकुत्सनयोः	१७७
शुच शम्भेके	...
कुच शब्दे तारे	१७८
कुञ्ज कुञ्ज कौटिल्याल्पी-	
भावयोः	१७९
लुञ्ज अपनयने	१८१

धातव . पुटसहस्रपा .

अञ्जु गतिपूजनयोः	१८१
वञ्जु चञ्जु तञ्जु त्वञ्जु म्रु-	
ञ्जु म्रुचु म्लुचु ग-	
त्यर्थाः	१८५
प्रुञ्जु म्लुञ्जु कुञ्जु सुञ्जु स्ते-	
यकरणे	१८७
म्लुञ्जु पस्ज गतौ.	...
मुचि अव्यक्ते शब्दे	१८८
अर्च पूजायाम्	१८९
म्लेच्छ अव्यक्ते शब्दे	...
लच्छ लाछि लक्षणे	१९०
वाच्छि इच्छायाम्	१९१
आच्छि आयामे	...
हीच्छ लजायाम्	१९२
हुर्छा कौटिल्ये	...
मुर्छा मोहसमुच्छाययोः	१९३
स्फुर्छा विस्तृतौ	...
युच्छ प्रमादे	...
उछि उञ्जे	...
उच्छो विद्यासे	...
अज अजि धृज धृजि ध्वज	
ध्वजि गतौ.	१९६
कृज अव्यक्ते शब्दे	१९७
अर्ज पर्ज अर्जने	...
गर्ज शब्दे	१९८
तर्ज भर्त्सने	...
कर्ज व्यथने	...
रर्ज पूजने च	...
अज गतिक्षेपणयोः	...

धातव	पुटसङ्ख्या .	धातव .	पुटसङ्ख्या .
तेज पालने	... २०२	पडि विभाजने	.. २१३
खज मन्थे	... "	मडि च	.. "
खजि गतिचैकल्ये	.. २०३	भाडि परिभाषणे	... "
पज कल्पने	.. "	पिडि सङ्घाते	... "
डु ओ स्फूर्जा चञ्चनिर्घोषे	.. "	मुडि मार्जने	.. २१४
क्षि क्षये	... २०४	तुडि तोडने	... "
क्षीज अव्यक्ते शब्दे	२०५	हुडि चरणे	... "
लज लाजि भर्जने	.. "	चाडि फोषे	... "
लाज लाजि भर्त्सने च	.. "	शडि रजायां सङ्घाते च	२१५
जज जजि युद्धे	.. २०६	तडि ताडने	.. "
तुजि पालने च	... "	पडि गतौ	२१६
गज गजि गृज गृजि मुज	...	कडि मदे	... "
मुजि शब्दार्थाः	... २०७	खाडि मन्थे	... "
गज मदने च	... "	हेडू होडू अनादरे	.. २१७
वज व्रज गतौ	.. "	घाडू भाप्लाव्ये	.. "
अट्ट अतिक्रमाहंसयोः	... २०८	द्राडू धाडू विशरणे	.. २१८
वेष्ट वेष्टने	... २०९	शाडू श्लाघायाम्	... "
चेष्ट चेष्टायाम्	... "	शौडू गर्वे	.. "
गोष्ट लोष्ट सङ्घाते	.. "	यौडू बन्धे	... २१९
घट्ट चलने	.. २१०	घ्रेडू घ्रेडू म्लेडू उन्मादे	.. "
स्फुट विकसने	... "	कटे यर्षावरणयोः	.. "
अठि गतौ	... "	अट पट गतौ	२२०
वठि एकचर्यायाम्	... "	रट परिभाषणे	... २२३
मठि कठि शोके	.. २११	लट बाल्ये	.. "
मुठि पालने	... "	शट रजाविशरणगत्यधृसा	...
हेठ विधाधायाम्	.. "	दनेषु	... २२४
णठ च	... २१२	घट वेष्टने	... "
हिडि गत्यनादरयोः	.. "	किट रिट त्रासे	... "
हुडि सङ्घाते	... "	शिड पिट अनादरे	... २२५
कुडि दाहे	... "	जट झट सङ्घाते	... "

धातव .	पुटसङ्ख्या .	धातव .	पुटसङ्ख्या .
भट भृतौ ...	२२५	कुटि च ...	२३७
तट उछाये ...	"	लुटि जालस्ये प्रतिघाते च ..	"
खट काङ्गायाम् ..	२२६	शुठि शोषणे ...	"
नट नृतौ ...	"	रठि लुठि गतौ ...	२३८
पिट शब्दसङ्घातयोः	२२७	चुट भावकरणे ...	"
हट दीप्तौ ..	"	अट अभियोगे ...	"
पट अवयवे ...	"	कट कार्कश्ये ...	"
लुट विलाडने ...	२२८	फोट विहारं ...	"
चिट पम्प्रेष्ये ...	"	नुट तोडने ...	२३९
विट शब्दे ...	"	हट होट गतौ ...	"
विट आक्रोशे ...	२२९	रौट अनादरे ...	२४०
इट कट कटी गतौ	"	रोट लोट उन्मादे ...	"
मट भूपायाम् ...	२३२	शड उद्यमने ..	"
कुडि वैकल्ये ...	२३३	लड विलासे ...	"
मुटि प्रमर्दने	"	कड मदे ...	"
चुटि अलरीभावे ...	"	गडि वदनेरुदेशे ...	"
मुडि खण्डने ..	"	तिपृ तेपृ पिपृ ऐपृ क्षर-	
रटि लुटि स्तेये ...	२३४	णार्थाः .	२४१
स्फुटि विशरणे	"	तेपृ कम्पने च ...	२४२
पठ व्यक्तायां वाचि	२३५	ग्लेपृ दैन्ये ...	"
घट स्थाल्ये ...	"	हु वेपृ कम्पने ...	"
मठ कठ मदनिवासयोः	"	केपृ गेपृ ग्लेपृ च ..	"
रट परिभाषणे ..	२३६	मेपृ रेपृ लेपृ गतौ ..	२४३
हट मुक्तिशठत्वयोः ..	"	त्रपृ ललायाम्	"
रट लुट उपघाते ...	"	कपि चलने .	२४४
पिठ हिंसासंज्ञेशनयोः	२३७	गवि लवि अवि शब्दे	२४६
शट कैतये च ...	"	नवि अयद्यमने च	"
शुठ गतिप्रतिघाते ..	"	कपृ वणे ...	"
		लोटि अघाट्ये ..	२४७

धातव .	पुटसहस्रया .	धातव .	पुटसहस्रया .
क्षीभृ मदे ...	२४७	शुभ शुम्भ भापणे हिंसायां	
शीभृ कथने ...	"	च ...	२६२
चीभृ च ...	२४८	घेणि घुणि घृणि ग्रहणे	"
रेभृ शब्दे ...	"	घुण घूर्ण भ्रमणे	२६३
प्रभि ररुभि प्रतिबन्धे	"	पण व्यवहारे स्तुतौ च	२६४
जभिजृभी गात्रविनामे	२४९	पन च	"
शल्लभ कथने ...	२५२	भाम क्रोधे	२६८
बल्लभ भोजने ...	"	क्षमृप् सहने	२६९
गल्लभ धापृथे ...	"	कमु कन्तौ	२७१
श्रम्भु प्रमादे ...	"	अण रण वण भण मण कण	
पृम्भु स्तम्भे ...	२५३	क्षण प्रण भ्रण ध्वण	
शुप् रक्षणे ...	२५४	शब्दार्थाः	२७३
धूप सन्तापे ...	२५६	ओणृ अपनयने ..	२७७
जप जल्प व्यक्तायां वाचि	"	शोणृ वर्णगत्यो ...	१७८
जप मानसे च ...	"	थोणृ सङ्घाते ..	"
चप सान्त्वने ...	२५७	श्लोणृ च ...	"
पप समवाये ...	"	प्रेणृ गतिप्रेरणश्लेषणेषु	"
रप लप व्यक्तायां वाचि	२५८	ध्रण शब्दे ..	"
शुप मन्दायां गतौ	"	कनी दीप्तिकान्तिगतिषु	२७९
तुप तुम्प अ्रुप अ्रुम्प तुफ तुम्फ		एन वन शब्दे ..	"
अ्रुफ अ्रुम्फ हिंसार्थाः	२५९	वन पण सम्भक्तौ	२८१
पर्य रफ रक्ति अर्थ पर्य लर्ब		अम गत्यादिषु	२८२
वर्य मर्व कर्व खर्व गर्ब		द्रम हम्म मोम् गतौ	२८३
शर्व पर्य चर्व गतौ	२६०	चमु छमु जमु झमु अदने	२८५
कुवि छादने ...	२६१	ऊमु पादाविक्षेपे ..	२८६
लुवि तुवि अर्दने ...	"	जय वय पय मय चय तय	
सुवि वक्रसंयोगे ...	"	णय गतौ ...	२९१
पृम्भु पृम्भु पृम्भु पृम्भु हिं-		दय दानगतिरक्षणहिंसादा-	
सार्थाः ...	"	नेषु ..	२९३

धातवः	पुटमहत्वा.	धातवः	पुटमहत्वा.
रय गतो ...	२९४	णील चणे	३१५
ऊयी तन्तुसन्ताने ...	"	शील समाधौ ..	३१६
पूयी विशरणे दुर्गन्धे च	"	कील बन्धने ..	"
नूयी शन्दे उन्दने च	२९५	कूल आपरणे ..	"
क्षमायी विभूतने ...	"	शूल मज्जार्था मज्जाते च	"
स्फायी शो प्यार्या वृद्धौ	२९६	तूल निष्कर्षे ..	३१७
तायु मन्तानपालनयोः	२९७	पूल मज्जाते ..	"
शल चलनसंघरणयो	२९८	मूल प्रतिष्ठायाम् .	"
वल वल संघरणे सञ्च	"	फल निष्पत्तो ..	३१८
रणे च ..	२९९	चुल्ल भायकरणे .	३१९
मल मल धारणे .	३००	फुल्ल प्रिक्रमने ...	"
भल मल परिभषणाहि-	"	चिल्ल शैथिल्ये भायक-	"
सादानेषु ..	३०१	रणे च ..	३२०
कल शब्दसल्लयानयोः	३०२	वेल्ल वेल्ल केल्ल वेल्ल वेल्ल	"
फल अव्यक्ते शब्दे .	३०३	चरणे ..	"
तेवु देवु देवने ..	"	पेल्ल शेल्ल फेल्ल गतो	३२२
पेवु गेवु गेवु पेवु मेवु	"	खल्ल सञ्चलने ...	"
म्लेवु सैयने ...	३०५	खल्ल सञ्चये ..	"
रेवु लघगतो ...	३०६	गल भदने ..	३२३
मव्य बन्धने ..	"	पल गतो ..	३२४
सूर्य ईर्ष्य ईर्ष्य ईर्ष्यार्था.	३०८	दल विशरणे ..	"
हय गतो .	३०९	श्वल श्वल आशुगमने	"
शुच्य अभिषवे	३१०	खोलु खोलु गतिप्रतिष्ठागे	३२५
हय गतिशक्त्यो ..	३११	धोलु गतिचातुर्ये .	"
शल भूषणपर्याप्तिवारणेषु	३१२	त्सर छन्नगता ...	"
जि फला विशरणे ..	"	फमर हउने , ...	"
मील शमील शमील शमील	"	अन्न वन्न मन्न पर गण्यभाः	३२६
निमेषणे ..	३१४	प्रिधु निरगमन ..	३२७
पील प्रतिष्ठम्भे ..	"		

धातवः	पुटमहत्वा.	धातवः	पुटमहत्वा.
रय गतो ...	२९४	णील चणे	३१५
ऊयी तन्तुसन्ताने ...	"	शील समाधौ ..	३१६
पूयी विशरणे दुर्गन्धे च	"	कील बन्धने ..	"
नूयी शन्दे उन्दने च	२९५	कूल आपरणे ..	"
क्षमायी विभूतने ...	"	शूल मज्जार्था मज्जाते च	"
स्फायी शो प्यार्या वृद्धौ	२९६	तूल निष्कर्षे ..	३१७
तायु मन्तानपालनयोः	२९७	पूल मज्जाते ..	"
शल चलनसंघरणयो	२९८	मूल प्रतिष्ठायाम् .	"
वल वल संघरणे सञ्च	"	फल निष्पत्तो ..	३१८
रणे च ..	२९९	चुल्ल भायकरणे .	३१९
मल मल धारणे .	३००	फुल्ल प्रिक्रमने ...	"
भल मल परिभषणाहि-	"	चिल्ल शैथिल्ये भायक-	"
सादानेषु ..	३०१	रणे च ..	३२०
कल शब्दसल्लयानयोः	३०२	वेल्ल वेल्ल केल्ल वेल्ल वेल्ल	"
फल अव्यक्ते शब्दे .	३०३	चरणे ..	"
तेवु देवु देवने ..	"	पेल्ल शेल्ल फेल्ल गतो	३२२
पेवु गेवु गेवु पेवु मेवु	"	खल्ल सञ्चलने ...	"
म्लेवु सैयने ...	३०५	खल्ल सञ्चये ..	"
रेवु लघगतो ...	३०६	गल भदने ..	३२३
मव्य बन्धने ..	"	पल गतो ..	३२४
सूर्य ईर्ष्य ईर्ष्य ईर्ष्यार्था.	३०८	दल विशरणे ..	"
हय गतो .	३०९	श्वल श्वल आशुगमने	"
शुच्य अभिषवे	३१०	खोलु खोलु गतिप्रतिष्ठागे	३२५
हय गतिशक्त्यो ..	३११	धोलु गतिचातुर्ये .	"
शल भूषणपर्याप्तिवारणेषु	३१२	त्सर छन्नगता ...	"
जि फला विशरणे ..	"	फमर हउने , ...	"
मील शमील शमील शमील	"	अन्न वन्न मन्न पर गण्यभाः	३२६
निमेषणे ..	३१४	प्रिधु निरगमन ..	३२७
पील प्रतिष्ठम्भे ..	"		

धातव	पुटसङ्ख्या	धातव	पुटसङ्ख्या
जि जये	३३१	रूपि हिंसाकरणयोश्च	३४५
जीवे प्राणधारणे	३३३	मघ बन्धने	"
पीध मीय तीच जीव स्थौ-		अच रक्षणगतिकान्तिप्राप्ति	
लये	३३५	नृस्यदगमप्रमेरश्चमण	
क्षीबु निरस्ने	"	स्नाम्यर्थयाचनक्रिये-	
उर्वी तुर्यां धुर्वी दुर्वी धुर्वी		च्छादीप्तघवाप्तचालिङ्गन-	
हिंसार्था.	"	हिंसादानभागवृद्धियु	३४६
गुर्वी उद्यमने	३३७	धातु गतिशुद्धयोः	३४७
मुर्वी बन्धने	"	धुक्ष धिक्ख सन्दीपनक्लेशन-	
पुर्व पर्व फर्व मर्व पूरणे	३३८	जीवनेषु	३४८
चर्व अदने	३४१	वृक्ष वरणे	३४९
भर्व हिंसायाम्	३४२	शिक्ष विधोपादाने	"
कर्व खर्व गर्व दर्पे	"	भिक्ष याचनार्थां अलाभे लाभे	
अर्व शर्व पर्व हिंसायाम्	"	च	३५०
इवि व्याप्ता	३४३	क्लेश शब्दव्यक्तायां वाचि	"
पिपि मिपि णिपि सेचने	"	दक्ष वृद्धो शीघ्रार्थे च	३५१
हिवि द्विवि धिवि जिवि		दाक्ष मौण्ड्येऽप्योपनयनानेय-	
प्रीणनार्था	"	ममतादेशेषु	३५२
रिवि रवि धवि गत्यर्था	३४४		

ओम्.

नमो वासुदेवाय.

माधवीया धातुवृत्तिः.

वागीशाद्यास्तुमनसस्तर्वाथानामुपक्रमे ।

यं नत्वा कृतकृत्यास्त्युस्तं नमामि गजाननम् ॥ १ ॥*

जीयाद्वन्तिमुखो यस्य लीलयाऽजाण्डस्वण्डने ।

कन्दाङ्गुरवदाभाति दन्ताग्रं तद्वहिर्गतम् ॥ २ ॥

चिदानन्दकलां वाणीं वन्दे चन्द्रकलाधराम् ।

नेर्मल्यतारतम्येन बिम्बितां चित्तभित्तिपु ॥ ३ ॥

अस्ति श्रीसङ्गमक्ष्मापः पृथ्वीतलपुरन्दरः ।

यत्कीर्तिमौक्तिकादर्शं त्रिलोक्या प्रतिविम्ब्यते ॥ ४ ॥

यशः क्षीराहुतीकृत्यं यत्प्रतापहुताशने ।

परे स्नान्ति पदं दिव्यं राजानो रणदीक्षिताः ॥ ५ ॥

तूर्णं कर्णान्तिकं प्राप्ते यत्प्रतापधनञ्जये ।

पुरो निधाय गाङ्गेयमात्मा संरक्ष्यते परैः ॥ ६ ॥

कुर्वन् शत्रुयशासि धूमपटर्ली कूलङ्कपाज्यास्पद
काष्ठासन्नविर्वाधित प्रकटयन् भूर्ति नवा मृयसीम् ।

आतन्वन्नितरप्रतापदहन स्फूर्जत्स्फुलिङ्गाकृति
प्रायो यच्छति यत्प्रतापदहन कस्मै न विस्मेरताम् ॥ ८ ॥

तस्य मन्त्रिशिरोरत्नमस्ति मायणसायण ।
य ख्यातिं रत्नगर्भेति यथार्थयति पार्थिवीम् ॥ ९ ॥

नित्योन्मीलितदानवारिरधिक निर्धूतपङ्कोदयो
दूरापास्तहरीशलङ्घनविधिर्भङ्गप्रसङ्गोज्जित ।
क्षामृत्सोभकृतिक्षम क्षणिकयन् दोषाकरोद्धो*पणा-
मानन्दाय चकास्ति यस्त्रिजगतामाश्चर्यरत्नाकर ॥ ९ ॥

यत्कीर्तौ जाह्नवीस्फूर्तौ कीर्त्या विद्विषतामपि ।
कलिन्दनन्दिनीकान्तिस्पर्धयेव प्रपद्यते ॥ १० ॥

येन निर्मायते नित्य धनैरायोधनैरपि ।
श्रेयसे यशसे दान विदुषा विद्विषामपि ॥ ११ ॥

न ध्यानं न व्रत नार्चा न समाधिर्न वा जूप ।
मन्त्रसिद्धा बल यस्य मतिरेव महीयसी ॥ १२ ॥

तेन मायणपुत्रेण सायणेन मनीषिणा ।
आख्यया माधवीयेय धातुवृत्तिर्विरच्यते ॥ १३ ॥

अस्या पूर्वनिबन्धेभ्यो गुणवत्ता न कथ्यते ।
सर्व एव स्ववाक्येषु यद्वाहुर्गुणगौरवम् ॥ १४ ॥

सा च सन्त्यक्तमात्सर्यैर्गुणगृह्यैर्मनीषिभि ।

सूत्रवार्तिकभाष्याणामीक्ष्यता पारदृश्वभि ॥ १५ ॥

कल्पयन्तु स्वला दोषं कि तैर्यदयमुद्यमः ।

मुनित्रयागिरामर्थसतच्चविदुष प्रति ॥ १६ ॥

सुधा तु वृत्तिर्विहिता बुधाना श्रीवत्सचिह्नेन कृते हि नाके ।

सुधातुवृत्तिर्विहिता बुधानां श्रीकुण्डिनार्येण कलावपीह ॥*१७॥

भू सत्तायाम् ॥ १ ॥

वर्तत इति शेषः । सत्तेहात्मभरणम्; यदाह हरिः—

‘आत्मानमात्मना विभ्रदस्तीति व्यपादिश्यते ।

इति । हेलारानश्च—‘अस्ति आत्मानं विभर्ति सत्ता भाव-

यतीति यावत्’ इति । कैयटकारोपि—‘आत्मभरणवचनो भवति’

इति । नैरुक्ताश्च—‘अस्तीत्युत्पन्नस्यात्मधारणमाचष्टे’ इति ॥

• उदात्तः ॥

नानुदात्त इत्यर्थः । तेन ‘एकाच उपदेशेऽनुदात्तात्’ इतीप्ति-

पेधो न भवति । एषमुत्तरत्रापि ॥

• परस्मैभाषा ॥

परस्मैपदीत्यर्थः ॥

उपलक्षणमर्थनिर्देशः; हिमवतो गङ्गा प्रभवति, गङ्गो मल्लाय
प्रभवति, आमस्य प्रभवति, परान्पराभवति, इदमेवं सम्भवति,

स्थाली तण्डुलान्सम्भवति, शमनुभवतीत्यादौ प्रकाशनाङ्गनिस्सरणपर्याप्त्यैश्वर्याभिभवोत्प्रेक्षान्तर्भावनसंवेदनादीनामवगमात् । न च मन्तव्यं प्रभूप्रभृतयस्समुदाया एवैतेष्वर्थेषु वर्तन्त इति । एवं हीह भुवः क्रियावाचित्वाभावात्समुदायस्य च भूवादावपाठान्न धातुत्वमिति तन्निबन्धनप्रत्ययाभावात् प्रभवतीत्यादि रूपं न स्यात् । किञ्च—उपसर्गसम्बन्धमन्तरेण 'भूतिकामः' 'पुत्रो भवति' 'बहुर्वै भवतो भ्रातृव्यः' इत्यादावैश्वर्योत्पत्तिभूतिलिप्सादयोवगम्यन्ते । न चोत्पत्तिस्तत्ता, उत्पन्नस्यात्मधारणलक्षणा सेत्युक्तत्वात् । तथा च नैरुक्ताः—जायतेऽस्ति विपरिणमते वर्धतेऽपक्षीयते विनश्यतीति क्रमेण पञ्चावविकारानाहुः । लोकेऽपि सत्ताजन्मनोर्भिन्नत्वादेव घटः किमुत्पद्यत इति पृष्टो न कश्चिदप्यस्तीति प्रनिगक्ति । तथाऽऽचार्येणापि 'तत्र जातः' 'तत्र भव.' इति भेदेन निर्दिश्यते । तस्माद्धातुरेवानेकार्पाभिधायी ; प्रादयस्तु प्रकरणादिवद्विशेषस्मृतिहेतवो द्योतकाः । द्योतकापेक्षा च शब्दशक्तिस्वाभाव्यात्कचिदेव, यथा हरिशब्दो भेकादावेव । एवमुत्तरत्राप्यर्थनिर्देशोतन्त्रम् । यथा बीजसन्ताने वपि. पठितः केशान्वपतीत्यादौ छेदनेऽपि. वर्तुते । तथा करोतिरभूतप्रादुर्भावे पठित, 'अस्मानभितः कुरु, पादौ कुरु, यः प्रथमश्शकलः परापतेत्स स्वरुः कार्यः, चोरङ्कारमाक्रोशति' इत्यादौ स्थापननिर्मलीकरणोपादानोच्चारणादौ वर्तते । चोरङ्कारमित्यत्र चोरशब्दमुच्चार्येति ह्यर्थः, न त्वचोरश्चोरः क्रियते । अर्थनिर्देशस्योपलक्षणत्वं एव 'कुर्दं रुर्दं गुर्दं गुदं क्रीडायामेव' इत्येवकारोपपत्तिः । 'गाधृ प्रतिठालिप्सयोः' इत्यादौ त्वनेकार्पाभिधानं प्रपञ्चार्यम् । तदेवं सत्त्वपि बहुपर्येषु माङ्गलिकत्वात्सुप्रसिद्धत्वात्सर्वपदार्थव्यापित्वाच्च सत्ताया निर्देशः कृतः । उक्तं च भाष्ये—'न सतां पदार्थो व्यभिचरति' इति । हरिणाऽ-

सम्बन्धिभेदात्सत्तैव भिद्यमाना गवादिषु ।

जातिरित्युच्यते तस्यां सर्वे शब्दा व्यवस्थिताः ॥

तां प्रातिपदिकार्थं च धातुर्थं च प्रचक्षते । इति ॥

माङ्गलिकत्वमपि प्रसङ्गात् सत्ताख्यस्य परब्रह्मणस्मरणेन । आदौ भुवो निर्देशो भूशब्दस्य महाव्याघ्रतिस्मरणेन माङ्गलिकत्वात्सर्गधा-
त्वर्थव्याप्यर्थाभिधायित्वात् 'भूवादयो धातवः' इति प्रसङ्गाद्भूवा-
दिशब्दस्य साधारणत्वादि*लाभहेतुत्वाच्च । कृम्यस्तयो हि क्रि-
यासामान्यवचना । सामान्यं च विशेषेषु प्रत्येकं परिसमाप्यते ।
आत्मभरणं च पाकादिष्वप्यस्तीति भ्वस्त्यो क्रियासामान्यवाचि-
त्वम् । उक्तं च वैयट्—'तद्ध्यात्मभरणं विरुद्धार्थसमवायै पा-
कादिभिरविरुद्धैर्कार्यसमवायं' इति । तेन यथा ब्राह्मणो गार्ग्यं
इत्यत्र ब्राह्मण्यं सामान्यं गार्ग्यत्वं विशेषस्तद्धादिहाप्यात्मभरणं
सामान्यं, पातत्वादिकं तु विशेषः । करोतेरपि क्रियासामान्यमर्थः,
'ब्राह्मणो गार्ग्यः' इतिवत् 'किं करोति पचति' इति क्रियासामानाधि-
करण्यदर्शनात् । इत्थं च करोत्यर्थप्रश्नः पचत्यादिभिर्व्याकृतो
भवति । अत्यन्तभेदे तु करोत्यर्थो न व्याकृतो भवेत्, यथा
'किं करोति देवदत्तः, घटः' इति । कथं तर्हि करोत्यर्थविशेष-
त्वे सर्वधात्वर्थानामासन्नमपि करणमिति 'किं करोति' इति प्रश्ने 'न
करोत्यास्ते' इति करोत्यर्थनिषेधेनोत्तरं सङ्गच्छते* उच्यते—नात्र
क्रियासामान्यं पृच्छ्यते, किन्तु लोकप्रसिद्धो गमनागमनादिर्विशे-
षः, तत्रैव लौकिकानां क्रियात्वाभिमानात्, तेन तन्निषेधपूर्वकं 'आ-
स्ते' इत्युत्तरं युज्यते । यद्वा—क्रियासामान्यसत्तावश्यमावात् वि-
शेषविषय एव प्रश्नः इति तन्निराकरणेन प्रतिवचनं बोद्धव्यम् ॥

क्रिया च यद्वस्तु सिद्धमसिद्धं वा शब्देन साध्यत्वेनाभिधी-
यमानमाश्रितक्रमं तदिति वैयाकरणानां मतम् । तदुक्तम्—

यावत्सिद्धमसिद्धं वा साध्यत्वेनाभिधीयते ।

आश्रितक्रमरूपत्वात्क्रियेति व्यपदिश्यते ॥ इति ।

नन्वेवं सति वितता बहवः क्षणा धातुवाच्या इत्युक्तं भवति,
यथा पचतीत्यत्राधिश्रयणोदकासेचनतण्डुलावर्पणेधोपकर्षणादिः, तत-
श्चेपां बहुत्वेनैकत्वाभावात् कथमेकक्रियात्वेनैकधातुवाच्यत्वम् ? न
चास्ति समुदायभावः, क्षणानां क्षणिकत्वेन युगपदसन्निधानात् ।
नैप दोषः, क्रमवतामेपां क्षणानामेकफलोद्देशेन प्रवृत्तानां सङ्कल-
नावुद्ध्या समापादितैक्यानां क्रियात्वव्यवहारात् । न च यद-
नन्तरं फलं निष्पद्यते तस्यैव फलसाधनत्वम्, एवं ह्यधिश्रयणा-
दिवैयर्थ्यं स्यादिति तैरपि समोहितफलानुगुणैर्यथास्वं विशेष आ-
धीयत एवेत्यवश्यं फलसाधनत्वमङ्गीकर्तव्यम् । एवं च काल्प-
निकस्समुदायो धातुवाच्य इत्युक्तं भवति । तत्रावयवक्षणास्समु-
दाये गुणभावमापन्ना इति न ते शब्दभेदं प्रयुज्यते । तदुक्तम्—

गुणभूतैरवयवैस्समूहः क्रमजन्मनाम् ।

बुद्ध्या प्रकल्पितोऽभेदः* क्रियेति व्यपदिश्यते ॥ इति ।

क्रमजन्मनामेपां क्षणानामभेद एकत्वबुद्ध्या सङ्कलनात्मिकया प्र-
कल्पितः; स च समूहस्वभावो† गुणभूतैरवयवैर्युक्त इत्यर्थः । गु-
णभूतैरवयवैरिति वचनमवयवानां शब्दभेदं प्रति प्रयोजकत्वं नेति
प्रतिपादनार्थम् । एवं समूहरूपायाः क्रियाया एकत्वादपूर्वापरी-
भावादक्रमत्वेऽप्यवयवक्रमाश्रयणेन क्रमिकत्वव्यवहारः । उक्तं च—

स चापूर्वापरीभूत एकत्वादक्रमात्मकः ।

पूर्वापराणां धर्मेण तदर्थेनानुगम्यते ॥ इति ॥

कथं तर्ह्येकैकस्मिन् क्षणे धातो प्रयोगः, पचतीत्यधिश्रयित-
र्यपि वक्तारो भवन्ति ? उच्यते । अधिश्रयणारम्भ एव फला-
भिसन्धेस्तत्रैव समुदायस्यारोपात् । अयं च समाश्रितपूर्वापरीभाव-
एवारोप्यत इत्येकोपि क्षणः क्रमिको भवति । अत एव क्षणा-
न्तरे अनुष्ठीयमानेऽनुष्ठास्यमाने चाध्यारोपितपचिरूपस्य क्षणस्याती-
तत्वादपाक्षीदिति भूतकालता । तथा तस्य क्षणस्य भावित्वादि-
तरेष्वभावेष्वपि पक्ष्यतीति भविष्यत्कालता । तथैवैकस्य क्षणस्य
वर्तमानत्वादन्येष्ववर्तमानेष्वपि पचतीति वर्तमानकालता चेति काल-
त्रययोग उपपद्यते । यथोक्तम्—

समूहस्तथाभूतः प्रतिभेदं समूहिषु ।

समाप्यते ततोऽभेदे कालभेदस्य सम्भवः ॥ इति ॥

• तथाभूत क्रमिकस्तन् प्रतिभेद प्रत्येक समूह आरोप्यते । ततो
विषयविषयिणोरभेद एकत्वे कालभेदस्तन्भरतीत्यर्थः । तदेव शब्देन
साध्यतया प्रतीयमानस्तस्माश्रितक्रमोऽर्थः क्रियेति स्थिते 'घटो भव-
ति' इत्यात्मभरणलक्षणा सत्ताऽपि तथैवाभिधीयत इति तस्या क्रियात्वे
न विचिकित्सा । तथा च—

क्रिया भेदाय कालस्तु सङ्ख्या सर्वस्य भेदिका । इति ।

क्रियाभेदेहेतुना कालेन 'अमूदस्ति भविष्यति' इति प्रयोगाः । न
ह्यक्रियस्य कालेन विभागोऽस्ति । उक्तं च—

कालानपाति यद्रूपं तदस्तीति प्रतीयते । इति ।

एवं च 'भूतं भव्यायोपादिश्यते' इति न्यायेन 'देवदत्तः पचति' इत्यादिवत् 'घटो भवति' इति क्रियाकारकभावेन समन्वय उपपद्यते । 'किं करोति' इति प्रश्ने पचतीत्यादिवत् 'अस्ति' इति प्रतिवचनाभावो निर्ज्ञातसत्तस्यानिर्ज्ञातो व्यापारभेदः पृच्छ्यते, न तु निर्ज्ञाता सत्तेवेति ; तद्विषयस्य प्रश्नस्यैवानुदयात्, न त्वक्रियात्वात् । यदा तु सत्ता-विषयः प्रश्नो विनाशाशङ्कया 'किं करोति देवदत्तः' इति, तदा 'अस्ति तावत्' इति प्रतिवचनमपि भवत्येव । ननु क्रियायाः क्रमिक-त्वमध्यारोपेणेत्युक्तं, गौणता तु प्राप्नोति । अत्र परिहरति—

व्यवहारस्य सिद्धत्वान्न चेयं गुणकल्पना ।

उपचारोपि मुख्यस्यासंभवादपदिश्यते ॥ इति ॥

यथा गोशब्दस्यासम्भवात्सात्त्वादिमदर्थस्य याहीकादिवृत्तित्वे* ॥

एवं स्थिते सर्वपार्षदत्वाद्वाक्यकरणस्य तत्तत्तौर्यकानुरोधेन हरि-णा क्रियायां मतभेदाः प्रदर्शिताः । तेऽपीह सङ्क्षेपेण मदर्थ्यन्ते । यथा—यदनन्तरं फलं निष्पद्यते सा क्रिया । यथौदनं पचतीत्यत्र विचटनं, तदनन्तरं फलनिष्पादात्तदेव कारकं, न हि साक्षादज-नयत्कारकं नाम । अधिश्रयणादीनां विचटनोपयोगित्वान्न वैय-र्थ्यम् । तेषु तु पच्यादिप्रयोगस्तदर्थत्वेन विचटनरूपाध्यारोपात् । पौ-र्वापर्यं तु पूर्वापरस्थानापेक्षया । उक्तं च—

अनन्तरं फलं यस्याः कल्प्यते तां क्रियां विदुः ।

प्रधानभूतां तादृष्यादिन्यासां तु तदाख्यता ॥ इति ।

अथ वा—चैत्रः पचति, मैत्रः पचति, क्षीरं पचति, ओदनं पचतीत्यादिषु कर्तृकर्मभेदेन भिन्नेषु पाकादिषु पच्यादिप्रत्ययानु-

वृत्ते घटादिषु घटत्वादिवदस्तिपचित्वादिकं नाम जातिः सा क्रिया । ननु युगपदवस्थितैरवयवै आरब्धेषु सत्सु घटादिषु समवायाद्घटत्वादीना अभिव्यक्तिर्युज्यते; इह तु क्रमजन्मभिरयुगपद्भाविभि क्षणैरवयव्यन्तरमारब्धु न शक्यते यत्समवायात् पचित्वाद्यभिव्यक्तिः स्यात् । नैष दोषः, क्रमजन्मभिरयुगपद्भाविभिरनारब्धावयवभिर्रुत्क्षेपणादिक्षणे रुत्क्षेपणत्वादीनामिवाभिव्यक्त्युपपत्ते । यथैव चोत्क्षेपणाद्यवयवकर्माणि इदमहमुत्क्षिपामीत्यादिवुद्धीना विशिष्टप्रयत्नजन्यतया मिथ स्ततो भिन्नान्युत्क्षेपणत्वादीनामागारत्वमपि प्रतिपद्यमानानि दुरवधारत्वाद्विशिष्टजातिविषया बुद्धि न प्रकल्पयन्ति, एवमिहाप्येकैकक्षणदर्शनेन पचित्वादीनामप्रत्ययः । अत्र च साध्यत्वक्रमिकत्वे व्यञ्जकक्षणद्वारेण । उक्तं च—

जातिमन्ये क्रियामाहुरनेकव्यक्तिर्वीतनीम् ।

असाध्या व्यक्तिरूपेण सा साध्येवोपकल्प्यते ॥

एकैकस्मिन् क्षणेऽपि पचित्वादेर्वस्तुतो विद्यमानत्वात्तत्रतत्र शब्दयोगोऽप्युपपद्यते । अथ वा—कारकभेदभिन्नविच्छेदनादिरूपाया यस्याः क्रियाव्यक्तेरनन्तर फले निष्पद्यते तत्र समवेता विच्छेदनत्वादिका पच्यादिक्रिया । अस्याश्च साध्यत्वादिकमाश्रयद्वारकम् । यदाह—

अन्ते या वा क्रिया भावो जातिस्सैव क्रिया स्मृता ।

सा व्यक्तेरनुनिष्पादे जायमानेऽवगम्यते ॥

इति । अत्रापि मते व्यक्तिदर्शनवत्तादर्थ्यादन्यत्र पच्यादिप्रयोगः । अथ वा—अधिश्रयणादिव्यापारविशिष्टेषु कारकेषु सर्वेष्वेव अधिश्रयणादिव्यापारेष्वन्त्य एव व्यापारे समवेतोपहितभेदा सत्ता क्रिया ॥

स्वव्यापारविशिष्टानां सत्ता वा कर्तृकर्मणाम् ।

क्रिया व्यापारभेदेषु सत्ता वा समवायिनी ॥

अन्ते वाऽऽत्मनि या सत्ता सा क्रिया कैश्चिदिष्यते ।

भाव एव हि धात्वर्थ इत्यविच्छिन्न आगमः ॥

इति । 'भाव एव हि' इत्यादिना 'यद्भावविकारा इति ह स्या
भगवान् वाप्यायणि' इति भाष्यकारानुमतं निरुक्तकारवाक्यमसं-
वादकत्वेन दर्शयति । जातिसमुद्देशेऽप्युक्तम्—

प्राप्तक्रमविशेषा तु क्रिया सैवाभिधीयते ।

क्रमरूपस्य संहारे तत्सत्त्वमिति कथ्यते ॥

व्यापारविशेषाणां साध्यत्वात्क्रमिकत्वाच्च तदुपहितायाश्च ते
वत । अप वा—शब्दोच्चारणसमनन्तरं योर्थः प्रतिभामते बुद्धि-
कारत्वेन स शब्दार्थः । तदुक्तम्—'बुद्धिप्रतिभासशब्दार्थ-
इति । यदि हि बहिस्तत्तासमाविष्टोर्थः स्यात् तदा
दोस्ति नास्तीत्यादौ पौनरुक्त्यविरोधो स्यात्तां, तथा सतो ज-
योगात् पटो जायत इत्यादिप्रयोगानुपपन्नः स्यात् । किं च—ब-
रत्यन्तासत्सु शशविषाणादिषु तत्तच्छब्दप्रयोगो न स्यात् ।
द्व्युपारूढे तु शब्दार्थे एते दोषा नावहरन्ति । बुद्धिस्त-
माविष्टस्य बहिस्तत्ताजननप्रतिपादनाय 'अस्ति नास्ति जायते'
प्रयोगस्त्योपपन्नत्वान् । अर्थक्रियाकारित्वं तु दृश्यविकल्पयो-
राध्यवसायादुपपद्यते । शशविषाणादिष्वध्यस्तिप्रयोगो नास्ति-
गश्च बुद्धिस्तत्तयेवास्ति न तु बाह्यस्तत्तयेत्येवं प्रतिपादनाय । त-
द्भातूनामपि बुद्धिसिद्धा क्षणास्तद्वता जाति सत्ता वाऽर्थः,
क्रिया । साध्यत्वादिरु त्वभेदेनाध्यवसितं दृश्यस्येन्द्रोण ।

बुद्धिं तज्जातिमन्ये तु बुद्धिसत्तामथापरे ।

प्रत्यस्तरूपां भावेषु क्रियेति प्रतिजानते ॥

इति । बुद्धिशब्देन बुद्धिप्रतिभास्याकारोऽत्र विवक्षितः । तदेवं भुवः क्रियावाचित्वात्पाठाच्च 'भूमादयो धातवः' इति धातुत्वे 'वर्तमाने लट्' इति वर्तमानत्वोपाधिकाद्धातोः लट् 'प्रत्ययः' 'परश्च' इति प्रत्ययसंज्ञकः परस्तात् ॥

ननु बहवः क्षणाः धातुवाच्याः, तत्र के च न भूताः के च न भविष्यन्त इति तेषामविद्यमानत्वान् कथं वर्तमानत्वं धात्वर्थ-विशेषणं उच्यते—नेह विद्यमानत्वं वर्तमानत्वं; किं तर्हि? प्रारब्धापरिसमाप्तत्वं; तच्च यावतः क्षणसमूहस्य फलावधि प्रवृत्तिः तावतः प्राक् फलजननादभेदेनाध्यवसितस्यास्त्येव । एवं च काल्पनिकसमूहाकारेण विद्यमानत्वं वर्तमानत्वमित्युक्तं भवति—

कार्योत्पत्तौ समर्थं वा त्वेन धर्मेण तत्तथा ।

आत्मतत्त्वेन गृह्येत सा चास्मिन्वर्तमानता ॥

इति । अस्यार्थः—वाशब्दो वक्ष्यमाणपक्षापेक्षः एकैकक्षणानन्तरं फलनिष्पत्तेरदर्शनादितरक्षणवैयर्थ्यप्रसङ्गात्सर्वक्षणानन्तरं दर्शनाच्चैककलमाधनत्वेन क्षणानां कल्पितमेकं समुदायरूपं कार्योत्पत्तौ समर्थमित्युच्यते, तत्त्वेन धर्मेण क्रमवत्त्वेन तथा युक्तमात्मतत्त्वेनात्मीयेन विद्यमानत्वेन गृह्यते सेयमस्मिन्समुदाये वर्तमानेति । वाशब्दसूचितः पक्ष उच्यते, विप्रसृतावयवः क्रियाकलापः प्रयोक्तुः संकलनावुद्धचुषारूढः प्रतिपत्तृबुद्धौ संक्रान्तस्तस्या एकत्वाद्वर्तमानत्वाच्च तदभेदेनैको वर्तमानश्च व्यपदिश्यत इति । उक्तं च—

संक्रान्तविम्बमेकत्र तामाहुर्वर्तमानताम् ॥

इति । अयमर्थः—प्रयोक्तुः सकलनावुद्धेरात्मा क्रियाप्रबन्धरूपं वस्तु एकत्र प्रतिपत्तुज्ञाने संक्रान्तविम्बं संक्रान्तस्वरूपं यद्विनिर्गृह्यतेऽवधार्यते तस्मात्तस्य ज्ञानस्य वर्तमानतामेव तदभेदात् क्रियाया वर्तमानतामाहुरिति ॥

ननु यथोपलब्धिस्मरण उपलब्धिश्च क्रमेणेति प्रयोक्तुः कथं संकलनात्मिकैका बुद्धिर्यदुपारोहेणासौ प्रतिपत्तु क्रियाकलापं शब्देन युगपदवगमयेत्, ततश्चैकबुद्ध्युपारोहाभावात्कथमेकत्ववर्तमानत्वे स्याताम् । नैप दोषः, अनुभववासनायाः प्रत्यासन्नत्वात्क्रमेणानुभवतामपि संकलनायोगात् । अनुभवपूर्वत्वं हि स्मरणस्य नियतं न तु क्रमिकत्वमपि, अन्यथा समुच्चयशरादिप्रत्ययाभावप्रसङ्गात् । नन्वेवमस्त्वस्यैव बौद्धस्य वर्तमानत्वं कथं बाह्यस्येति चेन्न दृश्यविकल्पयोरभेदाध्यवसायात् ॥

अन्ये तु—काल एव क्रियाया उत्पन्नध्वस्तत्वेन साधनसपत्न्या सम्भाव्यमानोदयत्वेन प्रारब्धापरिसमाप्तत्वेन चोपहितं सन् क्रमेण भूतादिभेदं प्रतिपद्यते, तत्कालयोगाक्रियाया अपि तत्तद्व्यपदेश इति । उक्तं च—

क्रियोपाधिश्च सन् भूतभविष्यद्वर्तमानताः ।

एकादशभिराकारैर्विभक्ता प्रतिपद्यते ॥

इति । काल इति शेषः । एकादशत्वमप्युक्तम्—

भूतः पञ्चविधस्तत्र भविष्यंश्च चतुर्विधः ।

इति । तत्र तावदद्यतनानद्यतनव्यामिश्रसामान्यरूपाश्चत्वारो मुख्य-
भूतभेदाः । सामान्यमपि विशेषेभ्यो व्यावृत्तेर्भेदः । उक्तं च—
'अनेकमन्यपदार्थे' इत्यत्र सामान्यमपि यथाविशेषस्तद्वदिति । परो-
क्षस्त्यनद्यतनभूतभेदो न तु भूतभेद इति न प्रयग्यते । 'आशं-
सायां भूतवच्च' इत्यतिदिष्टभूतकार्यो भविष्यन्नप्येको गौणो भूत
इति भूतः पञ्चविधः । भविष्यन् तु गौणाभावादद्यतनादिभेदेन
चतुर्विधः । वर्तमानो गौणमुख्यभेदेन द्विविधः । वर्तमानसामीप्ये
इत्यतिदिष्टवर्तमानकार्यो भूतभविष्यन्तो गौणः । तदेवमेकादश भेदाः
कालस्य । यद्यप्यन्येऽप्योपाधिका भेदाः सन्ति तथाऽपि शास्त्रप्र-
क्रियायामियन्त एवोपयुज्यन्त इत्येवमुक्तम्* । लटोकारटकारयोः
'उपदेशोऽनुनासिक इत्' 'हलन्त्यप्' इतीत्संज्ञा । उपदेशो
भातुसूत्रप्रातिपदिकप्रत्ययागमादेशलक्षणः । 'प्रतिज्ञाऽनुनासिक्याः
पाणिनीयाः' । 'तस्य लोपः' इतीतो लोपः । 'अदर्शनं लोपः',
अदर्शनं चेह प्रसक्तस्य शब्दस्य विनाशः । प्रयोजनं लङित्यनु-
वादाष्टिद्वयपदेशश्च एषा दिगन्यत्राप्यनुसन्धेया ॥

ननु 'शपसर्' 'हल्' इत्यत्र लकारस्येत्त्वे तेन 'आदि-
रन्त्येन सहेता' इति प्रत्याहारः, सति च तस्मिन् 'लण्' इ-
त्यत्र लकारस्य हलत्वात्तस्यैव 'शपसर्' 'हल्' इत्यत्रान्ते नि-
र्देशादित्संज्ञा तदाश्रयश्च हलिति प्रत्याहार इतीतरेतराश्रयत्वादय-
मेव तावत् प्रत्याहारोऽनुपपन्नः, ततः सर्वेषामेव णकारादीना-
मित्त्वं न स्यादिति सर्वप्रत्याहारव्यवहारोऽनुपपन्न इति कथम-
त्राचत्वेन हलत्वेन चाकारटकारयोरित्त्वं, एवं च 'आदिरन्त्ये-
न' इति ब्राह्मसूत्रमपि व्यर्थं स्यादिति चेत् । नैव दोषः ।
हलितिसूत्रे हकारात्परः लकारः, लपरत्वं तु तस्यैकादेशलक्षणम्

कृतम् । तेन तस्याच्त्वादित्वं भविष्यति स एव 'हलन्त्यम्'
 इत्यत्राप्येकादेशेन लप्तेन निर्दिष्ट इति । एव मपि इतरेत-
 राश्रयमेव लृकारस्य सत्यामित्संज्ञायां हलिति प्रत्याहारः सत्य-
 स्मिन् 'ऐऔच्' इति चकारस्येत्वम् । तस्मिंश्च सति अनिति
 प्रत्याहारः, अस्मिंश्च प्रत्याहारे सति लृकारस्येत्संज्ञाया भाव्यमि-
 ति । एवं तर्हि हल्व लृचेति समाहारद्वन्द्वेन द्वितीयस्यापि
 लृकारस्य निर्देशात् प्रत्याहारमन्तरेण तस्येत्संज्ञासिद्धिः । अश्रवणं
 तु संयोगान्तलोपेन । अथवा—भेतो धावतीत्यादाविव द्वितीय-
 मप्यत्र हलग्रहणं तन्त्रेणोपादीयते । तत्रैकेन हस्य लिति हकारस-
 मीपस्य लृकारस्य विनेव प्रत्याहारादित्संज्ञा भविष्यति । यद्वा—
 हस्य लृ हलिति तत्पुरुषस्य प्रत्याहारस्य च हलशब्दस्येकशेषे अ-
 र्थद्वयं लप्स्यत इति न संकटं किञ्चित् । तत्पुरुषः पुष्टिङ्गः
 प्रत्याहारस्तुभयलिङ्गोप्यन्तमित्यनेन साहचर्यादिह नपुंसकलिङ्ग इति
 'नपुंसकमनपुंसकेन' इति तस्य शेष एकत्वं च । 'लः कर्मणि
 च भावेचाकर्मकेभ्यः' । उत्पृष्टानुबन्धश्चायं लृकारः, लृकाराः सकर्म-
 केभ्यो धातुभ्यः कर्मणि कर्तरि च भवन्ति । अकर्मकेभ्यस्तु भावे कर्तरि
 चेति षष्ठायोगं कर्त्रादौ भवन्ति । 'स्वतन्त्रः कर्ता' । क्रियाप्रसिद्धौ
 यत्कारकं प्रधानभूतं विवक्षितं तत् कर्तृसंज्ञं भवति । ननु च
 सामग्रीसाध्यायां क्रियायां स्वस्वव्यापारे सर्वेषां स्वातन्त्र्यात् कथ-
 मेकस्य तत् । उच्यते—करणादिप्रवृत्तेः प्रागेव परस्मादर्थितादे-
 रेव निमित्तात्कर्तुः प्रवृत्तिः, करणादि तु तदधीनप्रवृत्तिनिवृत्तिः ।
 तथा हि—अर्थो हि यन्ना तत्प्रयुक्ते न तदेनम् । हि—च तस्य
 प्रतिनिधित्त्वं दृश्यते । ग्रीहणन्तरे नौवारैरिज्यते, कर्तुः स नास्ति;
 तदेदे क्रियान्तरमेवेति प्रसिद्धिः । किं च—यारयान्नानुपादानेऽ-
 प्यमो दृश्यते भवत्यादिषु । तस्मात्तत्कं स्वानन्त्यम् । तथा शोक्तम्—

भागन्यतश्शक्तिलाभान्नयम्भावापादनादपि ।
तदधीनमवृत्तित्वात् प्रवृत्तानां निवर्तनात् ॥
अदृष्टत्वात्प्रतिनिधेः प्रविवेके च दर्शनात् ।
आरादप्युपकारित्वात्स्वातन्त्र्यं कर्तुरुच्यते ॥

इति । प्रागन्यतः शक्तिलाभादीनां शब्देन प्रतीतिमात्रस्य विवक्षणा-
दनेतेनैवपि तदनपायात् कर्तृतोषपत्तिः । उक्तं च—

सर्वैरभ्युदितैश्शब्दौर्नियमो न तु वस्तुनि ।
कर्तृधर्मविवक्षायां शब्दात् कर्ता प्रतीयते ॥

इति । वृत्तौ तु—स्वातन्त्र्येणागुणभावो विवक्ष्यत इति^१ तस्य च
सार्वत्रिकत्वासर्वत्र कर्तृतोषपत्तिः । उक्तं च—

कर्ता च त्रिविधो ज्ञेयः कारकाणां प्रवर्तकः ।
केवलो हेतुकर्ता च कर्मकर्ता तथाऽपरः ॥

इति । 'कर्तुरीप्सिततमं कर्म' । कर्त्रा क्रियया यदाप्तुमिष्टतमं त-
त्कर्म । 'तथायुक्तं चानीप्सितम्' । येनैव प्रकारेणेप्सिततमं
क्रियया युज्यते तेनैव प्रकारेण तथा युज्यमानमनीप्सिततमपि कर्म ।
'अक्रुधितं च' । अषादानादिविशेषकथारहितं दुष्टादिकारकं गयादि
च कर्म । 'दिवः कर्म च' । दिवः साधकतमं करणं तत्कर्म-
त्यादि । चतुर्विधं कर्मप्सिततमानीप्सिततमाकथितसंज्ञान्तरपूर्वभेदेन ।
तत्रायं त्रिधा, निर्वर्त्य विकार्यं प्राप्यमिति । द्वितीयमपि द्वेधा
द्वेष्यमितरदिति । तदुक्तम्—

निर्वर्त्यं च विकार्यं च प्राप्यं चेति त्रिधा मतम् ।
तत्रेप्सिततमं कर्म चतुर्धाऽन्यत्तु कल्पितम् ॥

औदासीन्येन यत्प्राप्यं यच्च कर्तुरनीप्सितम् ।
संज्ञान्तरैरनाख्यातं यद्यच्चाप्यन्यपूर्वकम् ॥

इति । तत्र निर्वर्त्यं यस्योपादानकारणं नास्ति सदपि वा तत्परिणामित्वेन नाश्रीयते, यथा संयोगं करोति, मृदा घटं करोतीति । विकार्यमपि द्वेषा । प्रकृत्युच्छेदसम्भूतमेकं प्रकृत्यनुवृत्तौ गुणान्तरोत्पत्त्योपलक्षितमपरम्, यथा 'काष्ठानि भस्म करोति हिरण्यं कुण्डलं करोति' इति । 'व्रीहीन्प्रोक्षति' इत्यादौ प्रोक्षणादिजन्यादृष्टरूपेण विक्रियमाणा व्रीह्यादयोपि विकार्यं कर्म । भाष्यं पुनरेकमेव, यत्र क्रियावृत्तौ विशेषो न गम्यते यथा 'वेदमधीते' इत्यादौ वेदादि । तथा चोक्तम्—

सती वाऽविद्यमाना वा प्रकृतिः परिणामिनी ।
यस्य नाश्रीयते तस्य निर्वर्तित्वं प्रचक्षते ॥
तन्निर्वर्त्यं विकार्यं तु द्विधा कर्म व्यवस्थितम् ।
प्रकृत्युच्छेदसंभूतं किं चित्काष्ठादि भस्मवत् ॥
किं चिद्गुणान्तरोत्पत्त्या सुवर्णादि विकारवत् ।
क्रियाकृतविशेषाणां सिद्धिर्यत्र न गम्यते ॥
दर्शनादनुमानाद्वा तत्प्राप्यमिति कथ्यते ॥

इति । भावस्तु केवलो धात्वर्थः । अस्य 'तिसस्ति सिप्थ-
स्यमिन्वस्मस्तातांज्ञथासायाप्वमिडुहिमहिड्' । तिवादयो द्वादश
'पष्ठी स्थानेयोगा' इति अस्य स्थाने स्युः । स्थानं प्रसङ्गो
योगः संबन्धः । इह शास्त्रे नियतसम्बन्धविशेषा पष्ठी स्था-
नेयोगेत्यर्थः । तत्र तिवादिष्वविशेषेण प्राप्तेषु 'शेषात्कर्तरि पर-

स्मैपदम्' इति आत्मनेपदविषयादन्यत्वेन शेषादस्मात्परस्मैपदमेव,
तच्च कर्तर्येण । आत्मनेपदविषयश्च स येषा 'अनुदात्तङितः'
इत्यादिनाऽऽत्मनेपद विहितम् । 'लः परस्मैपदम्' 'तडानावात्मने-
पदम्' । तडिति तिनादिसूत्रेणोपात्तास्नादयो नव प्रत्याहारेणोच्य-
न्ते, आन इति शानचूकानचौ । अत्र यद्यपि 'लः परस्मैपदम्'
इति लोदेशाना सामान्येन परस्मैपदसंज्ञोच्येत तथाऽपि 'आकङ्कारादेका-
सङ्गा' इत्यतः परेषा कङ्कारा कर्मधारय इत्यतः प्राचामेकस्यैकैव सं-
ज्ञेति नियमात् तडानयोरात्मनेपदसंज्ञया अनवकाशया बाधिता
सा तद्व्यतिरिक्तविषयाऽवतिष्ठते । 'युष्मद्युपपदे समानाधिकरणे
स्थानिन्यपि मध्यमः' युष्मदि समानाधिकरणे व्यवहिते वाऽव्यवहिते
वा प्रयुज्यमाने स्थानिन्यप्रयुज्यमाने वा लान्तार्थस्य युष्मदर्थवि-
शेष्यत्वे एव मध्यमः । 'अस्मद्युत्तमः' पूर्वबद्धाख्या । 'शेषे
प्रथमः' यत्र युष्मदस्मदी समानाधिकरणे न स्तः स शेषस्तत्रैव
प्रथमः ॥ 'तिङ्स्त्रीणित्रीणि प्रथममध्यमोत्तमाः' तिङ् परस्मैप-
दान्यात्मनेपदानि च प्रत्येकं त्रीणित्रीणि पदानि भूत्वा यथासंख्यं
प्रथमादिसङ्गानि । 'यथासंख्यमनुदेशस्तमानाम्' संख्या क्र-
म अनुदेशः पश्चादुच्चार्यमाणो विधीयमानः, अनुदेशशब्दस्य स-
म्बन्धिशब्दत्वादासिप्ता उद्देशिनः तेषामनुदेशिना च संख्यातः
पाठतश्च समानाना यौ यः क्रमस्तेन तेन क्रमेण सम्बन्ध इत्य-
र्थः । तत्राप्येव व्यवस्था । 'बहुषु बहुवचनम्' 'द्व्येकयोर्द्विव-
चनैकवचने' बहुत्वादिषु यथासंख्यं बहुवचनादीनि । 'तान्येकव-
चनद्विवचनबहुवचनान्येकशः' तानि लब्धप्रथमादिव्यपदेशानि त्री-
णित्रीणि प्रत्येकं यथासंख्यमेकवचनादिसंज्ञानि । एवं तिचादिषु ॥
'कर्तरि शप्' कर्तृवाचिनि सार्वधातुके धातोः शप् स्यात् ॥
'तिङ्ङितसार्वधातुकम्' प्रत्यय इति शेषः । शकारस्य 'लश-

कृतद्धिते' लशकृवर्गाः तद्धितवर्जप्रत्ययाद्याः इतः इतीस्वाछोपः ॥
 'सार्वधातुकार्धधातुकयो' अनयोरिगन्ताङ्गस्थाने गुणः । 'आर्ध-
 धातुकं शेषः' तिङ्गिङ्गचोन्यो धातुसंशब्दनेन विहितः प्रत्यय-
 आर्धधातुरुप् । 'अदेह् गुणः' अदेहौ मात्रिकद्विमात्रिकौ तद्वा-
 विनावतद्वाविनौ च ; तौ च गुणौ ॥ 'अणुदित्सवर्णस्य चाप्र-
 त्ययः' अणुचोदिच्च गृह्यमाणः सवर्णग्राहको भवति विधीयमान-
 मणं वर्जयित्वा उदिच्छब्देन क्वादयः पञ्चोच्यन्ते ॥ 'तुल्यास्य-
 प्रयत्नं सवर्णम्' आस्यं तात्वादि, तत्स्यः प्रयत्नो यस्य वर्णस्य
 येन तुल्यः स तं प्रति सवर्णः । अकुहविसर्जनीयानां कण्ठः ।
 स्पष्टं करणं स्पर्शनामिति स्थानमयत्नसाम्यम् । क्वादयो माव
 सान्ताः स्पर्शाः ॥ 'तपरस्तत्त्वालस्य' त परो यस्मात्स च ता-
 त्परश्च तपरः, स उदात्तादिभिन्न सवर्णमात्मना तुल्यकालः स्वं
 च ग्राहयतीति भिन्नकालाग्रहः । गुणविधौ च 'इको गुणवृ-
 ष्ठी' इत्यनेन गुणवृद्धयोः स्वसंज्ञया विधाने इक इत्युपस्थाप्यते ।
 'जङ्गस्य' इति चाधिरूढम् । 'यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादि प्रत्ययेऽ-
 ङ्गम्' यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादि तच्च तस्मिन्नेव प्रत्ययेऽङ्गम् । तत्र
 अनयोः सामानाधिकरण्येनान्वयस्य न्याय्यत्वादिकोङ्गस्य विशेषण-
 ता । 'येन विधिस्तदन्तस्य' यद्विशेषणमुपादाय किं चिद्विधीयते
 तदात्मान्तस्य स्वस्य च ग्राहकमिति तदन्तत्वलाभः ॥ 'अलो-
 न्त्यस्य' आदेशः, पठिनिर्दिष्टस्यान्त्यस्य भवति अन्त्यस्यैव वाऽलस्था-
 नपठौ स्थानित्वं प्रतिपादयतीत्यन्त्यस्य स्थानित्वादिगन्ताङ्गान्त्यस्ये-
 त्युक्तार्थलाभः । स चेह गुणः । 'स्थानेऽन्तरतमः' अनेकादि-
 शप्रसङ्गे सदृशतमः स्यात् सुसदृशः गुणादिसदृशात् स्थानसदृशः
 इति नियमादुकारस्योपपञ्चानीयानामोष्ठौ इत्योष्ठस्य ओदौतोः

कण्ठोष्ममिति ओष्म ओकारः, तस्य 'एचोयनायायः' इति यथा संख्येनायोदेशो सिद्धं भवतीति ॥ अस्य च 'सुप्तिङन्तं पदम्' इति पदत्वे 'युष्मदस्मदोः पधीनतुर्याद्वितीयास्ययोर्वोच्चावौ' इति पदात्परयोरपादादौ वर्तमानयोः समानागत्यस्थयोः श्रूयमाण-पष्वादिद्विवचनान्तयोः अनयोर्व्यासंख्यं वाच्चावादेशो भवनः । 'बहुवचनस्य वत्तसौ' 'तेमयावेकवचनस्य' इमावादेशो न द्वि-तीयेकवचनान्तयोः 'त्वामौ द्वितीयायाः' इति त्वामोर्विधानान् । एषामपि पूर्ववद्व्याख्या—भवति वां, भवति नो, भवति यः, भवति नः, भवति ते, भवति मे, भवति ते, भवति मे, भ-वति त्वा, भवति मा । यथायोगं स्वं, देयम्, प्राप्तमिति शेषः । एते चानेकाल्पत्वात् 'अनेकाल् शित्सर्गस्य' मर्वादेशः एषां च 'स्थानिपदादेशोनल्लिखौ' इति स्थान्यलाश्रयकार्यं वर्मयित्वा स्था-निकार्यविधानात् पदत्वे तन्निबन्धनानि कृत्वादीनि यथायोगं शेषानि ॥

• भवतः—अत्र तत्सत्सकारस्य प्रयोजनाभावादिस्वाभावः । न च लोप एव प्रयोजनम्, एवं हि नोपदिश्येत । 'सिति च' इति पदत्वं, यकारान्नाद्यसर्वनामस्थानविषयमिति न प्रयोजनम् । यद्वा—'विभक्तिश्च' इति सुपः तिङश्च एकवचनादिसंज्ञाः सन्तो विभक्त य इति 'न. विभक्तौ तु स्माः' इतीच्चाभावे 'सत्स-जुपो रुः' सान्तस्य पदस्य सजुपश्च रुः इति कृत्वे 'खारवसा-नयोर्विसर्जनीयः' इति विसर्जनीयः । 'विरामोऽसानम्' विरति-विरामः वर्णस्याभावोऽनुच्चारणं, तत्र वर्णेऽप्युच्चरितप्रच्यंसिषु बुद्धि-रुतं पौर्वापर्यमित्यभावरूपेऽवसानेऽपि तत्सम्भवात् परसप्तमीत्वोप-पत्तिर्भवति ॥

भवन्ति—‘ओन्तः’ प्रत्ययादेरिति शेषः । अन्त्योकार उच्चारणार्थः । न तु तकारस्यानन्त्यत्वेनेत्वनिवृत्तये लुप्यते, तस्य प्रयोजनाभावादेव सिद्धेः । न च ‘तित्स्वरितम्’ इति स्वरितत्वं प्रयोजनम् ‘तिनः प्रत्ययस्य’ इति तत्र स्थिते । न च स्थानिवत्वात्प्रत्ययः, तदेकदेशत्वादस्य । अत्र शबन्त्याकारयोः ‘अतो गुणे’ इत्यपदान्ताकाराद्गुणे परे तयोः पूर्वपरयोः पररूपमेकादेश इत्येकादेशं वर्णमात्राश्रयत्वेनान्तरङ्गं प्रकृतिप्रत्ययापेक्षत्वाद्बहिरङ्गोपि गुणो ‘वार्णादाङ्गं बलीय’ इति बाधते । अस्ति च समाश्रयत्वमुभयोर्विकरणापेक्षत्वात् । पूर्वं त्वेगदेशे ‘अन्तादिवच्च’ इत्येकादेश आश्रीयमाणं पूर्वं प्रत्यन्तवत्परं प्रत्यादिवदिति ‘सार्वधातुकमपित्’ इत्यत्राश्रीयमाणस्य पितोऽस्य सार्वधातुकस्यैकादेशस्यादिवद्भावाच्छपोपि सार्वधातुकग्रहणेन ग्रहणात् ङित्वात् ‘किङिति च’ इति किङन्निमित्तयोः इग्लक्षणयोः गुणवृद्ध्योर्निषेधात् गुणो न स्यात् । भवतु वा पूर्वमेकादेशः तदाऽप्यदोषः । ‘अच. परस्मिन्पूर्वविधौ’ इति परनिमित्तोनादेशोऽच. पूर्वसंबन्धिनि कार्यमात्रे कर्तव्ये स्थानिना तुल्याः स्यादिति स्थानिबुद्ध्या व्यवधानेन निषेधस्याप्रसङ्गात् । किञ्च—तत्रापिदित्यस्य प्रसज्यप्रतिषेधत्वेन सिद्धान्तितत्वात् ‘पित्सार्वधातुकं ङित्’ इत्याश्रीयमाणं पितं प्रत्येकादेशान्तवत्त्वात् ङित्वस्याप्रसङ्गात् अस्तु गुणैकादेशयोः प्रवृत्तौ कामचारः ॥

भवसि, भवथः, भवथ ॥

भवामि, भवावः, भवाम—‘अतोदीर्घो यञि’ इति यञादौ सार्वधातुके अकारान्ताङ्गान्त्यस्य दीर्घः । स च स्थानी कण्ठ्य इति तादृश आकारः । ‘यस्मिन्विधिस्तदादावल्ग्रहणे’ इति यना

दीतिलाभः । 'ऊकालोज्झस्वदीर्घप्लुतः' इत्यचो मात्रिकद्विमात्रिक-
त्रिमात्रिकाः क्रमेण ह्रस्वादिसंज्ञाः ॥

'परोक्षे लिट्' भूतानद्यतनपरोक्षत्वोपाधिकार्यवृत्तेर्धातोर्लिट् । धा-
तुवाच्यायाः क्रियायाः इन्द्रियेण सन्निकर्षात्परोक्षत्वे सिद्धे परोक्ष-
ग्रहणं साधनपरोक्षतार्थम् । पूर्ववृत्तिर्नादयः । ते च 'लिट्' इति
लिङादेशत्वादार्धधातुकाः । अत्र च 'लङ्शकटायनस्ये
व' इत्यत एवकारानुवृत्त्या न सार्वधातुका इति विकरणामावः ।
एषां च लिङादेशानां नवानां तिन्नादीनां 'परस्मैपदानां णल्लुप्तु-
स्थलधुसणल्यमाः' इति यथासंख्यं णलादयस्स्युः । ते च स्थानि
वत्त्वेनार्धधातुकाः प्रत्ययाश्च । णलो णकारस्य प्रत्ययादित्वाच्च
इत्संज्ञायां लोपः, प्रयोजनं वृद्ध्यादि । नन्वत्र णकारो लुप्यत
इत्यनेकाल्त्वामात्रात् 'अनेकाल् शित्सर्थस्य' इति सर्वदेशत्वं
न स्यात् । नैतत्, आदेशोत्तरकालं प्रत्ययत्वतश्चादित्वेन णकारस्ये-
चे लोप इत्यादेशदशायागनेकाल्त्वात् एवं भू अ इति स्थिते
'अचोऽङिति' इति ञित् णित् प्रत्ययपरस्यानन्तस्याङ्गस्य वृद्धिः प्रामो-
ति । वृद्धिरित्यादैश्च तद्भावितानामतद्भावितानां 'वृद्धिरादैच्' इति
संज्ञा, तपरकरणादैर्चौ द्विमात्रिकौ गृह्येते तादपि परस्तपर इति ।
'भुवो वुग्लुङ्गितोः' इत्यानादौ लुङि लिटि च विधीयमानो वुक्
कृताकृतप्रसङ्गित्वेन नित्यो वृद्धिर्बाधते । अत्र वृद्धौ कृतायांमेकारान्तस्य
प्रामोत्यन्यत्र तूकारान्तस्येति शब्दान्तरप्राप्त्या वुगनित्य इति चेत्—
न, एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात् न शब्दान्तरप्राप्तिरिति । 'आद्यन्तो
यकितो' यथासंख्यं पष्ठीनिर्दिष्टस्येति वुगयं भुवेत्यः । 'लिटि
धातोर्नम्यासस्य' धातोर्वयवस्य प्रथमस्यैकाचो द्विर्वचनमजादेस्तु
द्वितीयस्येति भुव आदिर्हिरुच्यते । 'पूर्वोम्यासः' अत्र प्रकरणे
हिरुक्तस्येति शेषः । 'ह्रस्वादिशेषः' अम्यासस्यादिर्हल् शिष्यते

अनादिस्तु निवर्तत इत्यर्थः । ‘ह्रस्वः’ इत्यभ्यासस्याचो ह्रस्वः
 ‘भवतेरः’ इति लिटि परे अभ्यासान्तस्याकारादेशः, ‘अभ्यासे
 चर्चे’ इति अभ्याससल्लचरो जश्च । तत्र वर्गाणां प्रथमद्विती-
 याः शपसा विसर्जनीयजिह्वामूलीयोपध्मानीया अघोषा विवृतकण्ठाः
 श्वासानुप्रदानाः । तृतीयचतुर्थपञ्चमहकाराः घोषवन्तः संवृतकण्ठा
 नादानुप्रदाना इत्योष्ठ्यस्य घोषवतः संवृतकण्ठस्य नादानुप्रदानस्य
 मकारस्य तादृशो चकारः । वभूव ॥

ननु ‘अचिश्नुधातुभ्रुवां खोरियदुवडौ’ इत्यनादौ प्रत्यये शुभ्रुवोर-
 न्त्यस्य धात्वन्तघोरिवर्णोर्वर्णयोः इयदुवडोर्विधानात् अत्रोवडि कर्त-
 व्ये ‘असिद्धवदत्राभात्’ समानाश्रयमाभीयशास्त्रमाभीयेऽसिद्धमिति वुको-
 सिद्धत्वादुवड् स्यात् । अस्तु पुनर्वुग्मविप्यति, तनश्च ‘उपधायां
 च’ धातोरुपधाभूतौ हल्परौ यौ रेफवकारौ ताम्याम्पूर्वस्येको
 दीर्घस्स्यादिति दीर्घत्वं ‘लोपो व्योर्बलि’ इति पूर्व्यकारवकारयो-
 र्बलि परे लोप इति पूर्वस्य वकारस्य लोपे सेतस्यति वभूवेति ।
 न सिद्धयति, ‘पूर्वत्रासिद्धम्’ अस्माद्योगात् परे पूर्वत्रासिद्धाः
 परे च मिथः पूर्वत्र पूर्वत्रासिद्धा इति ‘उपधायां च’ इत्यस्य
 बलि लोपं प्रत्यसिद्धत्वात्पूर्वलोपे हल्पर उपधावकारो नेति दीर्घाप्रस-
 ज्ञात् । अथवा दीर्घवलोपयोरन्तरङ्गयोः कर्तव्ययोः ‘असिद्धं बहि-
 रङ्गमन्तरङ्गे’ इति बहिरङ्गस्य उकोसिद्धत्वान्नैव दीर्घत्वं स्यात्,
 नापि बलि लोपः । एवं तर्हि ‘वुग्युटावुवडचणोः सिद्धौ वक्त-
 व्यो’ इति उक्तः सिद्धत्वादुवड् न भवति । ‘श्रसोरल्लोपः’
 इति तपरकरणाद्धिदाभीयस्यासिद्धत्वस्य अनित्यत्वाद्वाऽत्र उक्तः सि-
 द्धत्वं भवति* । वभूवतुः । वभूवुः ॥

वभूविथ—‘आर्षधातुकस्येद्धलदेः’ इतीदृ टित्त्वादादिः । वभू-
विथेत्यत्र वृद्धिवद्गुणोत्र वुका बाध्यते ॥

वभूवथुः—स्थानिवत्त्वेन विभक्तित्वान्न सकारस्येत्तम् ॥

यूयं वभूव—नन्वत्राकारः ‘अलोन्यस्य’ इति धशब्दाका-
रस्यादेशः प्राप्नोति फलं च यथासंख्यं स्यात् । मैवम्, अत्र
धातोरित्वनुवर्तते तस्मात्परस्य विधीयमानोकारः ‘आदेः परस्य’
इति धशरस्य ततो द्वयोरकारयोः पररूपम् ॥

अहं वभूव । वभूविब । वभूविम—उत्तमविषये चित्तव्याप्ते-
पात् परोक्षतासम्भवः । अत्र ‘असंयोगाच्छिट्कित्’ असंयोगा-
न्ताद्वातोः परोऽपिच्छिट् कित् इति वमयोः कित्त्वे ‘श्रच्युकः
किति’ इति श्रिञ उगन्ताच्च धातो परस्य कितः नेडिति
मातस्य निषेधस्य ‘कृमृभृवृस्तुद्रुस्तुश्रुवो लिटि’ आदय एव
लिङ्गानिदः ततोऽन्ये लिटि सेडिति नियमात्सेट्टम् ॥

अत्र केचिदेवमाहुः—वुग्विधो ओरित्वनुवृत्ते वृद्धिगुणयोः कृतयोः
उवर्णान्तत्वाभावात्तद्धक्षणस्य वुकोप्राप्ते तस्याप्यसिद्धत्वात्परत्वात्प्रा-
प्तयोः गुणवृद्धयोः ‘इन्धिभवतिभ्या च’ आभ्या परो लिट्
किदिति कित्त्वेन बाधस्ततो वुक् । अत्र डिङ्गहणानुवृत्ते डित्त्वम
प्यस्यातिदिश्यते इत्युभयातिदेशतामर्थ्यात् अनिग्लक्षणाया अपि
• वृद्धेर्निषेधः । तेन यङ्गुकि भवतीति निर्देशात्किन्त्वाभावात् वृद्धि-
गुणयोः कृतयोरनुवर्णान्तत्वान् वुगभावात्—वोभाब, वोभविथ, वोभव
इति सिद्धमिति । सर्वमेतद्वार्तिकविरुद्धं, यदाह—‘इन्धेश्छन्दो-
विषयत्वात् मुवो वुवो नित्यत्वात्ताभ्या लिटि. किङ्गचनानर्थक्यम्’ इति॥

‘अनद्यतने लुट्’ ॥ अहरुभ्यतोर्धरात्रमद्यतनः कालः, अवि-

त्तिकारः परिहारमाह—“विदो लटो वा” इति वाग्रहणमनुवर्तते । सा च व्यवस्थितविभाषा भविष्यति” इति । अत एव ‘तामादयः सलोपश्च’ इति तेन पारिगणितम् । *यद्वा—लोट इत्युपमेये षष्ठीदर्शनादुपमानं षष्ठ्यन्तं विज्ञायते । लङ् इव कार्यं तद्धोटी भविष्यतीति न तु लङि यत्कार्यं तद्धोटीति अडादौ न भवतः* ॥

यदाऽयं लोट् ‘आशिपि लिङ्घोटी’ इत्याशिपि विधीयते आशीरिष्टस्याप्तीच्छा तदा ‘तुह्योस्तातडाशिष्यन्यतरस्याम्’ इति तुह्योर्वातातडादेशे—भवतात् भवान् । भवतात्त्वम् । ननु तातडयं ‘अनेकालशित्सर्वस्य’ इत्यस्यापवादेन ‘डिच्च’ इत्यनेनान्त्यस्य कस्मान्न भवति । उच्यते—किमिदं डिच्चं ‘ब्रूतात्, मृष्टात्’ इत्यादौ गुणवृद्धिप्रतिषेधार्थमुतान्त्यादेशार्थमिति संदिग्धप्रयोजनम्, न चान्त्यादेशार्थत्वे गुणवृद्धिप्रतिषेधार्थत्वसंभवः, अप्रत्ययत्वात् । अनेकालत्वं तु निश्चितं ‘डिच्च’ इत्येतच्चानडाविष्वनन्यप्रयोजनडिच्चेपु सावकाशमितीहासंदिग्धं परं ‘अनेकालशित्सर्वस्य’ इत्येतदेव प्रवर्तते । भवतात्त्वं इत्यत्र तातडा परेण पूर्वं बाधितस्य हेर्लुक्ः स्थानिषद्भावेन पुनः प्रवृत्तिः सकृद्व्रतपरिभाषया न भवति । यद्वा—‘हुस्रल्म्यो हेर्धिः’ इत्यतो हेरित्यनुवर्त्य ‘अतो हेः’ इत्यत्र हिग्रहणमन्तरेण लुकि विधातव्ये पुनः हिग्रहणस्य हेरिति विशेषणेन मुख्यहिपरिग्रहार्थत्वात्, इदमपि तातडः सर्वादेशत्वे प्रमाणम् ॥

‘अनघतने लङ्’ अविद्यमानाघतनमूतोपाध्यर्थाद्धातोः लङ् स्यात् । लस्य तिबादिषु ‘इतश्च’ इतीकारलोपः । लुङ्-लङ्लङ्क्ष्वडुदात्तः’ इत्यङ्गस्य टित्त्वादादिः उदात्तश्च—अभवत् । अभवद्—‘स्रलां नशोन्ते’ पदान्ते स्रलां नश इत्यत्रा-

न्तरतम्यात्तकारस्य दकारे 'वाऽवसाने' झलां वा चरित्यान्तर-
तम्यादकारस्य वा तकारः ॥

अभवताम्—'तत्स्थस्याभिषां तान्तंतामः' इति तसस्ताम् ॥

अभयन्—अन्तादेशो इकारलोपे 'संयोगान्तस्य लोपः'
संयोगान्तस्य पदान्तस्य लोप इति तलोपः । 'हलानन्तराः
संयोगः' अजव्ययहितच्छिष्टोच्चारितो हल्समुदायः संयोगः ॥

अभव.—इकारलोपे स्त्वविसर्जनीयौ ॥

अभवतम् ॥ अभवत । अभवम् । 'तत्स्थस्याभिषां तातं-
तामः' । 'नित्यं द्वित्.' इति सलोपः—अभवाय अभवाम ॥

'विधिनिमन्त्रणामन्त्रणाधीष्टसंप्रश्नप्रार्थनेषु लिङ्' विधिः प्रेरणं
भृत्यादेः कस्यां चित् क्रियाया नियोजनम् । निमन्त्रणं नित्य-
नैमित्तिककर्मविषया प्रवर्तना । आमन्त्रणं काम्यकर्मविषया सा ।
अधीष्टं सत्कारपूर्विका सर्वकर्मविषया सैव । एषु चतुर्विधं प्रवर्त-
नाऽनुवर्तते । सैव लिङर्थः । भेदेन तूपादानं प्रपञ्चात्,
प्रवर्तना च प्रवृत्तिहेतुर्धर्मः ।

प्रवृत्तिहेतुं धर्मं च प्रवदन्ति प्रवर्तनाम् ॥

इत्याचार्याः । संप्रश्नः संप्रधारणं, तद्धा इदं वा कर्तव्य-
मिति । प्रार्थनं याचनम् । एषु प्रत्ययार्थविशेषणेषु धातो-
लिङ् स्यात् । 'यासुद्वस्मैपदेपूदात्तो ङिञ्' लिङः परस्मैपदेषु
तेषामेव यासुद्, द्वित्वादादिः उदात्तश्च सीयुटोपवादः । लिङ्
द्वित् । इदमेव ङिञ्चनं ज्ञापकं द्विष्टादेशानां स्थानिवच्चेन
द्वित्वाभावस्य, यदि हि स्यात् 'अचिनवम्', 'अमानम्' इत्यादौ

गुणवृद्धी न स्याताम् । इयं च ज्ञापकापेक्षा 'सार्वधातुकमपित्' इत्यस्य
 पूर्वपदासत्वपक्षे, प्रसज्यप्रतिषेधत्वे तु 'पिन्न डित्' इति निषेधेन स्था-
 निवत्त्वेन सार्वधातुकं ङिदित्यतिदेशेन च प्राप्तस्य सर्वस्य ङित्वस्य
 निवारणात् । चिनुयात्, इत्यादिसिद्धार्थं ङित्वं च वक्तव्यम् । भव
 यासूत् इति स्थिते 'सुट् तिथोः' लिङ्गसम्बन्धिनोः तकारथकारयोः सुट्-
 स्यादिति सुट् टित्त्वादादिः । अयं तकारथकारभक्तः, या-
 सुट् तु तिङ् भक्त इति विषयभेदादनयोर्न बाध्यबाधकभावः ।
 'लिङ्सलोपोऽनन्त्यस्य' सार्वधातुकलिङ्गः सम्बन्धिनोऽनन्त्यस्य सस्य
 लोप इति यासुट्सुटोः सकारयोर्लोपः । सुडिह पर्जन्यवह्मणप्र-
 वृत्त्या तु रुतः, न त्वस्मिन् कृते वाऽकृते वा विशेषोस्ति, लोप-
 नात् । श्रवणं त्वाशीर्लिङात्मनेपदे । 'अतो येयः' इत्यवन्ता-
 दङ्गात्परस्य या इत्यस्य इय् इत्यादेशः । 'आहुणः' इत्यव-
 णान्तादचि पूर्वपरयोरेको गुणो भवन् कण्वस्याकारस्य 'इद्युशानां
 तालु' इति तालव्यस्येकारस्य च 'एदैतोः कण्ठतालु' इति कण्ठता-
 लव्य एकारः । यकारस्य वलि लोपः । भवेत् । भवेताम् ॥

भवेयुः—'जेर्जुस्' इति लिङादेशस्य जेर्जुसादेशे जकारे च
 'जुसि च' इति विशेषणार्थे लुप्ते 'उत्स्यपदान्तात्' अपदान्ताद-
 वर्णादुसि परे पूर्वपरयोः पररूपमित्येतद्वाधित्वा 'अतो येयः' पर-
 त्वान्नित्यत्वाच्च प्रवर्तते । *यद्यप्यन्तरङ्गत्वात् पररूपं न्याय्यं
 तथाऽपि यास् इत्येतस्य इय् भवतीति विप्रतिषेधसूत्रे भाष्यकारे-
 व्याख्यातत्वात् 'लिङ्सलोपः' इत्यस्य अपवादः इय् 'अतो
 येयः' इत्यत्र त्वाहुणे कर्तव्ये यलोपस्य सिद्धत्वमपि, या इय
 इति वा पठनीयमिति बोध्यम्* ॥ भवे । भवेतम् । भवेत् ।
 भवेयम् । भवेव । भवेम ॥

‘आशिषि लिङुटो’ इति लिङि तु ‘लिङाशिषि’ इत्या-
 र्धधातुत्वाच्च लिङः सलोपः । ‘किदाशिषि’ इति किञ्चाच्च गुणः ।
 ‘स्कोःसंयोगाद्योरन्ते च’ इति परे यस्संयोगः पदान्ते च
 यस्संयोगः तदाद्योः स्कोर्लोप इति सलपरसंयोगादित्वेन यासुटः
 सस्य लोपः । पदान्ते तु संयोगे तदादित्वेन सुटोपि सकारो
 लुप्यते । भूयात् । भूयास्ताम् । भूयासुः । भूयाः । भूया-
 स्तम् । भूयास्त । भूयासम् । भूयास्व । भूयास्म । सलो-
 पस्य पूर्वत्रासिद्धत्वेन तिस्योः संयोगान्तलोपो न भवति, पदा-
 न्तसंयोगादिलोपस्यानवकाशत्वात् । ननु ‘हलुच्चाभ्योदीर्घात्सुतिस्य-
 षक्तं हल्’ इति हलन्तादीर्घात् ङच्चाभ्यन्ताच्च परस्य सुतिस्यषक्तस्य
 लोपविधानेऽपि स्कोरिति सलोपस्य पूर्ववदसिद्धत्वाद्बलन्तात्पराष-
 क्तत्वेन लोपः कस्मान्न भवति, सुतिस्यषक्तमिति प्रत्ययनिर्दे-
 शेन प्रकृतेराक्षेपात्ततः परस्याषक्तस्य लोपविज्ञानात् । न चेह
 सकारान्तस्य प्रकृतित्वम् । यद्वा—‘स्कोः’ इति लोपस्यासि-
 द्धत्वे भूयादित्यत्र सुट्स्य लोपोप्यसिद्ध इति तस्य तकारभक्त-
 त्वादषक्तस्यैवामावः । ‘अप्रक्त एकालप्रत्ययः’ ॥

‘लुङ्’ भूतोपाधिकार्याङ्घातोः लुङ् स्यात् । भूतः पञ्चविधः प्रोक्तः
 इत्युक्तम्, तत्रानद्यतने लङ्घिधानात्ततोन्वयः सर्वो भूतोऽत्र गृह्यते ।
 अनद्यतन इति बहुव्रीहिनिर्देशात् न व्यामिश्रे लङः प्रसङ्गः ।
 लस्य तिनादिषु ‘च्लिलुङि’ इति घातोः परश्च च्लिः । तस्य
 ‘च्लेः सिच्’ इति सिन्हादेशः । स्थानिन्यादेशे च चकारानुब-
 न्धस्य प्रयोजनं वक्ष्यते । तस्य ‘गातिस्थापुषामभूम्यः सिचः -
 परस्मैपदेषु’ इति लुङ् । स च नित्यत्वादितः पूर्वः । ‘दाधा-
 खदाप्’ इति अदाबो दाधारूपा घातवो धुसंज्ञाः । अडागमः । ;

अभूत् । अत्र सिचो लुकालुप्तत्वात् प्रत्ययलक्षणाभावात् 'सिचि वृद्धिः परस्मैपदेषु' इति परस्मैपदपरे सिचि विधीयमाना वृद्धिर्न भवति । तथा गुणोपि न भवति, 'भूसुवोस्तिङि' इति तिङि सार्वधातुके निषेधात् । अत एव वा निषेधाद्दृढेरप्यभावो भविष्यति । यदि स्यात् अपवादेनानयैव गुणस्य बाधादप्रसङ्गात् कथमसौ निषिध्येत । ननु 'अस्ति सिचोऽष्टके' इत्यस्तिसिज्भ्यां परस्य सार्वधातुकाष्टकस्य विधीयमान ईट् प्रत्ययलक्षणेनात्र कस्मान्न भवति । अत्र केचिदेवमाहुः—अस्तीति द्विसकारकनिर्देशादेकेन सिचो विशेषणाच्छ्रूयमाणास्सिचः परस्येद्विधिरितीह न भवतीति । इदमविचारितरमणीयम् । अस्तिपदान्तर्भूतस्यापदस्यास्य सकारस्य पदान्तरेणान्वयायोगात्, पृथक्पदत्वे तु न तस्य धातुत्वं नापि तत्सहितस्य समुदायस्येति धातुविषयशित्विनिर्देश एव नोपपद्येत ॥

अन्ये वर्णयन्ति—'आहिभूवोरीट्प्रतिषेधः' इत्यत्र न केवलमस्त्यादेशस्य भुवः स्थानिवच्चेन प्राप्त ईग्निषिध्यते, किं तु अस्तिदेशस्यापीति ॥ स्थानिवच्चद्रूपणपरे च तत्र वार्तिके कथमनादेशो भूगृह्यत इति त एव प्रष्टव्या । न चानादेशस्य ग्रहणे निषेधस्य वैयर्थ्यं प्रमाणम्, अर्थभेदेन रूपद्वयार्थत्वात्तस्य ॥

वयं तु परिहरामः—सिचोल्पाच्छकत्वात् बहुविषयत्वेनाभ्यर्हितत्वाच्च पूर्वनिषाते कर्तव्ये 'अस्ति सिचः' इति वचनात्तन्त्रादिना विद्यमानसिचं इत्यस्याप्यर्थस्य लामान्नेडिति । किं च अर्थद्वयपरिग्रहे शित्वप्युपपद्यते, अन्यथा सिजसिम्यामित्येव ब्रूयात् । न चासत्यस्यतिनिवृत्त्यर्थं, विकरणेन व्यवधानात् ताम्या परस्य सार्वधातुकाष्टकस्यासम्भवात् । अभूताम् ॥

अभूवन् । अजादौ 'भुवो वुक्' इति वुर । अत्र से-
प्रत्ययलक्षणेन सिचः परत्वेऽपि 'सिजम्यस्तविदिम्यश्च' इति सि-
जादिम्यः परस्य द्विजादेशस्य और्विधीयमानो नुस्भावो न भवति ।
'आतः' इति नियमात् सिज्जुगन्ताद्यादि भरत्यात एवेति । अम्यत्
'उभेऽम्यस्तम्' 'जक्षित्यादयप्पट्' इति वक्ष्यते । अभू- ।
अभूतम् । अभूत । अभूत्रम् । अभूव । अभूम ॥

'लिङ्गिमित्ते लृट् क्रियातिपत्तौ' लिङो निमित्त हेतुहेतुमज्ञा-
वादि युनश्चिद्वैगुण्यात्क्रियाया अनभिनिर्वृत्तिः क्रियातिपत्तिः, अत्र
धातोः लृट् स्यात् । लृट्प तिचादिषु 'स्यतासी' इति स्य ।
इडागम, 'इनश्चै' इत्यादि । यदि सेवापरोऽभविष्यत् आत् । अभ-
विष्यत् । अभविष्यताम् । अभविष्यन् । अभविष्यः ।
अभविष्यतम् । अभविष्यत । अभविष्यम् । अभविष्याम् ।
अभविष्याम । उदाहरणे क्रियानिषत्तिर्न सेवापरो नाप्याद्य इति ॥

स्य द्विवचनस्य प्रगृह्यत्वात् 'पुनःप्रगृह्या अचि' इति प्रकृतिभावात् व्यतिभवेते एतावित्यादावयादीनि न भवन्ति । इह प्रकृतिभाव परभूताभिहितविकाराभाव । व्यतिभवन्ते । अत्र त्रीणि कार्याणि प्राप्नुवन्त्यन्तादेश अद्वावशशविति । अत्र विशेषविहितत्वेनान्तादेशापवादाद्वावान्नित्यत्वाच्छब् । तत्र कृतेऽङ्गस्यादन्तत्वादद्वावस्य न प्राप्तिरिति सामान्यविहित एवान्तादेश भवति ।

व्यतिभवसे । 'पासस्ते' इति टिछादेशस्य पास से भाव ।

व्यतिभवेथे । व्यतिभवेते इतिवत् ।

व्यतिभवभवे । व्यतिभवे । व्यतिभववावे । व्यतिभवामहे । इति त्वेत्वात्परत्वादाद्गुण । कृते वा तस्मिन्नतो गुण इति पररूपत्वम् । व्यतिशब्द कर्मव्यतीहारद्योतनार्थ । तस्य च 'ते प्राग्धातो' ते गत्युपसर्गसज्ञा धातो प्राक् मयोक्तव्या इति नियमात् पूर्वप्रयोग । 'उपसर्गा क्रियायोगे' 'गतिश्च' इति प्रादयो यत्क्रियायुक्तास्त प्रत्युपसर्गसज्ञा सन्तो गतय ॥

इतरेतरस्य व्यतिभवन्ति—अन्योन्यस्य व्यतिभवन्ति इत्यत्र 'इतरेतरान्योन्योपपदाच्च' इति कर्मव्यतीहारलक्षणमात्मनेपद निषिध्यते । 'अन्योन्योपपदाच्च' इति चकारेण परस्परपपदादपि न भवति । परस्पर व्यतिभवन्ति ।

व्यतिरभूवे । व्यतिवभूवाते । व्यतिवभूविरे । व्यतिवभूविपे । व्यतिवभूवाथे । व्यतिवभूविद्वे । व्यतिवभूविध्वे । व्यतिवभूवे । व्यतिवभूविषहे । व्यतिवभूविमहे । 'लिटस्तस्योरोशिरेच्' लिटस्तस्योरोशिरेचावादेशौ स्त । एश शकारो

‘अनेकाल् शित्’ इति सर्वादेशार्थः । ‘विभाषेष्टः’ इति इणः परो य इट् ततः परेषां पीघं लुङ्घितं घकारस्य वा मूर्धन्य इति तद्विकल्पः । ट्रेत्वेमनादौ वुक् । बलादौ क्वादिनिवमादिट् । ‘भवतेरः’ इत्यम्यासस्यात्वादि ।

व्यतिभविता । व्यतिभवितासे । ‘यासस्ते’ इति सेभोवे ‘तासस्त्योः’ इति सलोपः ।

व्यतिभविताध्वे । अत्र सकारस्य घकारादिप्रत्ययपरत्वात् ‘धिच’ इति लोपे घकारस्य ‘अनधि च’ इति अच उत्तरस्य यरो द्वित्वमपि नेति द्वित्वे ‘मलां जग्मू क्षशि’ इति घकारस्यान्तरतम्याद्दकारः । येषां ‘धिच’ इति सिचो लोप इति पक्षस्तेषामप्यत्र सकारस्यान्तरतम्याज्जश्त्वेन दवारे नात्र रू-
पभेदः ।

व्यतिभविताहे । इट्ठेरेत्वे ‘ह एति’ इति सकारस्य हकारः, व्यतिभवितास्वहे । व्यतिभवितास्महे ।

व्यतिभविष्यते । इत्यादि लङ् ।

व्यतिभवताम् । व्यतिभवेताम् । व्यतिभयन्ताम् । व्यति-
भवस्य । व्यतिभवेयाम् । व्यतिभयन्ध्वम् । व्यतिभयै ।
व्यतिभयवहे । व्यतिभयामहे । ट्रेत्वेम् । ‘आतोदितः’
इत्यादि पूर्यम् । ‘आमेन’ इति लोङ्देशानामेकारस्यामादेशः ।
से, ध्वे, शब्दयोस्तु ‘सताभ्या वामो’ इति यथामेव्यं यामादे-
शापवादौ । उत्तमेकारस्येने ‘एन ऐ’ इत्येकारः । अपनप्ता
मादेशापवादः । अत्राद्यमेष एने तस्य तपरस्य वेपारस्य
‘आटश्च’ आद्येनि परे पूर्यपरयोरेका वृद्धिस्त्वेकारे तस्य

शबकारस्य च 'वृद्धिरेचि' अवर्णादेचि परे पूर्वपरयोरेका वृ-
द्धिरित्येकारः ॥

व्यत्यभवत् । व्यत्यभवेताम् । व्यत्यभवन्त । व्यत्य-
भवथाः । व्यत्यभवेयाम् । व्यत्यभवध्वम् । व्यत्यभवे ।
व्यत्यभवावहि । व्यत्यभवामहि ॥

व्यतिभवेत् । व्यतिभवेयाताम् । व्यतिभवेरन् । व्यति-
भवेथाः । व्यतिभवेयाथाम् । व्यतिभवेध्वम् । व्यति-
भवेय । व्यतिभवेवहि । व्यतिभवेमहि । 'लिङ्स्तीप्पुद्'
इति लिङादेशस्य सीयुद्धित्वादादिः । 'मुद्गिथोः' 'लिङ्-
स्सलोपः' 'आहुणः' बलि लोपः 'स्य रन्' इति लिङो
स्य रन्नितादेशः 'न विभक्तौ' इति नेत्रकारः । 'इटोत्'
इति लिङादेशस्येटोदादेशः । तकार उच्चारणार्थो नादेशावयवः ।
यद्वा—आदेशावयवत्वेऽपि 'इदमस्थमु.' इति यमुप्रत्ययस्य 'मा-
ग्विशो विभक्तिः' इत्यतः परे दिक्छन्देभ्य इत्यतः पूर्वं प्रत्यया
विभक्त्य इति विभक्तित्वे तत्स्थत्वेन मकारस्येत्संज्ञानिषेधे सिद्धे
तत्परित्राणायोकारासञ्जनेन 'न विभक्तौ' इत्यस्यानित्यज्ञापनादि-
त्वाहोप्यते ।

आशिपि—व्यतिभविपीष्ट । व्यतिभविपीयास्ताम् । व्यति-
भविपीरन् । व्यतिभविपीष्टाः । व्यतिभविपीयास्याम् ।
व्यतिभविपीष्ट्वम् । व्यतिभविपीध्वम् । व्यतिभविपीय । व्य-
तिभविपीवहि । व्यतिभविपीमहि । आर्षघातुरुत्वादिद् लिङ्-
स्सलोपश्च । अत्र सीयुद् 'यदागमास्तद्रहणेन गृह्यन्ते' इति
प्रत्ययग्रहणेन गृह्यते, तथा तदवयवभक्तः सुडपि रुद्धस्तमुदायम-
क्त इति ह्योरपि सकारयोः प्रत्ययावयवत्वात् 'अदेशप्रत्यय-

योः' इति पत्वम् । तथाहि 'शीडो रुट्' इति प्रत्ययावयव-
 दकारादेशस्य अतो रुट् इति विहितोपि रुट् समुदायमकृत्वेन
 सार्वधातुकग्रहणेन गृह्यते इति शेरत इत्यत्र 'शीडस्सार्वधातु-
 के' इति गुणः प्रवर्तते । 'घुना घुः' पकारटवर्गभ्यां युक्त-
 योः सकारतवर्गयोः यथासंख्यं घुरिति तकारथकारयोः टकार-
 टकारौ निमित्तयोर्यथासंख्यं 'तोप्पि' इति पकारे परे तवर्गस्य
 घुत्वानिषेधान्न भवति । ध्वमि 'विभापेटः' इति मूर्धन्यविकल्पः ॥

व्यत्यभविष्ट । व्यत्यभविपाताम् । व्यत्यभविपत । व्य-
 त्यभविष्ठाः । व्यत्यभविपाथाम् । व्यत्यभविध्वम् । व्यत्य-
 भविपि । व्यत्यभविष्वहि । व्यत्यभविष्महि । सिचीङ्गुणावा-
 देशपत्वानि यथायोगं घुत्वं च । 'आत्मनेपदेष्वनतः' इति
 मस्यात्ताव । तकारस्य मयोऽननाभावाच्चेत्त्वम् । ध्वमि पत्वस्य
 पूर्वत्रासिद्धत्वात् 'धि च' इति सलोपे गुणः । इणः परस्मा-
 दिटः परत्वात् 'विभापेटः' इति मूर्धन्यविकल्प उदाहार्यः ।
 व्यत्यभविष्यत । इत्यादि लङ्घत् ॥

अथ भावकर्मणोऽङ्काराः प्रदर्शयन्ते ॥ तत्र 'भावकर्मणोः'
 इत्यनयोः लस्यात्मनेपदमेव । 'सार्वधातुके युक्' इति भावक-
 र्मणादिनि सार्वधातुके धातोर्यगिति लटि लोटि लङि विष्प्यादि-
 लिङि च यक् । अन्यत्र सार्वधातुके स्यादिभिरस्य वाचः ।
 लिङाशीर्लिङोस्तु आर्षधातुक्त्वान्न प्रसङ्गः । यक् कित्वाङ्ग गुणः ।
 भूयते, भूयताम्, अभूयत, भूयेत, ययता । अत्र प्रत्ययेन
 यर्तुर्नभिवानानृनीया । 'वर्तुकरणयोस्तृतीया' इति तिङ्शतदि-
 तसमासः अनभिदिनयोरनयोस्तृतीयोच्यते । तत्र भावस्य युष्मद-
 स्मदर्पाविशेष्यत्वात्प्रथमपुरुष एव । तत्राप्याख्यानेन स्मन् क्रियायाः

निवृत्तमेदाया अभिधानादेकवचनमेव भवति—भवद्भ्यां, भवद्भिः
त्वया युवाभ्यां युष्माभिः मया आवाभ्यां अस्माभिः भूयत
इति । भवन्तीत्यादौ तु प्रत्ययेन कर्तुरभिधानात् तत्कृतं बहुत्वम् ॥

भूयते मासः—

‘कालभावाद्यगन्तव्याः कर्मसंज्ञा ह्यकर्मणाम् । देशश्चाकर्मणाम्’ ॥

इति मासादयोऽकर्मकाणां कर्माणि । तत्र कर्मणोभिधानात् कर्मणि
द्वितीया न भवति । सा च तिडादिभिरनभिहिते विधीयते ॥

भूयते भवता मसम् इत्यत्र भावे लविधानात् कर्मणोऽ-
नभिधानात् द्वितीया । ननु सकर्मकत्वात्कथं भावे लकारः ?
उच्यते—कालादिभिर्न कश्चिदप्यकर्मक इति तद्व्यतिरिक्तेन कर्म-
णाऽकर्मकाणां भावे लविज्ञानात् । कथं तर्हि मासे लः,
अकर्मकाणां भावकर्त्रोर्लविधेः ? उच्यते—एवंविधानां भावकर्म-
कर्तृषु लविज्ञानात् । तथोक्तम्—‘कालाज्जनो’ इत्यत्र मासा-
दिभिरकर्मणि भावे च लकार प्रस्तुत्य ‘प्राकृतमेवेतत्कर्म यथा
कटं करोति शकटं करोति’ इति, पुनश्च तत्र ‘यदि
प्राकृतमेवेतत्कर्म अकर्मकाणां भावे लो भवतीति भावे लो न प्राप्नोति’
इति चोदयित्वा ‘अकर्मकाणामित्युच्यते । न च केचित्कालभावादि-
भिरकर्मकाः । ॥ एवं विज्ञास्यामः कश्चित्कर्मक इति ।
‘अपवा—येन कर्मणा सकर्मकाश्चाकर्मकाश्च भवन्ति तेनाकर्मकाणां
न चेतन कर्मणा कश्चिदप्यकर्मकः । अपवा—यत्कर्म भवति न च
भवति तेनाकर्मकाणां, न चेतत्वम् कश्चिदप्येव न भवति’ इति ॥
अनुभूयते सुखम् इत्यादौ संवेदगद्वयवत् पुनः संवेद्या-
दिभिरपि सकर्मकत्वात्कर्मण्येव लः ॥

भूयेते । भूयन्ते इत्याद्युदाहार्यम् ॥

तथा भूयताम् । अभूयत । भूयेत मासः इत्यादि च ॥

लिटि न विशेषः । अत्र केचिदाहुः—‘भवतेरः’ इत्यत्रं शित-
पा निर्देशात् भावकर्मणोर्नेति । अयमस्यार्थस्य कथं प्रतिपादक
इति त एव प्रष्टव्याः । तस्य तु प्रयोजनं यद्युकि मन्त्रविषये
आमभावे लिङ्गत्वे सत्यत्वनिवृत्तिः ॥

भविता । भाविता । ‘स्यसिच्सीयुट्ठासिषु भावकर्मणोरुप-
देशेऽञ्जनग्रहदशा वा चिण्वादिङ्’ इत्यनन्तानां हनादीनां च
धातूनामार्धधातुकेषु भावकर्मविषयेषु स्यादिषु वा चिणीव कार्यं
इङ् स्यात् इत्यभिधानात् चिण्वत्पक्षे वृद्धिः ॥ इहेद्विधानमनिङ्ग
प्यन्तार्थं च । स्यसिजादीनामार्धधातुकत्वाव्यभिचारेऽपि तेन वि-
शेषणं सीयुड्यम् । तेन सार्धधातुके विध्यादिलिङि सीयुटि चि-
ण्वत्त्वस्याभावः । एवं स्यसिच्सीयुड्विषये द्वैरूप्यमुदाहार्यम् ॥

भविष्यते । भाविष्यते ॥

अभविष्यत । अभाविष्यत ॥

अभावि । अभाविषातां । अभविषाताम् ॥

भविषीष्ट । भाविषीष्ट इत्यादि । लुङ्लिटोर्ध्वमि चिण्वत्पक्षे
‘विमापेटः’ इति मूर्धन्यविकल्पनाच्चातूरूप्यं नेयम् । लुङि
तशब्दे ‘चिण्मावकर्मणोः’ इति चिण्विधानात् च्लेश्रिण् । ततः
‘चिणो लृक्’ इति तशब्दस्य लृक् ॥

अथ कर्मकर्तोच्यते—‘कर्मवत्कर्मणा तुल्यक्रियः’ । ‘कर्तरि शप्’ इत्यतः कर्तृग्रहणमनुवृत्तं प्रथमान्तमिह विपरिणम्यते । इह कर्म न पारिभाषिकं तेनात्यन्तविलक्षणेन क्रियायाः सादृश्यायोगात् । नापि क्रियामात्रं यया कया चन ‘क्रियया क्रियायाः सादृश्या-
व्यभिचारात् । अतः कर्मैह तत्स्या क्रिया, अनया तुल्यक्रियः कर्ता कर्मणा तुल्यस्तत्कार्याणि लभत इत्यर्थः । तानि च य-
गात्मनेपदचिण्वचिण्वद्भावाः एकस्मिंश्च प्रयोगे कर्मणा तुल्यक्रि-
यस्य कर्तुरसम्भवात् कर्मत्वकर्तृत्वे प्रयोगभेदेन ज्ञेये । यद्येवं
‘घटं भावयति’ इत्यत्र कर्मस्था क्रियोत्पत्तिः, अस्ति च तया तुल्यक्रि-
यस्य यदो भवतीत्यत्र कर्तुरिति यगादि कस्मान्न भवति ! अर्थस्व-
भावादेवास्य योगस्य धातुविषयत्वे सिद्धे ‘धातोः’ इत्यनुवृत्तिसाम-
र्थ्याद्विभक्तिविपरिणामेन सप्तम्यन्तं विवक्षितैकत्वं विज्ञायत इत्येक-
स्मिन् धातो कर्मणा तुल्यक्रियस्य कर्तुः कर्मवद्भावात् ; इह तु
धातुर्भिद्यते । एवं च कर्मव्यापारोपसर्जनकर्तृव्यापारार्थो धातुर्यत्र
सौकार्यातिशयप्रतिपादनाय कर्मव्यापारमात्रे वर्तते सोस्य विषयः
संपन्नः । ततश्च ‘शत्रुमभिभवति’ इत्यत्र न्यग्भवनोपसर्जने न्य-
ग्भावेन वृत्तो भवतिर्यदा न्यग्भवनमात्रे वर्तते तदा अभिभूयते
शत्रुस्त्वयमेव इति यगात्मनेपदे भवतः ॥

नन्वत्र कर्मस्था क्रिया न्यग्भवनं सौ कर्तृस्थापीति क्रियाभेदामा-
पात् कथं भेदनिबन्धनं सादृश्यामिति चेन्न, कर्मकर्तृवस्याभेदेन
भिन्नकारकगतत्वेन भेदोपपत्तेः ॥

नन्वत्रातिदेशेन यगादिवत् द्वितीया कस्मान्न भवति । न च
‘अनभिहिते’ इति निषेधः, अस्य कार्यातिदेशत्वात् अत्र च

तदधिकाराभावात् । उच्यते—‘व्यत्ययो बहुलं लिङ्ग्याशिष्यद्’
इति संहितया सूत्रपाठत् लिङीति द्विलकारको निर्देशः, तत्रैकं
लघ्वहणमनुवर्तते । तच्चेह पष्ठचन्तं सत् तदन्तत्वं प्रयोजयति,
कार्यमतीति चाध्यादियत् इति लान्तकार्यविषयत्वादतिदेशस्य द्विती-
यायाश्चातथात्वादप्रसङ्गः । एवं च कर्माश्रयाः कृत्यादयोपि
न भवन्ति ॥

नन्वभिभूयमानो देवदत्तो यज्ञदत्तमभिभवतीत्यत्रापि सकर्मकत्वात्
कर्मवद्भावः प्राप्नोति, अत्र हि यज्ञदत्ते कर्मणि दृष्टं न्यग्भवनं
न्यग्भावयितरि देवदत्ते च कर्तरि दृश्यते यदसौ न्यग्भवन्
न्यग्भावयति । नैव दोषः, इह कर्मणा तुल्यक्रिय इति कर्मस्थया
क्रियया तुल्यायाः क्रियायाः प्रसङ्गात्कर्तुश्च क्रियापेक्षत्वात् प्रत्या-
सस्या तदपेक्षयैव कर्तुः कर्मवद्भावविज्ञानात् । इह च न्यग्भवनं
न कर्तृत्वउपयुज्यते किन्तु न्यग्भावनमेव, अन्यग्भवतोपि न्यग्भा-
वने कर्तृत्वसम्भवात् । वत्करणात् स्वाश्रयेण कर्मकर्तृत्वमिबन्धनो
भावे लकारोपि भवति—अभिभूयते शत्रुणा स्वेनैव इति तेन
शत्रोर्द्वितीया न भवति । सर्वत्र कर्मवदुदाहरणानि ॥

लुङि तशब्दे तु ‘अवः कर्मकर्तरि’ इति च्लेश्रिणादेशविक-
ल्पनात् पक्षे सिचि तस्य च पूर्ववद्वा चिण्वादेति तत्पक्षे वृद्धौ-
अभ्यभावि । अभ्यभाविष्ट । अभ्यभाविष्ट इति त्रिरूप्यम् ।
स्वाश्रये भावे लकारे तु ‘चिण्मावरुमणोः’ इति चिणेष—अभ्य-
भावि शत्रुणा स्वेनैवेति ॥

अप्य पुरुषविषये किमिद्विचार्यते—युष्यदरुमद्वयेषु सह विष-
सिनेषु ‘त्यदादीनि सर्वैर्वित्यम्’ अन्येस्तद्वचने त्यदादीनि सि-

प्यन्ते मिथस्तु पराणीति शिष्यमाणाभ्यां युष्मदस्मद्भ्यां अशिष्य-
माणार्थाभिधानेऽपि स्वार्थापेक्षो मध्यमोत्तमावेव भवतः, न तु शिष्य-
माणाशिष्यमाणरूपस्यार्थस्य युष्मदस्मदर्थान्यत्वेन शेषत्वात्प्रथमः,
यत्र युष्मदस्मदी समानाधिकरणे न स्तः स शेष इत्युक्तत्वात् ।
तेन—देवदत्तश्च त्वं च, स च त्वं च युवां भवथः । देवदत्तश्च
स च त्वं च यूयं भवथ । देवदत्तश्चाहं च आवां भवावः ।
देवदत्तश्च स च अहं च वयं भवामः इति । युष्मदस्मदोः
सहविवक्षायां परत्वादस्मदा शिष्यमाणेन युष्मदस्मदार्थाभिधानेऽपि
परत्वादस्मदार्थापेक्ष उत्तमो भवति —त्वं चाहं च आवां भ-
वाव इति भवताऽपि युष्मदस्मदोः सहवचने तस्य पूर्वपाठाश्रयेण
तयोरेव शेषे—भवांश्च त्वं च युवां भवथ, भवांश्चाहं च आवां
भवाम इति । सहविवक्षा च अनेकस्यार्थस्यैकगुणक्रियाभिनिवेशार्थं
बुद्ध्या निरूप्यमाणस्य क्रियागुणद्वारेणान्योन्यापेक्षया समुदायभाव-
मापन्नस्य सहभावेन वक्तुमिच्छा, उद्भूतावयवभेदत्वाच्च द्विवचनबहुवचने ।
असहविवक्षायां द्वैतं एक एव लकारोऽनेककारकार्थाभिधायी-
शब्दिनारकमावर्तते चेति । तत्राद्ये पक्षे युष्मदस्मदन्यानामशेषत्वा-
द्यथायोगं मध्यमोत्तमौ भवतः । तथा मध्यमोत्तमयोर्युगपत्प्रसङ्गे
परत्वादुत्तमः—त्वं चाहं च गच्छाव इति । पक्षान्तरे तु लाभि-
धेयतत्तत्कारकापेक्षया प्रथमादयो यथायोगं भवन्तीति न विवादः ॥

भवान् भवति, त्वं भवसि, अहं भवामि इति । अलि-
ङ्गस्त्वधोर्नैकविषयश्च युष्मदर्धं, मवदर्धस्त्वन्य इति तद्योगे प्रथमः ।
यदात्वस्मात्स्त्वधोर्नविभक्तिः तदा युष्मदर्धयोगात् मध्यमो भवति—
हे भवन् भवसीति ॥

अति त्वं भवति अत्यहं भवति इत्यादौ त्वामतिक्रान्तो मा-
मतिक्रान्त इत्यत्र 'अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे द्वितीयया' इति तत्पु-

रूपे त्वमतिक्रान्तो येन अहमतिक्रान्तो येनेति 'अनेकमन्यपदार्थे'
इति अनेकं सुबन्तं अन्यस्य पदस्यार्थे वर्तमानं समर्थं समस्यत
इति बहुव्रीहौ वा अतिक्रमितु प्राधान्यात्तस्यैव लान्तार्थविशेषण-
त्वात् न मध्यमोत्तमौ । यदा त्वतिशब्दः पूजितवचनं तदा 'स्वनी-
पूजायां' इति तत्पुरुषे युष्मदस्मदोरर्थस्य प्राधान्यात्तेन विशेष्य-
त्वात् अति त्वं भवसि, अत्यहं भवामि इति भवत ॥

त्वद्भवति, मद्भवति इत्यत्र च्छ्यन्तयोरेतयोस्त्वमिवाहमिवेति च
स्वार्थारोपेण वर्तमानत्वादमुख्यार्थत्वात् 'गौणमुख्ययोर्मुख्ये कार्यस-
म्प्रत्ययः' इति न्यायेन मध्यमोत्तमौ न स्तः । तथा हि—'अभूत्
तद्भावे कृष्णस्त्रियोगे सम्प्रत्ययकर्तारि च्चिः' इति कार्योत्तमना
अभूत्स्य कारणस्य कार्योत्तमना भावे विवक्षिते सम्प्रत्ययमाने कार्यो-
त्तमना भवतिवर्तारि वृत्तात्मादिपदिकान् कृष्णस्त्रियोगे च्चिर्विविधी-
यते । एतदुक्तं भवति—अभेदविवक्षया कारणवृत्ते कार्यशब्दात्
प्रत्ययः इति ॥

त्वत्कल्पो भवति मत्कल्पो भवति इत्याद्यापि गौणार्थत्वाच्च न
मध्यमोत्तमौ । तच्च, 'इपदसमाप्तिं कल्पद्वेश्यदेशीयरः' सम्पूर्णता परा-
धीनां समाप्तिः, किञ्चिन्म्यूनना इपदसमाप्तिः, एतद्विशिष्टेऽर्थे वर्तमानात्
प्रानिपदितात् 'तिष्ठश्च' इति तिष्ठन्ताच्च स्वार्थे कल्पमादय इति
मत्त्वर्थसदृशार्थान्नरवृत्तिम्यो विधानान् । यदा तु कालान्त-
रदृष्टगुणेषु दसमाप्तिविशिष्टस्वार्थवृत्तेः प्रत्ययः तदा न गौणार्थेन्द्र-
किनि तत्कल्पो भवति मत्कल्पो भवति इति भावः ।
त्यमेवैवार्थः किञ्चिन्म्यूनगुणो भवतीत्यर्थः । पूर्वेप्र तु स्वत्पदशून्यो
भवतीत्यर्थः ॥

अथ तिष्ठन्तात्प्रत्ययाः प्रदर्शयन्ते—'अनिशायने तदादिटने'
अनिशायनं प्रदर्शयन्ति । एतदुक्तं प्रदर्शयन्तेः दृष्टान्प्रानिपदिता-

दैतौ स्याताम् । तथा 'तिडश्च' इति तिदन्ताच्च । बहूनामे-
कस्य निर्धारणे चेतौ, 'द्विवचनविभज्योपपदे तरवीयसुनौ' द्वयो-
रर्थयोर्वचने विभज्ये विभक्तव्ये चोपपदे तरवीयसुनोर्विधानात् ।
तत्र 'अजादी गुणवचनादेव' इतीष्टनीयसुनोर्गुणवचनादेव नियमा-
सिद्धान्तात्तरप्तमपावेव । एतदन्तात् 'किमेत्तिडव्ययवादान्बद्रव्यप्र-
कर्षे' । किमादिभ्यो यो घ० तदन्ताद्बद्रव्यप्रकर्षे गम्यमाने
आमुरित्यामु । उकारो मकारस्यानन्त्यत्वेनेत्त्वनिवृत्तये । इच्छुप्यते ।
तत्र 'स्वरादिनिपातमव्ययम्' 'तद्धितश्चासर्वविभक्तिः' इत्यसर्ववि-
भक्तियुक्त तद्धितान्त, 'कृन्मेऽजन्तः' इति मकारेजन्तकृदन्त 'कृतातो-
मुन्कसुन' इति त्वाद्यन्तं 'अव्ययीभावश्च' इत्यव्ययीभावश्चा-
व्ययम् । 'तरप्तमपौ घ०' । तत्रामि परे 'यचि भम्' यकारादा-
वजादौ च स्वादावसर्वनामस्थाने परतः पूर्वं भमिति घान्तस्य
'भसंज्ञा । इह स्वादिः 'स्वौजसमौद्' इत्यारम्य कप्पर्यन्तः ।
घान्तस्य 'यस्येति च' इवर्णोर्वर्णयोरिति भसज्ञानिमित्ते तद्धिते
च परे लोपः इति लोपः—भवतितराम्, भयतितमाम् ।
तद्धिताश्च 'तद्धिताः' इत आरम्य आपञ्चमपरिसमाप्तेर्वक्ष्यमाणाः
प्रेत्येयाः । आमन्नं 'कृत्तद्धितसमासाश्च' कृदन्तं तद्धितान्तं समा-
सश्च प्रातिपदिकगिति प्रातिपदिकम्, कृतः समासाश्च वक्ष्यन्ते ।
प्रातिपदिकाच्च 'ह्रस्वाप्रातिपदिकात्' 'स्वौजसमौद्गुष्टाभ्याभिस्डे-
भ्याम्यस्डसिभ्याम्यस्डसोसाहच्योस्सुप्' इति विधीयमानेषु स्वादिषु
• पदत्वार्थमेकवचन^१ सु । तस्य च 'अव्ययादाप्सुपः' अव्यया-
द्विहितस्याप्सुपश्च लुगिति लुक् । स्वरादिषु 'आम्' इति
पाठादव्ययत्वम्, आविति टाप्डाप्चापः ॥

'प्रशसायां रूपम्' प्रशसा स्तुति एतदुपाधिकार्योत् ह्रस्वाप्पा-

तिपदिकान् तिङन्ताच्च रूपम् स्यात् । स्वभावादेतदन्तं नपुंसकप्रथमे-
कवचनमेव । तस्य 'स्वमोर्नपुंसकान्' इति नपुंसकलिङ्गात्प्रत्ययेन
लुकि प्राप्ते 'अतोम्' इत्यम्भावे 'अमि पूर्व.' अङोमि परे पूर्वपरयो
पूर्वरूपमेकादेश इति पूर्वरूपत्वम् । तेन भवतिरूपं इत्यादि भवति ।
एवं कल्पवाद्यन्तादपि स्वभावाच्चपुसकात्स्वादि कार्यम् ॥

'अव्ययसर्वनामामकच्प्राकृतेः' इत्यकच् । तत्र 'तिङश्च'
इत्यनुवृत्ते. अस्यापि 'टे' प्रागज्ञातादिषु प्रागिबीयेष्वर्थेषु भवति ।
अकार उच्चारणार्थः । चकारः 'चित.' इति स्वरार्थः । तत्र
हि 'चितस्सप्रकृतेः' इत्युच्यते^१ । भवतकि ॥

अथ तिङोऽन्ये ल्यदेशा उच्यन्ते—'लटश्शतृशानचावप्रथमा
समानाधिकरणे' लट. शतृशानचावादेशौ नित्यं स्यातामप्रथमान्ते न.
चेत्सामानाधिकरण्यं भवति । तत्र शेषत्वादस्य लट. शतृ,^२ तस्य
शित्वात्सार्वधातुकत्वे पूर्ववच्छवादयः । शत्रन्तस्य 'कृदतिङ्'
इत्यतिङ्. तृतीयधात्वधिकारविहितस्य प्रत्ययस्य कृत्संज्ञाविधानात्
कृदन्तत्वेन प्रातिपदिकत्वादविशेषेण स्वादिप्रसङ्गे कर्मत्वस्य विद्-
क्षितत्वात् 'कर्मणि द्वितीया' इति द्वितीया । द्वितीयादिशब्दै
सुपां त्रिकाः पूर्वाचार्यप्रसिद्धोच्यन्ते । तत्रापि 'सुप' इति
सुपस्त्रीणित्रीणिपदानि भूवैकैकशो यथासङ्गमेकवचनादिसंज्ञानीति
तिङ्देकत्वादौ क्रमेणैकवचनादि भवति । तत्रामौद्योः 'सुडनपुंस-
कस्य' सुडितिप्रत्याहारेणादित पञ्च वचनानि गृह्यन्ते । ता-
न्यनपुंसकलिङ्गसम्बन्धीनि सर्वनामस्यानानीति सर्वनामस्यानत्वे 'उ-
गिदच्चा सर्वनामस्याने धातोः' इति नुम् अगितामङ्गाना लुप्तनका-

^१ चस्वरार्थः तत्र हि चित इत्युच्यते इति बहुषु पाठः .

^२ सु-शता.

रस्याञ्चते: पूर्वमधातोरुगितः पश्चाद्धातोश्चास्मिन् नुमिष्यते । अञ्च-
तिग्रहणस्य उगितो धातोर्यदि भवति अञ्चतेरेव इति नियमार्थ-
त्वात् अथातुग्रहणं अथातुभूतपूर्वार्थम् । नुम् मित्वात् 'मिदचो-
न्त्यात्परः' इत्येकत्र सन्निविष्टानामचामन्त्यादचः । 'नश्चापदान्तस्य
झलि' अपदान्तयोर्नकारमकारयोः झल्यनुस्वारः इति नस्यानुस्वारः ।
'अनुस्वारस्य ययि परसवर्णः' । स च 'स्थानेऽन्तरतमः' इति
नासिक्यानुस्वारस्य तादृशो नकारः भवन्तं पश्य भवन्तौ पश्य ।
भवतस्तान् इत्यत्र शासि 'स्वादिप्चसर्वनामस्थाने' इति पूर्वस्य
प्राप्तायाः पदसंज्ञायाः 'यचि भम्' इति भसंज्ञयाऽऽकङ्करीय-
याऽनवकाशया बाधात् 'झलं जशोन्ते' इति जश्त्वं न भवति ॥

कर्तृकरणविवक्षायां 'कर्तृकरणयोः स्मृतीया' । उक्तः कर्ता ।
'साधकतमं करणम्' क्रियाप्रसिद्धौ यत्कारकं कारकान्तरापेक्षया
प्रवृष्टं विवक्षितं यद्व्यापारानन्तरं क्रियानिष्पत्तिर्विवक्ष्यते तत्करणम् ।
उक्तं च—

क्रियायाः परिनिष्पत्ति र्यद्व्यापारादनन्तरम् ।

विवक्ष्यते यदा तत्र करणत्वं तदा स्मृतम् ॥

वस्तुतस्तदनिर्देश्यं न हि वस्तु व्यवस्थितम् ।

स्थाल्या पच्यते इत्येषा विवक्षा दृश्यते यतः ॥

क्रियते येन येनैव तत्तत्करणमिष्यते ।

तेनाश्वेन रथेनेति सिद्धं दीपिकयेति च ॥

इति । टायाः टकारः 'यदसि' इति विशेषणार्थः । अन्यथा
'मुपां सलुक्' इति विहितस्याकारस्यापि ग्रहणमापद्येत । भवता

तेन । भवद्भ्यां ताभ्याम् । भवद्भि तैः । हलादौ पदत्वा
ज्जश्त्वम् ॥

सम्प्रदानविवक्षाया—‘चतुर्थी सम्प्रदाने’ ऊदाद्यनभिहित इति
शेष । ‘कर्मणा यमभिप्रैति स सम्प्रदानम्’ ददातिकर्मणा
करणभूतेन कर्ता यमर्थमभिप्रैति तदनिराकर्तुं प्रेरयितुं अनुमन्तु
वा कारक सम्प्रदानम् । उक्तं च—

अनिराकरणात्कर्तुस्त्यागाङ्गं कर्मणेप्सितम् ।

प्रेरणानुमतिभ्या च लभते सम्प्रदानताम् ॥

इति । दान चेहापुनर्ग्रहणाय किञ्चिदुद्दिश्य स्वीयत्याग । भवते
नम्रै ददाति । भवद्भ्या ताभ्या ददाति । भवद्भ्य
तेभ्यो ददाति ॥

अपादानविवक्षाया ‘अपादाने पञ्चमी’ ‘ध्रुवमपायेऽपादा
नम्’ । सावधिक गमनमपाय । तदुक्तम्—

संयोगमेदाद्रिज्ञात्मा गमिरेव भ्रमिर्यथा ।

ध्रुवावधिरपायोऽपि समवेतस्तथा ध्रुव ॥

इति । अस्मिन् साध्ये यत् ध्रुवेतदनाविष्ट तत्कारकमपादानम् ।
तथा हि—

अपाये यदुदासीनं चल वा यदि वाऽचलम् ।

ध्रुवमेवातदावेशाच्चदपादानमुच्यते ॥

इति । त्रिविधं चेत् । यथाऽऽह—

निर्दिष्टविषयं किञ्चिदुपात्तविषयं तथा ।

अपेक्षितक्रियं चेति त्रिधाऽपादानमुच्यते ॥

। तत्र प्रथम धातुना अभिहितापायविषयं, द्वितीयं धात्वर्था-
वेन^१ अभिहितापायविषयम् । तृतीय तु सामर्थ्यादिना प्रती-
तापायविषयम् । भवतस्तस्मादागच्छति । भवतो मेधा-
तते विद्युत् । अत्र निस्सरणाङ्गे विद्योतने विद्युतिर्वर्तते ।
स्तस्मादाढ्यतर । अत्र प्रकर्षप्रत्ययसामर्थ्याद्विभागकरणत-
प्रकर्षलक्षणा क्रिया प्रतीयते । अत्र अवधिविभक्तव्ययोरे-
तरो विभागस्तद्धेतुरपकर्षण च बौद्धम् । तथा चाह—

बुद्ध्या समोहितैकत्वान्^२ पञ्चालान् कुरुभिर्यदा ।

पुनर्विभजते वक्ता तदाऽपाय प्रतीयते ॥

। तत्रतत्र ढसीत्यनुवादार्थो ढकारोकारौ । विभागोपाय-
मन् साध्ये यत् ध्रुवमेतद्धेतुभूतक्रियानाविष्ट तदपादानमिति वा
र्थ ॥

शेषविवक्षाया 'पष्ठी शेषे' अनभिहित इति शेषः कर्मादि-
न्य प्रातिपदिकार्थव्यतिरेकहेतु स्वस्वामिसम्बन्धादिः शेषः,
द्वेष्ट्यसौ सम्बन्धो गुणगतः एव शब्देन प्रतिपाद्यत इति तस्मा-
'पष्ठी, न तु प्रधानात् । तदुक्तम्—

द्विष्टोप्यसौ पदार्थत्वात् गुणेषु व्यतिरिच्यते ।

ते । तथा च वार्तिकमपि 'उक्तं पूर्वेण' इति । अस्या-
—प्रातिपदिकार्थसूत्रे "पदसामानाधिकरण्ये उपसङ्गानमाधिवत्त्वात्"
ति चोद्यस्य 'नवा वाक्यार्थत्वात्' इति सामानाधिकरण्यप्रतीतिः
। क्यार्थत्वेन पदसंस्कारवेलायामभावात् प्रातिपदिकार्थनिबन्धना प्रथ-
। यथा भवत्येकमत्रापि प्रधानगतसम्बन्धप्रतीतिर्वाक्यार्थत्वेन पदसं-
स्कारवेलायामभावात् न प्रसङ्गः पष्ठ्या इति । परिहार^३भाष्य च

^१ म-धात्वन्तरार्थत्वन.

^२ भु-...नत्वान्

^३ परिहरति इत्यपि पाठः.

‘अर्थरूपमेवेतदेव जातीयकम्’ इति । भवतोऽस्य स्वम्, भवतोरनयो, भवतामेपाम् ॥

अधिकरणविवक्षाया—‘सप्तम्याधिकरणे च’ चकाराहूरान्तिका र्थेभ्यश्च । ‘आधारोधिकरणम्’ कर्तृकर्मणो क्रियाश्रयभूतयो धारणाक्रिया प्रति य आधारस्तत्कारकमधिकरणम् । त्रिविधं चैतत् । यदाह—

कर्तृकर्मव्यवहितामसाद्धारयत्क्रियाम् ।

उपकुर्वत्क्रियासिद्धौ शास्त्रेऽधिकरणं स्मृतम् ॥

औपश्रेयिकमेकं स्यात्तथा वैपयिकं परम् ।

अभिव्यापकमित्येतत्त्रिधाऽधिकरणं मतम् ॥

आस्ते कटे शकुन्तः स्वे तिले तैलं व्यवस्थितम् ।

क्रमेणाधारभेदानामुदाहरणदर्शनम् ॥

इति । भवति कटे शेते, मेघच्छन्ने भवति स्वे वलाकाः, भवति तिले तैलम् । भवतोरनयो, भवत्स्वेषु । प्रथमासामानाधिकरण्ये प्रथमासामानाधिकरण्याभावे च ‘नन्वोर्विभाषा’ इत्यतो विभाषानुवृत्तेर्विकल्पेन भवतः प्रातिपदिकार्थलिङ्गपरिमाणवचनमात्रे प्रथमा भवन्नयम् । ‘हल्ङ्ङ्याभ्य’ इति सुलोपः । तकारस्य सयोगान्तलोपः । तस्यासिद्धत्वात् ‘नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य’ इति विधीयमानो नलोपो न भवति । भवन्तो तो । भवन्तस्ते—जसो जकारोऽसन्देहेन विभक्तिस्वरूपप्रतिपत्त्यर्थः ॥

भवत्तरः । भवत्तमः । भवद्रूपः । भवत्कल्पः । इत्यादौ तरत्वादि पूर्ववत् ।

भवत्क—‘प्रागिवात्क’ ‘इवे प्रतिष्ठौ’ इत्यतः प्रागित
- - - - - इति क । तद्धितत्वा-

न ककारस्येत्वम् । शत्रभावे भवतीत्यादि पूर्वमुक्तमेव ॥

अत्र तिङ् स्यानिवत्त्वेन लङ्गच्छत्रादेशो न भवति, वा-
ग्रहणस्य व्यवस्थितविभाषान्वविज्ञानात्, यदि हि स्यात् स्यानि-
वद्भावेन तिङन्तत्वात्तस्मात्परात् घात् 'किमेत्तिङव्यय' इत्यादि-
ना आमुस्स्यात्, ततश्च भवत्तरा इति तृतीयमपि रूपं स्यात् ।

असामानाधिकरण्ये खल्वपि भवत इदं भावतम्—'तस्येदम्'
पष्ठीसमर्थात् डच्चाप्प्रातिपदिकात् सम्बन्धिन्यर्थे अण्, इति
अण् । 'तद्धितेष्वचामादे' इत्यादिवृद्धिं विति णिति तद्धि-
ते परेऽङ्गस्याचामादेरचो वृद्धिरिति । इयं च 'अत उपधा-
या' इति विति णिति प्रत्ययमात्रे परेऽङ्गस्योपधाया अतो
धीयमाना वृद्धिमपवादत्वाद्धार्यते । न च भवत इत्यस्य देव-
त्तादिविशेषापेक्षत्वादस्तीहापि सामानाधिकरण्यमिति वाच्यम् ।
हिं सापेक्षत्वात् अस्मात्प्रत्यय एव न स्यात् । 'समर्थं पदविधि'
ग्रीह शास्त्रे पदविधि समर्थपदाश्रय इत्युक्तत्वात् । इदमप्यु-
हरणम्—भवतो भक्तिर्भवद्रक्ति इति । 'पष्ठी' पष्छन्तं
मयेन सुबन्तेन वा समस्यत इति समास । 'सुपो धातुप्राति-
पदिकयो' इति तद्धितान्तसमासप्रातिपदिकयोरन्तर्भूतस्य सुपो लुक् ।

अत्र केचित्—लङिति वर्तमाने 'लटश्शतृशानचौ' इति
पुनर्लङ्ग्रहणात् 'नन्वोर्विभाषा' इति भूते विहितस्यापि लटोच्चेता-
देशो भवत इति । एतद्भाष्यवार्तिकयोर्नोक्तं, वृत्तिकारस्य
'नेष्टम्' । यदाह—'लङिति वर्तमाने पुनर्लङ्ग्रहणात् कञित्प्रथमा
सामानाधिकरण्येऽपि भवति इति ॥

'संबोधने च' । शतृ शानचाविति शेषः । आभिमुख्यकरणं
संबोधनम्, तच्च स्वभावात्कचित्कार्ये विनियोगार्थम् । यदाह—

मिद्धस्याभिमुखीभावमात्र सम्बोधन विदुः ।

प्राप्ताभिमुख्यो तर्थाऽत्मा क्रियाया विनियुज्यते ॥

इति ॥ हे 'सुखमनुभवन् वर्षस्व ॥

‘लक्षणहेत्वो क्रियाया’ । लक्षण चिह्नम् हेतु कारणम् । क्रियाया लक्षणहेत्वोर्वर्तमानाद्धातो लटश्शतृशानचौ स्याताम् । शयनमनुभवन् ययनो भुङ्क्ते । अत्र शयनानुभवन यवनभोजनस्य लक्षणम्, शुश्रूषुर्भवन् विद्याभिधिगच्छति, अत्रापि शुश्रूषाभवन विद्याभिधिगमस्य हेतु । योगद्वयमिदं प्रथमासमानाधिकरणे नित्यार्थम् । प्रथमा च ‘सम्बोधने च’ इति सम्बोधनाधिकप्रातिपदिकार्थे विहिता ॥

‘माड्याक्रोशे’ । आक्रोश शपनम्, अस्मिन् गम्यमाने माडुचपपदे शतृशानचौ भवत । मा भवन् । माडि लुडि प्राप्ते अस्मादेवादेशवचनाल्लङ्घनीयते । सुखमनुभवन् इत्यादौ ‘कर्तृकर्मणो कति’ इत्यनयो रुद्योगे विधीयमाना पठ्ठी न भवति, ‘न लोकाव्ययनिष्ठाखल्यर्थतृनाम्’ इति लादियोगे प्रस्ति^१ पेधात्, ल इति शतृशानचौ, कानच्, कसुकिकिनौ चोच्यन्ते । उ इत्युवर्णान्ता कृत उक् प्रत्यय एव । अव्यय इति ‘कृन्मेऽजन्त’ ‘कृतातोमुक्कसुन’ इत्युक्ता अव्ययरुत । ‘क्तक्तवतृ निष्ठा’ । खल्यर्थ — खल् युच् । तृन् इति ‘पूड्यनोश्शानन्’ इति शानत्रादयस्तृन्निति तृन्पर्यन्ता प्रत्याहारेणोक्ता । प्रत्याहारश्च ‘लटश्शान्’ इति तृशब्दस्य तृनो नकारेण । सुखस्यानुभवन् इति प्रयोग शेषलक्षणया पष्ठ्या । अत्र पठ्ठीसमास ‘पूरगगुणसुहितार्थसदव्ययतव्यसमानाधिकरणेन’ इति पूर-

णादिभिर्निषेधान्न भवति । तत्र 'पूरण' इति पूरणार्थप्रत्य-
यान्ताः । गुण इति गुणद्वारेण गुणिनि वर्तितुं शक्ता गुणमात्र-
निष्ठाः 'शुक्लादयः' ; ये तु गुणं स्वनिष्ठतयेवाभिदधति न ते
रसादयः, यतस्तत्स्थैश्च गुणैष्पृष्टी समस्यत इति तैस्समास उक्तः ।
मुहितार्थास्तृप्त्यर्थाः । सदिति 'तो सत्' इति सत्संज्ञौ शत्रु-
शान्तौ । अव्यया उक्ताः । तव्यो न सानुबन्धकः, 'निरनु-
बन्धकग्रहणे न सानुबन्धकस्य' इति । समानाधिकरणमेकविभ-
क्त्यन्तं विशेषणं विशेष्यं वा ॥

अथ शत्रन्तात् स्त्रीप्रत्यया इह प्रदर्श्यन्ते—'उगितश्च' य-
त्प्रातिपदिकमवयवद्वारेण माक्षाद्वा उगित् 'येनविधिस्तदन्तस्य'
इति तदन्तात्, व्यपदेशिवद्भावेन केवलाच्च प्रातिपतिकात् स्त्रियां
ङीप्स्यात् । टकारः सामान्यग्रहणार्थः, पकारस्तदविवातार्थः ।
'ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिर्न' 'व्यपदेशिवद्भावोप्रातिप-
दिकेन' इति परिभाषे प्रातिपदिकस्वरूपग्रहणप्रत्ययविधिविषये
इति नेह स्तः । ङीबन्तस्य 'यूस्त्र्याख्यौ नदी' अन्यानपेक्षया
स्त्रियां वृत्तमीदृदन्तं नदी, इति नदीत्वे 'शप्श्यनोर्नित्यम्' श-
प्श्यनोर्निमित्तत्वेन सम्बन्धिनश्शतुर्नित्यं नुम् शीनद्योः परयोः ।
नुम् मित्वादन्त्यादयः, परः । इह नदीशब्दो नद्यवयवे वर्तते
इति शतुर्नदीपरत्वम् । भवन्ती । अति भवन्ती । दचन्त-
त्वात्स्वादिषु सोर्हल्लङ्घ्यादिलोपः । भवन्त्यौ । भवन्त्यः ।
अजादौ 'इको यणचि' इति संहितायां यणभवति । 'प्रथमयोः
पूर्वसवर्णः' इत्यकः प्रथमाद्वितीययोरजादौ विभक्तौ परतः पूर्व-
परयोः पूर्वसवर्णदीर्घ एक इत्येतदत्र न भवति । 'दीर्घाज्जाति
च' इति निषेधात् । चकारादिचीति गृह्यते ॥

हे भवन्ति—‘अम्बार्थनद्योः ह्रस्वः’ इति ह्रस्वः । अम्बार्था मात्रार्थाः । ‘एद्वस्वात्सम्बुद्धे’ इति सम्बुद्धेर्हलो लोप । ‘एकवचनं संबुद्धिः’ । संबोधने प्रथमाया इति शेषः ॥

भवन्तीम्, भवन्तीः—अत्र ‘अमिपूर्वः’ पूर्वसवर्णादीर्घश्च यणं बाधेते । ङिङ्गचनेषु ‘आण्णद्याः’ इति टित्त्वादादिराडागमः । ‘आटश्च’ इति यथायोगमैकार आकारश्च वृद्धिः—भवन्त्यै, भवन्त्या । आमि ‘ह्रस्वन्त्यापो नुद्’ इति नुद् । टित्त्वादादिः—भवन्तीनाम् । सप्तम्येकवचने ‘वेराम्नद्याम्रीभ्यः’ इत्यामादेशो भवन्त्याम् । नीशद्वेन तदन्तो ग्रामण्यादिरुच्यते ॥

भवन्तितरा, भवन्तीतरा । पूर्ववत्तरप् । अत्र ‘धरूपकल्पचेलङ्गुवगोत्रमतहतेषु ङ्योनेकाचो ह्रस्वः’ इति घादिषु परेषु ङ्यन्तस्यानेकाचो विधीयमानो नित्यो ह्रस्व ‘उगितश्च’ इत्युगितः परस्या नद्या विधीयमानेन ह्रस्वविकल्पेन बाध्यते, अत्र ‘घादयः प्रत्ययाः’ चेलङादीनि प्रातिपदिकानि । अत्र हरदत्त—‘चेलङादीनां वृत्तिविषये कुत्सनवचनत्वान् तैः ‘कुत्सितानि दुर्स्तनैः’ इति समासः इति । न्यासकारस्तु—‘चेलङ्गुवगोत्राणामेवं स मासमुक्ता मतहताभ्यां तु ‘विशेषण विशेष्येण’ इत्याह । एव मतहतादिष्वप्युदाहर्तव्यम् ॥

अयं नपुंसकप्रक्रिया । भवत् ग्राहणकुलं तिष्ठति पश्येति वा । ‘रसोर्नपुंसरान्’ इति लृट् भवन्तो कुले—‘नपुंसराच्च’ इत्याह शीमावः । औदिति प्रथमाद्वितीययोर्द्विवचनस्य पूर्वान्तायाणां संज्ञा । शरारः ‘आच्छीनद्योः’ इति

विशेषणार्थः । 'शप्श्यनोः' इति नित्यं नुमागमः । भवन्ति
कुलानि—'जश्शसोरिशः' इति नपुंसकाद्भात्परत्वे जश्शसोः शिरा-
देशः । शकारः शीति तत्रतत्रानुवादार्थः । 'शि सर्वनामस्था-
नम्' इति शोः सर्वनामस्थानत्वे 'नपुंसकस्य झलचः' झलन्त-
स्थानन्तस्य नपुंसकस्य सर्वनामस्थाने नुष् इति नुष् । भवता
इत्यादि पुष्टिङ्गवत् ॥

अथ शानच्—व्यतिभवमानः—'आने मुक्' इत्यदन्तस्याङ्ग-
स्थानपरत्वेन मुक् कित्वादन्त्यः । व्यतिभवमानौ—'प्रथमयोः
पूर्वसवर्णः' इति दीर्घस्य 'नादिचि' इति निषेधे 'वृद्धिरेचि'
इति वृद्धिः । व्यतिभवमानान्—'तस्माच्छसोनः पुंसि' तस्मा-
त्प्रथमयोः पूर्वसवर्णदीर्घात् परस्य शसक्यवस्य सकारस्य न इति
नकारादेशः । व्यतिभवमानेन—'टाडसिडसामिनात्स्याः' अद-
न्तादङ्गात्परेषां टादीनां यथासङ्गचामेनादय इति इनादेशे गुणः ।
व्यतिभवमानाभ्याम्—'सुपि च' इत्यदन्ताङ्गस्य यभादिसुप्पर-
त्वादीर्घः । व्यतिभवमानैः—'अतोभिस ऐस्' इत्यदन्ताङ्गात्प-
रत्वेऽभिम ऐसादेशः । व्यतिभवमानाय—'द्वेयः' इत्यदन्ता-
दङ्गात्परत्वेन द्वेयदेशः । 'कष्टाय' इति निर्देशात् सन्निपात-
परिभाषाया अनित्यत्वात् 'सुपि च' इति दीर्घः । व्यतिभव-
मानेभ्यः—अत्र झलादिवहुवचनसुप्परादन्ताङ्गत्वेन 'बहुवचने झ-
ल्येत्' इत्येत्वम्, 'सुपि च' इति दीर्घश्च मामोति । तत्र
'विप्रतिषेधे परं कार्यम्' द्वयोस्तुल्यबलविरोधे परस्य प्राप्यमा-
णत्वात् परमेत्वं प्रवर्तते । व्यतिभवमानात्, व्यतिभवमानस्य—
'टाडसि' इत्यादिना डसिडसोरात्स्यौ । व्यतिभवमानयोः—
'ओसि च' इत्यदन्तस्याङ्गस्य ओस्परत्वे नकारेऽयादेशः । व्य-
तिभवमानानाम्—'ह्रस्वनद्यापो नुद्' इति नुटि अजन्तस्याङ्गस्य

नाम्परत्वेन 'नामि' इति दीर्घः । 'सुपि न' इत्येव वा ।
व्यतिभवमाने—'आहुणः' । व्यतिभवमानेषु—एत्वे पत्वम् ॥

व्यतिभवमानस्येदं व्यातिभवमानम्—अत्रासामानाधिकरण्ये
शानच्, 'तस्येदम्' इत्याणि आदिवृद्धिः । 'न त्वाभ्यां पदा
न्ताभ्यां पूर्वौ तु ताभ्यामेच्' इति पदान्ताभ्यां यकारवकराभ्यां
परस्याचामादेरचो वृद्धिर्न भवति किं तु ताभ्यां पूर्वं यथासङ्गचमैजा-
गमो भवति तद्धिते षिति णिति किति वा पर इत्येतस्य
'न कर्मव्यतीहारे' इति निषेधः ॥

अथ स्त्रियाम् व्यतिभवमाना 'अजाद्यतष्टाप्' अजादिगणपठि-
'तादकारान्ताच्च प्रातिपदिकात् स्त्रियां यप् इति यप् । पकारः सामा-
न्यग्रहणार्थः । टकारस्तद्विधातार्थः । अत्र शानचः स्थानिव-
द्भावेन टित्वात् 'टिड्ढाणञ् द्वयसच् दघ्नञ् मात्रच् तयप् ठक् ठञ्
कञ् करप् ख्युनाम्' इति यथाकथञ्चित् टितः प्रातिपदि-
काङ्गाद्यन्ताच्च अनुपसर्जनात् स्त्रियां विधीयमानो ङीप् । ट एव
इत् यस्य सः टित् इत्यवधारणस्याश्रयणात् लटश्च द्व्यनुबन्ध-
कत्वान्न भवति । सामग्री इत्यादौ टकोऽनेकानुबन्धकत्वेऽपि टित्व-
सामर्थ्यात् ङीप् । लटस्तु टित्वमेत्वादर्थतया सावकाशम् । हल्ङ्गा-
दिना सुलोपः ॥ व्यतिभवमाने—'औड आपः' इत्यापः
परत्वेनौडः शोभावे गुणः । ईकारप्रत्ययपरत्वेन यस्येति लोपो
न भवति, 'औडः श्याम्परे प्रतिषेधः' इति निषेधात् ॥ व्यति-
भवमानाः—सवर्णदीर्घः । हे व्यतिभवमाने—'संभुद्धौ च'
इत्याप एत्वम् । एङः परत्वात्सोर्लोपः । व्यतिभवमानया—
आङि चाप इत्येत्वे अयादेशः । आङिति तृतीयैकवचनस्य पूर्वा-

चार्यसंज्ञा । चकारात् 'ओसि च' ॥ व्यतिभवमानायै—
'याडापः' इत्याप. परस्य ङिद्वचनस्य याडागमष्टिच्वादादिः ।
'वृद्धिरेचि' इति वृद्धिः । व्यतिभवमानायाः, व्यतिभवमा-
नयोः—'आङि चाप.' इत्येत्ते अयादेशः । व्यतिभवमाना-
नाम्—'ह्रस्वनद्यापो नुट्' इति नुट् । व्यतिभवमानायाम्—'ढेरा-
मादेशः' । व्यतिभवमानासु ॥

अथ नपुंसके व्यतिभवमानम्—'अतोम्' इत्यम्भावः ।
व्यतिभवमाने—'नपुंसकाच्च' इति शीमावे पूर्ववदौढः श्यामिति
यस्येति लोपनिवृत्तिः ॥ व्यतिभवमानानि—'जश्शसोश्शिश्.' ।
'नपुंसकस्य झलचः' इति नुम् । 'सर्वनामस्थाने चासम्बुद्धौ'
इति नान्तस्याङ्गस्योपधाया दीर्घः ॥ हे व्यतिभवमान—'अतोम्'
इत्यम्भावे अमि पूर्वस्त्वे च 'एङ्ङ्स्वात्' इति संबुद्धेर्हलो मकारस्य
लोपः । तृतीयादि पुल्लिङ्गवत् ॥

• 'लृटः सद्वा' इति लृटोपि शतृशानचोर्विधानात् भविष्यन्
इत्यादि लङ्गत् सर्वमुदाहार्यम् ॥

तत्र स्त्रियां नपुंसकद्विवचने च 'आच्छीनद्योर्नुम्' इति
नुम्बिकल्पो विशेषः । अत्रानुवृत्त शतृग्रहणं स्वावयवे वर्तते ।
तेनावर्णान्तादङ्गात्परो य शत्रवयव. तदन्तस्याङ्गस्य शीनद्योः
परयोर्वा नुमिति सूत्रार्थः । अथवा अवर्णान्तादङ्गात् शीनद्योः
परयोः शत्रन्तस्य वा नुमिति । तत्र 'येन नाव्यवधानं'
इति तत्कारेण व्यवधानमाश्रयिष्यते, अवर्णान्तादङ्गात्परो यश्शता
तदन्तस्याङ्गस्येति सूत्रार्थो नोक्तः । अङ्गान्तस्य शत्रवयवस्य चान्त-
रङ्गत्वान्नुमः पूर्वमेकादेशे व्यपवर्गाभावादवर्णान्ताङ्गात्परस्य शतुरस-

भरात् । न घान्तादिवद्भावः, 'उभयत आश्रयणे नान्तादिवत्' इति निषेधात् । भूतपूर्वगत्याश्रयणे तु लुग्विकरणादौ 'अदती जुह्वती' इत्यादावपि प्रसङ्गात् ॥

व्यतिभविष्यमाणः—इत्यादौ 'अदृप्वाह्नुम् व्यवधेऽपि' इति णत्वम् । अडादिभिर्यवधेऽपि रपाभ्यां परस्य समानपदस्यस्य नो ण इति सूत्रार्थः । भविष्यन् इत्यत्र तु 'पदान्तस्य' इति निषेधात् न भगति ॥

अथ सनन्ताः प्रदर्शयन्ते—'धातोः कर्मणस्समानकर्तृवादिच्छाया वा' यो धातुरिषेः कर्म समानकर्तृकश्चार्थद्वारेण तस्मादिच्छायां वा सन् स्यात् । नकारो निर्देशाद्यर्थः । 'सनि ग्रहणोश्च' ग्रहिगुहिम्यामुगन्तादेकाचश्च परस्य सनो नेद् इतीप्तिपेधः । 'इको सल्ल' इति इगन्ताद्धातोः परस्य सल्लदेः सन्, किन्वान्न गुणः । 'सन्पडोः' एतदन्तस्य प्रथमैकाचो द्वे भवतो अनादेस्तु द्वितीयस्य इति द्वित्वे अम्यासकार्यम् । 'सनाद्यन्ता, धातवः' इति सनादि णिङ्ग्यन्तप्रत्ययान्तानां धातुत्वात्पूर्वकृडादिषु तिन्नादयः । धुभूपाते इत्यादि ॥

लिटि तु—'कास्प्रत्ययादाममन्त्रे लिटि' कास्ते प्रत्ययान्ताच्च धातोर्लिटि पर आमप्रत्ययः इत्याम. । ओङ्कारो मकारपरित्राणार्थः । सूत्रे त्वत् एव निर्देशात्पररूपम् । आमस्यार्धधातुरुत्वादे 'अतो लोप आर्धधातुके' इति सनोकारस्य लोपः । 'आम' इत्यामः परस्य ल्लुक् । प्रत्ययलक्षणेन कृदन्तत्वादुत्पन्नस्य सु. प. स्वरादिषु 'आम्' इति पाठादव्ययत्वाल्लुक् । तत्र यद्यमा-

साहचर्यात् आसपि तद्धित एवेत्युच्यते तर्ह्यम इत्येव लुम्बवि-
प्यति । लिग्रहण तु तत्र निर्वर्तिष्यते । अत्रामन्तस्याव्यक्तप-
दार्थत्वात्पदत्वाय प्रयमातिक्रमे कारणाभावान् मुरेवोत्पत्त्यने ।
तस्य च ह्रस्वादिषोपस्तिद्ध इति किं लुम्बो विगमिनेनेति चेत्—
यदा तु प्रयोगप्रशान् द्वित्वाद्याभिव्यक्तौ द्विवचनानुत्पद्यते तदर्थं
लुम्बेपितव्यः । 'कृञ्प्रत्ययस्य लिटि' इत्यामन्तस्य पश्चादेवाव्य-
वहिता एव कृष्णस्तय एव लिङ्गुरा. प्रयोक्तव्या. । अत्र 'अ-
भूततद्वावे कृष्णस्तिथोगे' इति कृशब्दस्य 'कृञो द्वितीय' इति
वकारेण प्रत्याहारनिर्देशात् कृञिति कृष्णस्तय उच्यन्ते । पु-
भूपाश्चकार । पुभूपाम्प्रभूव । अत्र 'मोनुस्वारः' पदान्तस्य
मोनुस्वारे ह्रस्वित्यनुस्वारे तस्य 'वा पदान्तस्य' इति यञि परे
विधीयमानः परस्मैपदविशेषो भवति । अनुस्वारपक्षोऽप्युदाहार्यः ।
'आम्प्रत्ययप्रकृतोऽनुप्रयोगस्य' इत्यत्र पूर्वादित्यनुवृत्त्या 'पूर्व-
प्रकृतोऽनुप्रयोगस्य' इति द्वितीयोपि योगस्मपचने । तत्राद्य
आम्प्रत्ययप्रकृतेरिव अकारंभिप्रायेऽप्यनुप्रयोज्यमानस्य कृञ् आत्मने
पदं प्राकरणिकं विधत्ते । द्वितीयस्त्वर्थान् पूर्वस्थेन कर्त्रभिप्राये
परस्मैपदमित्यत्र आम्प्रकृतेः शेषत्वेन नित्यपरस्मैपदित्वान् कृञोऽ-
पि परस्मैपदमेव । इदमेव कृञ्ग्रहणमनुप्रयोगे कृञिति प्रत्या-
हारग्रहणे लिङ्गं, अन्यथाऽनुप्रयोगस्येत्येव ब्रूयात् ॥

• पुभूपामास—अत्र 'अस्तेभूः' इत्यार्षवातुके विषये विधीय-
मानो भूमावोऽनुप्रयोगे प्रत्याहारग्रहणसामर्थ्यान् न भवति । अ-
न्यथा प्रतिपत्तिलक्षणाया कृष्णित्येव ब्रूयात् ।

पुभूपिता—इत्यतो लोपो गुण परत्वात् 'वाणोराङ्गप्' इति
वा बाधते ।

बुभूषिष्यति । बुभूषतु । अबुभूषत् । बुभूषेत् ॥

आशिषि बुभूष्यात्—जनो येयो न भवति आर्धधातुरुत्वात् ।
अत्र ‘अकृत्सार्वधातुकयोर्दीर्घः’ इति अकृद्यकारे असार्वधातु-
के यकारे च परे अजन्तस्याङ्गस्य विधीयमानो दीर्घः ‘ण्यङोपावि-
हचण्गुणवृद्धिर्दीर्घेभ्यः पूर्वविप्रतिषेधेन’ इत्यतो लोपस्य बलीय-
स्यात्तेन वाच्यते ॥

अबुभूषीत्—‘अस्ति सिचोऽष्टके’ इति इडागमे ‘इट ईटि’
इति सिचो लोपः । ‘सिज्लोप एकादेशे सिद्धो वक्तव्यः’
इति सिच्लोपस्य पूर्वत्रासिद्धत्वाभावात् सवर्णदीर्घः ।

अबुभूषिषुः—‘सिजभ्यस्त’ इति जुस् । अबुभूषिष्यत् ॥

अथात्मनेपदम्—व्यतिबुभूषते, व्यतिबुभूषां चक्रे । ‘आम्प्र-
त्ययवत्’ इति नित्यस्तङ् कृञः । व्यतिबुभूषांवभूव, आस इति
वा । व्यतिबुभूषिता । व्यतिबुभूषितासे । व्यतिबुभूषिता ।
व्यतिबुभूषिष्यते । व्यतिबुभूषताम् । व्यत्यबुभूषत व्यति-
बुभूषेत् । आशिषि—व्यतिबुभूषिषीष्ट । व्यत्यबुभूषिष्यन्
सर्वत्र ‘पूर्ववत्सन’ इति तङ् । सन. पूर्वं यो धातुः येन
निमित्तेनात्मनेपदी सनन्तमपि तेनैव तथेत्यर्थः ॥

अथ भावकर्मणो बुभूष्यते त्वया । अनुबुभूष्यते सु-
खम् । यकि ‘अकृत्सार्वधातुकयोः दीर्घः’ इति दीर्घं बाधित्वा
अतो लोपः पूर्वविप्रतिषेधेन भवति ॥

बुभूषांचक्रे भवता, अनुबुभूषांचक्रे सुखम्, वभूषे आसे
इति वा । इहानुप्रयुज्यमानानामामन्तार्थाभिव्यक्तिमात्रपरत्वात् करो-
तेति । इहानुप्रयुज्यमानानामामन्तार्थाभिव्यक्तिमात्रपरत्वात् करो-
तेति । इहानुप्रयुज्यमानानामामन्तार्थाभिव्यक्तिमात्रपरत्वात् करो-

रोमन्धमन्धरचलदुरुसास्नमासां

चने निमीलदलसेषाणमौक्षकेण ।*

प्रकाशेनाकाशे दिनकरकरान्निक्षिपद्विस्मिताः

नरेन्द्रैरौपेन्द्रं वपुरथ विशद्वाम वीक्षाम्बभूवे ॥*

इति । 'ह एति' इत्यस्तेर्लृत् तसि साहचर्यात् सार्वधातुसो-
त्तमैरुवचने एतेसीह 'लिटस्तन्मयोः' इति तशब्दस्येशीटश्चेत्वे
न भवति । केचित्तु—तासेरुत्तमैरुवचनगोपेनारस्मम्भवतीत्येतावन्मा-
त्रमाहनर्याश्रयेण लिङुत्तमैरुवचनेऽपि हत्वमिच्छन्ति । तत्र माह-
चर्यसंज्ञोचे कारणं न मिथ । लृङ् लृटोराशीर्लिङि लृटि च
कर्तृभेदेव रूपम् । न च विष्णुर्लृटि वृद्धे 'आतो युक्चि-
ण्टतो' इत्याकारान्तस्य चिणि जिति कृति च परे युको
विधानाद्रूपभेदप्रसङ्गः, 'ण्यल्लोपो' इत्यादिना वृद्धेस्तो लोपेन बाध-
स्योक्तत्वात् । लृङेरुवचने तु चिणो विधानात् तत्र अभ्युप-
इति विशेष । तथा लोटि लृटि विध्यादिलिङि च कर्तृवत्प्र-
क्रियम् । यक्तु विशेषः ॥

कर्म कर्तरि 'भूगर्भमकिरादि'सना चोपसङ्गानामन्यत्रात्मनेपदात्
इति यक्चिणोर्निषेधात्सत्रि कर्तृवद्रूपम् । वत्करणात्स्वाश्रये भावे
लृटारि यक्चिणोर्निषेधे. कर्मवद्रूपम् । कर्तरि तृतीया विशेषः ।
अभ्युपगम्यते शत्रुणा स्वयमेव इत्यादि । इच्छायाः कर्तृस्य-
त्वेन कर्मस्यत्वाभावेऽपीष्यमाणस्य प्रागान्यात्तस्य च कर्मस्यत्वाद-
स्ति कर्मज्ञाप. । अत एव 'भूगर्भ' इति यक्चिणो नि-
षिध्यते ॥

अथ यद्—‘धातोरेकाचो हलदेः क्रियासमभिहारे यद्’
 पौनःपुन्यं भृशार्थो वा क्रियाणां समभिहारः । तत्र योले
 एवंविधाद्धातोः यद् स्यात् । द्विर्वचनादि पूर्ववत् । ‘गुणो यद्भु-
 कोः’ यडि यङ्भुकि चाम्यासस्येको गुण इति गुणः । वोभू-
 यते । ‘अनुदात्तडित आत्मनेपदम्’ इत्यात्मनेपदम् । यङो ङङा
 रस्य गुणप्रतिषेधार्थत्वेनावयवे चरितार्थत्वान्न समुदायार्थत्वमिति यङ-
 न्तस्य धातोरङिच्चात्कथमात्मनेपदमिति नाशङ्कनीयम् । तत्र धातु-
 ग्रहणाभावात् ङिन्मात्रात्परस्य लस्य तद्विधेः । ‘अनुदात्तेतो धे
 धातवो ङितश्च’ इति प्रायिकाभिप्रायं वृत्तिकारवचनम् । अथवा-
 ङितश्चेत्यत्र शब्दा इत्यध्याहार्यम् । अत एव अनुदात्तेतो ङितश्च
 ये धातव इति नोक्तम् । चडादावतिप्रसङ्गपरिहारः तत्रतत्र
 वक्ष्यते । वोभूयते त्वया । अनुवोभूयते सुखम् इत्यादि
 सनन्तवत्प्रक्रिया । कर्मवत्कर्मकर्ता ॥

लुङि तशब्दे ‘अचः कर्मकर्तरि’ इति चिणो विकल्पनात्
 पक्षे सिजपि भवति । तेन अभ्यवोभूयि शत्रुः स्वयमेव,
 अभ्यवोभूयिष्ठ इति च भवतः । वत्करणाद्भावे तु लकारे नित्यं
 चिणेव अभ्यवोभूयि शत्रुणा स्वयमेव इति ॥

अथ यङ्भुक् । ‘यङोऽचि च’ यङोऽचि प्रत्यये नित्यं
 लुङ् । चकारेण बहुलग्रहणानुकर्षणादयः विकल्पेनानैमित्तिकोऽपि
 प्रत्ययलक्षणेन यङन्तत्वाद्धातुत्वे लडादि, द्विर्वचनं च । आत्मनेपदं
 तु ङिन्मात्रात्तद्विधेरप्रत्ययलक्षत्वान्न भवति । ‘चर्करीतं पर-
 स्मैपदमदादि’वच्च’ इति यचनान् ‘अदिप्रमृतिम्यशपः’ इत्यदा-
 दिभ्य उत्तरस्य शपो विधीयमानो लुक् यङुगन्तेऽपि भवति ।

घर्करीतमिति यद्गुणन्तस्य पूर्वोच्चार्यव्यपदेशः । अत्र परस्मैपदमित्यनुवादो न विधिरित्याहु । 'गडो वा' इति यद्गुणन्तात्परस्य ह्यदादे पितस्तार्वधातुस्य वा इडागमः—बोभवीति, बोभोति । 'भूभुवोस्तिङि' इति गुणानिषेधोत्र न भवति दार्ढ्यसूत्रे बोभूत्विति छन्दसि गुणाभावार्यान्निपातनाज्ज्ञापकात् । इदमेव 'प्रकृतिग्रहणे यद्गुणन्तस्यापि ग्रहणम्' इत्यत्र ज्ञापकम् ॥

बोभूतः । बोभुवति—'अदम्यस्तात्' अम्यस्तादङ्गात्परस्य मत्ययादेशकारस्य अत् इत्यदादेशे उवडादेशः । 'उभे अम्यस्तम्' अस्मिन्प्रकरणे अे हे विहिते ते उभे अभिस्समुदिते^१ अम्यस्तम् । तथा 'जसित्यादयप्पट्' इति जसिति इतरे तदादयो नाष्ट वरिद्रा शास्त्रीधीद्वेषीभ चकासश्च ॥

बोभवांचकार—'पूर्ववत्कञोनुप्रयोगस्य' इति रुओ नित्यं परस्मैपदम् ।

बोभविता । बोभविष्यति ।

बोभवीतु, बोभोतु, बोभूतात्—इत्यत्र तातडो द्विच्चास्त्र गुणः । 'सार्वधातुकमपिन्' इत्यस्य प्रमज्य प्रतिषेधत्वात्तत्र च द्विदित्यनुवृत्तेः तस्य च श्रूयमाणस्य पितश्चोदेश्योपादेयत्वव्यत्ययेन पित्र द्वित् द्विन् पित् इत्यर्थद्वयस्य भाष्ये समाश्रयणात् तातडः स्यानिवचनमासं पिच्चं द्विच्चेनानवकाशेन निवार्यते इति ईडभावः ॥

बोभूहि—'सेहंपिच्च' इति पिच्चनिषेधादीनुणो न भवतः ॥

बोभवानि । बोभवाव बोभवाम—लेभ्युत्तमस्य' पिन्वात्
उवहं वाभित्वा परत्वाद्गुणो भवति । अह्लादित्वादीडभावः ॥

अबोभवीत् । अबोभोत् । अबोभूताम् । अबोभु—
'सिजम्यस्' इति जुसि 'जुमि न' इतीगन्तस्याद्भ्रय गुणः ॥

योभूयात्—यामुद्ये द्वित्येन विचरस्य निरर्तेनादीटोडभावः ।
आदिशिपि तु असार्वधातुरत्येन लिङ्सन्नेषाभातो विशेषः ॥

योभूयुः इत्यत्र जुत्भावे 'उत्सपशन्नात्' इति परस्मैपदम् ।
यामुद्ये जुस्मक्त्येन 'जुमि' इति गुणोत्र न भवति, येन
नामासिन्यायेन 'सायंबातुद्मपित्' इत्यतिदिष्टादिभ्याश्चयस्य नि-
पेयस्यैव तेन वाषात्; तत्र 'कमस्यानि' इत्यनौलोत्तरिपाराद-
जादौ जुमि तद्विशानाह ॥

अथात्मनेपदम् । व्यतिवोभूते । व्यतिवोभुवाते । अजा-
दाबुवद् ।

व्यतिवोभवांचक्रे । व्यतिवोभवांवभूव । 'आम्प्रत्ययवत्'
इति कृनो नित्यं तद् ।

व्यतिवोभविता । व्यतिवोभविष्यते । व्यतिवोभूताम् ।
व्यतिवोभुवाताम् । अजादाबुवद् । उत्तमे त्वाटि गुणः^१ ।
व्यतिवोभवै ॥

व्यत्यवोभूत । व्यत्यवोभुवाताम् । व्यत्यवोभुवि । पूर्वबदुव-
दजादौ ॥

व्यतिवोभुवीत । व्यतिवोभुवीयाताम् । व्यतिवोभुवीय ।
पूर्वबदजादाबुवद् ॥

आशिपि व्यतिवोभविपीष्ट—आर्धधातुकत्वादिगुणौ । ध्वमि
'विभाषेतः' इति मूर्धन्यविकल्पो द्रष्टव्यः ॥

'व्यत्यवोभविष्ट । ध्वमि पूर्वबन्मूर्धन्यविकल्पः ॥

व्यत्यवोभविष्यत ॥

भावकर्मणोः कर्मकृतेरि च वोभूयते त्वया इत्यादि सर्वं
प्रकृतिवत्त्वयम् । अम्याम् एको विशेषः ॥

अय मन् । वोभुवत् ब्राह्मणः । उगिच्छक्षणो नुम् 'नाम्य-
स्तान्' इति निषिध्यते । वोभुवती स्त्री । वोभुवती ब्राह्मण-
कुले—त्रियां नपुंसकद्विवचनयोश्च नित्यत्वादन्तरद्वत्वाच्च नुमः
पूर्वं शपो लुक्प्रत्ययस्यानवर्णान्तिन्यान् 'आच्छीनद्योः' इति विक-

ल्पितो नुम्र भवति । नापि 'श्यप्श्यनोः' इति नित्यः, तस्या-
वर्णपरशतृविषयत्वात् । न च प्रत्ययलक्षणेनात्परत्वं, तस्यातल्लस-
णत्वात् ॥

बोभुवीत कुलानि, बोभुवन्ति कुलानि—इत्यत्र तु शौ
'नाम्यस्तात्' इति निषेधस्य 'वा नपुंसकस्य' इति विकल्प-
नात् पक्षे नुम्भवति ॥

व्यतिबोभुवानः—लृडादेशस्य तु शतुः स्येन व्यवधानात्
अम्यस्तात्परत्वाभावात् 'नाम्यस्तात्' इति निषेधो न भवति ।
नापि 'वा नपुंसकस्य' इति विकल्प इति सर्वं प्रकृतिवत् ॥

अथ णिच् । 'हेतुमति च' स्वतन्त्रस्य कर्तुः प्रयोजको
हेतुः । तद्व्यापारः प्रेपणादिः हेतुमान् । स च कर्ता भावि-
रंसीत् इति । तत्र धातोर्णिच् स्यात् । णकारो वृद्ध्याद्यर्थः ।
चकारो णिङ्गिचोस्सामान्यग्रहणाविधाताद्यर्थः । सनाद्यन्तत्वाद्धातुत्वे
लडादयः । तेषां 'णिचश्च' इति क्रियाफलस्य कर्तृगामित्वे,
तद्, अन्यथा तु परस्मै पदम् । भावयते सस्यम् । भाव-
यति सस्यम् । यदा तु फलस्य कर्तृगामित्वमुपपदेन प्रतीयते
तदा 'विभाषोपपदेन प्रतीयमाने' इति, परस्मैपदमपि भवति
स्वं सस्यं भावयति इति । यदा चित्तवत्कर्तृकादकर्मकाद-
स्माणिच् तदा क्रियाफलस्य कर्तृगामित्वेऽपि 'अणावकर्मकाच्चि-
त्तवत्कर्तृकात्' इति परस्मैपदम् । पुत्रं भावयति इति । विभा-
षोपपदादप्ययमेव विप्रतिषेधेन—स्वं पुत्रं भावयति इति । 'गति-
बुद्धिभ्रत्यवसानार्थशब्दकर्मोक्तकर्मकाणामणिकर्ता सणौ' इत्यणौ क-
र्ता णौ कर्म ॥

भावयांचक्रे, चकार, वचूव, आस । 'अयामन्ताल्वाग्ये
त्विप्पु' इत्यामादिषु विधीयमानो णेरयादेशो 'णेरनिटि' इत्य-
निडादावार्धधातुके विधीयमानं णिलोपमपवादत्वाद्वाधते । यदाऽयं
प्यन्तः चित्तवत्कर्तृकप्रकृतित्वेन नित्यपरस्मैपदी तदा अनुप्रयुक्तः
करोतिरपि 'पूर्ववत्कृजोनुप्रयोगस्य' इति कल्पितेन^१ योगेन पर-
स्मैपद्येव ॥

भावयिता इत्यादि प्रकृतिवत् । आशीर्लिङि 'णेरनिटि'
इति णिलोपः । स च 'अकृत्सार्वधातुरयोः' इति दीर्घ
'ण्यल्लोपौ' इत्यादिना बाधत इति भाव्यात् इत्यादि भवति ॥
आत्मनेपदे तु इडादित्वाणिलोपो नेति गुणयादेशयोः भावयि-
षीष्ट इत्यादि । ध्वमि 'विभापेटः' इति मूर्धन्यविकल्पः ॥

लुङि 'णिभ्रिद्रुस्तुभ्यः कर्तरि चङ्' इति सिजपवादश्चङ् ।
चकारङकारौ विशेषणार्थौ । णिलोपः । 'णौ चङ्चुपधाया
'ह्रस्वः' इति चङ्क्रे णावङ्गस्योपधाया ह्रस्वः । 'चङि' इत्यन-
म्यासस्य चङ्क्रे धातोः प्रथमस्थैकाचोऽनादेस्तु द्वितीयस्य इति
द्विविचने कर्तव्ये 'णौ कृतं^२स्थानिवन्' इति रूपस्थानिवचने भूश-
ब्दो भौशब्दो वा द्विरुच्यते । तत्र भौशब्दस्य द्विवचनपक्षेऽपि
'ह्रस्वः' इत्यभ्यासस्य ह्रस्वो भवन् 'एच इग्घस्वादेशे' इति
नियमादिग्भावन्नान्तरतम्यांदुकारः । तस्य च 'ओः पुयण्यपरे'
इतीकारः । उवर्णान्तस्याभ्यासस्यावर्णपरे पवर्गे यणि जकारे च
परत इकार इति सूत्रार्थः । तस्य 'दीर्घो लघोः' इति दीर्घः ।
चङ्क्रे णौ यदङ्गं तदभ्यासस्य लघोर्लघुनि धात्वक्षरे परे दीर्घो

^१मु-इति भिन्नेन कल्पितेन.

^२कृतमभ्यासस्य.

ल्लिप्तो नुन्न भवति । नापि 'श्यप्प्यनोः' इति नित्यं, तस्या-
वर्णपरशतृविषयत्वात् । न च प्रत्ययलक्षणेनात्परत्वं, तस्यातल्लक्ष-
णत्वात् ॥

बोभुवीत कुलानि, बोभुवीन्त कुलानि—इत्यत्र तु शौ
'नाम्यस्तात्' इति निषेधस्य 'वा नपुंसकस्य' इति विकल्प-
नात् पक्षे नुम्भवति ॥

व्यतिबोभुवानः—लृडादेशस्य तु शतुः स्येन व्यवधानात्
अभ्यस्तात्परत्वाभावात् 'नाम्यस्तात्' इति निषेधो न भवति ।
नापि 'वा नपुंसकस्य' इति विकल्प इति सर्वं प्रकृतिवत् ॥

अथ णिच् । 'हेतुमति च' स्वतन्त्रस्य कर्तुः प्रयोजको
हेतुः । तद्व्यापारः प्रेपणादिः हेतुमान् । न च कर्ता मावि-
रंसीत् इति । तत्र धातोर्णिच् स्यात् । गकारो वृद्ध्याद्यर्थः ।
चकारो णिङ्गिचोस्सामान्यग्रहणाविधाताद्यर्थः । सनाद्यन्तत्वाद्भातुत्वे
लृडादयः । तेषां 'णिचश्च' इति क्रियाफलस्य कर्तृगामित्वे
तद्, अन्यथा तु परस्मै पदम् । भावयते मस्यम् । भाव-
यति सस्यम् । यदा तु फलस्य कर्तृगामित्वमुपपदेन प्रतीयते
तदा 'विभाषोपपदेन प्रतीयमाने' इति, परस्मैपदमपि भवति
स्वं' सस्यं भावयति इति । यदा चित्तवत्कर्तृकादकर्मकाद-
स्माणिणच् तदा क्रियाफलस्य कर्तृगामित्वेऽपि 'अणायकर्मवाचि-
त्तवत्कर्तृकात्' इति परस्मैपदम् । पुत्रं भावयति इति । विभा-
षोपपदादप्ययमेव विप्रतिषेधेन—स्वं पुत्रं भावयति इति । 'गति-
बुद्धिप्रत्ययसानायेराब्दमार्गमैराणामणिरनां मणो' इत्यणो क-
र्ता णो कर्म ॥

भावयांचक्रे, चकार, ववूव, आस । 'अयामन्तात्वाय्ये
'त्विष्णुपु' इत्यामादिषु विधीयमानो णेरयादेशो 'णेरनिटि' इत्य-
निडादावार्धधातुके विधीयमानं णिलोपमपवादत्वाद्वाधते । यदाऽयं
प्यन्तः चित्तवत्कर्तृकप्रकृतित्वेन नित्यपरस्मैपदी तदा अनुप्रयुक्तः
करोतिरपि 'पूर्ववत्कृजोनुप्रयोगस्य' इति कल्पितेन^१ योगेन पर-
स्मैपदेव ॥

भावयिता इत्यादि प्रकृतिवत् । आशीर्लिङि 'णेरनिटि'
इति णिलोपः । स च 'अकृत्सार्वधातुकयोः' इति दीर्घं
'ण्यल्लोपौ' इत्यादिना चावत इति भाव्यात् इत्यादि भवति ॥
आत्मनेपदे तु इडादित्वाणिलोपो नेति गुणायादेशयोः भावयि-
णीष्ट इत्यादि । ध्वमि 'विभापेटः' इति मूर्धन्यविकल्पः ॥

लुङि 'णिश्चिदुल्लुभ्यः कर्तरि चङ्' इति सिजपवादश्चङ् ।
वकारडकारौ विशेषणार्थौ । णिलोपः । 'णौ चङ्चुपधाया
त्सः' इति चङ्हरे णावङ्गस्योपधाया ह्रस्वः । 'चङि' इत्यन-
न्यासस्य चङ्हरस्य धातोः प्रथमस्यैकाचोऽनादेस्तु द्वितीयस्य इति
द्विविचने कर्तव्ये 'णौ कृतं^२स्थानिवत्' इति रूपस्थानिवत्त्वे भूश-
ब्दे भौशब्दो वा द्विरुच्यते । तत्र भौशब्दस्य द्विवचनपक्षेऽपि
'ह्रस्वः' इत्यन्यासस्य ह्रस्वो भवन् 'एच इग्धस्वादेशे' इति
नियमादिग्भावन्नान्तरतम्यांदुष्करः । तस्य च 'ओः पुयण्यपरे'
इतीकारः । उवर्णान्तस्याभ्यासस्यावर्णपरे पवर्गे याणि नकारे च
परत इकार इति सूत्रार्थः । तस्य 'दीर्घो लवोः' इति दीर्घः ।
चङ्हरे णौ यदङ्गं तदभ्यासस्य लबोर्लवुनि धात्वक्षरे परे दीर्घो

^१मु-इति भिन्नेन कल्पितेन.

^२द्वितीयस्य.

भवति अनग्लोप इति सूत्रार्थः । इदमेवेत्ववचनं ज्ञापकं णौ कृतस्य स्थानिवत्त्वे; अन्यथा उवर्णान्ताभ्यासो न कचिदपि स्यात् ॥

नन्वत्र 'सन्वच्छुनि चङ्गरेऽनग्लोपे' इति चङ्गरे णौ यदङ्गं तदभ्यासस्य लघुनि परेऽनग्लोपे सन्वत्कार्यातिदेशादित्यं सिद्धम् । सन्वत्कार्ये चेत्येव, 'सन्वतः' इति सानि परे अभ्यासाकारस्येत्वविधानात्; किं णौ कृतस्य स्थानिवत्त्वेन येन 'ओःपुण्यज्य' इति वक्तव्यं स्यात्—सत्यमत्र सन्वद्भावेनापि सिध्यति; जुहावयिपतीत्यादावप्येवं स्यात् । अवीभवत् । अधीभवत् ।

नन्वत्र यद् इव चङोपि ङित्त्वेन तद् स्यात् इति चेत्—न विकरणात्पूर्वं नियमप्रवृत्तेः । अत्र च ज्ञापकं 'वृद्धचः स्यस-
नोः' इति स्यसनोस्तङो विकल्पनम् । पूर्वं तु विकरणे तेन व्यवधानान्नानुदात्तेतोनन्तरस्तङास्ति । नापि शेषादिति, आत्मनेप-
दपरस्मैपदनियमयोरत्राप्रसङ्गादेव । आत्मनेपदपरस्मैपदयोर्लस्य तिवा-
दय इति सामान्येन सिद्धेः किमनेन विकल्पवचनेन ॥

अथ कर्मणि—प्यन्तस्य सकर्मकत्वाद्भावासम्भवः । तत्र लट् लोट् लृट् विध्यादिलिङ् यकि विकरणे णिलोपे—भाव्यते । भाव्यताम् । अभाव्यत । भाव्येत इत्यादि । अतोऽन्येषु लृङ् यतिरिक्तेषु कर्तृवद्भूम् । लुङि तु कर्तरि चङो विधाना-
त्सिजेव । तशब्दे तु चिणिङि—अभावि । अभावयिपाताम् इत्यादि । तत्र चिणि णिलोपः । अन्यत्र तु गुणायादेशो ध्वमि 'विभाषेष्टः' इति मूर्धन्यविकल्पः । स्यादियु चिण्वदि द्विष्टे 'असिद्धवदत्राभात्' इति चिण्वदिटोः सिद्धत्वाणिलोपे—भाविष्यते । अभाविष्यत । अभाविषाताम् । भाविषीष्ट

भाविता इत्यादि द्रष्टव्यम् । अत्रापि पीध्वलुङोर्धकारस्य पूर्ववद्वा मूर्धन्यः । कर्मकर्तारि तु 'यत्किणोः प्रतिपेधे णिश्रन्थि-
ग्रन्थिवूनात्मनेपदाकर्मकाणामुपसङ्ख्यानम्' इति यत्किणोर्निपेधाद्य-
धायोगं शङ्खडोस्सर्वत्र कर्तृवद्रूपं, स्यादिषु तु कर्मवत् । वत्क-
रणाद्भावे तु लकारे कर्मवदुदाहार्यम् । कर्तारि तृतीया विशेषः ।
'णिश्रन्थि' इति यत्किणोर्निपेधः कर्मकर्तरीतीह तौ स्त एव ॥

अथ कृतः प्रदर्शयन्ते—भव्यं भवता । अनुभव्यो घटः ।
'अचो यत्' इति यत् । अयं 'कर्तारि कृत्' इति कर्तारि
प्राप्तोपि 'कृत्या. प्राङ्मुल.' इति तव्यादीनां ण्वुलः प्राचः कृ-
त्यसंज्ञा विधानात् 'तयोरेव कृत्यक्तसलर्या' इति भविकर्मणो-
र्नियम्यते । 'भव्यगेयप्रवचनीयोपस्थानीयजनन्याप्राव्यापात्यावा' इति
निपातनात् कर्तर्यपि भवति । अत्र वाग्रहणं तयोरेवेति सामा-
न्यस्य बाधा ना विज्ञयीति । उदाहरणेपु गुणे 'वान्तो यि प्र-
त्यये' इत्यावादेशः । अत्र वान्त इति पूर्वसूत्रनिर्दिष्टाववावावु-
च्येते । तौ च तत्र यथासङ्ख्यादौतोरितोहापि तथैव । अ-
नेन च विशेषाविहितेन यता सामान्यविहितानां तव्यत्तव्यानीयरां
न बाधः । 'वाऽसरूपोऽस्त्रियाम्' इत्यस्त्र्यधिकारविहितस्यासरूप-
मत्यपस्य षष्ठे वाचकत्ववचनात् । तव्यत्तव्ययोः स्वरे षष्ठीस-
मासनिपेधे च विशेषः । भवितव्यम्, भवनीयम्,—अनीयरो
रेष 'उपोत्तम रिति' इत्युपोत्तमस्योदात्तार्थः ॥

अवश्यभाव्यम्—'ओरावश्यके' इत्यवश्यम्भावे द्योत्ये उव-
णोन्तलक्षणो ण्यत् । वृद्धौ 'वान्तो यि' इत्यवादेशः । पू-
र्ववदनेनापि तव्यादीना न बाधः । यत्तु सरूपत्वाद्वाध्यते ।
'नानुबन्धरुतमसारूप्यम्' इत्युक्तम् । अवश्यमो मकारस्य

लुम्पेदवश्यमः कृते तु काममनसोरापि ।

इति समासे लोपः । समासश्च 'मयूरव्यंसकादयश्च' इति तत्पुरुषः । मयूरव्यंसकादिश्चाकृतिगणः ॥

देवभूयं गतः, देवत्व गत इत्यर्थः । 'भुवो भवे' इत्यनुपसर्गे सुबन्ते उपपदे भुव क्यप् । किञ्चाग्न गुणः । अनुपपदादुपसृष्टाच्चाचो यदेव । 'उपपदमतिह' इति तत्पुरुषो नित्यसमासः । उपपद सुबन्तं समर्थेन नित्यं समस्यते समासो-
तिहन्तश्चेति सूत्रार्थः । इदमेवातिहणमत्र 'सुपा' इत्यस्यासम्बन्धे ज्ञापकम् । तथा योगविभागेन 'कुगतिप्रादय' इत्यत्रापि सम्ब-
ध्यत इति तत्रापि सुपेत्यस्यासम्बन्धं ज्ञापयति । तेन 'गति-
कारकोपपदाना कृद्भिस्सह समासवचनं प्राक्सुबुत्पत्ते' इति-
पूर्वाचार्यपरिभाषार्थस्संगृहीतो भवति । अस्य मयोजनमुत्तरत्र दर्शयिष्यते । 'तत्रोपपदं सप्तमीस्थम्' इति तृतीये धात्वधि-
कारे सप्तम्या निर्दिष्टस्योपपदसज्ञा । धात्वधिरारादेव तृतीये धा-
त्वधिकारे इति सिद्धे तत्र ग्रहण योगविभागेनाधिकृतेन प्रत्ययप्रदेन सम्बध्यते । तेनायमर्थः—तत्रोपपदे सत्येव प्रत्यय इति । अभि-
भावी । अभिभूतवान् इत्यर्थः । अभिभावीभूत इति—ग्रहादौ
णिग्न्यन्तो निपातितः । परिभवी । परिभावी—अत्रैव नि-
पातनाणिनौ पक्षे वृद्धचभावः । अभावी—'अचामचित्तकर्तृ-
काणा' इति ग्रहादिपाठाणिनि । अत्र प्रतिपिद्धानामित्यनुवृत्ते-
रयं प्रत्ययो नञ्पूर्वादेव । 'नञ्' नञ् समर्थेन सुबन्तेन सम-
स्यत इति तत्पुरुषसमासः । 'नलोपो नञ्' इति उत्तरपदे न-
लोपः । 'सर्वनामस्थाने चासम्बुद्धौ' इति नान्ताङ्गत्वादुपधादीर्थ-
स्सर्वत्र । 'इन्हन्पूर्यम्णा शौ' 'सौच' इति उपधालक्षण-

दीर्घमात्रस्य शौ सावेव इति नियमात् । अभिभाविनौ इत्या-
दौ न भवति । पदान्ते 'नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य' इति
नलोपः । संबुद्धौ तु 'न ङिसंबुद्धयोः' इति निषेधान्न भवति ।
परिपूर्वत्वे 'प्रातिपदिकान्तनुम्बिमक्तिषु च' इति समासप्रातिपदि-
कान्तस्य नकारस्य नुम्बिमक्तिस्त्यस्य च पूर्वपदस्थान्निमित्तादुत्तरस्य
वा णत्वविभानात् पक्षे परिभाविणौ इति प्रकार उदाहार्यः ।
संबुद्धौ तु 'पदान्तस्य' इति निषेधः । ननु चामुं विकल्प-
मपवादत्वाद्वापित्वा 'कृत्यचः' इति उपसर्गस्थान्निमित्तात्परस्य
कृत्यस्थान्निमित्तः परस्य नकारस्य नित्यं विधीयमानं णत्वं स्यात् ।
तत्र हि 'अनमान अनीय अनि इति निष्ठादेशाः प्रयोजनं' इति
इनिरपि प्रतिपदं परिगण्येत । न चापवादेषु पूर्वत्रासिद्धत्वप्रसङ्गः ।
नैप दीपः, 'कृत्यचः' इत्यस्य 'नभामूपूकामिगमिष्यायीवेपाम्'
इति निषेधात् । स्त्रियां 'ऋद्धेभ्यो ङीप्' इति ङीप् अ-
भिभाविनी इत्यादि ॥

नपुंसके स्वमोर्लुकि न लोपः । संबुद्धौ तु 'वा नपुंसका-
नाम्' इति वा न लोपः । अभिभाविन् इत्यादि । शौ तु
'इन्हन्पूर्वार्थम्णां शौ' इति दीर्घे अभिभाविनी इति ॥

वासरूपविधिना सर्वत्रात्र ण्वुल्नृचावपि भवतः—अभिभा-
वकः, अभिभविता इत्यादि । तत्र ण्वुलो 'युधोरनाको'
इत्यादेशः । युवु इत्येतयोरुत्सृष्टानुबन्धयोः प्रतिज्ञातानुनासिक-
यणोः प्रत्यययोर्ग्रहणम् ॥

तृचि तु 'ऋदुशनस्पुरदंसेनेहसा च' इति असंबुद्धौ सावृ-
कारान्तानामुशनसादीनां चाङ्गानां विधीयमाने अनङि ङित्वादन्त्यादेशे

‘अमृन्वृत्स्वमृन्मृनेष्ट्वष्ट्वसृष्ट्वोत्तृपोत्तृमशास्तृणाम्’ इत्यादी-
 नामङ्गानामुपधायाः संबुद्धिर्वाजिते सर्वनामस्थाने दीर्घवचनादीर्घे नलोपः ।
 अत्र सावसंबुद्धौ ‘नोपधायाः’ इति नान्तलक्षणो वा दीर्घः ।
 संबुद्धौ द्विवचनादौ सर्वनामस्थाने सप्तम्येकवचने च ‘जनो हिम-
 र्धनामस्थानयोः’ इति गुणः । म च ‘उरणूपरः’ कर्णस्य
 स्थानेऽण् प्रसज्यमान एव रपर इति रपरः । तत्र संबुद्धौ
 ‘रात्सस्य’ इति दृष्ट्वादिना वा सुलोपे हे अभिभविताः ।
 अन्यत्र सर्वनामस्थाने ‘अमृन्’ इति दीर्घे अभिभवितारौ
 इत्यादि । अभिभवितृन्—इत्यत्र पूर्वसर्गदीर्घे ‘तस्माच्छ्रमः’
 इति नत्वे ‘पदान्तस्य’ इति णत्वनिषेधः । अभिभवित्रा,
 अभिभवितृभ्यां इत्यादि । अजादौ यण् । एमिडमोस्तु
 तयोरकारस्य ककारस्य च ‘जन उन्’ इत्येक उरार उभयो-
 र्स्थाने भवत्तप्यमात्रकारस्थानिरोपीति पूर्व्यद्वयपरत्वे सलोपः ॥ अ-
 भिभवितृणाम्—‘धुम्नादिषु च’ इति णत्वनिषेधे नृनमन्वृद्धोनि
 प्रत्यागात् कर्णगोपि रेफो णत्वनिमित्तमिति ‘स्याभ्याम्’ इति
 णन्त्वं, ‘नामि’ इति दीर्घः । अभिभवित्रि—‘तत्तेति’
 इति गुणः ॥

‘तृतीयाऽनादौ’ ‘तृतीयादिषु भाषितपुंस्कं पुंवद्भावस्य’ इति समानायामाकृतौ भाषितपुंस्कस्येगन्तस्य नपुंसकस्य पुंवद्भावविधानात् पुंसीव पक्षे नुमभावात् अभिभवित्रा, अभिभवितृणा इत्याद्युभयमपि भवति । आमि ‘नुमचिरतृज्वद्भावेभ्यो नुट् पूर्वविप्रतिपेधेन’ इति नुटि ‘नामि’ इति दीर्घः ॥

भवतीति भावः—‘भवतेश्च’ इति वक्तव्यात्पक्षे णः । तस्याभावे । ‘अज्विधिः सर्वधातुम्यः’ इत्यादि—भवः ।

आशितो भवत्यनेन इति आशितम्भवः ओदनः, आशितस्य भवनं आशितम्भवः—‘आशिते भुवः करणभावयोः’ इति खच्, उपपदसमासः । ‘अरुर्द्धिपदजन्तस्य भुम्’ इति खिदन्ते उत्तरपदे अजन्तस्य पूर्वस्य अन्त्यादचः परो मुमागमः ।

आढचम्भविष्णुः आढचम्भावुकः—अनाढ्य आढ्यो भवतीत्यर्थे आढ्यसुभगस्थूलपलितनमान्धप्रियेषु च्यर्थेष्वच्यन्तेपूपपदेषु ‘कर्तरि भुवः खिष्णुच्युकञौ’ इति कर्तरि कारके खिष्णुच्युकञौ इत्येतौ स्याताम् । उभयत्र खित्वात् पूर्ववत् भुम् । खुकञौ भित्त्वाद्दृढिः । सुभगादिष्वप्येवमुदाहार्यम् ॥

भविष्णुः—‘भुवश्च’ इति तच्छीलतद्धर्मतत्साधुकारिष्विष्णुच् । अस्य भाषाविषयत्वं चान्द्रा इच्छन्ति । भाष्यादौ छान्दसत्वमेव स्पष्टम् । तच्छीलादौ तच्छब्देन धात्वर्थ उच्यते । तत्र फलनिरूपेक्षप्रवृत्तिः तच्छीलः धात्वर्थः कुलक्रमागतो धर्मो यस्य स तद्धर्मा । धात्वर्थं सकृदपि यः साधु करोति स तत्साधुकारी ॥

भूष्णुः—‘ग्लानिस्थश्चम्लुः’ इत्यत्र चकारादस्मादपि म्लुः गित्वान्न गुणः । अत एव ‘अच्युकः किति’ इतीदो निषेधः ॥

भावुकः—‘लपपतपदस्थाभूवृषहनकमगमशृभ्य उक्ञ्’ इति तच्छीलादावुकञ् । निच्चाद्धिः ॥

परिभवी—‘जिहसिविश्रीण्वमाव्यथाम्यमपरिभूप्रसृग्श्च’ इति तच्छीलादाविनिः । इकारो नकारपरित्राणाय । वासरूपविधिना परिपूर्वादप्युकञ् भवति । परिभावुकः इति ॥

विभूः नाम कश्चित्, प्रतिभूः धनिकाधमर्णयोः मध्यस्थः । ‘भुवः संज्ञान्तरयोः’ इत्यनयोः गम्यमानयोः क्तिप् । अन्तरशब्देन धनिकाधमर्णयोर्मध्यस्थ उच्यते । संज्ञान्तरे स्वभावादुपसर्गनियमः । किञ्चान्न गुणः । इकारो वेरिति सामान्यार्थः । पकारस्तद्विघातार्थः । पकारस्य ‘वेरष्टक्तस्य’ इति लोपः ॥

विभुवौ—इत्यादौ ‘ओस्सुपि’ इति धातोरवयवः संयोगो यस्मादुवर्णात्पूर्वो नास्ति तदन्तस्यनिकाचोङ्स्य अजादौ सुपि यण् इति प्राप्तस्य यणो ‘न भूसुधियोः’ इति निषेधादुवङ् ॥

वर्षासु भवतीति वर्षाभूः, वर्षाभ्वौ, वर्षाभ्वः, पूर्ववत्क्तिप् । ‘संज्ञायाम्’ अस्यां सप्तम्यन्तं समस्यत इति तत्पुरुषः । ‘क्तिप्’ इति सोपपदनिरुपपदसाधारणे सर्वधातुविषये क्तिप्युपपदसमासो वा । ‘वर्षाम्वश्च’ इत्यजादौ यण् । चशब्दो हन्कारपुनः पूर्वस्य च भुवो यर्णथः । हन्मूशब्दो ‘हन्मू’ इति निपातितः । अत्र तु भूशब्दस्यानर्थकत्वात् ‘न भूसुधियोः’ इत्यत्र ग्रहणाभावः सिद्ध इति कैयटे । तेन ‘ओस्सुपि’ इत्येव यण् सिद्ध इत्यर्थः । हन्मू इति मान्तेमेके पठन्ति । अनुस्मृतौ कारशब्दस्य स्थाने करशब्दः प्रयुज्यते ॥

टन्पुनःकारवर्पासु भुवः ।

इति । कारशब्दस्यैकदेशविकृतस्यानन्यत्वात् सिद्धमिति तद्विवृतौ ।
अत्र क्षीरस्वामिसुभूतिचन्द्रप्रभृतयो भेके वर्णामूशब्धं ह्रस्वान्तं
प्रतिपद्यन्ते । अत एव स्त्रियां 'शिली गण्डूपदी भेकी व-
र्णाम्बी कमठी दुली' इति 'भुवश्च' इति उकारान्तलक्षणं
हीपं पठन्ति । 'वर्णाम्बश्च' इति अत्र वर्पासु भवतीति वर्पा
वा भवते प्राप्नोतीति वर्णामूरोपधिविशेष इत्यर्थविशेषमभिदधानस्य
कैयटकारस्यायमेवाशयो लक्ष्यते । तथा मागुरिरपि ह्रस्वान्तं
मन्यते । यथाऽऽह च—

भार्या भेकस्य वर्णाम्बी शृङ्गी स्यान्महुरस्य तु^१ ।
शिली गण्डूपदस्यापि कच्छपस्य दुलिस्सृता ॥

इति । यादवप्रकाशस्तु भेकेऽप्युकारान्तमाह—

भेक्यां पुनर्नवायां स्त्री वर्णामूर्द्धुरेनपण ।

इति । तथा सुबोधिनीकारोपि—'भुवश्च' इत्युदन्तात् ङीट्विधानात्
वर्णाम्बीति पाठो न युक्तः; युक्तस्तु पाठो—वर्णामूः कमठी दुलिः ।
इति । एवमेवोक्तं प्रक्रियारत्नेऽपि । वर्पासु प्रावृषि भवतीति
वर्णामूः गण्डूकः पुंस्त्री । तेनास्त्रचार्यत्वान्न ह्रस्वादय^२ इति नदी-
संज्ञायामाख्याग्रहणं नियतस्त्रीलिङ्गपरिग्रहार्थमिति तन्मतम् । कै-
यटेऽप्येवमुक्तम्—“आख्याग्रहणसामर्थ्यान्नियम आश्रीयते स्त्रियमेव
यावाचसाते न तु लिङ्गान्तरयुक्तमपीत्यर्थः” इति । पुनश्च तत्र
“इष्यशनिप्रभृतीनामुभयलिङ्गानां पट्टादीनां च गुणवचनत्वात्सर्वलि-
ङ्गानां स्त्रीविषयत्वाभावात् स्त्रियां वृत्तौ नदीसंज्ञा न प्राप्नोति, एवं

तर्हि 'ङिति ह्रस्वश्च' इत्यत्रैवविधो नियमो नाश्रीयते केवलस्य स्त्रीशब्दस्यानुवर्तनादित्यदोषः " इति ॥

हरदत्तस्तु—पदान्तरमनपेक्ष्य स्त्रीवचनाना ग्रहणार्थमाख्याग्रहणं न तु नियतस्त्रीवचनानामित्याह । यदाह—“पदान्तरमनपेक्ष्य स्वयमेव यौ स्त्रियमाचक्षते इत्याश्रीयते । इष्वशनिप्रभृतीनामुभयालिङ्गानां शब्दार्थ एव स्त्रीत्वमिति सङ्गा भवति । एष पटुशब्दप्रभृतीनां गुणवचनानामपि शब्दार्थ एव स्त्रीत्वम् । तथा च पटुरानीयतामित्युक्ते स्त्रियमप्यानीय कृती भवति ” इति । पुनश्चैवमाह—नियतस्त्रीवचनानां ग्रहणार्थमाख्याग्रहणमिति पदता आहूर्याद्विधायते द्विपि सप्रसारणे आच्य ब्राह्मण्यै अत्रापि न स्यात् । तस्मात्पूर्वं एव प्रचार जाश्रयणीय । कथं तर्हि मत्स्युदाहरणं 'ग्रामण्ये स्त्रियै' 'खल्वे स्त्रियै' इति उच्यते—किं च शब्दत्वेऽप्यनयो पुंसि मुख्या वृत्तिः पुंसामेव खल्विदमुचितं यदुक्तं ग्रामनयनं नाम । एव खलपवनमपि । आध्यानं तु स्त्रीपुंससाधारणमिति विशेष इति । न्यासो द्योतादावप्येवमुक्तम् । वृत्ति-कारस्याप्ययमेव पक्षोभिमत् । यदाह—आख्याग्रहणं शब्दार्थे स्त्रीत्वे यथा स्यात् पदान्तरद्योत्ये मा भून् इति । प्रक्रियारत्ने त्वाधीशब्दो नित्यस्त्रीवचन इति नदीसङ्गासिद्धिरुक्तः । एव च हरदत्तादिमते वर्षाभूशब्दस्य भेदभिव्यानेऽपि नदीसङ्गाया भाव्यमिति तन्निबन्धनानि ह्रस्वादीनि भवन्ति । कैयटनारसुभूतिचन्द्रादीनां मते, नदीसङ्गाया न विवादः, उवारात्तस्योपधिविशेषवाचित्वेन नियतस्त्रीविषयत्वात् । एव च प्रक्रियारत्नोक्तो नदीसङ्गाऽभावः 'त्वनेदेव कुलस्यार्थे' इति न्यायेन त्याज्यः । पृथिव्युवचने तु परत्वा-

^१ मु—अत्रापि माध्यमादोदाहृते

“न ह्रस्वादीनि” “कथं ह्रस्वादीनि” इति लिखितकोशभागे.

भावः—‘श्रीणीमुगोनुपमर्गे’ इति अकृतरि कारके भावे च यन् । उपसृष्टाच्च ‘ऋदोरप्’ इत्यप्—प्रभवः इति ॥ ऋदिति दकारो मुखमुखार्थे इति ओरिति उकार उकारमपि शृद्वाति । प्रभावः—इत्यत्र तु प्रकृतो भावः प्रभाव इति प्रत्ययार्थ एव प्रशब्देन विशेष्येत न प्रकृत्यर्थ इति क्रियायोगाभावादनुपसर्गत्वाद् घञ् सिद्धिः । विभावानुभावशब्दौ विभावयत्यनुभावयतीति ण्यन्ता-
दन्वि व्युत्पाद्यौ ॥

परिभवः, परिभावः, परीभावः—‘परौ भुवोवज्ञाने’ इति पक्षे घनपौ । ‘उपसर्गस्य घञ्यमनुप्ये बहुलम्’ इति घमन्त उत्तरपदे पूर्वोपसर्गस्य वा दीर्घोऽमनुप्ये विषये ॥

भूतिः—‘स्त्रियां क्तिन्’ इत्यकर्तरि कारके भावे च सर्वधा-
तुभ्यः क्तिन् । ‘मन्ते वृष’ इत्यादिना भुवः क्तिन्वचनमस्य निच्चात् ‘ञित्यादिर्नित्यम्’ इत्याद्युदात्तत्वभाते उदात्तार्थम् । न तु भाषायां प्रयोगनिवृत्त्यर्थम् । प्रयुज्यते च भाष्ये—सर्वे इमे स्व-
भूत्यर्थं प्रवर्तन्त इति ॥

भूः—‘सम्पदादिभ्यः क्त्वा वक्तव्यः’ इति क्तिप् । क्तिपः
सर्वस्य ल्येपः ।

भवत्यस्मिन्ननेनेति वा भावः—‘पुसिं संज्ञायां घः प्रायेणः,
इति पुष्टिङ्गयोः करणाधिकरयोर्घः । प्रायग्रहणं ऋचिदसंज्ञाया-
मपि यथा स्यादिति ॥

अनाद्येन अनायासेन आद्येन भूयते ईपदाद्यंभवं भवता
स्वाद्व्यंभवं भवता । अनाद्येन दुःखेनाद्येन भूयते दुराद्यं भवं

भयता । 'कर्तृकर्मणोश्च भूक्तोः' च्यर्थविषयकर्तृकर्मवचनयोश्च-
शब्दादीपदादिषु चोपपदेषु भूक्तोः खलिति खल् । तत्र तु भु-
वोऽकर्मकत्वात्कर्तृर्युपपदे भावे प्रत्ययः । करोतिस्तु कर्मणि स्वभावात् ।
रुच्छ्रग्रहणं तु दुरो विशेषणम् । अरुच्छ्रग्रहणं त्वितरयोः । त्रि-
रान्मुम् । नन्वत्र धात्वर्थमात्रं विशिष्यत ईपदो गत्योरपि सुदुरो-
श्च कथं व्यवहितप्रयोगः । न च मुमर्थात् खित्करणादिति वा-
च्यम्, 'खित्यनव्ययस्य' इत्यत्र रुद्रहणपरिभाषाया उपस्थाना-
त्सगतिके खिदन्त उत्तरपदे मुमर्थत्वस्य सम्भवात् । न चैवं वाच्यं
इदयस्य 'छेत्स' इत्यत्राण्ग्रहणादेवाणन्तस्य ग्रहणे सिद्धे
पुनर्लैङ्ग्रहणादुत्तरपदाधिकारे^१ प्रत्ययग्रहणपरिभाषाया अमवृत्तेर्ज्ञाप-
नात्तदभावात्तद्विषया रुद्रहणपरिभाषा कथं प्रवर्तते इति । यतो
नुम्यव्ययात्परस्य खितोसम्भवात्तदन्तस्य च सम्भवादनव्ययस्येति
निषेधसामर्थ्यादुत्तरपदाधिकारेऽपीह प्रत्ययग्रहणपरिभाषया अवश्यमु-
पस्थातव्यम् । ततश्च तद्विषया रुद्रहणपरिभाषाऽप्युपस्थास्यते ।
एवं तर्हि भाष्ये ईपदाव्यम्भवमित्यादिः उदाहरणत्वात् प्रयोगनियमः ।
अवत्सीयादौ प्रधानभूतछप्रत्ययार्थनान्वीयमानस्य नमश्छान्तेन समा-
सवत् खिदन्तार्थेनान्वीयमानस्यापीपदादेः खिदन्तान्तेन समासः ।
^२ कैम्पटे तु खित्करणादेव कर्तृकर्मणोः पूर्वप्रयोग उक्तः । तत्पापं
भावः—अनव्ययस्य इति निषेधसामर्थ्यादेव तदन्तत्वलाम्, न
स्वरमादेव प्रतिषेधादिहोत्तरपदाधिकारेऽपि ज्ञापितया प्रत्ययग्रहणप-
रिभाषया, यतस्तद्विषया रुद्रहणपरिभाषा प्रवर्ततेति ॥

मुखतोभूत्वा, मुखतोभूय, मुखतोभावम्, 'स्वाङ्गे तस्मत्प्रत्यये
रुक्तोः' इति तस्मत्प्रत्ययान्ते स्वाङ्ग उपपदे कृष्णमुखौ ।

तत्र 'तृतीयाप्रभृतीन्यन्यतरस्याम्' इति 'उपदशस्तृतीयायाम्' इत्येवमादीनामुपपदानाममेव तेन चान्येन च तुल्यविधानानाममन्तेन समासविकल्पनात् मुखतो भाव इत्येकं पद, द्वे वा पदे । न्ता न्तेनापि 'तृतीयाप्रभृतीनामुपपदाना' 'क्ता च' इति समासविकल्पनात्पक्षे 'समासेऽनञ् पूर्वे क्तो ल्यप्' इति ल्यवादेशः । अत्रानश्रित्ति ननुसदृशमव्यय परिगृह्यते । 'कुम्भेजन्त' 'क्तातोसु न्वसुन' इति णमुल् क्तान्तयोः रययत्वात्सुपो लुक् । स्थानिवत्त्वेन ल्यबन्तमव्ययम् ॥

विनाभूय, विनाभूत्वा, विनाभावम्, नानाभूय, नानाभूत्वा, नानाभावम्, एकधाभूय, एकधामूत्वा, एकधाभावम्— 'नाथार्थप्रत्यये च्यर्थ' इति नाथार्थप्रत्ययान्ते च्यर्थविषये उपपदे रुम्बो क्ताणमुलौ इति तौ । नानाशब्देन 'विनश्च्य नानाञौ नसह' इति विहितौ नानाञौ उच्येते । धाशब्देन 'सङ्ख्याया विधार्थे धा' 'अधिकरणविचाले च' इति विहितौ धाप्रत्यय उच्येते । तत्र विधा नाम भकार सामान्यस्य भेदको विशेष । अधिकरणविचालोपि अधिकरण इव्य तस्य विचाल सङ्ख्यान्तरापादन एकस्यानेकीकरण अनेकस्थैकीकरण वा, तदेकधाभूयेत्यादेरयमर्थः—अनेक द्रव्यमेकभूत्वेति एकस्यानेकीकरण द्विधाभूयेत्यादौ द्रष्टव्यम् । ये तु धाप्रत्ययस्यादेशा 'एका द्वौच्यमुन्यतरस्याम्' 'द्विभ्योश्च धमुञ्' 'एधाच्च' इति विहिता ध्यमुनादय तेषामपि स्थानिउत्त्वेन धागूहणेन गूह्यत्वं सन्दन्ते चोपपदे क्ताणमुलौ भवत इति ऐक्यंभूय इत्याद्युदाहार्यम् । नाथार्थेत्यत्र अर्थगूहण तु 'धमुनन्तात्स्वार्थे उदर्शनम्' इति यो ङप्रत्यय तदर्क, स हि स्वार्थवत्त्वाद्धार्थः । तथा नात्रार्थमपि । अन्यथा सानुबन्धकत्वादय नाशब्देन न गृह्येत ॥

रम्भूय, तूष्णीम्भूत्वा, तूष्णीम्भावम् । 'तूष्णीमि भु-
ति कृष्णमुलौ ॥

रम्भूय, अन्यम्भूत्वा, अन्यम्भावम् । 'अन्वञ्चानुलोम्ये'
क्षणमुगौ । आनुलोम्यमनुमूलना । नावेत्यादियोगत्रयविष-
'तृतीयाप्रपृतीनि' इति समासविकल्पो द्रष्टव्य ॥

तो घट, भूत घटेन । अत्र 'निटा' इति भूते विहि-
क्तस्य गत्यर्थादिपरत्वे 'गत्यर्थाकर्मकश्चिपशी' इत्यस्य वमन-
यनिमित्तश्च इति कर्तरि चकाराद्भावर्मणोश्च विज्ञानात्
परमस्त्वात्कर्तृभावावयौ, अयं च 'नपुमने भावे क्त' 'ल्यु-
इति क्तल्युगौ न बाधेन यनस्तयोर्भावार्थस्य मिद्वन्ता वि-
। अस्य तु घातार्थमात्र इति विषयभेदः । तेन यस्य
भवनामिति भवन । क्तयोगे कर्तरि पठ्या 'न लोकाज्यय'
निषेधो न भवति, 'नपुमने भावे क्त उपसङ्ख्यानम्' इति
हेतुना । शेषविज्ञानाद्वा तन्मिद्वि ॥

इदमेवा भूतम् । 'क्तञ्चनू निटा' 'निटा' इति त्रौत्यादिभ्यो
विहितस्य क्तस्य 'क्तोपिस्तरणे च त्रौत्यादिप्रत्ययवमानार्थस्य'
त्यत्राधिकरणमर्थः । उकारो यथाप्राप्तनुनानार्थः । तेन त्रौत्यार्थस्य
कर्तृभावाधिकरणेषु गत्यर्थस्य कर्मकर्तृत्वगणेषु कर्माविशेषा
भूते च । प्रत्यस्मीनार्थस्य कर्मधिकरणयो पृथक्पृथक् भावे^१ ।
प्रौल्यायां, कर्मसा । प्रत्यस्मिन्नायां अम्यवहारायां । 'अवि-
करणवाचिनश्च' इत्यभिस्तरणे क्तयोगे पठो । 'अभिस्तरणवाचिना
न' इत्यस्या समामनिय ॥

भवत्यनेनाग्रेते वा भवनम्—अस्य कालसामान्यविषयत्वात्
भूतविषयेणाधिकरणत्वेन न याव । परिभवनमित्यत्र 'ऋत्यच' ।
इति उपमर्गस्याग्निमितादुत्तरस्य रुम्भस्याच उत्तरस्य नस्य वि
धीयमान णत्व 'न भाभूपूजमिगमिप्यायीवेभाम्' इति निषिध्यते ।
अत्र 'ण्यन्ताना च भादीनामुपसख्यानम्' इति वचनात्परिभाव-
नमित्यत्रापि णत्व न भवति ॥

अथोणादय — दृम्भू' तरु । सर्पत्रातिभेद इति पुरुष
कारे । 'अन्धूदृम्भू'जम्भूरुपेल्ज्ज्वन्वूदिधिप्' इति दृढशब्दे
उपपदे कूमत्स्यान्तो निपातित । उपपदस्य च दृम्भावोऽस्मादेव
निपातनात् । केचिदुपपद नान्त पठन्ति । अजादावस्य यणि
ति वर्याभूमस्ताव एवावोचाम केचिदुणादिवृत्तौ 'दृभी ग्रन्थे'
इत्यस्मात्कूमत्यथे निपातनमित्युक्तम् । तत्राप्ययमूरासो न धातो-
रित्युवहोऽप्रसङ्गाद्यणोवेति रूपेण भेद ॥

भवन ग्रहम्—'बहुलमन्यत्रापि' इति युच् ॥

भुवनम्—'भूसूधूमस्निग्धशठन्दति' इति क्युन् । भाषाया'
बहुलवचनात्साधुरिति 'वा भुवन' इत्यत्र हरदत्त ॥

भूमि —'भुव कित्' इति मिन्प्रत्ययः ॥

कृष्णभूम, उदग्भूम, पाण्डुभूम —'अन्प्रत्यन्ववपूर्वात्साम
लोस्र' इत्यत्र 'अच्' इति योगविभागात् अच् समासान्त ।
तथा च श्लोकवार्तिकम्—

कृष्णोदवपाण्डुपूर्वाया भूमेरच्यत्यय स्मृत ॥ इति ॥

भूरि —'अदिशादिभूशुषिम्य क्रिद्' इति क्रिन् ॥

अद्भुतः—‘अदि भुवो डुतच्’ इति डुतच् । एवं प्रसिद्ध-
प्रयोगा उगादिप्रत्ययान्ताः प्रदर्शिताः । अतः परमप्येवं वक्ष्यते ॥

मूत्रवार्तिकभाष्येषु छान्दसावेव केवली ।
कानच्कसू प्रतीयते तेन नात्र प्रश्रितो ॥
केचिदाहुः कसो कित्वाङ्गापञ्चादनुमीयते ।
अस्ति प्रयोगो भाषायामित्येवं प्राज्ञमानिनः ॥
तथा हि छान्दसत्वेऽस्य छान्दस्युभयधेत्यतः ।
सार्वधातुकसंज्ञत्वान्नित्वे सिद्धेऽतिदेशतः ॥
अनुनासिकलोपस्यात् सयोगान्तेषु धातुषु ।
अत्रापि हि^१ लिट् कित्त्वे सयोगास्त्रिट्कित्त्वतः ॥
सिद्धे च न. ककारोऽसौ भाषायामर्थवानिति ।
तदसत्तेरित्यादौ यथा लिटि गुणः किति ॥
अच्छतृतामितीहापि तितीर्वति गुणो भवेत् ।
स मा भूदिति कित्त्वास्य भाष्ये कलसमर्थनात् ॥

एध वृद्धौ ॥ २ ॥

इत्यान्ता उदात्ता अनुदात्ततः । एधते । एधसे । एधे ।

एधमाहः । एधाचक्रे । एधाम्भूव । एधामास ।
‘इजादेश्च गुरुमतोऽनुच्छ.’ इत्यामप्रत्ययान्ते । ‘दीर्घं च’
इति दीर्घस्य गुरुसंज्ञा । ‘करोतेराम्प्रत्ययान्त’ इति नित्यं तद् ॥

एधिता । एधितासे । एधिताहे । 'हएणि' । एधि-
प्यते । एधिप्यसे । एधिप्ये । एधिप्यमाणः । 'लृट्स्मट्' ॥

एधताम् । एधस्व । एधै । 'आमेतः, । 'मवाभ्या
वामौ' 'एत ऐ' ॥

एधत । एधथाः । एधे । 'आडनादीनाम्' इत्यनादेर-
ङ्गस्य लृङ्लृट् आडागम 'इत्याद् । टित्त्वादादौ 'आटश्च' इति
वृद्धिः ॥

एधेत । एधेथाः । एधेय । आशिपि । एधिपीष्ट ।
एधिपीष्टाः । एधिपीय ॥

एधिष्ट । एधिष्टाः । ऐधिष्टम् । ऐधिपि । 'धिव'
इति सलोपे । इणन्तमङ्गमिति 'इणप्पीध्व लुङ्गितान्धोङ्गान्'
इति घञारस्य मूर्धन्यः । अत्र हरदत्त एवं मूर्धन्यमुक्ता प-
क्षान्तरमाह—अन्ये त्विदो विभाषाया वक्ष्यमाणत्वात् गौचलीवर्ध-
न्यायेन तद्व्यतिरिक्तमिणान्तमिह गृह्यत इति वदन्त ऐधिर्ज्व
इत्यादौ इत्य नेच्छन्ति ॥

ऐधिप्यत । ऐधिप्यथा । ऐधिप्ये . ॥

भोदे लट् लोट् लङ्गिभ्यादिलिङ् यमुदाहार्यः । एध्यते भ-
क्ता । इत्यादि । लुङि तु चिणि 'चिणो लुट्' इति
तशब्दस्य लुकि ऐधि भवता इति । शेषेषु कर्तृवत् रूपम् ॥

मन्यनादित्वान् द्वितीयस्यैवाचौ द्विर्वचनेऽभ्यासकार्यम् । 'पृ-
थक्त्वन' इति तद् । एधिधिपते इत्यादि सर्वत्र भङ्गतिम् ।

१५—'एधिप्यते इत्यादि कर्तृवत्' इत्यादि इत्यने.

न न स्यादिषु चिष्वादिद्विष्वक्ते वृद्धौ शुक्ति रूपान्तरमपि स्यादि-
त्याशङ्क्यम् । ण्यल्लोपेत्यादिनाऽतो लोपेन वृद्धेर्भाष्योक्तत्वात् ॥

एधयते सस्यम्—‘णिचश्च’ इति कर्त्रभिप्राये तद्ध । अ-
स्मिन्नुपपदेन प्रतीयमाने ‘विभाषोपपदेन प्रतीयमाने’ इति पर-
स्मैपदमपि भवति स्वं सस्यमेधयति इति । अण्यन्ते चित्तव-
त्कर्तृके तु ‘अणावकर्मकाच्चित्तवत्कर्तृकात्’ इति परस्मैपदमेव
पुत्रमेधयति इति । विभाषोपपदादपि परत्वादिवमेव भवति तेन
स्वं पुत्रमेधयति इत्येव । ‘गतिबुद्धि’ इति सर्वत्र प्रयोज्यस्य
कर्मत्वम् ॥

एधयाश्चक्रे, चकार, बभूव, आस, ‘अयामन्त’ इति
णेरयादेशः । अत्र यदा प्रकृतेः चित्तवत्कर्तृकत्वेन नित्यं पर-
स्मैपदं तदा कृञोपि ‘पूर्ववत्कृञोनुप्रयोगस्य’ इति कल्पितेन यो-
गेन तथैव ॥

एधयिता । एधयितासे ॥ एधयिष्यति । एधयिष्यते ॥
एधयतु । एधीयताम् ॥ ऐधयत् । ऐधयत ॥ एधयेत् ।
एधयेत ॥ आशिषि—एध्यात् । एधिषीष्ट ॥ यासुटि अ-
निडाच्चार्षधातुकत्वात् णिलोपः ‘अकृतसार्वधातुकयोः’ इति दीर्घ-
स्य पूर्वविप्रतिषेधेन बाधकः । ध्रमीटि गुणायादेशयोः इणःपर
इडिति ‘विभाषेष्टः’ इति मूर्धन्यविकल्पः ॥

ऐदिधत् । ऐदिधत । ‘णिश्चि’ इति चडि णिलोपस्य
‘द्विर्वचनेऽचि’ इति द्विर्वचननिमित्तेऽचि योऽजादेशः स द्विर्व-
चने कर्तव्ये स्थानिरूपं प्रतिपद्यत इति ‘चडि’ इति द्विर्वचने
स्थानिवत्त्वात् ‘अजादेर्द्वितीयस्य’ इति विशब्दो द्विरुच्यते । इदं
च ‘णो चडि’ इत्युपधादस्वाद्धिरद्वादप्युत्तरकालं द्रष्टव्यम् । अत्र

च लिङ् ओणे भवित्करणम् । तद्धि मा भवानोणिणत् इत्यत्र
'नाग्लोपि' इति चटि ह्रस्वनिषेधार्थं पूर्वं तु द्विर्वचने ह्रस्वभावि
न्युपधा नेति किं तन्निषेधेन । तेन मा भवानिदिधन् इति
च भवति 'न माडचोगे' इत्याद्ये निषेधः ।

कर्मणि लुङ्चेकवचने चिण् । अत्र सिचोङ्गुणायादेशः । ऐधि ।
ऐधयिपाताम् इत्यादि । ध्वमि 'धिव' इति सलोपे षेर्गुणा-
यादेशयो इण परत्वादित्यो 'विभाषेट' इति वा मूर्धन्य ।
अन्येषु लेषु कर्तृवद्रूपम् । लिटि अनुप्रयोगे नित्यस्तदुदाहार्यः ।
स्यादिषु पक्षे चिण्नादिति तस्य 'असिद्धवदत्र इत्यसिद्धत्वाणि
लोपे एधिष्यते इत्यादि प्रकृतिवद्रूपाण्यपि पक्षे द्रष्टव्यानि ।
न च ध्वमि णेरिण पर इडिति तल्लोपात्पूर्वं 'विभाषेट' इति
रूपभेदस्य प्रसङ्गः । नित्यत्वादन्तरङ्गत्वात्पूर्वत्रासिद्धत्वाच्च पूर्वमेव
णेलोपात् । कर्मकर्तरि यच्चिणोर्विषये तयो 'णिश्चन्यि' इति
निषेधाच्छप्तिचो कर्तृवद्रूपम् । स्यादिषु कर्मवत् । वत्करणा
त्त्वाश्रये भावि लवारे सर्वत्र कर्मवत् । कर्तरि तृतीया विशेषः—
एधयते स्वेनैव इत्यादि ॥

प्रेथते—'एत्येधत्युङ्क्ते' इति वृद्धिः । एजादविणि धाता-
वेष तौ चावर्णान्तादुपसर्गात्परे उठि चावर्णात् पूर्वपरयोरेकादेशो
द्धिरिति सूत्रार्थः । इयं च वृद्धिरेत्येधत्योरोडि पररूपस्या
नाद इत्यवर्णान्तोपसर्गलाभः । उठित्वादुपसर्गस्य । अत्र वृत्तौ—
'एङ्ग्रहणमेतेरेव विशेषण नैधतरव्यभिचारादिति । अत्र मदीपद्येन्—
मा मोदिधत् इत्यत्र व्यभिचारसम्भवाच्चैकत्सारमित्याह । इदमेव
त्वसारः, ण्यन्तस्य शब्दान्तरत्वादेधतिग्रहणेनाग्रहणान् । अत एव
हि 'न भाषूष्कमि' इत्यत्र 'ण्यन्तानां च भादीनामुपसङ्ख्येया-

म्' इत्युक्तम् । वक्ष्यन्ति च तत्र न्यासकारादय 'शब्दा-
 तरत्वात् ण्यन्ताना न प्राप्नोति तस्मादुपसङ्गुचान' इति । स्वय
 न तत्रैव वक्ष्यतीति पूर्वापराविरोध स एव प्रष्टव्य । किञ्च
 ण्यथि कस्यापि ग्रहणे 'उपसर्गात्सुनोति' इत्यत्र अभिप्राययति
 इत्यत्र ण्यन्तेनभिर्योगात् सुनोति प्रत्यनुपमर्गत्वात् एत न स्या-
 दिति चोदयित्वा प्रेषणादिरिहामिपवविषय इति सुनोति प्रत्युप
 सर्गत्वात् एत मिदमिति माप्यकारादीना समाधानमनुपपन्न स्यात् ।
 अत एव हि वृद्धिविधो हरदत्त — 'एङ्ग्रहणेमेतेरेव विशेषण न
 पुनरेधते' इति वृत्तिमुपादाय 'नाहुल्याभिप्रायेणेतदुक्तम् । मा
 दिधन् इत्यत्र व्यभिचारसम्भवादित्याहु' इति मतान्तरेणाह ॥

एधित । एधितमनेन । इदमेव एधितम् । 'क्तोधिष
 णे च' इति क्त । एध — 'अमुह' इत्यमुन् ॥

स्पर्ध मङ्गुर्पे ॥ ३ ॥

सङ्घर्ष पराभिभवच्छा । पराभिभवस्य धात्वर्थेनोपसङ्गहात्
 अयमैतत्त्वम् । उक्त च—

धातोर्णान्तरे वृत्तेर्धात्वर्थेनोपसङ्गहात् ।

प्रसिद्धेरविशेषात् कर्मणोऽकर्मिका क्रिया ॥

इति । स्पर्धते । स्पर्धसे । स्पर्धे ॥

ॐ स्पर्धमान । पस्पर्धे । पस्पर्धिषे । पस्पर्धे । 'शर्पूर्वा
 लय' अम्यासस्य शर्पूर्वा लयरिशप्यन्ते अन्ये हलो निवर्तन्ते
 इति पङ्कारस्य शेष ॥

स्पर्धिता । स्पर्धितासे । स्पर्धिताहे ॥ स्पर्धिष्यते ।
 स्पर्धिष्ये ॥ स्पर्धताम् । स्पर्धस्य । स्पर्धे ॥ अस्पर्धत ।
 अस्पर्धथा । अस्पर्धे ॥

स्पर्धेन्त । स्पर्धेयाः । स्पर्धेय ॥ आशिपि—स्पर्धिषीष्ट ॥

अस्पर्धिष्ट । अस्पर्धिष्ठाः । अस्पर्धिषि ॥ अस्पर्धिष्यत ।
अस्पर्धिष्यथाः । अस्पर्धिष्ये ॥

भावे—लङ्लोटद्विध्यादिलिङ्गु यत्रि स्पर्धते ॥ स्पर्ध्यताम् ॥
अस्पर्ध्यत ॥ स्पर्ध्यत ॥ इति ॥

लुङि तशब्दे चिणि अस्पर्धि ॥ शेषेषु कर्तृवत् ॥

पिस्पर्धिपते ॥ पिस्पर्धिपाचके ॥ पिस्पर्धिपिता ॥ इत्यादि ।
'सन्त्यत' इतीत्वमभ्यासस्य 'पूर्ववत्सन' इति तद् । आर्धधा
तुके अतो लोप । विध्यादिलिङ्गचतोलोपाभावाल्लिङ्गस्सलोपे गुणव
ल्लिलोपयो पिस्पर्धिपेत ॥

भावे यक्चिणौ तु विशेष । पिस्पर्धिष्यते ॥ इत्यादि ॥

पास्पर्ध्यते—'दीर्घोऽकित' इत्यभ्यासस्य दीर्घो यङि तल्लुक् च ॥

पास्पर्धाचके ॥ पास्पर्धिता ॥ इत्यादि । तत्रार्धधातुके
'यस्य हल्' इति हल् उत्तरस्य यशब्दस्य लोप । स च
'आदे परस्य' इति यकारस्य अकारस्यातो लोप । भावे ता
स्यादिवत् । यक्यप्यतोलोपयलोपयो कर्तृवत्सर्वत्र रूपम् ।
पास्पर्ध्यते । इत्यादि ॥

लुङि तु चिणि ॥ अपास्पर्धि इति भवति । सन्त्यङोऽनास्यद्दो
चिण्वदिटि न विशेष, अतो लोपेन वृद्धिर्वाधादित्युक्तम् ॥

यङ्गुकि—'अदादिवच्च' इति शपो लृट् । 'सपस्तयोधोध'
अप उत्तरयोस्तकारयकारयो द्भार्ति र्नीयित्वा यकार इति धत्वे ।

‘सला जश्ल शशि’ इति जश्चमान्तरतम्याद्धकारः । एवं च
‘यच्चनान्तरेणपि । पास्पर्धि । पास्पर्धः । पास्पर्धति । ‘अद-
म्यस्तात्’ इत्यञ्चावः । पास्पर्धाम् । ‘सरि न’ सरि न परे सलां
सर इति तत्वम् ॥ पास्पर्धः । पास्पर्ध । पास्पर्धि । पा-
स्पर्धः । सर्वत्र ह्रस्वादेः पितृस्तार्क्धातुकस्य ‘यडो वा’ इति
ईडुदाशयः पास्पर्धति इत्यादि ॥

पास्पर्धाचकार । ‘पूर्ववत्कृञानुप्रयोगस्य’ इति नित्यं परस्मै-
पदम् ॥

पास्पर्धिता ॥ पास्पर्धिष्यति ॥ पास्पर्धु । पास्पर्धात् ।
ताताडि ‘डिञ्च पित्त’ इति स्थानिदन्वप्राप्तस्य पित्तस्य निषेधात्
ईडभावः । पास्पर्धाम् । पास्पर्धतु । पास्पर्धि । पास्प-
र्धात् । पास्पर्धम् । पास्पर्धानि । सेह्यदेशे ‘हुमल्भ्यो हेर्धिः’
इति धिभावः । हेरपित्तवचनादीडभावः ॥

अपास्पर्त् । इतश्च लोपे हल्ङादिलोपे च ‘सलां जशोऽ-
न्ते’ इति जश्चे ‘वाऽवसाने’ इति चत्वं तकारः । तदभावे
अपास्पर्द् । ‘रात्सस्य’ इति नियमात्संयोगान्तलोपो न भवति ।
अपास्पर्धाम् । अपास्पर्धुः । ‘सिजम्पस्त’ इति जुप् । अ-
पास्पर्त्, अपास्पर्द् । अपास्पाः । सिपो हल्ङादिलोपे
पूर्ववज्जश्चे वा चत्वंम् । तदभावे ‘दश्च’ इति सिपि परे
वा रु । ‘रो रि’ इति पूर्वरेफस्य लोपः । ‘दूलोपे पूर्वस्य
दीर्घोऽणः’ इति पूर्वस्याणो दीर्घः ‘दूलोपे’ इति दकाररेफयो-
र्लोपनिमित्तयोः परयोरित्युच्यते । अपास्पर्धम् । अपास्पर्ध ।
अपास्पर्धम् । अपास्पर्ध्व । अपास्पर्ध्व ॥

पास्पभ्यात् । पास्पभ्याताम् । पास्पभ्यु । यासुटो
डित्थेनापित्वादीडभाव ॥ आशिपि—पास्पभ्यात् । पास्पभ्या-
स्ताम् । असार्वधातुकत्वादीडभाव ॥

अपास्पधीत् । अपास्पधिष्णाम् । अपास्पधिषु । अपा
स्धी । अपास्पधिषम् । 'अस्ति सिच' इति पितो नित्यमीट् ।
'इट ईटि' इति सिज्लोपे 'मिज्लोप एकादेशे सिद्धो वक्तव्य'
इति सवर्गदीर्घ । 'वदव्रजहलन्तस्याच' इति परस्मैपदपरे
सिचि विहिता वृद्धि 'नेटि' इति निषिध्यते । अपास्पाध-
प्यत् । इत्यादि ॥

भावे सर्वत्र यङन्तषडूपम् । पास्पभ्यते इत्यादि ॥

गो—स्पर्धयति इत्यादि एधयतीतिवद्बुदाहार्यम् । लुङ्गना-
दित्वात्प्रथमत्यैकाचो द्विर्वचनम् । 'सयोगे गुरु' इति सयोगपरस्य
सत्त्वस्य गुरुसज्ञाविधानात् 'सन्बद्धयुनि' इतीत्वम् । 'दीर्घो
लघो' इति दीर्घश्च न भवति । गुरुसज्ञया चाकङ्करीययाऽ,
नवकाशया लघुसज्ञा बाध्यते ॥

वर्मणि—यच्चिणोर्विषये णिलोपे स्पर्धते इत्यादि ॥ प्रकृतौ
भावरूपाण्युदाहार्याणि । अन्यत्र स्पर्धयाञ्चक्रे इत्यादि कर्तृवन् ।
लुङि चङो भावाद्विर्वचनादौ सिचि अस्पर्धयिष्ताम् । इत्याद्यु-
दाहार्यम् । ध्रमि 'विमापेट' इति मूर्धन्यविवरण । स्या-
दिषु णिष्वदिटि तस्य 'असिद्धवदत्राभात्' इत्यसिद्धत्वात् णि-
लोपे स्पर्धिष्यते इत्यादि प्रकृतिवदपम् ॥

वर्मकर्तारि यक्तिणोर्निषेधात् शप्चक्रे । स्पर्धयते इत्यादि
कर्तृवन्नेयम् । अत्रापि स्यादिषु णिष्वदिङ्गणे कर्मवन् । वत्कर-

णात्स्वाश्रये भावे लकारे सर्व कर्मवत् । कर्तरि तृतीया विशेषः ॥

स्पर्धनः—‘अनुदात्तेश्च हलदेः’ इति तच्छीलादौ युच् ।

स्पर्धा—‘गुरोश्च हल्’ इति गुरुमतो हलन्तात् स्त्रियामकार-
प्रत्ययः । वाऽसंख्येण किञ् ‘अस्त्रियाम्’ इति निषेधात् न भवति ॥

इदमेतां स्पर्धितम् । स्पर्धितयनेन । स्पर्धितः । ‘क्तोऽधिकरणे
च’ इति कर्तृभावाधिकरणेषु क्तः ।

स्पर्धालुप्रयोगश्चिन्त्यः ॥

गाधृ प्रतिष्ठा लिप्सयोर्ग्रन्थे च ॥ ४ ॥

आत्मयापनं^१ तत्साधनं च प्रतिष्ठा । लब्धुमिच्छा लिप्सा ।
एकत्र स्थापनं सन्दर्भो वा ग्रन्थः । तत्राद्येऽकर्मकः, इतरयो-
स्तकर्मकः ॥

गाधते । गाधसे । गाधे । गाधमानः ॥

जगाधे । जगाधिपे । जगाधे ॥

गाधिता । गाधितासे । गाधिताहे ॥ गाधिप्यते ॥
गाधिप्यमाणः ॥ गाधताम् । गाधस्व । गाधै ॥ अगा-
धत । अगाधयः । अगाधे ॥

गाधेत् । गाधेथाः । गाधेय ॥ आशिपि—गाधिपीष्ट ॥

अगाधिष्ट । अगाधिष्ठाः । अगाधिपि ॥ अगाधिप्यते ।
इत्यादि ॥

भावकर्मकर्तृषु लुङ्लोटिध्यादित्थु यकि—गाध्यते । गा-
ध्यताम् ॥ अगाध्यत ॥ गाध्येत ॥ इत्यादि ॥ अन्येषु
लेषु कर्तृवत् । लुङ्चेकवचने तु चिणि अगाधि ॥

लिप्तायामार्थिकन्यायेनेप्यमाणप्रधानत्वात्तस्य च कर्मस्थत्वान् सन-
न्तवत् कर्मकर्तृत्वोपपत्तिः ॥

जिगाधिपते । जिगाधिपाञ्चके । जिगाधिपिता । जि-
गाधिपिप्यते । जिगाधिपताम् । अजिगाधिपत । जिगा-
धिपेत । आशिपि—जिगाधिपिपीष्ट । अजिगाधिपिष्ट । अ-
जिगाधिपिप्यत ॥ इत्यादि सर्वत्राम्यासकार्यम् । आर्षधातुके
अतो लोपः ॥

भावकर्मणोर्येनचिष्वपये जिगाधिप्यते । अजिगाधिपि-
इत्यादि । कर्मकर्तरि शक्विणोर्विषेधात् कर्तृवदेव ॥

जागाध्यते । जागाधाञ्चके । जागाधिता । जागाधिप्यां
जागाध्यताम् । अजागाध्यत । जागाध्येत । आशिपि—
जागाधिपीष्ट । अजागाधिष्ट । अजागाधिप्यत । सर्वत्राम्या
सस्य 'दीर्घोऽकितः', आर्षधातुकेऽतो लोपः, 'यस्य हलः' इति
यलोपाद्धौ ॥

भावादिषु यक्ष्यल्लोपयलोपयो सर्वत्र कर्तृवद्रूपम् । लुङ्चेकवच-
ने तु अजागाधि इति चिष्विशेषः । सन्यदोश्चिष्वदिटि अं
लोपेन वृद्धिवाधात् न विशेष इत्युक्तम् ॥

यङ्गुकि 'सप्तस्तथोर्ध्वो धः', 'हला नञ् आशि' जागा
इत्यादि । सिपि 'एकाचो वशो वक्ष्यपन्तस्य स्व्योः' इति
धातोर्वयवस्य सप्तस्तथैकाचो वशः स्थाने मषादेशः सकारा

प्रत्यये धे च परे पदान्ते च विषय इत्यान्तरतम्यात् गकारस्य
कारे 'एरि च' इति घनारस्य तकारे जाघात्मि इति ॥

जागायाञ्कार । 'पूर्ववृत्त्र' इति परस्मैपदम् । जागा-
धेता । जागाधिप्यति । जागाद्, जागाद्धात् । जा-
गाद्धि । जागाधानि । अजाघात्, अजाघात् । हलृच्चा-
दिलोपे पदान्ते च इति वशो भषादेशे जश्चे च चर्त्यम् ।
सिपि तु 'दश्च' इति वा रुत्वे अजाघाः इत्यपि ॥

जागाध्यात् । जागाध्याताम् । आशिपि—जागाध्यात् ॥
जागाध्यास्ताम् । अजागाधीत् । अजागाधिष्टाम् । अजा-
गाधिप्यत् । इत्यादि । सर्वत्र यङ्गन्तात्परस्य हलादेः पितः
सार्वधातुकस्य पक्षे ईदुदाहार्यः । लुङि तु 'अस्ति सिचः' इति
नित्यः । भावादौ यङन्तवत् ॥

गाधयति । गाधयाञ्कार । गाधयिता । गाधयिष्यति ।
गाधयतु । अगाधयत् । गाधयेत् । आशिष्यनिडाच्चाधधातु-
यत्त्राणिणलोपे—गाध्यात् । अजगाधत् । अत्रास्य ऋदिच्चात्
'नाग्लोपिशास्वृदिताम्' इति णो चङि ह्रस्वे निषिद्धे अम्यास-
स्याल्युपरत्वात्सन्वदित्त्वुलघुदीर्घत्वे न भवतः । गाधयते इत्याद्यु-
दाहार्यम् । प्रतिष्ठाया 'अणावकर्मकाच्चित्तवत्कर्तृकात्' इति चित्तव-
त्कर्तृकत्वे परस्मैपदमेव । भावकर्मणोर्यक्विणोर्विषये णिलोपे गा-
धौतिवद्भूपम् । स्यादिषु तु ण्यन्ते कर्तृवत् । चिण्वदिटि तु
णिलोपे गाधिता इत्यादि प्रकृतिदेव । कर्मकर्तारि यक्विणो-
र्निषेधात्सर्वेषु लकारेषु कर्तृवत् ॥

गाधनः—'अनुदात्तेतः' इति युञ् ॥

भावकर्मकर्तृषु लङ्लोट्ठिद्धिधादिलिङ्गु यकि—गाध्यते । गा-
ध्यताम् ॥ अगाध्यत ॥ गाध्येत ॥ इत्यादि ॥ अन्येषु
लेषु कर्तृवत् । लुङ्चेकवचने तु चिणि अगाधि ॥

लिप्सायामार्थिकन्यायेनप्यग्राणप्रधानत्वात्तस्य च कर्मस्थत्वात् सन-
न्तवत् कर्मकर्तृत्वोपपत्तिः ॥

जिगाधिपते । जिगाधिपाञ्चके । जिगाधिपिता । जि-
गाधिपिप्यते । जिगाधिपताम् । अजिगाधिपत । जिगा-
धिपत । आशिपि—जिगाधिपिपीष्ट । अजिगाधिपिष्ट । अ-
जिगाधिपिप्यत ॥ इत्यादि सर्वत्राम्यासकार्यम् । आर्धधातुके
अतो लोपः ॥

भावकर्मणोर्येकिचिष्वपये जिगाधिप्यते । अजिगाधिपि-
इत्यादि । कर्मकर्तरि यकिचिणोर्नपेधात् कर्तृवदेव ॥

जागाध्यते । जागाधाञ्चके । जागाधिता । जागाधिप्यते
जागाध्यताम् । अजागाध्यत । जागाध्येत । आशिपि—
जागाधिपीष्ट । अजागाधिष्ट । अजागाधिप्यत । सर्वत्राम्या-
सस्य 'दीर्घोऽकितः', आर्धधातुकेऽतो लोपः, 'यस्य हलः' इति
यलोपाहोषी ॥

भावादिषु सन्यलोपयलोपयोः सर्वत्र कर्तृगट्टपम् । लुङ्चेकवच-
ने तु अजागाधि इति निष्विशेषः । सन्यहोश्चिष्वदिटि अने
लोपेन वृद्धिवाचान् न विशेष इत्युक्तम् ॥

यङ्गुकि 'सप्तस्तयोर्धो घः', 'सत्त्वं जश् प्राशि' जागादि
इत्यादि । सिपि 'एकानो वशो वन्मपन्तस्य स्वीः' इति
धातोर्वयवस्य सप्तस्त्येकाचो वशः स्थाने भगदेशः सकारादेशः

प्रत्यये धे न पे पदान्ते न निदय इत्यान्तरतम्यान् गकारस्य
धकारे 'एरि न' इति धकारस्य तकारे जाघात्सि इति ॥

जागाधाअकार । 'पूर्व्यत्तृजः' इति परस्मैपदम् । जागा-
धिता । जागाधिप्यति । जागाद्धु, जागाद्धात् । जा-
गाद्धि । जागाधानि । अजायात्, अजायाद् । हृद्या-
दिलोपे पदान्ते न इति वशो भषादेशे जश्वे च चत्वंम् ।
सिपि तु 'दश्च' इति वा रुत्वे अजाधाः इत्यपि ॥

जागाध्यात् । जागाध्याताम् । आशिपि—जागाध्यात् ॥
जागाध्यास्ताम् । अजागाधीत् । अजागाधिष्टाम् । अजा-
गाधिप्यत्^१ । इत्यादि । सर्वत्र यद्गुगन्तात्परस्य हलदेः पितः
सार्वधातुकस्य पक्षे इंडुदाहार्यः । लुटि तु 'अस्ति सिचः' इति
नित्यः । भावादौ यङन्तवत् ॥

गाधयति । गाधयाअकार । गाधयिता । गाधयिप्यति ।
गाधयतु । अगाधयत् । गाधयेत् । आशिष्वनिडाद्यार्धधातु-
कत्याणिणिलोपे—गाध्यात् । अजगाधत् । अत्रास्य ऋदिच्चात्
'नाम्लोपिशास्वृदिताम्' इति णौ चङि ह्रस्वे निषिद्धे अम्यास-
स्यालुपरत्यात्सन्वदित्त्वलघुदीर्घत्वे न भवतः । गाधयते इत्याद्यु-
दाहार्यम् । प्रतिष्ठायां 'अणावकर्मकाश्चित्तत्कर्तृकात्' इति चित्तव-
त्कर्तृकत्वे परस्मैपदनेन । भावकर्मणोर्यक्चिणोर्विषये णिलोपे गा-
धैतिचङ्गम्^२ । स्यादिषु तु ण्यन्ते कर्तृवत् । चिण्वदिटि तु
णिलोपे गाधिता इत्यादि प्रकृतिरदेव^३ । कर्मरुक्तेरि यक्चिणो-
र्निषेधात्सर्वेषु लकारेषु कर्तृवत् ॥

गाधनः—'अनुदात्तेनः' इति युच् ॥

^१...धिपु. ।

^२...चिठोपे गाधयिचोदेव ।

गाधा—‘गुरोश्च हलः’ इत्यकारः । प्रतिष्ठार्यां स्पर्धिवत् ।
भावकर्त्रधिकरणेषु क्त उदाहार्यः । इतरयोस्तु ‘तयोरेव’ इति
नियमात्कर्मणि ॥

बाधृ लोडने ॥ ५ ॥

लोडनं प्रतिधातः । गाधिवत् ॥

बाहुः—‘अङिदृशिकम्पमिपंसिबाधामृजिपशितुगुधीर्घहकाराश्च’
इति कुमत्यये धातोर्हकारः ॥

भद्रबाहुः—चतुष्पाद्विशेषः । ‘बाह्वन्तात्संज्ञायाम्’ इति स्त्रि-
यामूङ्प्रत्ययः ॥

सुबाहुर्नाम कश्चित्, तस्यापत्यं सौबाहविः—‘बाह्वादिभ्यश्च’
इति पठ्यन्तादपत्य इञ् । ‘ओर्गुणः’ उवर्णान्तस्य भस्याङ्गस्य
तद्धिते गुण इति गुणे अवादेशः । यद्यपि बाह्वादिषु केवलो
बाहुशब्दः पठ्यते, ‘समासप्रत्ययविधौ तदन्तविधेः प्रतिषेधः’
इति तदन्तविधिश्च प्रतिषिध्यते; तथापि केवलस्यापत्येनायोगात्तद-
न्तत्वलाभः अस्मदुपज्ञम् । संज्ञात्वेन विनियुक्तात् बाहोस्तु प्रत्ययो
नेष्यते । यदाह—

अभिव्यक्तपदार्था ये स्वतन्त्रा लोकविभ्रुवीः ।

शास्त्रार्थस्तेषु कर्तव्यः शब्देषु न तदुक्तिषु ॥

इति । ‘राजेश्वशुराद्यत्’ इत्यत्र भाष्यादौ चोक्तं ‘संज्ञाश्वशुरा-
द्यत्’ इति ॥

उभावाहुः, उभयावाहुः प्रहरति । ‘द्विदण्ड्यादिभ्यश्च’ इतीच् ।

समासान्त । तस्य च द्विदण्ड्यादिष्वेवंपाठाहोपः । प्रत्ययलक्षणेन तदन्तत्वात् तिष्ठदुभृतिषु इच पाठात् तदन्तस्याव्ययीभावत्वविधानात् 'अव्ययीभावश्च' इत्यव्ययत्वे सुपो लुक् ॥

उभयाबाहु इत्यत्र 'उभादुदात्तो नित्यम्' इत्यत्रास्वरितत्वादेव वाग्रहणाननुवृत्ते नित्यमयचि सिद्धे नित्यग्रहण योगभेदेन वृत्तौ नित्यमयजन्तस्य प्रयोगार्थमित्युभशब्दस्योभयादेशः । अयमर्थः सर्वादिसूत्रे वैम्यटादौ स्फोरित । तथा च तत्र वार्तिकमपि 'उभयस्य सर्वनामत्वे अकृज्य पाठ । अन्याभावो द्विवचनटा-विषयत्वात् उभयोन्यत्र' इति । उभाबाहु इत्यत्र तु द्विदण्ड्यादिपाठात् उभयाभावः ॥

नाथु नाथु याचजोपतापैश्वर्याशीष्पु ॥६-७॥

उपतापो रोग इति वृत्तौ । उपतात इति तरङ्गिण्याम् । आद्यो धान्त । द्वितीयस्थान्त । अस्य धान्तस्य धान्तकाण्डे पाठोर्धसाम्यात् । उभावपि दन्त्यादी । सर्वं गाधतिवत् । द्वितीयस्य तु विशेष — 'आशिपि नाथ' इत्याशिष्येवात्मनेपदम् । कर्मणि शेषत्वेन विवक्षिते पष्ठी च । सर्पिपो नाथते इत्यादि । 'पष्ठी शेषे' इत्येवात्र पष्ठीसिद्धौ वचनभिद सर्पिपो नाथन इत्यादौ समासनिवृत्त्यर्थं, पष्ठी श्रूयत एव न लुप्यत इति । तेष्वश्च समासे । उक्तं च—

साधनैर्व्यपदिष्टे च श्रूयमाणक्रिये पुन ।

प्रोक्ता प्रतिपद पष्ठी समासस्य निवृत्तये ॥

इति । न तर्हिदानीमिदं सम्भवति सर्पिर्नाथन इति । भवति यदा कृद्योगलक्षणा पष्ठी । तथा च वार्तिकम्—'प्रतिपदविधा-

ना च पष्ठी न समस्यते' 'कृद्योगा च पष्ठी समस्यते' इति ।
न चैवं सति समासनिषेधस्य वैयर्थ्यमिति वाच्यम्; यतः
शेषपष्ठ्याः समासे 'समासस्य' इत्यन्तोदात्तत्वेन भाव्यम् । अ-
न्यस्यास्तु 'गतिकारकोपपदात्कृत' गत्यादिभ्यः परं कृदन्तमुत्तर-
पदं प्रकृतिस्वरमित्युत्तरपदप्रकृतिस्वरेण भाव्यम्, स च लिति
प्रत्यये पूर्वमुदात्तं इत्युदात्तत्वम् ॥

अनाशिपि परस्मैपदं द्रष्टव्यम् । नाथति । ननाथ । ना-
थिता । नाधिप्यति । नाथतु । अनाथत् । नाथेत् ।
नाथ्यात् । अनाथीत् । अनाधिप्यत् ॥

निनाधिपति । इत्याद्यपि ॥

यङ्कुक्ष्यक्षपन्तत्वात् 'क्षपस्तथोर्ध्वे' इति धत्वाभावे 'खरि च' इति
चत्वे—नानात्ति । नानात्तः । नानात्थः । नानात्थ । इत्यादिविशेषः ॥

अत्र मेत्रेयाभरणकारावाद्यं गोपदेशं पठन्तो 'गो न' इति
धात्वादित्वाण्णकारस्य नकार विधाय 'उपसर्गादसमासेऽपि गोपदे-
शस्य' इति उपसर्गस्थान्निमित्तात्परस्य गोपदेशनकारस्य समासा-
समासयोर्णत्वविधानात् प्रणाधते इत्यादौ णत्वं प्रयोजनमाह तु ।
सर्वे नादयो गोपदेशा इत्यस्य पर्युदासे 'नूतिनन्दिनर्दिनकिनाटि-
नाधृनाधृनृवर्जम्' इत्यत्र चैनं न पठतु । अत्र काश्यप —
'नाधनेर्णोपदेशत्वमयुक्तम्, गणकारवृत्तिकारादीनामनिष्टत्वात्' इति ।
नूतिनन्दीत्यादिवाक्ये नृ'वर्जं नृत्यादीन् पाठित्वेतात्सत्यं यज्ञोषित्वा
इति वदन् श्रीकारोपप्रेवानुशूलः । तथा पर्युदासवाक्ये नर्देति-
वर्जं सर्वानेतात्पठतः शाकटायनन्यासकृजोप्ययमेव पक्षोऽभिमतः ।
उभयोस्थान्तपाठस्तु धान्तप्रकरणविरोधान्नाशङ्क्यः ॥

इमौ याच्नायामकथितेप्सिततमाम्यां द्विकर्मकौ—

दुहियाचिरुधिप्रच्छिभिक्षिचिबामुपयोगनिमित्तमपूर्वविधौ ।

ब्रुविशासिगुणेन च यत्सचते तदकीर्तितमाचरितं कविना ॥

इत्यत्र भिक्षेरर्थपरत्वात् । उक्तं च कैयटे—दुह्यादीना चार्थोपल-
क्षणायोपादानात् पर्यायप्रयोगेऽपि कर्मसंज्ञा भवतीति । अर्थाश्रया
चेयं संज्ञा न दुह्यादिवत्स्वरूपाश्रयेति भिक्षि प्रस्तुत्य वदतो
हरदत्तस्यापि मतेऽत्र न विवादः । श्लोकार्थस्तु—उपयुज्यत इति
उपयोगः पयःप्रभृति प्रधानं कर्म तस्य निमित्तं गवादि तच्च,
यच्च ब्रुविशास्योर्गुणेन प्रधानकर्मणा धर्मादिना क्रियां प्रति
साधनत्वेन गुणत्वात् लब्धगुणव्यपदेशेन सचते सम्बन्धमुपैति मा-
गवकादि तदुभयं कारकं अपूर्वविधौ विशेषेणाविवक्षितत्वादपादा-
नादिसंज्ञाभावे कविना क्रान्तदर्शिना सूत्रकारेणारुधितं कर्मोक्त-
मिति । याचिरिहानुनयार्थः । याचनार्थस्य तु भिक्षिणैव सिद्धम् ॥

अथान्येऽपि द्विकर्मकाः प्रसङ्गात्प्रदर्श्यन्ते । यदाह—

नीवह्योर्हरतेश्चापि गत्यर्थानां तथैव च ।

द्विकर्मकेषु ग्रहणं कर्तव्यमिति निश्चयः ॥

गत्यर्थग्रहणं गत्यादिमूत्रोपात्तानामुपलक्षणम् ॥

जयतेः कर्पतेर्मन्येर्मुपेर्दण्डयतेः पचेः ।

तारूग्रहिस्तथा मोचेस्त्याजेर्दापेश्च^१सङ्ग्रहः ॥

कारिकायां चशब्देन सुधारुमुल्लैः कृतः ।

ग्राहेरिह ग्रहो नैव हरदत्तस्य सम्मतः ॥

यदसौ 'गतिबुद्धि' इत्यत्र "अय कथं

अयाचितारं न हि देवदेवमद्रिस्सुतां आहयितुं शशाक ।

इति । स्वतन्त्राः कवयः । यद्वा—सुतां प्रति न किञ्चिदुद्वाह-
विषयं आहयितुं बोधयितुं शशाकेत्येवं व्याख्येयम् । तत्र बु-
द्ध्यर्थत्वात् द्विकर्मकत्वं सिद्धम्” इति साधयति, इयं च निर्वा-
हणादिक, प्रतिग्रहणस्य ममेदमिति बुद्धिविशेषरूपत्वात् सुता
प्रतिग्राहयितुं ममेयमिति बोधयितुं न शशाक इत्येवं व्याख्या-
तमुचितत्वात् । इदानीं न किञ्चिदुद्वाहविषयमिति नाध्याहर्तव्य
भवति । तथा श्रीकराचार्यस्याप्यनभिमतमुपादानार्थस्य द्विकर्म-
कत्वम् ।

अजिग्रहत्तं जनको धनुस्तद्येनार्दिददैत्यपुरः पिनाकी ।

जिज्ञासमानो बलमस्य बाहुर्हसन्नभाहूद्रघुनन्दनस्तत् ॥

इति भट्टिश्लोक विवृण्वन्त्यद्वाह—“तद्धनुस्त राम जनकोऽजिग्रहत
बोधितवान् अनेन धनुषा त्रिपुरं दग्धमिति । ग्रहेश्च बुद्ध्यर्थ-
त्वात् ‘गतिबुद्धि’ इत्यादिना रामस्य कर्मसज्ञा, धनुपस्तु ‘कर्तु-
रीप्सिततमम्’ इति, अहिः द्विकर्मकः । उपादानार्थत्वे तु अ-
हिर्गत्यादिप्वेकोऽपि न भवतीति कथं तमिति” इति । अत एव

तमादौ कुलविद्यानामर्थमर्थविदां वरः ।

पश्चात्पार्थिवकन्यानां पाणिमग्राहयत्पिता ॥

इत्यत्र अर्थमग्राहयदित्यत्र बुद्ध्यर्थत्वात् द्विकर्मकत्वमुक्त्वा पाणिभ-
ग्राहयदित्यत्र तेनेत्यध्याहारेण व्याख्यानात् प्रकृत्योऽश्लेषेण^१ बु-
द्ध्युपादानयोर्ग्रहणम् । किञ्चास्य द्विकर्मकत्वे

अथ प्रजानामपि प्रभाते आयाप्रतिग्राहितगन्धमाल्याम् ।

इत्यत्र 'ण्यन्ते कर्तुंश्च कर्मणः' इति प्रयोज्याया धेनोरभिधानेन भाव्यं; ततश्च जायया गन्धमाल्ये या धेनुः प्रतिग्राहितेति विगृहीतव्यम् । अत्र च प्रथमार्थं वर्जयित्वा सर्वविभक्त्यर्थेषु बहुव्रीहिरित्युक्तत्वात्समासो न स्यात्; सत्यपि समासे समानाधिकरणोत्तरपदाभावात्, 'स्त्रियाः पुंवत्' इति पुंवद्भावो न स्यात् । पक्षान्तरे तु गन्धमाल्ययोरेव कर्मत्वात्तयोरेव केनाभिधानात् जायया प्रतिग्राहिते गन्धमाल्ये यया धेन्वेत्यदूरयादिवत् तृतीयार्थे समासस्सिद्धयतीति गतमदः । इपिशकी च द्विकर्मकावेव भाष्य उक्तौ । एवं च 'अयाचितारं न हि देवदेवं' इत्यत्रापि देव शक्यपेक्षया कर्म, सुता प्रतिग्रहोपेक्षया इति न संकटं किञ्चित् । अथ द्विकर्मकसाधारणमिदं विचार्यते—किमेभ्यो लादय. प्रधाने कर्मणि भवन्ति, अयाप्रधाने? न च अनयोर्युगपदभिधानसम्भवः, भिन्नकक्षत्वात् । अत्राह—

प्रधानकर्मण्यारूपेये लादीनाहुर्द्विकर्मणाम् ।

अप्रधाने दुहादीनां ण्यन्ते कर्तुंश्च कर्मणः ॥

इति । अभिधान इति शेषः । अत्र द्विकर्मणामित्यनेन 'नीव-होर्हरतेश्चापि' इति चशब्दसमुच्चिताः रूपिः नयत्यादयश्च त्रय उच्यन्ते, अन्येषां विशेषस्य वक्ष्यमाणत्वात् । तथा दुहादीनामित्यनेन कारिद्रोशात्तत्तश्चशब्दसमुच्चितेष्वहेतुमण्यन्ता. निदण्ड्यादयोश्चोच्यन्ते । ण्यन्त इत्यनेन तु गत्यादिमूत्रोपात्ताश्चशब्दसमुच्चितास्तार्यादयश्च । अत्र बुद्धिप्रत्यवसानार्थशब्दकर्मकेषु प्राकृते वा कर्मणि प्रयोज्ये वा लादयः । यदाह—

कार्यतेऽभिहिते त्वविधिस्त्वमतिर्गुणकर्मणि लादिविधिस्सपरे ।

ध्रुववेष्टितयुक्तिषु चाप्यगुणे तदनल्पमतेर्वचनं स्मरत् ॥

अस्यार्थः—तत्र प्रथमःपादः प्रधानकर्मणि लादिभिरभिहिते गुण-
कर्मणि पठीत्येकीयमतदूपणपर इति इहानुष्योगात् न व्याख्या-
यते । सपरे गत्यादिसूत्रोपात्तसहिते दुह्यादौ गुणकर्मणि लाद-
यः । गुणकर्मणि पुरुषप्रवृत्तेः पय प्रभृत्यर्थत्वात् दुह्यादावप्रधानं
गवाद्युच्यते । ण्यन्ते तु शब्दतः प्रयोजनव्यापारस्य प्राधान्यं
प्रयोज्यव्यापारस्य त्वप्राधान्यमिति तदाप्यं धर्माद्युच्यते । ध्रुवयु-
क्तयोऽकर्मकाः चेष्टितयुक्तयो गत्यर्था, एवगुणेऽप्रयोज्ये, तदेत-
दनल्पमतेर्मेधाविन आचार्यस्य वचनमिति । अत्र स्मरतेत्यने-
नागमस्याविच्छेदं दर्शयति । एवं चात्रापि याचनस्य धनाद्यर्थ-
त्वात्तस्यैव प्राधान्यादन्यद्राजादिकमप्रधानमिति तत्रैव लादयो भ-
वन्तीति—नाथ्यते राजा धनं नाथ्यः नाथितः सुनाथः इत्या-
दि भवति । नाथिता धनस्य राज्ञ इत्यत्र द्वितीयावत् कर्मणि
पठ्युभयत्र भवति । गुणकर्मण्युभयथा गोणिकापुत्र इति भाष्ये
उक्तत्वात् द्वितीयाऽपि द्रष्टव्या—नाथिता धनस्य राजानं इति ।
भाष्ये नयतेरुदाहरणं प्रदर्शनमात्रम् । स्पष्ट चेत्तत् पदमञ्जयादिषु ॥

नाथितव्यो राजा धनं देवदत्तेनेत्यत्र कर्तृकर्मणो प्राप्ता कृ-
द्योगलक्षणा पठौ 'कृत्यानां कर्तरि वा' इत्यत्र 'कृत्यानाम्'
इति योग विभज्य उभयप्राप्तौ नेति चानुवर्त्य उभयप्राप्तौ
कृत्ये पठ्यभावस्य भाष्ये प्रतिपादितत्वान्न भवति । स्पष्ट
चेत्तत्र कैयटादौ ॥

यत्तु कृत्यानामित्यत्र 'उभयप्राप्तौ कृत्ये पठ्या प्रतिषेध'
इति वृत्तिमुपादाय 'प्रतिषेधोऽय कर्तरिपठ्याः ; कर्मणिप-
ठ्यास्तु प्रधानस्य कर्मणः कृत्येनाभिधानादन्यस्याप्राधान्यादप्रसङ्गः'
इति न्यासे अर्थसतत्त्वमुक्तं, तद्वितीयावदप्रधाने पठ्यनिवार्येति
यात्किञ्चित् । 'कर्तरि वा' इति विधीयमानपठ्याविकल्प उभय-

प्राप्तिव्यतिरिक्तकृत्यविषयः—नाथितव्यं सर्पिर्देवदत्तेन देवद-
त्तस्य इति वा ॥

दध धारणे ॥ ८ ॥

दाने इति केचित्पठन्ति, 'दद दाने' इत्यत्र धारणे इति,
तदयुक्तम् ।

तद्वेषोऽसदृशोऽन्याभिस्त्रीभिर्मिथुरतां हृतः ।

दधते सुलभां शोभां तदीया विभ्रमा इव ॥

ग्रजविटपममुं ददस्व तस्यै

पिबोत च पाति च याऽसकौ रहस्त्वाम् ॥

दाददो^१ दुबदुदादी दादादीदूददीददीः^२ ।

दुदादं दंददे दुदे ददाददददोऽददः ॥

त्यादौ दधो धारणार्थत्वस्यान्यस्य दानार्थत्वस्य च व्यवस्थित-
वात् ॥

दधते । दधेते । दधन्ते । दधसे । दधे । दधावहे । दधामहे ॥
दधमानः ॥

देधे । देधाते । देधिरे । देधिषे । देधे । देधिचहे । 'अत
एकहल्मध्येऽनादेशादेर्लिटि' किति लिटि परत्रावस्थिते यस्यादेरा-
देशो नास्ति तस्यासहाययोर्हलोर्मध्यगतस्याकारस्वैकार अभ्यास-
स्य लोपो इत्येत्वाम्यासलोपो । लोपोऽयं शिदिति सर्वा-
देशः । नन्वभ्यासादेर्दकारस्य जस्त्वेन प्रकृतिजशां प्रकृतिजश
इति दत्वे कथमनादेशादित्वम् । न च पूर्वत्रासिद्धत्वम्, 'तृक-
लमनत्रपश्च' इति फलमजिग्रहणात् । असिद्धत्वे ह्यनादेशादित्वे-

^१ दोददो.

^२ दादादो दुरदोददोः ।

नैवेत्वाभ्यासलोपयो सिद्धत्वान्न तत्कुर्यात् । एवं तर्हि 'न श-
सददवादिगुणानाम्' इति शसिदघो. एत्वाभ्यासलोपनिषेधाद्रूपभेदे
आदेशादित्व नाश्रयिष्यते । तथा च वार्तिक—प्रथमतृतीयादी-
नामादेशादित्वादेत्वाभाव इति चेत् शसिददिप्रतिषेधो ज्ञापको
रूपभेदे एत्वविज्ञानस्येति ।

दधिता । दधितासे । दधिताहे ॥ दधिष्यते । दधिष्यमाणः ॥

दधताम् । दधस्व । दधे ॥ अदधत । अदधेताम् । अदधन्त ।
अदधथाः । अदधे । अदधावाहि ॥

दधेत । दधेयाताम् । दधेथाः । दधेय ॥ आशिपि—दधि-
पीष्ट ॥

अदधिष्ट । अदधिपाताम् । अदधिष्ठाः । अदधिपि ॥ अद-
धिष्यत । इत्यादि ॥

कर्मकर्त्रोर्यकिण्विषये—दध्यते । दध्यताम् । अदध्यत । दध्ये-
त । अदाधि । इत्यादि । अन्यत्र कर्तृवत् ॥

दिदधिष्यते । दिदधिपाञ्चके । दिदधिपिता । दिदधिपिष्यते ।
दिदधिपताम् । अदिदधिपत । दिदधिपेत । आशिपि—दिदधि-
पीष्ट । अदिदधिपिष्ट । अदिदधिपिष्यत । इत्यादि ॥

कर्मणि यकिण्विषये दिदधिष्यत इत्यादि । अन्यत्र कर्तृ-
वत् । कर्मकर्तरि तु यकिण्वोर्निषेधात्सर्वत्र कर्तृवत् । अतो लोप
आर्षधातुके ॥

दादध्यते । दादधाञ्चके । दादधिता । दादधिष्यते । दादध्य-
ताम् । अदादध्यत । दादध्येत । आशिपि—दादधिपीष्ट । अदा-
धिष्ट । अदादधिष्यत । 'दीर्घोऽकित' इत्यभ्यासस्य दीर्घ ।

सर्वत्रार्धधातुके 'यस्य हलः' 'अतोलोपः' इति यलोपाद्धोपौ ।
कर्मकर्त्रोर्धन्तेऽपि विशेषो नेति बाधतावेवोपपादितम् ॥

दादाद्धि । दादद्धः । दाधात्ति । दादाध्मि । 'दधस्तथोश्च'
इत्यत्र कृतद्विवचनस्य दधातेर्ग्रहणात् । तकारथकारादौ चकारा-
त्सकारादौ ध्वे पदान्ते च नशो विधीयमानो भष्मावोऽस्य न भवतीति
'एकाचः' इति सादौ ध्वे पदान्ते च विधीयमानः सामान्य
एव भवति ॥

दादधाञ्चकार । दादधाता । दादाधिप्यति । दादद्धु, दाद-
द्धात् । दादाद्धि । दादधानि । अदाधत् । अदाधद् । अदाद-
द्धाम् । अदादधुः । अदाधः, अदाधत्, अदाधद् । अदादद्ध ।
अदादधम् । अदादध्व । 'अत्र हट्ठ्याभ्यः' इति तिप्सिपोर्लोपे
पदान्तत्वात् 'एकाचः' इति भष्मावे जश्त्वे वा चत्वंम् । सिपि
तु 'दश्च' इति वा कृतं च । सशदौ 'सलां जश्सशि' इति
धकारस्य दकारः ॥

दादध्यात् । दादध्याताम् । आशिपि—दादध्यात् । दाद-
ध्याताम् । इत्यादि ॥

अदादधीत्, अदादाधीत् । 'अतो हलदेर्लघोः' इति हला-
देर्हलन्तस्य लघोरतस्स्थाने वा वृद्धिरिडादौ परस्मैपदपरे सिचि ।
एव अदादाधिष्ठाम्, अदादाधिष्ठाम् । इत्यादि अदादधिप्यत्
इत्यादि—सर्वत्र यङुकः परस्य हलादेः पितः सार्धधातुकस्य
पक्षे ईङुदाहार्यः । कर्मणि यङन्तवदिति बाधतावेवोपपादितम् ॥

दाधयति इत्यादि । बाधयतिवत् । चङि तु 'जौ चङि' इति हसत्वे सन्वत्त्वदीर्घत्वे विशेषः । अदीदधत् इत्यादि—
दधनः—'अनुदात्तेतः' इति युच् ॥

स्कुदि आप्रवणे ॥९॥

आप्रवणमुत्प्रवणं उत्प्लुत्य गमन वेति तरङ्गिण्याम् । उद्धरण-
मिति भोज । अत्र सकर्मक । 'इदितोनुम्धातो' इत्यन्तेदि-
न्वानुमागमः उपदेशिवद्वचनादुपदेशावस्थायाम् । स्कुन्दते । स्कु-
न्दसे । स्कुन्दे ॥ चुस्कुन्दे । चुस्कुन्दिपे । चुस्कुन्दिबहे । 'श-
पूर्वा' इति खयश्शेष । 'कुहोश्चु' अम्यासकवर्गहकारयोश्च-
वर्ग इत्यान्तर्यात् ककारस्य चकार ॥

स्कुन्दिता । स्कुन्दिप्यते । स्कुन्दताम् । अस्कुन्दत । स्कुन्दे-
त । आशिपि—स्कुन्दिपीष्ट । अस्कुन्दिष्ट । अस्कुन्दिप्यत ॥

भावादिषु यकिणो—स्कुन्ध्यते । स्कुन्ध्यताम् । अस्कुन्ध्यत ।
स्कुन्ध्येत । अस्कुन्दि । इत्यादि ॥

चुस्कुन्दिपते । चुस्कुन्दिपांचके । चुस्कुन्दिपिता । चुस्कुन्दिपि-
प्यते । चुस्कुन्दिपताम् । अचुस्कुन्दिपत । चुस्कुन्दिपेत । आशि-
पि—चुस्कुन्दिपिपीष्ट । अचुस्कुन्दिपिष्ट । अचुस्कुन्दिपिप्यत ॥

चोस्कुन्ध्यते । चोस्कुन्दाश्चक्रे । चोस्कुन्दिता । चोस्कुन्दिप्य-
ते । चोस्कुन्ध्यताम् । अचोस्कुन्ध्यत । चोस्कुन्ध्येत । चोस्कुन्दि-
पीष्ट । अचोस्कुन्दिष्ट । अचोस्कुन्दिप्यत । भावादौ न विशेष
इति गाधतौ प्रतिपादितम् ॥

चोस्कुन्दीति, चोस्कुन्ति । चोस्कुन्दाश्चकार । इत्यादि ।
लङि तिप्सिपोर्हृच्चादिसयोगान्तलोपयो—अचोस्कुन् । भावादौ
यदन्तवदित्युक्तम् ॥

स्कुन्दयति । स्कुन्दयते । इत्यादि ॥

स्कुन्दनः—युच् ॥

स्कुन्दा—उपदेशावस्थायां नुमो विधानात् धातोः गुरुमन्त्रान्
'गुरोश्च हलः' इति स्त्रियामकारो लघूपवगुणामावश्च ॥

शिविदि श्वैत्ये ॥ १० ॥

अकर्मकः । श्वेतस्य गुणस्यापि धातुना साध्यतया क्रमिक-
तया चाभिधानात् क्रियात्वम् । यदाह—

श्वेततेश्वेत इत्येतत् श्वेतत्वेन प्रकाश्यते ।

आश्रितक्रमरूपत्वादभिधानं प्रवर्तते ॥

इति पूर्ववन्नुमागमः । भिन्दते । भिन्दसे । शिभिन्दे । इत्यादि
'कुन्दिषत्' ॥

वदि अभिवादनस्तुत्योः ॥ ११ ॥

प्रणतिपूर्वमाशिषो वाचनमभिवादनम् । तथा च प्रयोगः—
'अभियदति नाभियादयेतेप्याचार्यं श्वशुरं राजानम्' इति । वन्द-
। । ववन्दे । वन्दिता । इत्यादि । पूर्ववन्नुमि कृते अकार-
स्यासहायहल्मध्यगतत्वाभावाच्चेत्याभ्यासलोपोः; 'न शसददवादिगु-
गानाम्' इति निषेधाद्वा । गुण इति तद्भाविताऽकार उच्यते ॥

वन्दस्ते—'शृवन्धोरारु.' इति तच्छीलादिषु कर्तृप्यारुमत्ययः ॥

वन्दना—'घट्टिवन्दिविदिम्यश्च' इति स्त्रियां युच् ॥

वन्दा—वृक्षरूहा । बाहुलगात् स्त्रियां सञ्ज्ञायामकारः ।

वन्दा वृक्षादनीवृक्षरूहा जीवन्तिकेत्यपि ।

इत्यमरः ॥

वन्दी इति स्तोत्रार्थावश्यकणिन्यन्त । हठद्वतमहिलाया तु
 'इन्' इति सर्वधातुविषयेनन्तात् 'सर्वतोक्तिन्नर्थादित्येके' इति
 ढीपि । अय वशादिरपम्रश । यदाह राजानक सन्दिग्ध-
 स्योदाहरणे—

आलिङ्गितस्तत्र भवान्सम्पराये जयश्रिया ।

आशीःपरपरां वन्द्या कर्णे कृत्वा कृपा कुरु ॥

अत्र वन्द्या इति किं हठद्वतमहिलाया उत नमस्यामिति सन्देह इति ॥

वन्दः—पूजक । 'स्फायितश्चिवश्चिशकिक्षिपिक्षुदिसृपितृपिडापि
 वन्द्युन्दिभित्तिवृत्त्यजिनीपदिमदिमुदिभिदिछिदिभिदि मन्दिचन्दिदभिदासि
 दम्भिवहिवसिवाशिशीङ्हसिसिधिशुभिन्म्योरक्' इति रक्प्रत्यय ॥

भदि कल्याणे सुखे च ॥ १२ ॥

अत्र कल्याण मङ्गल, सुखमात्मगुण । भन्दते । वभन्दे ।
 भन्दिता । इत्यादि स्कुन्दिवत् ॥

देवदत्ताय भद्रं ब्रूयात्, देवदत्तस्येति वा । 'भजेन्द्रा-
 ग्रवज्जविप्रकुव्रचुवक्षुरसुरभद्रौग्र' भेरभेलशुक्लगौरवज्जेरामाला' इति
 रक्थनुनासिकलोपे च भद्रशब्दो निपातित । तद्युक्तात् 'चतु-
 र्था चाशिप्यायुष्यमद्रभद्रकुशलमुखार्थहिते' इत्याशिपि गम्यमा-
 नाया चतुर्थापिष्ठ्यौ । अत्रायुष्यादयोऽर्थपरा ॥-

भद्राकरोति मुण्डयतीत्यर्थः । 'मद्राच्चेति वक्तव्यम्' इति
 परिवापणे मुण्डने कृञो योगे ङाच्प्रत्यय । अस्य च 'ऊर्या-
 दिच्चिङाचश्च' इति गतित्वात्पूर्व प्रयोग । अत एव निपात-
 त्वेनाव्ययत्वात्सोर्लोक् ॥

मदि स्तुतिमोदमदस्वप्रगतिपु ॥ १३ ॥

कान्तिगतिपित्येके । मोदो हर्षः । मोदो गर्वः । स्वप्न
आलस्यम् । चन्द्रस्तु—“मदि नाञ्जे” इत्येव पपाठ । स्तुति-
गतिम्यामन्यत्राकर्मकः ॥

मन्दते । ममन्दे । मन्दिता । इत्यादि पूर्ववत् ॥

मन्दुरा—‘मन्दिवाशिमयिचतिशङ्कचङ्किम्यः उरच्’ इत्युरच् ॥

मन्दिरम्—‘इपिमदिमुदिखिदिछिदिभिदिमन्दिचन्दिमितिमिमिहिमुहि-
मुचिरुचिरुविशुपिवन्दिम्य. किरच्’ इति किरच् ॥

मन्द्रम्—‘स्फायितञ्चि’ इत्यादिना रक् ॥

मन्दारः—‘अगिमदिमन्दिम्यः आरन्’ इत्यारन् ॥

मन्दरः—बाहुलकादरः । यद्वा—मन्दं मोद रातीति मन्दरः ।
अयमनिदित् [मिदित्] हर्षे ईदित् दिवादौ । हर्षग्लेपनयोः
शदौ । मद वृत्तियोगे इति चुरादौ ॥

स्पदि किञ्चिच्चलने ॥ १४ ॥

चलनं कम्पनम् । अकर्मकः । स्पन्दते । पस्पन्दे । स्प-
न्दते—इत्यादि पूर्ववत् ॥

स्पन्दयति । ‘निगरणचलनार्थेभ्यश्च’ इति ण्यन्तात्परसमैपदमेव ।
नेगरणमभ्यवहारः ॥

क्लिदि परिदेवने ॥ १५ ॥

परिदेवन शोचनम् । सकर्मक । क्लिन्दते देवदत्तम् । चि-
क्लिन्दे । क्लिन्दिता । इत्यादि ॥

क्लेदा, क्लेदानौ 'क्लेदौपधिशशङ्क्यो' इति यादवप्रकाश ।
'अध्वसन्पूषन्पीहन्क्लेदन्स्नेहन्मूर्धन्मज्जन्त्रयमान्विश्वप्सन्परिजम्भन्मातरिश्वन्म
ववन्' इति कनिनि गुणानुगभावयोर्निपातित । 'सर्वनामस्थाने
चासबुद्धौ' इति नान्तत्वादुपधाया दीर्घ । सबुद्धौ हट्प्रचादिलोपे
प्रत्ययलक्षणेन सुयन्तत्वात्पदत्वे 'नलोप प्रातिपदिकान्तस्य' इति
प्राप्तो नलोपो 'न हिसबुद्ध्यो' इति निषिध्यते । भस
ज्ञायामञ्छोपे—क्लेद्र इत्यादि । सप्तम्येकवचने तु 'विभाषा हि-
श्यो' इत्यञ्छोपस्य विकल्पनात्—क्लेद्र क्लेदिनि इत्यपि भवति ।
हलादौ षदत्वान्नलोपे—क्लेदभ्यां इत्यादि । नलोपस्य पूर्वत्रासिद्ध
त्वात् 'सुपि च' 'अतो मिस ऐस्' 'बहुवचने शल्येत्' इत्या-
दिविधयो न भवन्ति ।

स्तुन्यादय एतदन्ता सप्त इदित । अय परस्मैपदिष्वपि
पठिष्यते । ऊदिदार्द्रमावे दिवादौ ॥

मुद हर्षे ॥ १६ ॥

मोदते । मोदेते । मोदमे । मोदे । लघूपधत्वाद्गुण ॥

मुमुदे । मुमुदाते । मुमुदिपे । मुमुदिवहे । 'असदीनामिदिन्'
इति चित्वाग्न गुण ॥

मोदिता । मोदिष्यते । मोदताम् । अमोदत । मोदेत ।
आशिपि—मोदिपीष्ट । अमोदिष्ट । अमोदिष्यत । इत्यादि ॥

भावे—मुद्यते । मुद्यताम् । अमुद्यत । मुद्येत । अमोदि । शेषं कर्तव्यम् ॥

मुमुदिपते, मुमोदिपते । 'रलो व्युपधादल्लदेस्संश्च' रलन्ता-
दल्लदेरुकारेकारोपधात् परो सेटो क्त्वात्तनो वा कितो भवत
इति किञ्चपक्षे न गुणः ॥ मुमुदिपाञ्चके, मुमोदिपाञ्चके ।
इत्युदाहार्यम् ॥

मोमुद्यते । मोमुदाञ्चके । मोमुदिता । इत्यादि । अत्रार्धधा-
तुके यलोपाहोपयोः लघूपधगुणो न भवति, 'न धातुलोप
आर्धधातुके' इति धात्वकदेशलोपनिमित्तार्धधातुनिमित्तयोगुणवृद्धयो-
निषेधात्, 'अचंः परस्मिन्पूर्वविधौ' इत्यहोपस्य स्थानिन्त्वाद्वा ॥

मोमोति, मोमुदीति । मोमुत्तः । मोमुदीत । मोमोत्ति,
मोमुदीपि । मोमोचि, मोमुदीमि । मोमुद्रः । यङ्गुसोऽ-
नैमित्तिकत्वात् 'न धातुलोप' इति निषेधो न भवति । ईटि
तु 'नाम्यस्तस्याचि पिति सार्वधातुके' इति निषेधः ॥

मोमोदाज्यकार । मोमोदिता । मोमोदिप्यति । मोमोत्तु,
मोमुत्तात्, मोमुदीतु । मोमुद्धि । हेरपिच्चात्र गुणः । मो-
मुदानि । मोमुदाव । आद्यनादिपित्तसार्वधातुरुत्वात् 'नाम्य-
स्तस्य' इति गुणनिषेधः । लङीढभावपक्षे तिप्सिपोर्हट्वादि-
लोपे 'वाऽवसाने' इति पक्षे चर्त्तम् । सिपि तु 'दश्च' इति
वा स्त्वमिति । अमोमोत्, अमोमोद् । अमोमुत्ताम् । अ-
मोमोत्, अमोमोद्, अमोमोः । अमोमुद्रम् । ईटि
अमोमुदीत् । अमोमुदीः ॥

मोमुद्यात् । आशिपि—मोमुद्यास्ताम् । यासुटो हिच्च-
किञ्चम्यां न गुणः । अमोमोदीत्—सिज्जलोपस्यासिद्धत्वाद्वा प्रत्य-

यलक्षणेन वा गुणः । अमोमोदिष्टाम् । हलन्तलक्षणा वृद्धिः
'नेटि' इति निषिध्यते । अमोमोदिष्यत् इत्यादि ॥

मोदयति । मोदयाञ्चकार । इत्यादि पूर्ववत् ॥

वृद्धिः अममुदत् । 'दीर्घो लघोः' इति दीर्घः ॥

मुदित्वा, मोदित्वा । उक्तः किञ्चनिकल्पः ॥

मुदितमनेन, मोदितमनेन । 'निष्ठा' इति भूते यः
क्तः सः 'तयोरेव कृत्यक्त' इति नियमादकर्मकादस्मात् भावे ।
प्रमुदितमनेन, प्रमोदितमनेन । प्रमुदिवः, प्रमोदितः । अ-
त्रादिक्रियालक्षणस्यात्र भूतत्वाश्रयेण 'निष्ठा' इति क्तः । स च
'आदिकर्मणि क्तः कर्तारि च' इति भावकर्त्रोर्द्वयोरपि भवति ॥

प्रमुदितवान्, प्रमोदितवान् । 'उदुपधाद्वादादिकर्मणोरन्यतर-
स्याम्' इति सेट्ये निष्ठायाः पक्षे किञ्चनिपेधाद्गुणः । भावा-
दिकर्मभ्यामन्यत्र—मुदितो देवदत्तः, मुदितवान् इत्येव ध्रुव्यार्थत्वा-
त्कर्तरिक्तः । मुदितवान् इत्यत्र 'अत्वसन्तस्य चापातोः' इत्यत्व-
न्तस्पाधातोरसन्तस्य चोपधायाः सम्बुद्धिर्जिते सौ विहितादीर्घादन-
न्तरं क्तवतोऽदिच्चेन नुमि ह्रस्व्यादिसंयोगान्तलोपो । पूर्वं तु
नुमि न दीर्घस्य प्रसङ्गः, उपधाऽभावात् । न च संयोगान्तलो-
पादनन्तरमुपधाले भूतपूर्वगत्या अत्वन्ताश्रयस्य दीर्घस्य प्रसङ्गः,
नापि नान्तत्वेन 'सर्वनामस्थाने' इति दीर्घस्य, यतस्त्वयोरसंयो-
गान्तलोपोऽसिद्धः ॥

मोदनः—युच् ॥

मुत्—'सम्पदादिभ्यः क्तिप्' इति स्त्रियां क्तिप् ॥

मुदिरः मेघः—‘इषिमदि’ इत्यादिना किरच् ॥

मुद्गः—‘मुदिग्रोर्गङ्गो’ इति गङ् । किञ्चान्न गुणः ॥

मुद्गेन संसृष्टं मौद्गम्—‘मुद्गादण्’ इति तृतीयान्तादस्मात्संसृष्टेऽणप्रत्ययः ॥

मुद्रा—‘स्फायितश्चि’ इत्यादिना रक् ॥

संसर्गायोऽयं चुरादौ ॥

दद दाने ॥ १७ ॥

किञ्चिदुद्दिश्य अपुनर्ग्रहणाय स्वीयत्यागो दानम् ।

ददते । ददसे । ददे ॥ दददे । दददाते । दददिपे ।
दिदे । ‘न शसदद’ इत्येत्याम्बासलोपनिषेधः ॥

दादिता ॥ दादिप्यते ॥ ददताम् । अददत । ददेत ।
माशिपि—दादिपीष्ट । अददिष्ट । अददिप्यत ॥

कर्मादौ—दद्यते । दद्यताम् । अदद्यत । दद्येत । अदादि ।
शेषं कर्तव्यम् ॥

दिददिपते ॥ दादद्यते ॥ दाददीति, दादत्ति ॥ दादयति ।
दादन्ते, शेषं मुदिक्तेयम् ॥

प्वद स्वर्द आस्वादने ॥ १८-१९ ॥

संवरण इति क्षीरस्वामी । आस्वादनमनुभवः । अत्रायं स-
कर्मकः ।

स्वदन्ति देवा उभयानि हव्या ।*

इति दर्शनात् । छान्दसं परस्मैपदम् । तथा स्वादन इति
प्यन्तेनार्थनिर्देशाच्च सवर्मकोऽयम्, बह्वक्ष्यति घुरादौ—‘आत्वद-
स्तकर्मकात्’ इति । अस्यार्थस्तत्र प्रपञ्चयिष्यते । यदाऽयमनेनार्था
धातव इति रुचौ वर्तते तदा अकर्मकः । आद्यः पोपदेशः ।
तदुक्तं भाष्ये—‘अज्दन्त्यपराः सादयः पोपदेशाः स्मिह्स्विदि-
स्वदिस्विअस्वपश्च’ इति । प्रायेणायमाहूवः । स्वदते रसम् ।
सस्वदे । स्वदिता इत्यादि ददिवत् ।

रुच्यर्थत्वे खल्वपि दाधि स्वदते देवदत्ताय—‘रुच्यर्थीना प्री-
यमाणः’ इति तर्प्यमाणस्यैषा भयोमे सम्प्रदानत्वादेवदत्ताद्धतुर्थी ।
अन्यकर्तृकोऽभिलापो रुचिरिति वृत्तिः । अत्र हरदत्त—‘योऽभि-
लापस्याश्रयः प्रीयमाणः ततोऽन्यकर्तृक इत्यर्थः । कथं पुनरन्या-
श्रयस्याभिलापस्यान्यः कर्ता भवति, यावता यदाश्रयव्यापारं
धातुः प्राधान्येनाचष्टे स कर्ता । नेदं कर्तृलक्षणं; किं तर्हि?
स्वातन्त्र्यमेव । तच्च क्वचिद्वास्तव क्वचिद्वैवक्षिकम् । तत्र माधु-
र्यातिशयेन स्वविषयं देवदत्ताश्रयमभिलापं नन्यद्वाधि तत्र कर्तुं
इति गीयते इति ॥ अत्र ‘सात्पदाद्योः’ इति सातिप्रत्ययपदा-
द्योस्तकारस्य पत्वनिषेधादिणः परत्वेऽपि न पत्वम् ॥

कमदौ स्वद्यते इत्यादि ॥

सिस्वदिपते—‘स्तोतिष्योरेव पण्यम्यासात्’ इति निय-
मान्न पत्वम् । अम्यासस्थानिमित्तादुत्तरस्य ‘आदेशमत्ययोः’
इति पत्वं वृतपत्वे सानि यदि भवति स्तोतिष्यन्तानामेवेति
सूत्रार्थः ॥

सास्वद्यते । सास्वदीति, सास्वच्चि ॥

स्वादयति । स्वादयते । असिस्वदत् । शेषं पूर्ववत् ॥

प्यन्तात्सनि 'स्तौतिण्योरेव' इति नियमात् पत्वे प्राप्ते तदपवादः
'सस्तिवदिस्वदिसहीना च' इति सकारो विधीयत इति सिस्वा-
दायपति इति भवति । ये त्वमुं दन्त्यादि पठन्ति तेषामिदं
सत्त्ववचनं कथमर्थवदिति त एव प्रष्टव्याः ॥

स्वर्दते । सस्वर्दे इत्यादि स्वदिक्त् । 'अनूदन्त्य' इति
पोपदेशलक्षणं केवलदन्त्यविषयमिति दन्त्योष्ठ्यपरोऽयं न पोपदेशः ।
अत एव दन्त्योष्ठ्यपराः स्विद्यादयः 'स्मिङ्स्विदिस्वदि' इत्यादिना
पुनः पठन्ते ॥

स्वादुः—'कृवापानिमिस्वदिसाध्यशूभ्य उण्' इत्युष्मत्प्रत्ययः ।
स्वाद आस्वादने इत्यत्रैवाग्रे ॥

उर्द माने क्रीडायां च ॥ २० ॥

क्रीडायामकर्मकः । चकारादास्वादने च । इह मानं सुख-
मिति * संमतायाम् । उर्दते । उर्दाचक्रे । ऊर्दिता ।
ऊर्दिप्यते । उर्दताम् । और्दत । ऊर्दत । आशिपि—
ऊर्दिपीष्ट । और्दिष्ट । और्दिप्यत । 'उपधाया च' इति
धातोर्लपश्चभूतरेफात् पूर्वत्वादिको दीर्घः सर्वत्र । यथायोगं भा-
वकर्मकर्मकर्तृषु ऊर्द्यते इत्यादि ॥

ऊर्दिदिपते । 'न न्द्राससयोगादयः' इति द्वितीयस्यैकाचो
नदराणां सयोगादीनां द्विर्वचननिषेवाहकारादिर्द्विरुच्यते ॥

ऊर्दयति । और्दिदत् ॥

कुर्दं खुर्दं गुर्दं गुदं क्रीडायामेव ॥२१-२४॥

अत्र वैयट्पुरुषकारमैत्रेयादिषु तृतीयो न पठ्यते । समता-
मोघविस्तरचान्द्रेषु तु त्रयोपि पठ्यन्ते । गुदक्रीडा गुदविहार
इति चरके । मैत्रेयकार्ष्ण्यौ गुद इत्यापि पृथग्धातुरिति । अ-
त्रैवकारो धातूनामनेकार्थत्वे ज्ञापक इत्युक्तम् । स्फूर्जेर्दीर्घोपदेशात्
'उपधाया च' इति दीर्घ एषा नेति चन्द्र । मैत्रेयसम-
तामोघविस्तरकारादयस्तु दीर्घत्वमिच्छन्ति । कूर्दते । चुकूर्दे ।
कूर्दिता । कूर्दिष्यते । कूर्दताम् । अकूर्दत । कूर्देत ।
आशिपि—कूर्दिपीष्ट । अकूर्दिष्ट । अकूर्दिष्यत ।

भावे कूर्धते इत्यादि ॥

चुकूर्दिपते ॥ चोक्कूर्धते ॥ चोक्कूर्ति, चोक्कूर्दति । चोक्कूर्तः ।
चोक्कूर्दचिकार । चोक्कूर्दिता । इत्यादि । लङि तिप्सिपो-
हलृच्चादिलेपे 'वाऽवसाने' इति चत्वंविकल्प । अचोक्कूर्दत्,
अचोक्कूर्त, अचोक्कूर्द् । सिपि तु 'दश्च' इति वा सत्यमपि—
अचोक्कूः । चान्द्रेऽपि मेत 'रोरि' इति लेपे 'दूलेपे' इति
दीर्घस्य विद्यमानत्वादत्र न विशेष ॥

कूर्दयति । अचुकूर्दत् । एवमितरयोरप्युदाहार्यम् ॥ —

गुदे—गोदते । जुगुदे । गोदिता इत्यादि ॥

जुगुदिपते जुगोदिपते । गुदित्वा, गोदित्वा इत्यादि
मुदिवन्नेयम् ॥

गुदम्—इगुपधलक्षण क । गोद इति पचाद्याजिति मैत्रेय ॥ १

पूद क्षरणे ॥ २५ ॥

क्षरणं निस्तरणम् । अत्रायमकर्मकः । हिंसायामपि वर्तते, मधुसूदन इति । अत्रायं सकर्मकः । ण्यन्तोऽयं संस्कारेऽपि वर्तते, 'अग्निर्हव्यं शमिता सूदयाति' * इति । हव्यं हवनाहं पशोर्हृदयादि शमिता शामित्रोऽग्निः सूदयाति संस्करोति इति । क्षरणस्वादुकरणनाशनार्थत्वं 'अहोरात्राणि मरुतो विलिष्टं सूदयन्तु' † इत्यत्राह मष्टमास्करः—तथा हि अहोरात्राणि मरुतश्च तव विलिष्टं विनाशितं विच्छिष्टं वा सूदयन्तु क्षारयन्तु, स्वादु कुर्वन्तु वा । यद्वा—यद्विलिष्टं यागायोग्यं यद्विरूपं विशसितं तद्विनाशयन्त्विति । क्षरणे^१ तु तत्र विलिष्टं न्यूनं पूरयन्त्विति पूरणार्थत्वं दृश्यते ॥

सूदते । सुपूदे । सूदिता । इत्यादि ॥

भावादौ सूद्यते इत्यादि ॥

सुसूदिपते—'स्तौतिण्योरेव' इति नियमात्त पत्वम् ॥ सोसूद्यते ॥ सोसूत्ति ॥ सूदयति । सूदयते । असूपुदत् । 'णो चङि' इति ह्रस्वत्वम् ॥

सूदिता—'सूददीपदीक्षश्च' इत्यनुदात्तेष्टक्षणस्य युचो निषेधात् 'ट्' इति सामान्यस्ताच्ञीलिकस्तृन् ॥

'मधुसूदन'—'नन्दिगृहिपचादिभ्यो ल्युणिन्यचः' इति ल्युः ॥

सूदयति क्षरति क्षारयति रसानिति च सूद. पङ्क. पाचकश्च । 'इगुपधज्ञाप्नीकिरः कः' इति इगुपधत्वात् कर्तरि कः ॥

अयं चुरादावपि ॥

ह्राद अव्यक्ते शब्दे ॥ २६ ॥

अव्यक्तशब्दो वाद्यादिघोष । ह्रादते । जहादे । 'कु
होश्च' इत्यभ्यासहकारस्यान्तरतम्यात् प्रकारश्चुत्व, तस्य 'अ
भ्यास्ते चर्च' इति जश्च जकार । ह्रादिता । इत्यादि ॥

भावे हाद्यते इत्यादि ॥

जिह्रादिपते ॥ जाहाद्यते ॥ जाहादीति, जाहात्ति । इत्यादि ॥

हादयति । हादयते । अजिहृदत् । 'अत्स्मृदृत्वरप्रथम-
दस्तृस्पशाम्' इति स्मरत्यादीना चङ्गरेणौ लघुनि धात्वक्षरे परे
इत्वापवादादत्वविधानाज्ज्ञापकादित्वविधौ 'येन नाव्यवधानं तेन व्य-
वहितेऽपि' इत्येकेन व्यवहिते भवतीति नियमानाश्रयणादभ्यास
स्यत्वम् । दीर्घस्तु न भवति सयोगपरत्वेनालघुत्वात् ॥

हृद — पचाद्यचि एपोदरादित्वाङ्स्व ॥

माहिक^१हृदो नाम वाहीकग्रामविशेष, तत्र भवादि माहिक-
हृदीयः—'कन्यापलदनगरग्रामहृदोत्तरपदात्'. इति शेषेऽर्थे छ ।
'वाहिकग्रामेभ्यश्च' इति प्राप्तयो ठञ्जिठयोरपवाद । 'आय
नेयीनीयिय कट्सछया प्रत्ययादीनाम्' इति प्रत्यङ्गदीना पादीना
यथासङ्गचमायन्नादिविधानात् छस्येयादेश । छविधौ 'निपातना-
द्वा हृदस्य ह्रस्व ॥

ह्रादी सुखे च ॥ २७ ॥

चकारादव्यक्ते शब्दे च । ह्रादते इत्यादि । ह्रादिवत् । विशेष-
स्त्वीदिच्चात् 'श्वादिनो निष्ठायाम्' इतीडमाव, 'हादो निष्ठा-
याम्' इत्युपधादस्वश्च । तथा 'रदाम्या निष्ठातो न पूर्वस्य च द'
इति निष्ठातकारस्य पूर्वदकारस्य च नकारो । आहन्न ।
आहन्नवान् ॥

स्वाद आस्वादने ॥ २८ ॥

स्वादते इत्यादि स्वादिवत् । अपोपदेशत्वात् असिस्वदत्
इत्यादौ न पत्वम् । स्वादिना समानार्योप्ययमाकारोपधसाम्यादिह
पठित । 'अज्दन्त्य' इति पोपदेशलक्षणे दन्त्यग्रहणेन केवलो दन्त्यो
ग्रह्यते, न तु दन्त्योष्ठचोऽपीत्ययमपोपदेशः स्वादिवत् ॥

पर्द कुत्सिते शब्दे ॥ २९ ॥

रेफवहान्तसयोगान्तेपूंर्दादिष्वय न पठित, शब्दविशेषार्थेन
द्यादिनाऽपि साम्यात् । स्वादिस्त्वाकारवत्सयोगादित्वेन ह्राद्यनुरो-
न मध्ये पठित । इह कुत्सित शब्दो गुदरव । तदाह
शवस्वामी—'कौंक्षे. कर्दति पर्दते गुदरवे' इति । पर्दते ॥
पर्दे ॥ पर्दिता ॥ पर्दिष्यते ॥ पर्दताम् ॥ अपर्दत ॥
र्दितु ॥ पर्दिषीष्ट ॥ अपर्दिष्ट ॥

भवे 'पर्द्यते' इत्यादि ॥

पिपदिषते ॥ पापर्द्यते ॥ पापर्दति, पापांत इत्यादि ।
लटि तिप्तिपोर्हङ्ग्यादिलेपे वा चर्त्वम् । सिपि तु णसे 'दश्च'
इति रुत्व चोदाहार्यम् ॥

पृदाकुः—‘पदेर्नित् संप्रसारणमहोपश्च’ इति वाकुप्रत्ययेऽ
होप संप्रसारण च ॥

यती प्रयत्ने ॥ ३० ॥

यतते । यतेते । येते । येतिपे । एत्ताभ्यासलोपो ।
यतिता । यतिप्यते । यतताम् । अयतत । यतेत ।
आशिपि—यतिपीष्ट । अयतिष्ट । अयतिप्यत ॥

भावे—यत्यते इत्यादि ॥

यियतिपते ॥ यायत्यते ॥ यायतीति, यायति इत्यादि ।
लङि तिप्सिपोर्हृच्चादिलोपे जश्त्वे वा चर्त्वम् । सिपि तु
‘दश्च’ इति वा रुत्वमपि ॥

यातयति । अयीयतत् ॥

यत्यम्—‘तकिशसिचतियतिजनीनामुपसङ्ख्यानम्’ इति भावे
यत् ॥

आयत्तः । आयत्तवान्—ईदित्त्वात् ‘श्रीदितो निष्ठायाम्’
इतीडभाव ॥

यत्रः—‘यजयाचयतविच्छप्रच्छरक्षो नद्’ इति भावादौ नद् ॥

यतिः—‘इन् सर्वधातुभ्य’ इतीन् ॥

यत निकारोपस्कारयो इति चुरादौ ॥

युत् जुत् भासने ॥ ३१-३२ ॥

योतते । युयुते । योतिता । इत्यादि ॥

भावे युत्यते इत्यादि ॥

युयुतिपते, युयोतिपते । 'रलोव्युपधात्' इति वा किञ्चम् ॥

यoyुत्यते ॥ यoyुतीति, यoyोचि इत्यादि । ईदृशे
'नाम्यस्तस्य' इति गुणनिषेधः ॥

योतयति । अयुयोतत्—ऋदित्वात् 'नाग्लोपि' इत्युपधा-
द्वस्वनिषेधः ॥

युतित्वा, योतित्वा । सन्वत्किञ्चविकल्पः । 'उदुपधाद्वा-
वादिकर्मणोरन्यतरस्याम्' इति निष्ठाया मुदिवत् किञ्चविकल्प
उदाहार्यः । युतितमनेन, योतितमनेन । इत्यादि ॥

जोतते । इत्यादि युतिवत् ॥

विथृ वेथृ याचने ॥ ३३-३४ ॥

द्वितीयोदान्तः, आद्यो घान्त इति कौशिकः । क्षीरस्वामि-
॥ त्वयं पक्षो दूषितः ॥

वेथते । विविथे—'असंयोगाच्छिद्धिर्' इति किञ्चान्न गुणः ॥

वेथिता । वेथिष्यते । वेथताम् । अवेथत । वेथेत ।
आशिषि—वेथिपीठ् । अवेथिष्ट । अवेथिष्यत ॥

वेविथिष्यते, विवेथिष्यते ॥

वेविथ्यते ॥ वेविथीति—'नाम्यस्तस्य' इति गुणनिषे-
धः । वेवेत्ति ॥

वेथयति । अविवेथत्—ऋदित्वात् 'नाग्लोपि' इत्युपधा-
द्वस्वनिषेधः ॥

द्वितीयस्य विशेष — विवेधे ॥ वेध्यते । विवेधपते ॥ वेवेध्यते ।
वेवेधीति, वेवेत्तः इत्यादावगुणविषय एकारश्रवणम् । अस्य
ऋदित्करणमुपधाह्रस्वनिवृत्त्यर्थम् । इमो द्विकर्मणो । दुह्यादित्वा-
दप्रधाने कर्मणि लादय । पठी तु द्वितीयावदुभयत्र, गुणक-
र्मणि तु विकल्पेन । अप्रधाने कृत्येनाभिहिते वर्तुकर्मणोर्नैव
पठी । सर्वमेतन्नायतावुपपादित तत एवावगन्तव्यम् ॥

श्रथि शैथिल्ये ॥ ३५ ॥

शैथिल्य विच्छिष्टताङ्गादभा वा^१ । इदित्त्वं नुमर्थम् । अत
एव द्विनोर्नलोपाभाव । श्रन्थते । शश्रन्थे । श्रन्थिता ।
श्रन्थिष्यते । श्रन्थिताम् । अश्रन्थत । श्रन्थेत । आशिणि—
श्रन्थिपीठ । अश्रन्थिष्ट । अश्रन्थिष्यत ॥

भावे श्रन्थ्यते इत्यादि ॥

शिश्रन्थिपते ॥ शाश्रन्थ्यते ॥ शाश्रन्थीति, शाश्रन्ति
'खरिच' इति चर्तम् । एडि तिप्तिपोर्ह्रस्वादिरोपे सयोगान्तलो-
च अशाश्रन् ॥

श्रन्थयति । श्रन्थयते । अशश्रन्थत ॥

श्रन्था—'गुरोश्च हल' इत्यकार । 'ण्यासश्रन्थो युच्'
इत्यत्र लासणिकत्वान्नस्य ग्रह ॥

प्रश्रथः, हिमश्रथः—'अवोदैधौघमश्रथहिमश्रथा' इति घनि
तलोपवृद्धभावयोर्निपात्यते । गणान्तरपठितस्य वा निपातनम् ॥

श्रन्थ निमोचनप्रतिहर्षयो इति ऋच्चादि । श्रन्थ

ग्रन्थ सन्दर्भे इति च । इमावाधृषीयावपि । श्रथ प्रयत्ने
इति चुरादिः । दौर्वैल्ये कयादिः । आधृषीयो मोक्षणे ॥

ग्रथि कौटिल्ये ॥ ३६ ॥

कौटिल्यं शास्त्रं, वक्रता वा । ग्रन्थते इत्यादि श्रन्थिवत् ।
अभ्यासकार्यं विशेषः । केचिदिमावनिदितौ सानुपङ्गो पठन्तः
कृतोर्नलोपमिच्छन्ति । अत्र तरङ्गिणी—‘इदिन्वादनुनासिकलो-
पाभावः, श्रेथे येथे इत्युदाहरन्वृत्तिकारो भ्रान्तः’ इति । अत्र
वृत्तिकार इति धातुवृत्तिरुच्यते । तथा सानुपङ्गपाठः काशि-
कावृत्तिकारस्याप्यनभिमतः, यतः ‘श्रन्थिग्रन्थिदम्भिस्वञ्जीनाम्’ इति
लिटः किच्चे श्रेथतुः श्रेथुः इति परस्मैपदिनावेवोदात्तमहार ॥

ग्रन्थ सन्दर्भे इति कयादौ युजादौ च, ग्रन्थ बन्धने इति
३ युजादौ ॥

कत्थ श्लाघायाम् ॥ ३७ ॥

कत्थते । चकत्थे । कत्थिता । इत्यादि ॥

कर्मणि कथ्यते इत्यादि ॥

विकत्थिपते ॥ चाकत्थ्यते ॥ चाकत्थीति । इत्यादि
पूर्ववत् ॥

विकत्थी—‘वौ कपलसकत्थस्रम्भः’ इति वौ उपपदे तच्छो-
लादिषु विभुण् ॥

वासरूपेण युच्—विकत्थनः ॥

एधादय उदात्ता अनुदात्तेतः ॥

अथ तवर्गीयाः परस्मैपदिनः ॥

अत सातत्यगमने ॥ ३८ ॥

सातत्यगमनं सन्ततगमनम् । ग्रायमतति । ग्रामायातति ।
अतसि । अतामि । अतन् । अतत् । अतन्ती । 'ग-
त्यर्थकर्मणि द्वितीयाचतुर्थ्यौ चेष्टायामनघ्वानि' इति कर्मणि द्वि-
तीयाचतुर्थ्यौ । चेष्टायामिति वचनात् मनसाऽतति ग्रामं
इत्यत्र द्वितीयैव । अध्वन्यर्थग्रहणात् मार्गमतति इत्यादावपि
द्वितीयैव ॥

आत । आतनुः । आतिष । आतिव । 'अत आ-
दे.' इत्यम्यासादेर्दीर्घो लिटि ॥

अतिता । अतिप्यति । अतिप्यन् । अतनु । आतत् ।
आटि वृद्धिः ॥ अतेत् । आशिपि—अत्यात् । मा भवा-
नतीत्—'वदमनहलन्तस्य' इति वृद्धेः 'नेटि' इति निषेधः ।
आतिप्यत् ॥

कर्मणि—असते । आते । अतिता । अतिप्यते । अत्यताम् ।
आसत । अत्येत । आशिपि—अतिपीष्ट् । आतिष्ट । आति-
पाताम् । 'आतिपत । गत्यर्थानां कर्तृस्थाक्रियत्वात् न कर्म-
कर्ताऽस्ति ॥

कर्मव्यतिहारे तडस्य नास्ति, 'न गतिर्हिंसार्येभ्यः' इति निषे-
धात् । व्यत्यसति इत्यादि ॥

अतितिपति ॥

आतयति देवदत्तं ग्रामम् । 'गतिवृद्धि' इति प्रयोज्यस्य
कर्मत्वम् ॥

अतितो ग्रामम् । अतितो ग्रामः । अतितं देवदत्तेन ।
इदमेपामतितम् । 'गत्यर्थान्कर्मक' इति 'क्तोचिकरणे च' इति
योगद्वयेन कर्तृकर्मभावाधिकरणेषु क्तः ॥

अक्तः आसन्नः—'इष्भीकापाशल्यतिमर्छिम्यः कन्' इति कन् ॥

आतिः गन्ता पक्षिविशेषश्च—'अज्यतिम्यां च' इति इष्प्रत्ययः ॥

पादाम्यामततीति पदातिः—'पादस्य पदाज्यातिगोपहतेषु'

इत्याज्यादिपूस्वरपदेषु पदादेशः ॥

शोभनमततीति स्वातिः नक्षत्रम् । स्वाती—'सर्पतोक्तिप्रयात्'
इति या ङीप् ॥

स्वात्यां जातो माणवकः स्वातिः—अत्र 'सन्निवेलाद्यृतुनक्ष-
त्रेभ्योऽण्' इति शैपिकोऽण् यदा जातार्थे तदा तस्य 'श्रविष्ठा-
फलगुन्यनूराधास्वातीतिव्यपुनर्वसुहस्ताविशाखापादाबहुलाह्वरू' इति लुकि
'लुक्तद्धित लुकि' इति स्त्रीप्रत्ययस्य लृक् । स्वाती इति
ङीपन्तस्य ग्रहणादङीपन्तावणो लुङ्नास्ति । तेन 'न म्याभ्यां
'पदान्ताभ्यां पूर्वौ तु ताम्यामेच्' इति यथासङ्गादिह वकारात्पूर्व-
मौकारे वृद्धिनिषेधे च सौवातः इति भवति । वृद्धिनिषेधस्य
प्रयोजनमन्यत्र । अस्तु वेहापि 'टिङ्गणम्' इत्यादिना स्त्रियां
ङीपि 'गस्येति च' इत्याकारलोपे सौवाती भार्या यस्य इति
बहुव्रीहौ 'स्त्रिदाः पुंवद्भाषितपुंस्कादनूङ्मानाधिकरणे स्त्रियामपूरणी-
प्रियादिषु' इति प्राप्तस्य पुंवद्भावस्य 'वृद्धिनिमित्तस्य च तद्धि-
तस्यारक्तविकारे' इति रक्तविकारादविरिक्तार्थस्य च वृद्धिनिमित्त-
तद्धितान्तस्य पुंवद्भावो नेति विधीयमानो निषेध इहाणो वृद्धि-
निमित्तत्वाभावाच्चेति पुंवद्भावे सौवातभार्य इति भवति । 'स्त्रि-
याः पुंवत्' इति सूत्रस्यार्थः—स्त्र्यर्पस्य शब्दस्य स्त्रियां वर्त-

माने समानाधिकरणे पूरणीप्रियादिवर्जित उत्तरपदे पुंस इव रूपं
भवति, स चेत् स्त्रीशब्दो भाषितपुंस्कादनूद् भवतीति । पूर-
णीति पूरणप्रत्ययान्तः स्त्रीलिङ्गपञ्चम्यादिशब्द उच्यते । भाषित-
पुमान् यस्मिन्नर्थे प्रवृत्तिनिमित्ते स भाषितपुंस्कः, इह तु शब्द-
स्तद्योगात्तथोक्तः । ऊढोऽभावः अनूद् । भाषितपुंस्कात्परोऽनूद्
यस्मिन्स्त्रीशब्दे स भाषितपुंस्कादनूद् । निपातनात्पञ्चम्या अलुद् ॥

आतिथिः—‘सप्तन्यधिवन्यञ्च्यर्षिमद्यत्वङ्गिकुयुक्तशिम्यः कन्नि*
च्यतुजलिजिष्टुजिष्ठजिशन्स्यन्निधितुल्यपासानुकः’ इत्यर्थादिभ्यः द्वा-
दशभ्यः कल्यादयो द्वादश प्रत्यया गथासङ्ख्यमिप्यतेरिधिन् ॥

आतियौ साधुः आतिथेयः—‘पथ्यतिधिवसतिस्वपतेर्दञ्’ इति
सप्तम्यन्तात्साधित्यर्थे दञ् । तस्य ‘आयनेयीन्’ इत्येयादेशः ॥

आतिथये इदं आतिथ्यम्—‘अतिथेर्ज्यः’ इति चतुर्थ्यन्ता-
त्तादृज्ये ङ्यः ॥

अतसः—शौमं प्रहरणं वायुश्च । ‘अत्यमिपमिचमितमिनर्मि-
रभिलमिनभितपिपतिपनिपणिमहिर्भ्योऽसच्’ इत्यसच् ॥

अतसी उमा—‘पित्तोरादिभ्यश्च’ इति. स्त्रिया ङीप् ॥

सातयतीति सातयः—‘अनुपसर्गाल्लिम्पविन्द्यारिपारिवेद्युदेजिचे-
तिसातिसाहिभ्यश्च’ इति कर्तरि शे शप् गुणाद्ये । ‘सातिः
सौत्रो धातुः’ इति वृत्तौ । बोधिन्यासेऽपि—‘सातिः सुखे. पत-
ते सौत्रः’ इति । जिनेन्द्रहरदत्तौ ‘सातिर्हेतुमण्यन्तः’ इति ॥

इदिद्वन्धनार्थ उत्तरत्र भविष्यति ॥

चिती संज्ञाने ॥ ३९ ॥

संज्ञानं चेतन्यम् । चेतति । चिचेत । चिचित्तुः ।
चिचेतिथ । चिचित, चिचेत । चिचितिव । चिचितिम ॥

चेतिता । चेतिप्यति । चेततु । अचेतत् । चेतेत् ।
आशिपि—चित्यात् । अचेतीत् । अचेतिप्यत् ॥

भावे चित्यते इत्यादि ॥

चिचितिपति, चिचेतिपति ॥ चितित्वा, चेतित्वा—‘र-
लोव्युपधात्’ इति किञ्चविकल्पः ॥

चेचित्यते ॥ चेचितीति । ‘नाम्यस्तस्य’ इति गुणनिषेधः ।
चेचेत्ति ॥

चेतयति देवदत्तम् । अचीचितत् । ‘अणायकर्मकात्’
इति परस्मैपदमेव । ‘गतिबुद्धि’ इति प्रयोज्यं कर्म ॥

चित्तः । चित्तवान्—‘श्वेदितः’ इत्यनिङ्गम् ॥

चितः—इगुपधलक्षणः कः ॥

चेतनः—बहुलकान्तर्करि ल्युट् ॥

चित् चेतन्यम्—सम्पदादित्वाद्भावे क्तिप् ॥

चेतः—‘असुन्’ इत्यसुन् ॥

मुचेतीकरोति—‘अरुर्मनश्चक्षुश्चेतोरहोरजसां लोपश्च’ इति कृ-
‘म्वस्तियोगे च्विः, सलोपश्च । ‘अस्य च्वौ’ इतीकारोऽकारस्य ॥

अत्र मैत्रेय — 'कण कश्च' * इति चिते कणप्रत्यये धातोरन्त्यस्य च ककारे चिक्कणः इति । बहुलवचनाद्गुणाभावप्रत्ययकस्येत्सज्ञाऽभावश्चेति ॥ हरदत्तस्तु—चिनोते किप्—चित्, कणेरच्—कण, तकारस्य ककार चिक्कणादि^१पाठात् । केचित्तु—चिक्कणादि^१पु तकारमेव पठन्ति । न्यासकारोप्येव निरुवाह स्मरणार्थोप्यय, 'चेतन्ती सुमतीनाम्'^१ इति दर्शनात् । 'अधीगर्थदेयेशा कर्मणि' इति कर्मण शेषत्वे पठ्यी । अधीगर्थस्मरणार्था । तथा सन्धानार्थोपि । यदाह श्रीधाम^२स्वामी—'प्रायो विनाश चित्त सन्धान विनष्टस्य सन्धान प्रायश्चित्तम्' इति । 'प्रायस्य चित्तिचित्तयो' इति पारस्करादिपाठात्सुद्ध ॥

चिति स्मृत्याम् इति चुरादौ । चित सचेतने इति तत्रैवात्मनेपदी ॥

च्युतिर् आसेचने ॥ ४० ॥

'उपदेशोऽजनुनासिक इत्', 'हलन्त्यम्' इतीकाररेफयोरित्त्वम्^१ सेचनमाद्रीभावनम् । यदाह हरदत्त—सेचि कर्मस्थक्रिय । आद्रीभावन हात्र प्रधान तदर्थत्वात्कारकव्यापारस्य इति । आद्रीपदर्थेऽभिव्याप्तौ वा । च्योतति ॥ चुच्योत । चुच्योतिथ । चुच्युतिथ ॥ च्योतिषा । च्योतिष्यति । च्योततु । अच्योतत् । च्योतेत् । आशिपि—च्युत्यात् । लुङि 'इरिता वा' इति च्ले पक्षे परस्मैपदेष्वहादेशविधानात् ङित्त्वादगुणे अच्युतत् । अच्युतताम् । इत्यादि । अन्यदा^३ अच्योतीत् इत्यादि ॥

^१चिभणादि चिहणादि

^२श्रीधाम.

^३अहमावे

* 'चिते कण. कश्च' इति कौमुदीपाठः.

† ति. सं. ४.१.११.

कर्मादौ च्युत्यते । इत्यादि ॥

चुच्युतिपति, चुच्योतिपति ॥ च्युतित्वा, च्योतित्वा ।
पूर्ववत्किञ्चविकल्प ॥

चोच्युत्यते ॥ चोच्युतीति, चोच्योति । ईंटे 'नाम्य-
स्तस्य' इति गुणनिषेध ॥

च्योतयति । अच्युतत् ॥

निष्ठाया 'उदुषधाद्वादादिकर्मणो' इति किञ्चविकल्प उ-
दाहार्य —च्युतित्तमनेन, च्योतित्तमनेन इत्यादि । कर्माविवक्षा-
या कर्मवर्तरे वा भावसम्भव ॥

श्च्युतिर् क्षरणे ॥ ४१ ॥

क्षरणं स्तुति । श्च्योतति, । चुश्च्योत इत्यादि च्यु-
तिवत् । अम्यासे सयश्शेष । सकारादिरय, निर्देशश्चुत्वेन ।
सुकारादित्वे प्रयोजन मधुश्च्योततीति मधुश्च्युत्—किप्, अस्मात्
'तत्करोति तदाचष्टे' इति णिचि 'णाविष्टवत्प्रादिपदिकस्य'
इतीदृशीव कार्यविधानादिलेपे मधुश्चायते । किप् । तस्य लेपे
प्रत्ययलक्षणेन 'णेरन्निटि' इति णेश्च लेपे यकारान्तात् अ-
स्मात् छन्दान्तात् प्रातिपदिकात्सौ तस्य हलुच्चादि लेपे प्रत्ययल-
क्षणेन सुनन्तत्वेन पदत्वे 'सयोगान्तस्य' इति यलोपे श्रुत्वस्य
पूर्वप्रासिद्धत्वात् 'स्वो' इति सलोपे 'चो कु' इति चका-
रस्य पदान्तस्य कुत्वे तस्य जश्त्वे—मधुगिति रूपासिद्धिरिति वृ-
त्तिन्यासपदमञ्जरीसम्मतानारम्भेयादिभिरुक्तम् । यद्येवमतदीत्यद्,
अद् श्रोतरीत्यत्रापि श्रुत्वस्यासिद्धत्वात्समारपरत्वात् 'अस्तिबुद्' इति

धुद्गामोति । नैतत्, 'श्रुत्वा धुद्गु सिद्ध वक्तव्यम्' इत्युक्तत्वात् ।
 अत एव वृत्तिकारादिविरोधात् तालव्योप्यादिवादिनो स्वामिका-
 श्यपावुपेक्ष्यौ । यद्यपि तयो 'अट् श्रोतति' इत्यत्र धुडभाषस्तिद्ध,
 मधुक् इत्यत्र 'सयोगान्तस्य' इति यकारचकारयोर्लोपे 'ब्रश्चभ्रस्ज-
 मृजमृजयजराजभ्राजच्छशा प' इति ब्रश्चादीना छकारशकारा
 न्ताना च झलि पदान्ते च पत्वविधानात् शकारस्य पकारे 'झ
 ला जश' इति जश्चे मधुडिति स्यात् । अत्र श्रुतिरित्यकार-
 मपि पठन्ति । तथा च 'मधुश्रुत घृतमिव सुपूत' ^१ 'श्रोतन्ति ते
 वसो' ^२ इत्यादौ मध्यमास्कर । अत्र मैत्रेयोपि—श्रुतिरित्यप्येके
 पठन्ति । जुतिर् भासने ^३ इति चेति ॥

मन्थ विलोडने ॥ ४२ ॥

विलोडन क्षोभणम् । मन्थति । ममन्थ । ममन्थिथ ।
 मन्थिता । मन्थिष्यति । मन्थतु । अमन्थत् । मन्थेत् ।
 आशिषि—मथ्यात् । यामुट् किञ्चान्नलोप, 'अनिदिता हल'
 उपधाया कृति' इति ॥

अमन्थीत् । अमन्थिष्यत् ॥

वर्मादौ मथ्यते इत्यादि ॥

मिमन्थिषति ॥ मामन्थ्यते ॥ मामन्थीति, यामन्ति ।
 लटि विप्तिपोर्हृङ्गादिलोपे सयोगान्तलोपे च अपोभ्र ॥

मन्थयति । अममन्थत् ॥

मथित्वा, मन्थित्वा ॥ नोपधात्परस्य 'नोपधात्परस्याद्वा'
 इति यकारफकारान्तात्सेट् क्तु किञ्चविकल्पनात् पक्षे नलोप ॥

मन्थः—‘हलश्च’ इति करणे घञ् ॥

मन्थनी—‘करणाधिकरणयोश्च’ इति अधिकरणे ल्युङन्तात्
‘टिङ्गाणञ्’ इति ङीप् ॥

मन्थानः—‘सम्यानच्छतुः’ इत्यानञ्चाट्टलकादस्यादपि ॥ अत्रा-
यं धातुर्यद्यपि क्षीरस्वाम्यादिभिर्न पठ्यते । तथाऽपि मंत्रेयनन्द्रदुर्गेः
पठितत्वात्, ‘शमीगर्भादग्निं मन्यति’* ‘ततो यथा प्राशु मन्यति । यदि
मध्यमानो न जायेत’ इत्यादिदर्शनाच्चास्त्येत् । अयं द्विकर्मकः ।
दुह्यादित्वादप्रधाने कर्मणि लादयः—अमृतमंनुनिधिर्मन्यत इति ।
द्वितीयावन् वृद्योगलक्षणा पञ्च्युभयत्र कर्मणि ‘गुणे तूभयथा
गोणिकापुत्रः’ इति वचनात् द्वितीयाऽपि—अमृतस्याम्बुनिधिर्मन्यता ।
अम्बुनिधिर्मिति न । अमृतं मन्यितव्योऽम्बुधिर्देवेरित्यत्र ‘कृत्या-
नां’ इति योगविभागेन कर्तृकर्मणोः पठ्यी निषिध्यते । नाधत्तौ
सर्वमेतत् उपपादितम् । अयं कृत्वादावपि । इह चाग्रे निर-
नुपद् एवेदित् ॥

कुथि पुथि लुथि मथि मान्थ हिंसासंके-
शनयोः ॥ ४३-४७ ॥

कुन्यति । चुकुन्थ । इत्यादि मन्यिवन् । विशेषस्त्वदिच्छात्
श्रुति नलोपपन्नैः—कुन्थ्यते इत्यादि । तथा हिंसायन्त्वात्
‘न गतिर्हिंसा’ इति कर्मव्यतीहारे हिंसायां तद्विषेधश्च । एवं
पुन्यति, लुन्यति, मन्यतयोषि । मान्यतिस्तु सर्वत्र मन्यतिवत् ।
अत्र च क्षीरस्वामो भर्त्र्य सानुपद्गमनिदितं पठित्वा मध्यते इति चोदा-
स्त्य मधीति दोग्गा मन्यन्ते इत्याह । सम्मतायां तु ह्यवपि पञ्च्येने ॥

खङ्गोपकुन्ध्यं शत्रुं मारयति, खङ्गेनोपकुन्ध्यं इति वा । 'हि-
मार्थानां च समानकर्मकाणाम्' अत्रानुप्रयोगधातुना समानक-
र्मकाणां हिमार्थानां तृतीयान्न उपपदे णमुल् इति णमुल् ।
'तृतीयामृतीनि' इति ममासविक्लः । सर्वस्मिन्नेवात्र णमुल्
करणे क्रियाभेदे सति वामरूपेण क्त्वाऽपीति पृत्तामुल् । मे-
खङ्गेनोपकुन्ध्य इति 'समानकर्तृद्वयोः पूर्वकाले' इति क्त्वाऽपि
भवति । एवं खङ्गोपपुन्यं इत्युदाहार्यम् ॥

कुन्ध्य मंथेयणे इति कचादौ । कुप्य पृतीभाते । पुष्य
हिंसायां इति दिवादौ । पुष्य भाषार्थश्रुतादौ ॥

पिध गत्याम् ॥ ४८ ॥

सेधिता । मेधिष्यति । सेधतु । असेधत् । सेधेत् ।
शेषि—सिध्यात् । असेधीत् । असेधिष्यत् ॥

कर्मेणि सिध्यते इत्यादि । गत्यर्थत्वेन कर्तृस्यक्रियत्वात् न
कर्ताऽस्ति ॥

सिसिधपति, सिसेधपति । सिधित्वा, सेधित्वा । 'रलो
युपधात्' इति कित्त्वविग्रहः । 'स्तौतिण्योरेव णि' इति
नेयमाह पत्वम् ॥

सेपिध्यते—कुटिलं गच्छतीत्यर्थः । 'नित्यं कौटिल्ये गतो'
इति यङ् । नित्यग्रहणं क्रियासमभिहारे यङो निवृत्तय इति
युक्तो प्रतिपादितम् । सेपिधीति, सेपेद्धि । 'क्षपस्तथोः'
इति धत्वे जश्त्यम् ॥

सेधयति । असीपिधत् । 'दीर्घो लघोः' इति दीर्घः ।
सिध्यतेरपारलौकिके' इति णावात्वं श्यना निर्देशादस्य न भवति ॥

प्रतिषेधति—'उपमर्गात्सुनोतिमुभतिस्यतिस्तौतिस्तोभतिस्थासेनय-
सेधसिचसञ्जस्वञ्जाम्' इति उपसर्गस्याग्निमित्तात्परस्य सुनोत्यादि-
सकारस्य पत्वविधानात् 'सात्पदाद्योः' इति निषेधं बाधित्वा सेधि-
सकारस्य पत्वम् । सेधेति शपा निर्देशो यङुङ्निवृत्त्यर्थो दैवादिक-
निवृत्त्यर्थश्चेति हरदत्तः । तेन प्रतिसेपिधीतात्यत्र अम्यासे न
पत्वम्, परस्य तु 'आदेशप्रत्यययोः' इति पत्वम् । अन्यस्त्वाह—'शपा
निर्देशोऽयं सिध्यतेरेव निवृत्त्यर्थो न यङुङ्, तेनेह पत्वं भवत्येव ।
एवं हि 'सेधनेर्गतो' इति निषेधे शिषा निर्देशोऽर्थवान्; अन्यया-

यद्भुकि पत्वस्यैवाप्रसङ्गात् किमनेनेति ॥ प्रत्यपेधत् इत्यादौ उपसर्ग-
 स्थान्निमित्तात्परत्वामावेऽपि 'प्राक्सिनादङ्गवायेऽपि' इति पत्वम् ।
 'प्राक्सितात्' इति 'उपसर्गात्सुनोति' इत्यादय 'परिनिविम्य
 सेव' इत्यन्त उच्यते । प्रतिपिपिधिपाति इत्यत्र 'स्तौतिण्योरेव' इति
 नियम बाधित्वा 'स्थादिष्वभ्यासे न चाभ्यासस्य' इति अभ्या-
 सात्परस्य पत्व, प्रकृतेस्तु 'उपसर्गात्' इति । इदं पत्वमपो-
 पदेशार्थमवर्णान्ताभ्यासार्थं 'स्तौतिण्योरेव' इति नियमबाधनार्थं चेत्यु-
 क्तम् । सूत्रार्थस्तु—स्थादिषु प्राक्सितीयेषु 'उपसर्गात्' इति अभ्या-
 सेन व्यग्रहितस्य च भवतीति । अत्र अभ्यासस्य 'उपसर्गात्'
 इत्येव सिद्धे अभ्यासग्रहण योगभेदेन प्राक्सितीयषु स्थादिष्वेवा-
 भ्यासस्य पत्व न त्वन्यत्रेति निषेधप्रतिपादनार्थम् । इदं च
 'उपसर्गात्, इति पत्व 'सेधतेर्गत्तौ' इति निषेधात् प्रतिषेध-
 ति गा इत्यादौ गत्यर्थत्वे न भवति ॥

सुपेधः, दुपेधः, निपेधः, 'सुपामादिषु च' इत्येषु पत्वम् ।
 नन्वत्राद्य उपसर्गस्थान्निमित्तात्परत्वादेव सिद्धम्, इतरयोरपि 'नु-
 म्विसर्जनीयशर्व्यवायेऽपि' इति किमेवा गणे पाठेन । अत्र वृ-
 त्ति—सुशब्दस्य कर्मप्रवचनीयत्वाच्चिर्दुश्शब्दयो क्रियान्तरविषयत्वा-
 दनुपसर्गत्वे सति पाठोऽय 'सेधतेर्गत्तौ' इति प्रतिषेधबाधनार्थं वेति ॥

सिध्रः साधुपर्याय । सिध्यतेर्वाऽयम् । 'स्नाथिन्धि' इत्या-
 दिना रक् ॥

सिध्रको वृक्षविशेष । सज्ञाया वच् ।

सिध्रकप्रचुरो वनविशेष ॥ सिध्रकावणम्—'वनगिर्योस्सज्ञाया
 कोटिरकिंशुलादीनाम्' इति कोटिरादित्वाद्धन उत्तरपदे दीर्घे ।
 'वन पुरगामिश्रकासिध्रकासारिवाकोटराग्रेभ्य' इति वननकारस्य

णत्वम् । वनमिति पञ्चार्थे प्रथमा । इदं णत्वं संज्ञायां,
अग्रात्परत्वे त्वसंज्ञायामपीति स्थितम् ॥

सिध्यम्—बाहुलकान्मन् । सिध्यतेर्वा ॥

सिध्यलः—‘सिध्मादिभ्यश्च’ इति प्रथमान्तादस्त्युपाधिकात्
अस्येत्यर्थे लच् ॥

पिधू शास्त्रे माङ्गल्ये च ॥ ४९ ॥

शास्त्रं शासनमिति मैत्रेयशाकटायनौ । शिष्टावित्येव चन्द्रः ।
शास्त्रं शास्त्रविषयं शासनम्, माङ्गल्यं मङ्गलक्रियेति क्षीरस्वामी ।
एवं तरङ्गिण्यामपि । सेधति इत्यादि पूर्ववत् । विशेषस्तूदि-
त्वाद्बलादावार्धधातुके ‘स्वरातिसूतिसूयतिधूनुदितो वा’ इति इदो
निकल्पनात्—मेद्धा । सेत्स्यति । असेत्सीत् इति । लुङि ‘वद-
ग्रज’ इति वृद्धिः । तथा आशीर्लिङ्गुडोरात्मनेपदेषु ‘लिङ्गिचा-
वात्मनेपदेषु’ इक्समीपादलः परो झलादी लिङ्गिचावात्मनेपदेषु
किंतो इति किञ्चादगुणत्वे व्यतिपित्सीष्ट । व्यत्यपिद्ध ।
व्यत्यपित्साताम् । इत्यादि भवति ॥ क्त्वासनोश्चेडभावे सि-
ध्वा, सिपित्सति इति । ‘हलन्ताच्च’ इति इक्समीपादलः परस्य
झलादेस्सनः किञ्चान्नं गुणः ॥

निष्ठायां ‘यस्य विभाषा’ इतीणिषेधात् सिद्धं इति भवति ।
अत्र मैत्रेयसंमताकारौ ‘रुमृभृवृस्तुदुस्तुश्रुवो लिटि’ कादय एव
लिङ्गानिदस्ततोऽन्ये लिटि सेट इत्यनेन नियमेन पुरस्तात्प्रतिषेधका-
ण्डस्यारम्भात् तस्य तदाश्रयस्य नियमस्य च बलीयस्त्वमिति
यावान्कश्चिदिडभावः प्रतिषेधनिबन्धनो विकल्पनिबन्धनो वा स सर्वो-

वाध्यते इत्युदिलक्षणं विकल्पं वाधित्वा लिटि क्रादिनियमान्त्रित्यमिडिति सिपेधेता इत्याहतुः । तथा च 'अचस्तास्वत्' इत्यत्र वृत्तिकार.—'नित्यग्रहणं किं ; विधोता, विधविता विदुधविध । तासौ विभाषितेऽस्थलि नित्यमिडागमो भवति' इति । अत्र न्यासे 'स्वरत्यादिसूत्रेण धूञ् इद्विकल्पः । तस्य नित्यग्रहणाद्विभाषितेऽस्थलि नित्यमिडागमो भवति इति । हरदत्तस्तु—नित्यमिडागमो भवतीति वृत्तिमुपादाय यावान् कश्चिदिडभावः प्रतिषेधनिबन्धनो विकल्पनिबन्धनो वा स सर्वं क्रादिसूत्रेण नियम्यत इत्यस्मिन्पक्ष इडभावः । यदा तु प्रतिषेधाधिकारेण क्रादीनामेव लिटीणभवतीति नियमात् प्रतिषेध एव सर्वो निवर्त्यते, स्वरत्यादिसूत्रेण विकल्पो भवत्येवेति पक्षस्तदा विदुधोय, विदुधविध, इत्युभयं भवतीति । अस्यायमभिप्रायः—अत्र वृन्व्यतिरिक्तानां क्रादीनां 'एकाच् उपदेशोऽनुदात्तात्' एकाच् यो धातुरुपदेशोऽनुदात्तः तस्मात्परस्य वलादेरार्धधातुस्येणेति प्रकृत्याश्रयः प्रतिषेधस्तिद्धः । वृह्वृजोऽस्नूगन्तत्वात् 'अच्युक्तः किति' इति प्रत्ययाश्रय इति सिद्धे सत्पारम्पर्याभावेन नियमेन तुल्यजातीयानां क्रादिव्यतिरिक्तानां येषां प्रकृत्याश्रयः प्रत्ययाश्रयो वा निषेधः प्राप्तस्तेषामेवेदं प्राप्पत इति । पुरस्तात्प्रतिषेधकाण्डारम्भस्य प्रयोजनं 'स्मृत्या, स्मृतः' इत्यादौ परमपि स्वरत्यादिविकल्पं वाधित्वा 'अच्युक्तः किति' इति निषेधमवृत्तिरिति च तेनोक्तम् । हरदत्तानुवादी रामदेयमिश्रोपि क्रादिसूत्रे अनुदात्तोपदेशानामत्र प्रकृत्याश्रयः प्रतिषेधः, वृह्वृजोस्तु प्रत्ययाश्रयस्तदुभयस्याप्ययं नियम इति । वृत्तिग्रन्थोप्यत्रैवानुसूतः । अत्र मो मिपेधिव । सिपेद्ध । सिपिधिव, सिपिध्व इत्यादि भवति ।

एतदनन्तरं 'मृ मरणे' इत्याभरणे पठ्यते, तज्जप्यविरोधादुपे-

क्षयम् । यद्ययं स्यात्कथं 'व्यत्ययो बहुलम्' इत्यत्र 'स च न मरति, न म्रियते, इति भास्ते' इति ब्रूयात् ॥

अयमनूदित्संराद्धचर्थे दिवादौ ॥

खादृ भक्षणे ॥५०॥

सादति । खाद । खादित्थ ॥

सादिता । खादिप्यति । खादन्तु । असादत् । सादेत् ।
आशिपि—खाद्यात् । असादीत् ॥

कर्मादौ खाद्यते इत्यादि ॥

चिसादिपति । चाखाद्यते । चासादीति, चाखाति ॥

खादयति मोदकं देवदत्तेन—'गतिबुद्धि' इत्यादिना प्राप्तं प्रयोज्यस्य कर्मत्वं 'आदिषाद्यो प्रतिषेधः' इति निषिध्यते ।
'निगणचलन' इति नित्यं परस्मैपदम् । ऋदित्त्वात् अचसा-
दत् इत्यत्र उपधाह्रस्वो न भवति ॥

सादितो मोदकः, खादितमनेन, इदमेपां सादितम् ।
'तोषिकरणे च' इत्यादिना कर्मभावाधिकरणेषु क्तः ॥

सादकः—'निन्दार्हसक्तिशस्वादविनाशपरिशिपरिरटपरिधादिव्या-
भाषामूत्रो दुष्' इति वाच्छीलिको दुष् । प्वुलेन सिद्धे बुज्जिधानं
ज्ञापनार्थं तच्छीलादिषु वासरूभिनिधिना तुनादयो न भवन्तीति
वृत्तौ ॥

खद स्थैर्ये हिंसायां च ॥ ५१ ॥

चकारादक्षणे च । स्थैर्ये अवर्मकः । खदति । चखाद ।
इत्यादि खादिवत् ॥

लुङि अखादीत्, अखदीत्—‘अतो हलादेर्लृङो’ इति वृ-
द्धि विकल्पः ॥

खादयति । अचीखदत् । स्थैर्येऽवर्मकत्वात् प्रयोज्य कर्म ।

खदिरः—‘अजिरशिशिरशबिरशिथिलस्थिरस्किरस्थाविरखादिरा’
इति किरजन्तो निपातितः ॥

यवखदा—यवस्य सारः । स्वभावात् स्त्रीविषयोऽयम् ॥

यवखदी—‘ब्रीह्यादिभ्यश्च’ इति मत्वर्थे इनि ॥

वद स्थैर्ये ॥ ५२ ॥

ओष्ध्यादि । वदति । ववाद । इत्यादि खदिवत् ।
प्रिति लिटि षलि च सेटि रूपाभेदे आदेशादित्वानाश्रयणाच्चे-
त्वाभ्यासलोपयो वेदतुः, वेदुः, वेदिथ, इत्यादि ॥

वदरम्—बाहुलकादरन्प्रत्ययः ॥

वदरी—‘पिप्रौरादिभ्यश्च’ इति ङीप् । अत्र पाठादेव
वारन्प्रत्ययः ॥

अत्र मैत्रेय—सानुपङ्ग पठित्वा नलोपे कृते एत्वाभ्यासलो-
पयो वेदतु इत्याद्याह, तदसत् । सयोगान्तत्वेन मन्थ्यादिवह्निद-
किन्वाभावात् ॥

विदि अवयवे इत्यग्रे ॥

गद व्यक्तायां वाचि ॥ ५३ ॥

गदति । जगाद । गदिता । इत्यादि खदिवत् ॥

वचनं शब्दप्रकाशनफलत्वात्कर्मस्थमिति न्यासपदमञ्जरीकैयटेषु ॥

प्रणिगडति—‘नेर्गदनदपतपदधुमास्यतिहन्तिगातिवातिद्रातिप्साति-
वपतिवहतिशाम्यतिचिनोतिदेग्विषु च’ इति उपसर्गस्थान्निमितात्परस्य
नेर्गदादिषु णत्व इति णत्वम् । अङ्चवागेऽपि इदमिष्यत
इति प्रण्यगडत् इत्यादावपि भवति ॥

गाडयति पुत्र श्लोक देवदत्तः । ‘गतिबुद्धि’ इत्यादिना
प्रयोज्यस्य कर्मत्वम् । अत्र शब्दकर्मैति कर्मशब्देन साधनमु-
च्यते न क्रिया । यदि हि स्यात् ‘गतिबुद्धिप्रत्यवसानशब्दा-
शनिर्मक’ इति लुप्तसंदिग्धं च द्रूयात् । एवं न्यासपदमञ्जरीदिष्वपि
स्येयम् । तेन शिष्येण धर्मं गाडयति इत्यत्र प्रयोज्यस्य न कर्म-
त्वम् । अत्र ‘नित्याकर्मज्ञाद्यम्यवहारार्थशब्दकर्मदृशोऽल्लाददि-
नैन्दिशब्दापेक्षेन’ इति शाकटायनमूत्रव्याख्यायाममोघायां नित्या-
कर्मज्ञेभ्यो गत्यर्थेभ्यो जानात्यर्थेभ्योऽप्यवहारार्थेभ्यः शब्दनक्रियेभ्यः
शब्दाप्येभ्यश्च दृशेश्च योगिस्तस्य कर्ता कर्म भवति साददिक्र-
न्दिशब्दापेक्षेन इत्येताम् वर्जयित्वेत्युक्तम् । तन्मते ऋच्यादित्रयव्य-
तिरिक्तेषु सर्वेषु शब्दात्रेपुः प्रयोज्यस्य कर्मत्वेन भाव्यम्, सूत्रे शब्द-
कर्मरेति कर्मग्रहणात् ऋच्यादिपर्युदासाच्च । अनेनार्थद्वयस्य लाभः ॥

गद्यम्—‘गदमदचरयमश्नानुपसर्गे’ इति कर्मणि यत् । उप-
सृष्टात्तु ण्यन्—प्रगाद्यम् इति ॥

निगदः—‘नौ गदनदपठस्वनः’ इति पक्षे अप् । अन्यदा
यदि निगादः ॥

अनुगदतीति आनुगादिकः—‘अनुगादिनद्ध’
 टक् । अस्मादेव निपातनाण्डिनिः । न त्वयं रता
 है, टको नित्यत्वादिति न्यासपदमञ्जरीदिपु ।
 नास्य तदस्ति, ‘प्रतिपेधे हसादीनामुपसङ्गधानम्’
 धात् । हसादयो हसिमकारास्ते च शब्दनक्रियाः ॥

स्तनगदी देवशब्दे इति चुरादौ ॥

रद विलेखने ॥ ५४ ॥

विलेखनं भेदनम् । रदति । रराद । रेदतुः । रेदि
 दि पूर्ववत् ॥

रदनः—‘करणाधिकरणयोश्च’ इति ह्युट् ॥

णद अव्यक्ते शब्दे ॥ ५५ ॥

‘णो नः’ धात्वादेशेति शेषः । मणदाति । मणः
 मणेदतुः । मणेदिध । इत्यादि गदिवत् । ‘उपसर्गादममां
 णोपदेशस्य’ इति उपसर्गस्थान्निमित्तात्परत्वेन नकारस्य णत्
 मणिनदति इत्यादौ ‘नेर्गद’ इति णत्वम् । इदमप्यद्वयवा
 पीति मण्यनदत् इत्यादावपि भवति । धातुनकारस्य निश
 व्यवधानात् ‘उपसर्गात्’ इति णत्वं न भवति । अशब्दकार
 तेऽपि ‘अणावकर्मणान्’ इति मथोज्यस्य कर्मणं घटं नादयाने इति

नदी—पचादौ नदट् इति पाठात् टिप्पण्नीप् ॥

नद्यां मं नादेयं—‘नद्यादिभ्यो टप्’ इति शेषिके
 टप् । तत्प्रेयादेशः । पमानां नदीनां समाहारः पभनदम्—
 ‘नदीभिश्च’ इति नदीवचनैः सह सङ्ख्याया अव्ययीभावः ।

स्वभावादयं समासः समाहार इत्युक्तम् । 'अच्' इति
आगादच्छमासान्तः । उक्तं च—

वृष्णोदस्पाण्डपूर्वाया भूमेरुचप्रत्ययस्तमृतः ।

गोदावर्याश्च नद्याश्च सङ्ख्याया उत्तरे यदि ॥ इति ।

नदः—'नौ गदनद' इति पक्षे अप् । तदभावे वञ् ॥

नादः—इदित्समृद्धचर्थोऽग्रे ॥

।द भाषार्थश्चुरादौ ॥

अर्द गतौ याचने च ॥ ५६ ॥

याचने द्विकर्मकः । नाथत्यादिवह्नादयो नेयाः । अर्दति ।

अर्द । आनर्दतुः । आनर्दय । आनर्दिव । आनर्दिम । 'अत
' इत्यभ्यासादेर्दीर्घे 'तस्मान्नुद्धिलः' इति दीर्घभूतादभ्यासात्प-
नुडागमः ॥

अर्दिता । अर्दिष्यति । अर्दतु । आर्दत् । अर्देत् ।

शिपि—अर्द्यात् । मा भवानर्दात्—'नेटि' इति सिचि वृद्धे-
पथः ॥

कर्मादौ अर्द्यते इत्यादि ॥ गत्यर्थत्वे^१ कर्तृस्थक्रियत्वाच्च
मैकर्ताऽस्ति ॥ . .

'कोधिकरणे च' इत्यादिना कर्तृकर्मभावाधिकरणेषु क्त उदा-
गम्ये, तथा 'गत्यर्थकर्मणि' इति द्वितीयाचतुर्थ्यौ, कर्म-
न्यनीहारे 'न गतिर्हिंसा' इति तद्विषेध, णौ 'गतिबुद्धि' इति
प्रयोज्यस्य कर्मत्व च ॥

अर्दिदिषति—‘नन्द्रा’ इति निषेधाद्वेफर्त्तानतस्य द्वितीयस्ये-
काचो द्विर्वचनम् ॥

समर्णः । न्यर्णः । व्यर्णः । अभ्यर्णः—‘अर्देत्सन्नि-
विम्य’ ‘अमेश्वाविदूये’ इति समादिपूर्वपदादेव परस्य निष्ठाया
इणिनोपे ‘रदाम्या’ इति तकारदकारयोर्नत्वे पूर्वस्य ‘रपाभ्याम्’
इति णत्वे परस्य घुत्वेन णकार । ‘अमेश्वाविदूर्ये’ इति नि-
षेधादन्यत्र अभ्यार्दितो वृषलञ्छीतिन इति भवति । आविदूयं
मत्यासति । अस्मादेव निपातनात् ‘न नञ्पूर्वात्’ इति निषेध
बाधेत्वा भावे प्यञ् ।

हिंसार्थोच्य चुरादौ ॥

नर्द गर्द शब्दे ॥ ५७-५८ ॥

दन्त्यादि, ‘नृति नन्दि नर्दि’ इति पर्युदासात् । नर्दति ।
ननर्द । नर्दिता । इत्यादि नदिषत् । यङ्कुकि पर्वत्यादिषत् ॥

गेहे नर्दौ—‘पात्रे समितादयश्च’ इति पत्ते सत्पुरुष । तत्रैव
पाठात्सप्तम्या अलुक् । एव गर्दति इत्यादि ॥

गर्दथः—‘कृगृभृशलिकलिगर्दिभ्योऽभच्’ इत्यभच् ॥

तर्द हिंसायाम् ॥ ५९ ॥

सकर्मक । तर्दति इत्यादि पूर्ववत् । ‘न गतिहिंसा
इति तङ्निषेधात् कर्मव्यतीहारेऽपि परस्मैपदम् ॥

—~~नेञ्~~ गाः कालयति, दण्डेनोपतर्द इति वा—‘हिं

र्थानाम्' इति णमुल् । 'तृतीयाप्रभृतीनि' इति समासविकल्पः ।
वासरूपेण क्षायां दण्डेनोपतर्द्य इति ॥

कर्द कुत्सिते शब्दे ॥ ६० ॥

कुत्सितशब्द इह कौशः । यदाह केशवस्वामी—'कौशे कर्दति
पर्दते गुदरवे' इति । कर्दति इत्यादि नर्द्यादिवत् ॥

कर्दमः—बाहुलकादमच् ॥

खर्द दन्दशूके ॥ ६१ ॥

दन्दशूक इति दन्दशूककर्तृका क्रियाऽभिधीयते । साधनप्रधान-
नयोगित्वव्यापनार्थं दन्दशूकग्रहणमिति सम्मतातराङ्गिण्यो^१ । दन्द-
को गर्हितदंशनशील इह तु तत्स्थानक्रिया, दश इत्यनुक्तिस्ता-
डित्यादिप्रतिपक्षर्थेति मैत्रेयेण प्रतिपादितम् । दन्तशूक इति केश-
स्वामी^२ दकारस्य स्थाने तकारमाह, तन्महान्तो न सहन्ते ।
दाह 'दन्दशूको विलेशय' इत्यत्र मुभूतिचन्द्र—'दशे-
डिन्ताड्वक्यूकप्रत्यये अलोपयलोपयोः इति । तथा—

इपुमति रघुसिंहे दन्दशूकान्निघासौ ॥

इति भट्टिश्लोकव्याख्याने "दन्दशूकान् हिस्त्रान् देशे. 'लुप्तद'"
इत्याद्युक्त शकराचार्येण । हिस्त्रमात्रे प्रयुज्जानो भट्टिकारो दन्द-
शूकशब्दस्य नैवष्टुकप्रसिद्धिं नाद्रियते । खर्दति इत्यादि पूर्ववत् ॥

अति अदि वन्धने ॥ ६२-६३ ॥

अत्र धनपाल—तान्तं द्रमिदा. पठन्ति, आर्यास्तु दान्तमिति ।
उभयमपि मैत्रेयस्वामिकाश्यपसम्मताकारादयः । अन्ताति । आनन्त ।

^१सम्मताया । तराङ्गिण्या च. ^२दन्तशूक इति केचिदिति क्षीरस्वामी,

आनन्ततुः । आनन्तिथ । आनन्तिव । अन्तिता । इत्यादि ।
इदिच्चात्तुमि द्विह्रस्वात् 'तस्मान्नुद्ध्रस्व' इति लिटि नुदागम ॥

अन्तितिपति—अनुस्वारपरसवर्गयो पूर्वत्रासिद्धत्वात् 'नन्द्वा' इति नकारवर्जं द्विरुच्यते । न च 'पूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्वचने' इत्यसिद्धत्वनिषेध, अस्य द्विर्वचननिषेधरूपत्वात् । उक्तं च 'हयवरट्' इत्यत्र कैयटे ॥

अन्तयति । आन्तितत् । एव अन्दति इत्यादि ॥

अन्तः—घञ्ज्वा । उणादिवृत्तौ तु 'हसिमृग्रिण्वामिदमिदू-
धुर्वीम्यस्तन्' इति अमेस्तानि व्युत्पाद्ये ॥

अन्ते भवमन्त्यम्—'दिगादिभ्यो यत्' इति सप्तम्यन्ताङ्-
वार्थे यत् ॥

अन्तिमम्—'अन्ताच्चेति वक्तव्यम्' इति शेषिको ङिमच् ॥

अन्तिकः—'अत इनिठनौ' अदन्तादस्त्युपाधिकाटस्येति पठचर्थं
इनिठनौ इति ठन् 'ठस्येक' ॥

आवसथस्यान्तिकं—'दूरान्तिरार्थेऽप्यष्टम्यतरस्याम्' इत्यन्ति-
कयुक्तात् पष्ठीपञ्चम्यो । अन्तिकशब्दात् 'दूरान्तिरर्थे' द्वितीया
च' इत्यत्र पञ्चम्यनुवर्तते, चकारेण तृतीया समुचीयत इति
द्वितीयापञ्चमीतृतीया स्य । तथा 'सप्तम्याचकरणे च' इति
चशब्दात् दूरान्तिकार्थमप्युच्चयार्थात्मपञ्चमी चेति चतस्रो विभक्तयः ।
अन्तिकं, अन्तिकात्, अन्तिकेन, अन्तिके, इति । एताश्च-
तस्रो विभक्तयोऽसत्त्वचनेभ्य प्रातिपदिकार्थ इति वृत्तौ । भाष्येणु—

दूरादावसथान्मूत्र दूरात्पादावसेवनम् ॥

दूराच्च माच्य दस्युम्यो दूराच्च वृषितादुरो ॥

‘इति सत्त्ववचनादधिकरणे’ पञ्चमी दृश्यते । कैयटे च ‘आवसथस्य
इ इत्यर्थ’ इति । अन्तिफाटागतः ‘स्तोक्रान्तिकदूरार्थकच्छ्राणि केन’
स्तोत्रार्थो दृष्टशब्दश्च पञ्चम्यन्ताः कान्तेन वा समस्यन्ते इति
तत्पुरुष । पक्षे विभक्तेस्तु ‘पञ्चम्यास्तोत्रादिभ्यः’ इत्यणुक् । ऐक-
पक्षेणैकस्वर्थं च विशेषः ॥

नेदिष्ठः, नेदीपान्—‘अन्तिफाटयोर्नेदसाधौ’ इतीष्टनीय-
गुणोर्यथासङ्गं नेदसाधावादेशौ । अस्मादेव वचनात् ‘अनादी
गुणवचनादेव’ इति बाध्यते ॥

अन्दू—भूगायां शृङ्खले च । ‘अन्दूढम्भू’ इत्यूकारप्रत्यये
निपातितः ॥

अन्दुको गजनिगल—संज्ञाया कनि ‘केणः’ इति ह्रस्वः ॥

इदि परमैश्वर्ये ॥ ६४ ॥

इन्दति । इन्दाञ्चकार । इन्दिता इत्यादि । लिटि
इनादेश्च’ इत्याम् ॥

इन्द्र—‘ऋजेन्द्र’ इति रञ्जन्तो निपातितः ॥

इन्द्राणी—‘इन्द्रवरुणभवशर्वरुद्रमृडहिमारण्यवयवनमातुलाचा-
पाणिमानुक्’ इति पुंयोगादाख्याया दीपानुसौ । पुंयोगादाख्या
नाम पुंसो योगात्तच्छब्देन त्रियाजभिवानम् ॥

इन्द्रमात्मन इच्छति । ‘सुप् आत्मन क्यच्’ इति दृष्टिर्मणः
मुक्तानामेच्छाया क्यचि अकारस्य ‘अस्य चो’ इति वर्तमाने
‘क्यचि च’ इतीकारे इन्द्रीयति ॥

अस्मात्सन्त्यतो लोपे 'नन्द्रा' इत्यत्राजादेरिति वर्तते स च कर्मधारय पञ्चम्यन्त इत्यादेरच परेषा नदराणा द्विर्वचननिषेध इति व्यवहितत्वाद्धारस्य द्विर्वचने इन्दिद्रीयपीत इति भवति ॥

अग्नीन्द्रो देवता अस्य आग्नेन्द्रं हवि — 'देवताद्वन्द्वे च' इति पूर्वपदस्यानङ् । 'साऽभ्यदेवता' प्रथमान्तादेवतोपाधिकादस्येत्यर्थे अणित्यणि 'देवताद्वन्द्वे च' इति प्राप्ताया उत्तरपदवृद्धे 'नेन्द्रस्य परस्य' इति निषेध ॥

इन्दिरा—बाहुलकात् किरच् ॥

विदि अवयवे ॥ ६५ ॥

अवयव इति अवयवक्रियोच्यते । वशादि । विन्दति । विविन्द । विन्दिता इत्यादि ॥

विन्दु — बाहुलवादुप्रत्यय । अत्र मैत्रेय 'विन्दुरिच्छु' इति सूत्र वशादि पठन् विन्दुशब्द व्युदपादयत् । वृत्तौ वेत्तेरेष तत्र पाठ । अत्र सम्प्रताया—'भिदि' अवयवे । भिन्दाति यद्यभिधानमस्ति मिन्दु इति दृश्यते' । इति ॥

गडि वदनैकदेशे ॥ ६६ ॥

इह वदनैकदेशारम्भलक्षणा क्रिया . वदनैकदेशशब्देनोच्यते । गण्डाति ॥

गण्डः—अच् । अत्याद्य पञ्चेते न तिङ्निपाया इति काश्वप । सम्प्रताया तु विदिभिदी^१ एव प्रत्ययेवमुक्तम् । अवि गीतमन्ये सर्वेषां तिङमुदाहरन्ति ॥

णिदि कुत्सायाम् ॥ ६७ ॥

निन्दति । निनिन्द । निनिन्दथ । निनिन्दिव । निन्दिता ।
इत्यादि ॥

कर्मणो निन्द्यते इत्यादि ॥

प्रणिन्दति । 'उपसर्गादिसमासेऽपि' इति णत्वम् । अत्र
मैत्रेयाभरणसम्भवाकारा 'वा निसनिक्षनिन्दाम्' इति णत्वविकल्प-
मिच्छन्ति, तदयुक्तम् । यतस्तत्र 'कृत्यच.' इत्यत कृति इति
वर्तते, तत्र निन्दादिभिर्विशेष्यमाणमर्यात्परसप्तम्यन्तमिति उपसर्ग-
स्यान्निमित्तात्परस्य निसादिनकारस्य कृति परे वा णत्वमिति सूत्रार्थः ।
तथा च शाकटायन 'निसनिक्षनिन्द कृति वा' इति । एवं हि
करणमनाधिन भनति, णोपदेशश्च सार्थकः । वृत्तौ च प्रणिन्द-
म्, प्रनिन्दनम् इति रुदन्तमेवोदाहारि ॥

निन्दकः—'निन्दिहिम्' इति धुन् ॥

णिट् कुत्सामन्निकर्षयोः इति हिकादौ ॥

टु नदि समृद्धौ ॥ ६८ ॥

'आदिर्निटुड्व' इति त्रय एते घात्वादयः समुदाया इति ।
प्रयोनन नन्दयु इत्यत्र 'द्वितोऽधुच्' इति भावादावधुच् ।
नन्दति । ननन्द । नन्दिता, इत्यादि ॥

भावे नन्द्यते इत्यादि ॥

निनन्दिषति ॥ नानन्द्यते । ननन्दीति, नानन्ति ॥

नन्दयति । अननन्दत् ॥

नन्दयतीति नन्दन — 'नन्दिग्रहि' इति ल्यु । अय तवर्गी
योपदेश नृतिनन्दीति णोपदेशलक्षणपर्युदासात् ॥

, न नन्दतीति ननानन्दा । ननानन्दारो । 'नञि च नन्दे'
इति भान्प्रत्ययो वृद्धिश्च, 'न षट्स्वस्त्रादिभ्य' इति 'कृत्तेभ्य'
इति ङोपो निषेध । 'ज्यान्ता षट्' इति षकारनकारान्ता
ङत्यन्ता च सङ्ख्या षडित्युच्यते । स्वस्त्रादिपाठादेव नञो नलोपाभावः ॥

ननान्दुरपत्य नानान्द्र — 'अनृप्यान्तर्ये विदादिभ्योऽञ्' इत्यञ् ।
अनृपीत्यविभक्तिक यिन्न पदम्, तेन विदादिभ्यो गोत्रापत्येऽञ्
अत्रानृपिभ्यन्वनन्तरापत्ये इति सूत्रार्थः ॥

चदि आह्वादने दीप्तौ च ॥ ६९ ॥

चन्दति । चचन्द । चन्दिता इत्यादि ॥

चन्दन — करणे ल्युट् ॥

चन्द्र — 'स्फायितश्चि' इत्यादिना रक् ॥

चन्द्रकम् — सज्ञाया क्त् ॥

चन्द्रिका — टापि 'प्रत्ययस्थात्वात्पूर्वस्यात् इडाप्यसुप्' इति
इत्वमकारस्य, असुप् इत्यापो विशेषण — स, चेदाप् सुप् परो
न भवतीति ॥

चन्दिर — 'इषिमटि' इत्यादिना किरच् ॥

त्रदि चेष्टायाम् ॥ ७० ॥

त्रन्दति । तत्रन्द । त्रन्दिता इत्यादि ॥

कदि क्रदि कृदि आह्वाने रोदने च ७१-७३

आह्वाने सक्तुर्मक् । कन्दति । चकन्द । कन्दिता इत्यादि ॥

चिकन्दिपति ॥ चाकन्ध्यते । चाकन्दीति, चाकन्ति ॥

कन्दयति पुत्रं देवदत्तेन, अचकन्दत् । 'गतिबुद्धि' इत्यत्र शब्दकर्मोति साधनकर्मणो ग्रहणात् प्रयोज्यस्य न कर्मत्वम् । शाकटायनमते त्वस्त्येव । सर्वमेतद्भूतौ प्रपञ्चिनं तत एवावगन्व्यम् । क्रन्दति क्लन्दति इत्यादि पूर्ववत् ॥

संक्रन्दयतीति संक्रन्दनः—नन्दादित्वाच्छुः ॥

आक्रन्दत्यस्मिन्निति आक्रन्दः देशः, आक्रन्ध्यते रक्षणार्थमाहूयते इति आक्रन्दः शरणम् । कर्मण्यधिकरणे वा घञ् ॥

आक्रन्दं घावति आक्रन्दकः—'आक्रन्दादृच' इति ठ-उक्ते । अनयोः स्वेर विशेषः । ठस्येकः ॥

कन्दरः—बाहुलकादरः । यद्वा—कन्दं वेत्तव्यं राति भीरु-गामिति कन्दरः ॥

कन्दलः, बाहुलकात् कलप्रत्ययः । यद्वा—पूर्ववद्राते कः, 'कपिलकादीनां सज्ञाच्छन्दसोः' इति लत्वम् । अपवा—लोतरन्त-र्भावितण्यर्थात्कः ॥

कन्दली—गौरादित्वात् ङीप् ॥

एते घटादयोपि । आद्यावेवेत्यपरे ॥

क्लिदि परिदेवने ॥ ७४ ॥

क्लिन्दति इत्यादि । अस्यानुदात्तेत्मु पठितस्येह पाठः पर-सौपदार्य, स्वरितेत्स्वपाठ क्रियाफलस्य अकर्तृगामित्वेप्यात्मनेपदं

कर्तृगामित्वे च परस्मैपदं यथा स्यादिति ॥

शुन्ध शुद्धौ ॥ ७५ ॥

शुन्धति । शुशुन्ध । शुन्धिता । इत्यादि ॥

आशीर्लिङि कित्वात् 'अनिदिताम्' इति उपधालोपे शुध्यतः । तथा यक्यङोरपि—शुध्यते, शोशुध्यते इति । यङ्गुकि लोपे तिप्तिपोर्हृच्चादिलोपे संयोगान्तलोपे च प्रत्ययलक्षणेन लघूपगुणो न भवति, संयोगान्तलोपस्य पूर्वत्रासिद्धत्वात् ॥

शुधितः, शुधितवान्, शुधित्वा—'उडुपधात्' इति निष्ठायाः कित्त्वविकल्पो न भवति 'सन्निपातलक्षणो विधिरनिमित्तद्विधातस्य' इति । अत्र कित्त्वसन्निपातानिमित्तमुडुपधत्वं यतः कित्त्वाश्रये नलोपे भवति ।

धान्तप्रकरणमपहाय संयोगान्तप्रकरणानुरोधेनायमिह निर्दिष्टः । अयं शौचकर्मणि युजादौ । शुघ शौच इति दिवादौ अन्यनुपङ्गोऽनिङ्ग ॥

अतादयं उदात्ता उदात्तेतो गताः ॥

प्रथमं माङ्गलिकमैर्घाति पठित्वा तदनुरोधेन त्वर्गीयान्तानात्मनेपदिनः । परस्मैपदिनश्च पठित्वा मातृकापाठक्रमेण क्वर्गीयान्ता नाह—

शकृ सेचने ॥ ७६ ॥

तालव्यादिः । दन्त्यादिरिति धनपालकाश्रयौ । अत एव पोषणपदेशलक्षणे 'सृपेसृजिस्तृस्त्यासीकसेरुसृवर्जन्' इति वेठुः

रूपकारस्तु तत्र मृष्यति, यदाह—सीरु इत्यार्या इति धनपा-
ल । तत्र चाद्यः पक्षः शीकर इति प्रयोगानुगुणः । योषि-
पोपदेशलक्षणे सीरुपाठः सोप्येवं प्रत्युक्त इति ॥

शीकते । शिशीके । शीकिता । शीकिष्यते । शीकताम् ।
अशीकत । शीकेत । आशिपि—शीकिपीष्ट । अशीकिष्ट ।
अशीकिष्यत ॥

कर्मणि शीक्यते इत्यादि ॥

शिशीकिपते । शेशीक्यते । शेशीकीति, शेशीक्ति । लङि—
अशेशीकीत् । अशेशीक् हलुचादिलोपः ॥

अशेशीक् स्यात्ता इत्यत्र 'स्कोः' इति सलोपो न भवति ।
नेमित्तनिमित्तिनोर्भिन्नपदस्थत्वात् । उक्त चैवम्—'परेश्च घाङ्कयोः'
इत्यत्र कैयटे—पदस्येत्यधिकारात् प्रत्यासत्तिन्यायाश्रयणादे'कपद-
स्थयोः निमित्तनिमित्तिनोर्ग्रहणमिति ॥

शीकयति । अशिशीकत् ॥

शीका—'गुरोश्च हल' इत्यकारः ॥

शीकायते—तत्करोतीत्यर्थे 'अयद्वाशीकाकोयपोयसोदाहुष्टाग्र-
हणं कर्तव्यम्' इति वयद् । अयमपि पाठस्तालव्यादित्वे प्रमा-
णम् । अयं वयद्, 'तत्करोति' इति णिचोपवाद इत्येक,
सोपीष्यत इति न्यासादौ । कान्तत्वादस्मात्किप् नोदाहर्तव्यः ।
स्थितं चैवं 'परेश्च घाङ्कयोः' इत्यत्र भाष्यकैयटयोः । तथा
'स्कोस्संयोगाद्योः' इत्यत्र वृत्तितद्व्याख्यानेष्वपि ॥

मरणार्थोऽयं युजादौ ॥

लोक दर्शने ॥ ७७ ॥

लोकते ॥

लोक ॥

भाषार्थोऽयं चुरादौ ॥

श्लोक सङ्घाते ॥ ७८ ॥

श्लोकते । सङ्घातो ग्रन्थ । स चेह ग्रन्थमानव्यापार इति श्रातिवदकर्मक इति स्वाम्यादय । काश्यपादयस्तु ग्रन्थितृव्यापार इति ग्रन्थातिवत्सकर्मक इति ॥

श्लोकैरुपस्तोति उपश्लोकयति । 'सत्यापपाशरूपवीणातूळ श्लोकसेनालोमत्वचवर्मवर्णचूर्णचुरादिभ्यो णिच्' इति णिच् ॥

द्रेक ध्रुक शब्दोत्साहयोः ॥ ७९-८० ॥

शब्दोत्साहे इति केचित् । यदाह काश्यप—द्रेकते । इ-
न्द्रेनोत्साह करोतीति । उत्साहो वृद्धिरिति चन्द्र । औद्ध-
त्यमिति स्वामी ॥

द्रेकते । दिद्रेके । द्रेकिता इत्यादि ॥

द्रेकणम्—'रपाम्या' इति ण ॥

एव ध्रेकते इत्यादि ॥

रेक शङ्कायाम् ॥ ८१ ॥

आहूँस्सशये, 'आरेक सशय माहु' इति वचनात् ।
रेकते इत्यादि ॥

सेकृ सेकृ स्रकि श्रकि श्रुकि गत्यर्थाः ॥

अन्त्यां तालव्यादी । अन्ये दन्त्यादयः । सेकृते । मि-
हे । सेकिता ॥ सेकृते । सिसेके । सेकिता । स्रङ्कने । मन्त्रङ्के ।
ङ्किता । श्रङ्कते । शश्रङ्के । श्रङ्किता ॥ श्रङ्कने ।
श्रङ्के । श्रङ्किता इत्यादि । अत्र मन्त्रेयः—तृतीयं श्रेकृ
ति तालव्यादिमेकारोप्यं पठनि । अत्र क्वचिन् मौकृ इति
न्त्यादिरपरोपि घातु पञ्चने । तदनार्थं, 'सृप्सिम्भिसृ-
त्पासेटसृक्वर्ण' इति पोषदेशपर्युदात्ते चाप्यादिप्रपाद्यत् । अत्र
शिरस्थामी—अस्य दन्त्यादेः स्थाने तालव्यादि पठित्वा 'अर्य-
भेदात्पुनः पाठः' इत्युक्त्वा 'पेकृ इत्यन्ये विरुल्लेन पोषदेशका-
स्युपे पेदु' इति ॥

शकि शङ्कायाम् ॥ ८७ ॥

शङ्कते । शशङ्के । शङ्किता इत्यादि ॥

शिशङ्किपते । शशङ्कचते । शशङ्कीति । शशङ्कि, लटि
ईडभावे अशशान् ॥

शङ्कु—'सस्शङ्कुषीयुनोलङ्गुलिगुहिङ्गु च' इत्युपत्ययान्तौ नि-
पातिन ॥

शङ्कुला—वाहुकादुल्लम् ॥

शङ्क शक्काविति स्वादौ । शक विष्ठापितोर्मर्षण इति दिवादौ ॥

अकि लक्षणे ॥ ८८ ॥

अङ्कते । आनङ्के । अङ्किता इत्यादि ॥

अङ्किपते । अनुस्वारपरसवर्णयो पूर्वत्रासिद्धत्वात् 'नन्द्रा' इति निषेधात् ककारादिर्द्वितीयैकाच् द्विरुच्यते । न च 'पूर्व-त्रासिद्धीयमर्द्धिर्वचने' इति असिद्धत्वनिषेध, 'नन्द्रा' इत्यस्य निषेधरूपत्वादित्यतौ स्थापितम् । आहुश्चात्र स्वामिकाशयपादयोपि, 'नन्द्रा' इति निषेधात् कार्दोर्द्धिर्वचनम् ॥

माङ्कनम्—'कृत्यच' इति णत्वस्य 'इजादेस्सनुम' हल-न्ताद्धातोस्सनुमो यदि भवति तर्हि इजादेरेव इति नियमादभाव ॥

अङ्कुरः—'मन्दिवाशिमादिचातेचङ्कचङ्किम्य उरच्' इत्युरच् ॥
अकि कुटिलाया गतौ इत्यग्रे । अङ्क लक्षणे इति घुरादौ ॥

वकि कौटिल्ये ॥ ८९ ॥

वङ्कते । ववङ्के । वङ्किता इत्यादि ॥

प्रवङ्कनम्—पूर्ववदणत्वम् ॥

वङ्कि—'वङ्क्यावयश्च' इति क्तिन्तो निपातित । अर-
गत्यर्थं पठिष्यते ॥

मकि मण्डने ॥ ९० ॥

मङ्कते इत्यादि ॥

प्रमङ्कनम्—अविबदणत्वम् ॥

मङ्कन—'मुधमण्डार्थेभ्यश्च' इति ताच्छील्यादौ गुच् ॥
प्रमेयतंरि 'भूषणवर्म' इति यकिणोर्निषेधात् मङ्कने प-

स्वयमेव । अमङ्गिष्ठ कन्या स्वयमेव इति शप्तिनो भवतः ॥

मङ्गिः—‘इन्’ इतीन् ॥

कक लौल्ये ॥ ९१ ॥

लौल्यं गर्वश्रापल्यं च । ककते । चकके । ककिता इत्यादि ॥

काकः—घञ् बाहुलकात्कर्तरि, कायतेर्वा आकनि । ककि-
रिदिश्रत्यर्थः पठिष्यते ॥

कुक् वृक् आदाने ॥ ९२-९३ ॥

कोकते । चुकुके । कोकिता इत्यादि ॥

चुकुकिपते, चुकोकिपते । कुकित्वा, कोकित्वा । ‘रलो-
व्युपधात्’ इति कित्त्वविकल्पः ॥

कुकितमनेन, कोकितमनेन, प्रकुकितः, प्रकोकितः । प्र-
कुकितवान्, प्रकोकितवान्, ‘उदुपधात्’ इति कित्त्व-
विकल्पः ॥

प्रकोकनं, प्रकोकणम्—‘हलश्रेणुपधात्’ हलादेरिणुपधात्परो
यः कृत् तत्स्थस्य नकारस्य उपसर्गस्यान्निमित्तात्परस्य वा ण इति
णत्वविकल्पः । ‘कृत्यचः’ इति नित्यापवादः ॥

कोकः—‘देवसेवमेपा^१दयः पचादिषु द्रष्टव्याः’ इत्यादिशब्दस्य
प्रकारार्पत्वादिगुपधात्कं बाधित्वा अच्प्रत्ययः ॥

कोकिलः—‘सलिलल्यनिमहिर्वाडिमाडिमाण्डिशण्डिपेण्डिकुकिभूम्य
इलच्’ इति इलच् ॥

^१ म—...पठिष्यते । तस्माद्वा घञ्.

^२ मे। प.

कोकिला—जातिलक्षण ङीप बाधित्वा अर्जादित्वाद्याप् ॥

वृक—वर्कते । ववृके । वर्किता । इत्यादि ॥

विर्वर्किपते । वरीवृक्यते । 'रीगृदुपधस्य च' ऋत्वतोभ्या
सस्य रीगिति रीगागम, वरीवृकाचक्रे इत्यादावलोपस्य स्थानि
वत्त्वात्, 'न धातुलोप' इति या गुणाभाव ॥

वर्वर्क्ति, वरिवर्क्ति, वरीवर्क्ति । वर्वृकीति, वरिवृकीति,
वरीवृकीति, । 'रुत्रिकौ च रुकि' इति ऋत्वतोभ्यासस्य
रुत्रिकौ, चकाराद्भोक् च । ईटि 'नाभ्यस्तस्याचिपिति' इति गुणा-
भाव । एव वर्वर्क्ति इत्यादि नेयम् ॥

वर्वर्की चकार—इत्यादौ युङ्कोऽनैमित्तिकत्वात् 'न धातुलोप'
इति गुणनिषेधाभाव ॥

अवर्वृकीत् । अवर्वर्क् । अवर्वर्ग । अवर्वर्क स्थाता इत्यत्र
'स्को' इति कलोपो भिन्नपदत्वाच्चेति शक्तावुक्तम् ॥

लुङि सार्वधातुकाश्रये गुणे 'नाभ्यस्तस्य' इति निषिद्धेऽपि
सिजाश्रयो भवत्येव प्रत्ययलक्षणेन, अवर्वर्कीत् । अवर्वर्किष्टाम् ।
इत्यादि । हलन्तलक्षणा वृद्धि 'नेटि' इति निषिध्यते ॥

वर्कयति । अवर्कयत्, अधीवृकत्—'वरृत्' चङ्गरे णाबु
पधाया ऋकारस्य वा ऋकार इत्यृकार आदेश इररारामपाठ ॥

वृकः—इगुपधलक्षण क । मृगविशेष, आयुधनीविस्त-
विशेषश्च । तत्र द्वितीयार्थाभिधायिनो 'वृकादेष्यण्' इति स्वार्थे ष्यणि
वार्केण्यः । 'व्यादयस्तद्गाना' 'पूगाञ्चोऽग्रामणीपूर्वात्' इत्यार-

रसमासेर्वक्ष्यमाणाः प्रत्ययास्तद्वानसंज्ञा इति टेष्यस्य तद्वान-
 स्य बहुषु तेनैवास्त्रियाम्' इति लुकि बहुषु वृकाः ।
 वचनाद्यदि बहुषु तद्वानकृन्मेवेत्यवगतेः वार्कण्यमतिक्रान्ता
 ण्या इत्यादावर्थान्नरकृत्ने बहुषु लुङ्गभवति । तथा
 'म्' इति वचनान् स्त्रियां टित्त्वानुपि 'हलस्तद्धि-
 हल उत्तरस्य तद्धितयकारस्य छेपो भवति इति परत
 भादेः परस्य' इति यलोपे 'यस्येति च' इत्यका-
 शार्कणी, वार्कण्या, वार्कण्यः इति भवति ॥

रिः—गरणः पशुः, बाहुडकादरच् ॥

१क तृत्तौ प्रतिघाते च ॥ ९४ ॥

घनपालमेवेयादय । चकृ तृत्तौ इत्येव क्षीरस्वामिशा-
 । चकके । चेके । चकित्रा इत्यादि ॥

तिरः—'कटिचकिम्यानोरच्' इत्योरच् । अयं वटादा-

ककि वकि श्वकि त्रकि ङीकृ त्रोकृ प्वप्क*
 वस्क मस्क टिकृ टीकृ रधि लधि
 गत्यर्थाः ॥ ९५-१०७ ॥

ङ्कते । चकङ्के । कङ्किता इत्यादि ॥ वङ्कते । ववङ्के ।
 ता इत्यादि ॥

मवङ्कनम्—'कृत्यचः' इति ण्वं 'इनादेस्मनुमः' इति
 नात् भवति ॥

कङ्कतेः—आहुलकादतच् ॥

कङ्कत एव कङ्कतिका—सन्नाया वनि टापि 'प्रत्ययस्थात्'
इतीत्वम् ॥

श्वङ्कते । शश्वङ्के । श्वङ्किता ॥

वङ्कते । तनङ्के । वङ्किता ॥

ढौकते । दुढौके । ढौकिता ॥

भौकते । तुभौके । भौकिता ॥

प्वङ्कते । प्वङ्क्के । प्वङ्किता ॥ 'सुब्धातुष्विबुज्वङ्कीन
प्रतिषेध' इति सत्त्वनिषेध ॥

वक्कते । वक्क्के । वक्किता ॥

मक्कते । मक्क्के । मक्किता ॥

टेकते । टिटीके । टेकिता । लिटि 'असयोगाद्धिट्' इति
इति कित्वाद्यगुण ॥

टीकते । टिटीके । टेकिता ॥

रङ्कते । ररङ्के । रङ्किता ॥

लङ्कते । ललङ्के । लङ्किता इत्यादि ॥

- * दीकतित्रोक्त्यो यङ्यङ्गुञोरम्यामस्य द्वये गुणः । न न
द्वयस्य 'दीर्घोऽपि' इत्यनेन बाधः, 'अम्यासविरारेण्यपवादा
नोत्सर्गान्विधीन्वाधन्ते' इति तत्राऽपि इत्यनेन स्थापितत्वात्
अस्ति च दीर्घस्य दीर्घत्वे प्रयोजनं इत्यनिवृत्तिः । एते तु
द्वये तस्य दीर्घ उभारो न भाति 'गुणोयङ्गुञो' इत्यस्य
निर्धिषयत्वप्रसङ्गात् । दीकतित्रोक्तिरेकविंशतीनामृदित्वाण्यो च-

इद्युपधाया हस्तामायः । अदुदौकत् । अनुवौकत् । अ-
ट्टिकत् । अट्टिकीकत् इति ॥

लघु—‘लङ्घिक्न्वोर्नलोपश्च’ इत्युप्रत्ययनयेषो ॥

लाघमा—‘पृथ्वादिभ्य इमनिज्जा’ इति भावकर्मणोरिमनिचि-
ः । इतिष्टेमेयस्तु लोपः । वाग्रहणात् ‘इगन्ताच्च लघुपूर्वात्’
गल्, पूर्वस्य भसंज्ञायामोर्गुणे लाघयम् इति लघुपूर्वादिगन्तादि-
ः सूनार्धः ॥

रघुः—‘वालमूललघ्वद्गुलीनां वा लो रत्वमापद्यते’ इति पक्षे ल-
रस्य रेफः ॥

श्वङ्कति. संमतायां दन्त्यादिः पञ्चते । अत्र दण्डके ‘तिरु तीरु’
इति कचित्पञ्चते । तदपि ‘तिरु. प्रतीरु’ इति दर्शनात् ग्राह्य-
ते । इगुपपलक्षणकान्तो ॥

तिरुस्यापत्यं तैकायनिः—‘तिरुादिभ्यः फिन्’ इति फिन्
कस्यायनादेशः ॥

तैकायनयश्च वैतवायनयश्चेति तिरुकितवाः—‘तिरुकितवा-
दिभ्यो द्वन्द्वे’ इति. द्वन्द्वे बहुषु फिओ लुक् ॥

लवि भोनननिभृत्तौ च इति स्वाम्यादयः । लवि शोपणे इ-
त्यग्रे । भाषार्योऽयं सुरादौ ॥

अधि वधि मधि गत्याक्षेपो॥१०८-११०

आक्षेपो निन्दा । गतो गमनारम्भे च इति स्वामी । अद्भुते
आनन्दे । अद्भिता इत्यादि ॥

व्यतिवकति—‘प्रतिषेधे हसादीनान्’ इति तद्विषेध ॥

तक्क्यम्—‘तकिशसि’ इति यत् ॥

तकि कृच्छ्रजीवने ॥ ११९ ॥

तक्कति । तक्क । तक्किता इत्यादि ॥

यङ्कुकि लङि ईडभावे अवातन् ॥

अस्थानन्तर मैत्रेय ‘शुक गतौ’ इति पठित्वा ‘शोकाति शुक शुक’ इत्युदाजहार । अस्मिन् हि सति ‘शुक्बल्कोल्का’ इति शुभे कनि मलोपे शुकशब्दनिपातनमनर्थक स्यात् । इगुपधलक्षणेन कम्पत्येनैव सिद्धत्वात् । तथा शुकेरग्विधानेनापि शुकशब्दसिद्धे, ‘ऋजेन्द्र’ इत्यादौ शुचेर्निपातनमनर्थक स्यात् इत्यस्य पाठोऽनार्ष इव प्रतीयते ॥

बुक्क भपणे ॥ १२० ॥

भपणमिह श्वरव । बुक्कति । बुयुक्क । बुक्किता इत्यादि ॥

अथ चुरादावपि ॥

कख हसने ॥ १२१ ॥

कसति । चकाख । कसिता इत्यादि ॥

अकसीत्, अकसीत्—‘अतो हलादे’ इति या वृद्धि ॥

ओखृ राखृ लाखृ द्राखृ ध्राखृ शोपणाल-
मर्थयोः ॥ १२२-१२६ ॥

ओसति । ओसाचकार । ओसिता इत्यादि ॥

ओचिरिपति ॥ ओसयाति । मा भवानोचिस्वत् 'द्विर्व-
नेऽनि' इति णिलेपस्य स्यानिवत्त्वात् सशब्दस्य द्वितीयस्यै-
कानो द्विर्वचनम् । ऋदित्वाच्चेपधाहस्यः । इदमेव ऋदित्वं शा-
नन्तरद्वादपि द्विर्वचनात्पूर्वमुपवाहस्यत्वं भवतीत्यस्य । अस्य न
प्रयोजनं मा भवानिदिधन् इति सिद्धिरित्येवतावुक्तम् ॥

प्रोखति—'एडि पररूपन्' अवर्णान्तादुपसर्गादेडि परे पूर्वपरयोः
रूपमिति पररूपत्वम् ॥

रासति । अरराखत् ॥

लाखति । द्राखति । ध्राखति इत्यादि ॥

शाखृ श्लाखृ व्याप्तौ ॥ १२७-१२८ ॥

शाखति । श्लाखति इत्यादि ॥

शासा—'गुरोश्च' इत्यकारः ॥

•शाखेव शाख्यम्—'शासादिभ्यो यः' इति इवार्थे यः ॥

प्रतिशातं भवं प्रातिशाख्यम्—'अव्ययीभावाच्च' इति भ-
वार्थे ज्यः ॥

शासा अस्य सन्तीति शाखी—'ब्रीह्यादिभ्यश्च' इति इनिः ॥

विशिष्टा शाखा विशाखा, सा प्रयोजनं प्रयोगिकाऽस्य वैशाखी
मन्यः—'विशासापादादण्मन्यदण्डयोः' इति प्रयोजनेऽण्प्रत्ययः ॥

विशाखे नक्षत्रं, तत्र जातः 'सन्धिनेत्यधृनुनक्षत्रेभ्योण्'
इत्यण् । तस्य 'श्रविष्ठाकल्गुनी' इत्यादिना लुकि 'लुक्छित-
लुकि' इति स्त्रीप्रत्ययस्य लुकि विशाखो माणवकः ॥

उख उखि वख वखि मख मखि णख
 णखि रख रखि लख लखि इख इखि
 ईखि वल्गि रगि लगि अगि वगि
 मगि तगि त्वगि श्रगि श्लगि इगि
 रिगि लिगि गत्यर्थाः ॥१२९-१५६॥

द्वितीयान्ता पञ्चदश तृतीयान्तास्त्रयोदश ॥

ओखति मोखति । ‘एडि पररूपम्’ ॥

उबोख । ऊखतु । उबोखिथ । उबोख । गुणविषये ‘अभ्या-
 सस्यासवर्णे’ इति अभ्यासस्येवर्णोवर्णयो अचि परत इयद्बुवडा-
 वित्युवड् । लिटि पिद्वचनेषु गुण, गुरुमानय धातुरिति तेषां
 स्यानिवत्त्वेन लिट्त्वात् आम्प्राप्त सन्निपातपरिभाषया निवर्त्यन्ते ।
 आभि हि गुणनिमित्तप्रत्ययस्य ‘आम’ इति लुक्स्यात् ।
 ऊखतुः इत्यादौ सवर्णदीर्घस्यान्तत्वेनाभ्यासशेषत्वात् इत्सो ॥
 भवति, अभ्यासमात्राश्रयत्वेनान्तरङ्गेऽस्मिन् पूर्वपराश्रयस्य बहिरङ्गस्य
 सवर्णदीर्घस्य ‘असिद्ध बहिरङ्गमन्तरङ्गे’ इत्यासिद्धत्वात् । ओखिता
 इत्यादि । लुटि ‘नेटि’ इति वृद्धेनपेधे लघूपधगुण, तेन
 मा भवानोखीत् इति भवति ॥

ओचिखिपति—लघूपधगुणे कृते द्वितीयस्यैकाचो द्विवचनम् ॥

ओखयति । मा भवानुचिरत् । द्विवचनात्पूर्वमेव उपधाद्वस्व-
 त्वमिति ज्ञापितम् ॥

ओषित्वा—‘न क्तासेद्’ इत्याविच्चाट्टण ॥

भावादिकर्मणोर्निष्ठायां 'उदुपवात्' इति कित्त्वविकल्पनात्
उत्थितमनेन, ओत्थितमनेन इत्यादि नेयम् ॥

उत्थो मुनिः—इगुणवत्तात्कः ॥

उत्थेन प्रोक्त औत्सीयः श्लोकः—'तित्तिरिवरन्तुखाण्डको-
खाच्छण्' इति तृतीयान्तात् प्रोक्तार्थे छण्, णित्त्वाद्द्विः ।
पदा तु प्रोक्तं छन्दो ब्राह्मणं वा तदा 'छन्दो ब्राह्मणानि च
तद्विषयाणि' इति नियमात् अध्येतृषेदितृप्रत्ययविषयमेव । तेन
'तदधीते तद्वेद' इति औत्सीयशब्दात् द्वितीयान्तात् अध्येतृषे-
दित्रोरण् । तस्य 'प्रोक्ताल्लुक्' इति प्रोक्तप्रत्ययाच्छणः परत्वेन
लुकि औत्सीयो माणवकः ॥

औत्सीया ब्राह्मणी इत्यत्र प्रत्ययलक्षणेनाणन्तत्वात् 'टिड्ढाणन्'
इति न ङीष्भवति, अत इत्यनुवृत्त्याणोक्तारस्य च विशेषण-
विशेष्यत्वाश्रयणात् वर्णाश्रयत्वात् 'वर्णाश्रये नारित प्रत्ययलक्षणम्'
इति प्रत्ययलक्षणनिषेधात् ॥

उत्थायां संस्कृतं उत्थम्—'शूलेखाद्यन्' इति सप्तम्यन्ता-
संस्कृतमित्यर्थे यत् ॥

प्रोत्खणम्—'कृत्यचः' इति णत्वम् ॥

उत्थीत । उत्थाचकार । उद्धिता ॥

उत्थिषिपति ॥ उत्थयति । औत्थिसत् इत्यादि ॥

प्रोत्खणम्—'इनादेस्सनुमः' इति णत्वम् ॥

वत्सति । वत्सात् । वत्सिना इत्यादि ॥ वत्सनुः इत्यादी
किति छिटि वकारादित्वात्त्रत्वाभ्यामत्रेयौ ॥

लुङि 'अतो हलादेः' इति वा वृद्धिः—अवखीत्, अवा-
खीत् इति । एवं परेषामप्यनिदिताम् ॥

वङ्गयति ॥

प्रवङ्गनम्—'इजादेः' इति नियमादणत्वम् ॥

मखति । ममाख । मखिता इत्यादि ॥

मङ्गति ॥

नखति ॥ नङ्गति । मूर्धन्यादेस्पर्देशः 'उपसर्गात्' इति णत्वेन
प्रणखति इत्यादि यथा स्यात् इति ॥

रखति ॥ रङ्गति ॥

प्ररङ्गणम्—'रपाभ्याम्' इति णत्वम् । 'इजादेः' इति
नियमः उपसर्गात् 'कृत्यचः' इति प्राप्तस्यैव ॥

लखति । लङ्गति ॥

एखति । इयेख । एखिता इत्यादि ओखतिवत् ॥

इङ्गति । इङ्गांचकार ।

ईङ्गति । ईङ्गांचकार । यद्यपि मैत्रेयेणादृतस्त्रय इदितः अलि-
खस्त्रिमखयः मूर्धन्यादिर्णस्त्रिरनिदित् इस्त्रिश्च न पठ्यन्ते । तथाऽपि
तदितरानेकव्याख्यातृप्रामाण्यादस्माभिः पठितः । अत्र चन्द्र-
प्रलिमपि पपाठ । संमतायांतु अस्त्रलिशिस्त्रि इति त्रयः पठ्य-
न्ति । द्रमिडास्तु रिस्त्रिमपि पठन्ति । एवमेकोनविंशतिः खान्ताः ॥

वल्गति । रङ्गति ॥

रङ्गन्त्यस्मिन् प्रेक्षकाणां मनांसीति रङ्गः—‘हलश्च’ इति संज्ञायामधिकरणे षञ् ॥ रङ्गेर्वाऽयं द्रष्टव्यः ॥

लङ्गति । विलगित—‘अनिदितां नलोपे लङ्गिकम्प्योरुपताप-
शरीरविकारयोरुपसंख्यानम्’ इति नलोपः । उपतापादन्यत्र लङ्गितः ।

अङ्गति । अङ्गत्यत्रावयवीति अङ्गम्—रङ्गवद्बुञ् ॥

नाङ्गत्यत्रेति अङ्गः जनपदः—पूर्वमद्बुञ् । अगिरगतौ विपरीतलक्षणयाऽत्र वर्तते, दर्श इत्यत्र दृशिवत् । न दृश्यतेऽस्मिन् चन्द्र इति हि दर्शशब्दो घूर्तस्वामिना व्युत्पादितः ॥

कल्याणान्यङ्गान्यस्याः सन्तीति अङ्गना—‘अङ्गात्कल्याणे’
ते पामादिपाठान्मत्वर्थीयो न । विशिष्टं विहीनं वा अङ्गमस्येति
पङ्गः तस्यापत्यं व्याङ्गिः ‘अत इञ्’ । ‘स्वागतादीनां च’
ति पृद्धिप्रतिषेधैजागमयोर्निषेधः । एवं स्वाङ्गिः इत्यत्रापि ॥

सर्वाङ्गं व्याप्नोतीति सर्वाङ्गीणः तापः, ‘तत्सर्वादेः पथ्यङ्ग-
र्त्तमत्रपात्रं व्याप्नोति’ इति सर्वादेः पथ्याद्यान्ताद् द्वितीयान्ताद्
व्याप्नोतीत्यर्थे खः ॥

अग्निः—‘अङ्गेर्नलोपश्च’ इति निप्रत्ययो नलोपश्च ॥

अग्निर्देवता अस्य आग्नेयं हवि—‘सर्वत्राग्निकलिभ्यां दृग्व-
क्तव्यः’ इति दृक्प्रत्ययः । ‘सर्वत्र’ इति वचनादर्थान्तरेऽप्य-
यमेव दृक्प्रत्ययः ॥

अग्नीषोमो, अग्नीवरुणौ—‘ईदमेस्सोमवरुणयोः’ इति देव-
ताद्वन्द्वलक्षणस्यानदोषवाद ईकारः ॥

अग्नीवरुणौ देवता अस्य आग्निवारुणम्—‘देवताद्वन्द्वे च’ इत्युभयपदवृद्धि । ‘इदृद्धौ’ इति वृद्धिमत्युत्तरपदे अग्नेरकार ईत्वापवाद ॥

अग्रायी—‘वृषाकप्यग्निकुसितकुसिदानामुदात्त’ इति पुयोगे ङीप्पुदात्त ऐकारे चान्तादेशे आयादेश ॥

अग्रायी देवताऽस्य आग्नेयम्—लिङ्गविशिष्टपरिभाषया ‘सर्वनामिकलिप्त्या ढक्’ इति ङकि ‘भस्याढे तद्धिते’ इति ‘पुवङ्गावपर्युदासे स्त्रीभ्यो ढको ग्रहणम्’ इति वैयटादावुक्तत्वात्पुवङ्गाव ॥

अग्निमिन्धे इति अग्निमिन्ध—‘आध्माग्न्योरिन्धे मुम्बक्तव्य’ इति मुम् ॥

अग्रम्—‘रुद्रेन्द्राग्र’ इति निपातनाद्रकि नलोप ॥

अग्ने भव अग्रिमम्—‘अग्रपश्चाद्विमच्’ इति ङिमच् ॥

अङ्गार—‘अङ्गिमदिमन्दिम्य आरन्’ इत्यारन् ॥

अङ्गुलि—‘ऋतन्यञ्चि’ इत्यादिना उलिप्रत्यय ॥

अङ्गुरि—‘वालमूल’ इत्यादिना पक्षे र ॥

पञ्चाङ्गुलय प्रमाणमस्य पञ्चाङ्गुल—‘तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे च’ तद्धितार्थे विषयभूते उत्तरपदे परत समाहारे चाभिधेये दित्सस्ये समानाधिकरणेन समस्येते इति प्रमाणे तद्धितार्थे विषयभूते समास । ‘सख्यापूर्वो द्विगु’ इति द्विगुत्वे ‘द्विगुश्च’ इति तत्पुरुषश्चाय, तत्र ‘प्रमाणे द्वयसच् दधन् मात्रच्’ इति प्रमाणोपाधिकादस्मात्प्रमाणिनि मात्रच्, तस्य ‘द्विगोर्लङ्घित्यम्’ इति लुकि ‘तत्पुरुषस्याङ्गुरेस्सङ्ख्यव्ययादे’ इत्यचि ‘यस्येति च’ इतीकारलोप ॥

असङ्गुलम्—‘अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे’ इति तत्पुरुषः अव्य-
यादित्वादच् ॥

शोभनाङ्गुलिः स्वङ्गुलिः, असङ्गुलिः—‘न पूजनात्’ यान् श-
ब्दानुपादाय समासान्तो विधीयते ते यदा पूजनवचनात्परे भव-
न्ति तदा समासान्तो नेत्यत्राचोऽभावः ॥

वृत्तिताङ्गुलिः किमङ्गुलिः—‘कि क्षेपे’ क्षेपे यः किंशब्दः
स समानाधिकरणेन समर्थेन समस्यते इति तत्पुरुषः । ‘किमः
क्षेपे’ इति क्षेपवचनादस्मात्परस्य समासान्तनिषेधात् अजनभवति ॥

नाङ्गुलिः अनङ्गुलिः—‘नअस्तत्पुरुषात्’ इति समासान्तनिषेधः ।

नर परोत्तरपदान्तात्तत्पुरुषात्समासान्ता नेति सूत्रार्थः ॥

पञ्चाङ्गुलिसदृशा अवयवा अस्य पञ्चाङ्गुलः एरण्डः, धान्या-
ना विक्षेपदारुश्च यं पादुलकमाहुः । ‘अङ्गुलेर्दारुणि’ इति
ह्रस्वीहौ पच् ॥

अङ्गुलीयं ‘जिह्वामूलाङ्गुलेश्ठः’ इति सप्तम्यन्ताद्भवार्थे छ ॥

अङ्गुलीयमेव अङ्गुलीयकम्—संज्ञायां क्व ॥

वङ्गतीति वङ्गः जनपदः—अङ्गवद्व्युत्पत्तिः ॥

मङ्गतीति मङ्गलम्—‘मङ्गेरलच्’ इत्यलच् ॥

तङ्गति । त्रङ्गति । श्रङ्गति । श्लङ्गति । इङ्गति । रि-
ङ्गति । लिङ्गति । इत्यादि ॥

लिङि चित्रीकरणे इति चुरादौ ॥

त्वगि कम्पने च ॥ १५७ ॥

त्वङ्गति ॥

युगि जुगि वुगि वर्जने ॥ १५८-१६० ॥

युङ्गति । युयुङ्ग । युङ्गिता । इत्यादि । जुङ्गति ।
वुङ्गति । इत्यादि ॥

घघ *हसने ॥ १६१ ॥

घघति । जघघ । घघिता इत्यादि ॥

मघि मण्डने ॥ १६२ ॥

मङ्गति । मङ्गते कन्या स्वयमेव । अमङ्गिष्ठ कन्या स्वयमेव ।
भूषाकर्मत्वाच्च यन्विचणौ ॥

मङ्गनः—‘कुघ मण्डार्थेभ्यश्च’ इति युच् ॥

शिघि आघ्राणे ॥ १६३ ॥

शिङ्गति ॥

शिङ्गानको रोगविशेष — ‘लूष्शिङ्गिणंभ्यश्च’ इत्यानक-
प्रत्ययः ॥

फकादय उदात्ता उदात्तेतः ॥

*घर्घ. शिद्धान्तरीमुयादी तु ‘आनन्तराङ्गिण. । आणरी लुप्शिङ्गा-
धात्मकः ।’ इति पठ्यते.

अथक्रमप्राप्तांश्रवर्गान्तानात्मनेपदिन आह—

वर्च दीप्तौ ॥ १६४ ॥

ईजन्ता एतदादय उदात्ता अनुदात्तेत ॥

वर्चते । ववर्चे । वर्विता । वर्विप्यते वर्चताम् । अवर्चत । वर्वेत । आशिपि—वर्विपीष्ट । अवर्विष्ट । अवर्विप्यत ॥

भावे वर्च्यते इत्यादि ॥

विवर्विपते ॥ वावर्च्यते । वावर्वीति, वार्वाक्ति । अवावर्वीत्, अवावर्क् 'रात्सस्य' इति नियमान्न संयोगान्तलोप ॥

अवावर्क् रयाता इत्यादौ कृत्वस्यासिद्धत्वात् 'स्कोः' इति लोपो न भवति । यद्वा—तत्र निमित्तनिमित्तिनो. समानपदत्वे एव सलोप इतीह नैव भसद्ग. ॥

वर्वयति । अववर्चत् ॥

वर्च—दीप्ति पुरीष च । 'असुन्' इत्यसुन् ॥

वर्चस्कं—पुरीषम् । सज्ञाया कन् । 'सोपदादौ' इति वि-
तर्जनीयस्य सत्त्वं 'कृष्णो' इत्यस्यापवादः ॥

ब्रह्मवर्चसम्, इस्तिवर्चसम्—'ब्रह्महस्तिभ्या वर्चस' इत्य-
च समासान्त ॥

पल्यवर्चसम्, राजवर्चसम्—'पल्यराजभ्यां च' इत्यच् ॥

ब्रह्मवर्चसस्य निमित्तं संयोग उत्पातो वा ब्रह्मवर्चस्यम्—तस्य निमित्तप्रकरणे 'ब्रह्मवर्चसादुपसङ्ख्यानम्' इति यन् ॥

वर्च्यम्—ण्यति 'चजो कुघिण्यतो' इति कुत्व न भवति ।
 'न क्वादे' इत्यत्र 'क्वाद्यजिब्रजियाचिरुच्यादीनामप्रतिषेधो'
 निष्ठायामनिट कुत्ववचनात्' इत्युक्तत्वात् । अस्यार्थ — 'चजो
 कुघिण्यतो निष्ठायामनिट' इति सूत्र कर्तव्यम् । तेन 'न क्वा
 दे' 'अजिब्रज्योश्च' इति योगद्वयम् । 'यजयाचरुचप्रवचर्चश्च'
 इत्यत्र याचरुच्युचिग्रहण न कर्तव्यं भवतीति तेषां सेद्वादि-
 त्यभिप्राय ॥

अयमत्र विवेक — ये क्वादयोऽन्ये वा निष्ठायामनिटस्तेषां कुत्व,
 ये तु सेटस्तेषां नेति । एवञ्चान्न मते ग्लुचादीनां कवर्गादित्वेऽपि
 निष्ठायामनिटत्वात्कुत्वेन भाव्यम् । अत्र हरदत्त — 'यथोत्तर
 मुनीनां प्रामाण्य' इति वार्तिककारानुसारेण कुत्वस्य भावाभावा
 व्यवस्थाप्याविति । कथं तर्हि शोकः समुद्रः इति, यतः
 शुच्युज्जी निष्ठायाम् सेटौ ॥ अत्र माप्य—शुच्युज्ज्योर्घञि कुत्व
 वक्तव्य इति । अत्र हरदत्त—तच्च यथान्यासेऽपि वक्तव्य
 घञ्येन यथा स्यात् ण्यति मा भूदिति तदेव वार्तिककारपक्षे विध्यर्थ
 भविष्यतीति ॥

षच सेचने ॥ १६५ ॥

अथ सेवनार्थोऽपि । तथा च 'त्रय एना महिमान सचन्ते'*
 इत्यत्र क्षुराभट्टभास्वरीययो 'सचन्ते सेचन्ते' इति । निरुक्ते
 च—'सकुत्सचित इति सेव्यमानस्य' इति । अस्येतौ वाच-
 कावित्यर्थ ॥

'प्रनू महि त्व वृषभस्य वोच य पूर्वो वृत्रहण सचन्ते'†
 इत्यत्र च सेचन्ते इति ॥

सचते । सेचे । सचिता । सचिष्यते । सचताम् । असचत ।
सचेत । आशिषि—सचिषीष्ट । असचिष्ट ॥ असचिष्यत ॥

सिसचिपते—‘स्तोतिष्योरेव’ इत्यपत्वम् । सासच्यते । सास-
चीति, सासक्ति ॥

साचयति । असीपचत् ॥

सक्तुः—‘सितनिगमिमसिसच्यविधान्कुशिम्यस्तुन्’ इति तुन् ।
‘तितुन्’ इतोष्णिपेधः ॥

सक्तुलः—‘सिध्मादिभ्यश्च’ इति मत्वर्थे लन् ॥

सचिवः—बाहुलकाद्वप्रत्ययः इद् च । यद्वा—सचिः सेवा
प्रत्ययः ; तां वातीति सचिवः । ‘आतोनुपसर्गे क.’ । यद्वा—
‘शाद्वोन्यतरस्याम्’ इति वप्रत्ययः ‘अन्येभ्योपि दृश्यते’
। मणिवराजीवादिवदस्मादपि ॥

अयं समवाये स्वरितेदग्रे ॥

लोचृ दर्शने ॥ १६६ ॥

लोचते । लुलोचे । लोचिता इत्यादि ॥

लुलोचिपते । लोलोच्यते । लोलोचीति, लोलोक्ति ॥

लोचयति । अलुलोचत् । श्रदिच्वाणो ञडि ह्रस्वाभावः ॥

भाषार्थोयं चुरादौ ॥

शच व्यक्तायां वाचि ॥ १६७ ॥

शचते । शेचे । शचिता । इत्यादि ॥

शची—इनन्तात् ‘लृदिकारादक्तिनः’ इति ङीप् ॥

श्वच श्वचि गतौ ॥ १६८-१६९ ॥

श्वचते । श्वचचे । श्वचिता ॥ श्वचते । श्वचचे । श्वचिता
इत्यादि । शच्यादयस्ताछन्यादयः ॥

कच बन्धने ॥ १७० ॥

कचते । चकचे । कचिता । इत्यादि ॥

कचते यूनां मनांसि बध्नातीति कचः—पचाद्यच् ॥

काचः—‘हलश्च’ इति संज्ञायां घञ् ॥

कचि काचि दीप्तिबन्धनयोः १७१-१७२

कचते । चकचे । कचिता ॥ काचते । चकाचे । काचिता—
इत्यादि ॥

कञ्चुकः—बाहुलकादुक्तप्रत्ययः ॥

काञ्चनम्—अनुदात्तत्वाद्युच् ॥

काञ्चनस्य विकारः काञ्चनम्—‘प्राणिरजतादिभ्योञ्’ इति
रजतादित्वाद्यन् ‘नित्यं वृद्धशरादिभ्यः’ इति गण्योऽपवादः ॥

काञ्चि, काञ्ची—इच्छन्तात् ‘टुदिकारादक्तिनः’ इति
वा दीप् ॥

काञ्चिकम्—संज्ञायां कच् ॥*

दीप्तौ वेति वक्तव्ये बन्धनशङ्कणं प्रपञ्चागमि ॥

मच मुचि कल्कने ॥ १७३-१७४ ॥

कल्कनं दम्भः शाक्यं चेति मैत्रेयः । दम्भः कथनं वेति
वामी । मचते । मेचे । मचिता ॥ मुचते । मुमुञ्चे ।
मुचिता इत्यादि । मुचेति चन्द्रः । तन्मते मोचते इत्यादि ॥
मुचलृ मोक्षण इति तुदादौ ॥ मुच प्रमोचन इति चुरादौ ॥

मचि धारणोच्छ्रायपूजनेषु ॥ १७५ ॥

मचते इत्यादि ॥

मचः—पचाद्यच् । शाकटायनस्तु मुचिं हित्वा द्वावेव धातू
पपाठ—मचि कल्कने । मचलृ धारणोच्छ्रायपूजनेषु इति । तेन चा-
नुदात्तेत्स्याने इदित् क्रियते, तस्य च स्थाने लृदित्* । धनपा-
लश्च शाकटायनानुसारी ॥

पचि व्यक्तीकरणे ॥ १७६ ॥

पचते ॥

पङ्कः—‘चजोः कुघिण्यतोः’ इति कुत्वम् । वार्तिकमते
न्यङ्कादिः द्रष्टव्यः । तेन हि निष्ठायामनिटः कुत्वमुच्यते ॥

पञ्चन्—बाहुलकगुत्कनिन् नित्यबहुवचनान्तः । तत्र ‘णान्ता
पट्’ इति पट्संज्ञाविधानात् ‘पट्म्यो लुक्’ इति गृहशसो-
ल्लुक् । पञ्चानां इत्यत्र ‘पट्चतुर्म्यश्च’ इत्यामि नुटि ‘नोप-
धायाः’ नान्तस्योपधाया नामि दीर्घ इति दीर्घे ‘नलोपः प्राति-
पदिकान्तस्य’ इति नलोपः । स्त्रियामपीदमेव रूपम्, ‘न पट्-
स्वस्तादिभ्यः’ इति टापो ङीपश्च निषेधात् । अस्ति च टापः
प्रसङ्गे नकारे लुप्ते ॥

‘तस्मान्मुद्’ इत्येव दूयात् । नच आटुः इत्येवमादावेकहल्यति-
मसङ्गः, ‘अश्रोतेश्च’ इत्यनेन द्विहलो यदि भवत्यश्रोतेरेवेति
नियमात् । अस्याश्चातिमात्रनिवृत्त्यर्थत्वे ‘नाश्च’ इत्येव दूया-
त् । ‘ऐओच्’ इत्यत्र ‘द्विहल्ग्रहणं न करिष्यते’ इति भा-
ष्यम् । तत्र कैयटे अवर्णोपधस्य यदि भवति अश्रोतेरेव
इति नियमाश्रयेण द्विहल्ग्रहणं प्रत्याख्याय नुहुक्तः ॥

अर्जिता । अर्जिष्यते । अर्जिताम् । अर्जित । अर्जित
आशिपि—अर्जिपीष्ट । अर्जिष्ट । अर्जिष्यत । अर्जादि-
त्वादाडागमः ॥

अर्जिजिषते—सनीटि गुणे ‘नन्त्राः’ इति रेफवर्जं द्विरु-
च्यते ॥

अर्जयति । अर्जिजत् ॥

मार्ज्यते—इत्यत्र कर्मादौ यकि ‘उपसर्गादिति धातौ’ अव-
र्णान्तादुपसर्गादिकारादौ धातौ परे पूर्वपरयोर्वृद्धिरेकादेश इति
आर्षुद्धिः ॥

अर्जित्वा—‘न क्त्वा सैद्’ इत्यकिञ्चाट्टणः ॥

भृज्जपम्—‘ऋदुपधाञ्चाष्ट्विधृतेः’ इति भावकर्मणोः क्यप् ॥

ऋजि भृजी भर्जने ॥ १७९-१८० ॥

द्वितीय ईदित् । भर्जनं पाकविशेषः । ऋजते । भ्राजते ।

‘उपसर्गादिति’ इति वृद्धिः ॥

ऋज्यांचके आनृजे इति संपतातराद्विण्योः । तदसत्, नुम्नि-
धातुपदेशिभट्टचनात् । अत एव काश्यपमेनेयादयः सर्व आम-
मेवोदाजदुः ॥

ऋजिता । ऋजिप्यते । आर्जत । ऋजेत । ऋजिपी-
ए । आर्जिष्ट । आर्जिप्यत । 'आटश्च' इति वृद्धिः ॥

ऋजिजिपते । 'नन्दा.' इति नवर्न द्विरुच्यते ॥

ऋजयति । मा भवानृजिजत् ॥

भर्जते । भिभृजे । भर्जिता इत्यादि ॥

भिर्भर्जिपते । वरीभृज्यते । 'रीगृषुपधस्य च' इति रीक्-
वर्ध्नीति, वरिभृजीति, वरीभृजीति । वर्ध्नीति, वरिर्भर्ति, व-
'रीभर्ति' । इत्यादि 'रुग्निर्कोच लुकि' इति रुग्निर्ग्रीकः ॥

भर्जयति । अधीभृजत् । उरूढा । अन्यद्वा अवभर्जत् ।

भृक्त, भृक्तवान्—'श्रीदितो निष्ठायाम्' इत्यनिदृश्यम् ॥

भर्ग—वभि कृत्वम् ।

भ्रम्नो पाके इति तुदादौ ॥

• एजृ भ्रेजृ भ्राजृ दीप्तौ ॥ १८१-१८३ ॥

एजते । भ्रेजते । एहि पररूपम् ॥

एनाधक्रे । एजिता । इत्यादि ॥

एजिजिपते ॥

एजयति । मा भवानेजिजत्—ऋदित्वात्त्रोपधादस्व । अन्यथे-
धत्वादिवद्विवचनात्पूर्वमेव इत्य स्यात् ॥

अङ्गमेजयतीति अङ्गमेजय । एव जनमेजयः । 'एने. खश्'
इति ण्यन्तादस्मात्कर्मण्युपपदे खश्प्रत्यय । शित्वात्सार्वधातुकत्वा-
च्छपि गुणायादेशौ । अन्यथा आर्धधातुकत्वात् 'ण्यल्लोपो' इत्या-

‘तस्माद्भूट्’ इत्येव ध्रूयात् । नच आस्तु इत्येवमादौवेकहृत्यति-
प्रसङ्गः, ‘अश्रोतेश्च’ इत्यनेन द्विह्रलो यदि भवत्यश्रोतेरेवेति
नियमात् । अस्याश्मातिमात्रनिवृत्त्यर्थत्वे ‘नाश्र’ इत्येव ध्रूया-
त् । ‘ऐऔच्’ इत्यत्र ‘द्विह्रल्लक्षणं न करिष्यते’ इति भा-
ष्यम् । तत्र कैयटे अवर्णोपपत्त्यस्य यदि भवति अश्रोतेरेव
इति नियमाभयेन द्विह्रल्लक्षणं मत्याख्याय नुबुक्त ॥

अर्जिता । अर्जिप्यते । अर्जिताम् । अर्जित । अर्जेत
आशिपि—अर्जिपीष्ट । अर्जिष्ट । अर्जिप्यत । अनादि
त्वादाडामम ॥

अर्जिजिपते—सनीटि गुणे ‘नन्ना’ इति रेफवर्जं द्विह्र-
द्यते ॥

अर्जयति । अर्जिजन् ॥

माज्यते—इत्यत्र कर्मादौ यकि ‘उपसर्गादिति धातौ’ अव-
र्णान्तादुपसर्गादिकारादौ धातौ परे पूर्वपरयोर्बृद्धिरेकादेश इति
आवृद्धिः ॥

अर्जित्वा—‘न क्त्वा सैट्’ इत्यकिच्चाट्टण ॥

ऋजयम्—‘ऋदुपधाच्चाट्टपिचूते’ इति भावकर्मणो क्यप् ॥

ऋजि भृजी भर्जने ॥ १७९-१८० ॥

द्वितीय ईदिन् । भर्जनं पाकविशेषः । ऋजते । भाजते ।
‘उपसर्गादिति’ इति वृद्धिः ॥

ऋभाचक्रे आनृजे इति समनातरङ्गिण्यो । तदमा, नृग्वि-
धावुपदेशिसद्वचनात् । अत एव पाशयपभ्रेयादयः सर्वे आम-
मेवादानद् ॥

क्रजिना । क्रजिप्यते । आर्जत । क्रजेन । क्रजिपी-
ष्ट । आर्जिष्ट । अर्जिप्यत । 'आट्ठ' इति वृद्धि ॥

क्रजिजिपने । 'नन्दा-' इति नवर्न द्विरुच्यते ॥

क्रजयति । या भयानृजिनत् ॥

भर्जेते । भिभृजे । भर्जिता इत्यादि ॥

भर्जिजिपने । धरीभृज्यते । 'रीगृणास्य च' इति रीकृ-
धर्त्रीतीति, धरिभृजीति, धरीभृजीति । धर्भाक्त, धरिभाक्त, ध-
रीभाक्त । इत्यादि 'रुमिर्होच लुकि' इति ह्यग्रिमिक ॥

भर्जयति । अवीभृजत् । जृढा । अन्यदा अवभर्जत ।

भृक्त, भृक्तयान्—'श्रीदिनो निष्ठागाम्' इत्यनिश्चयम् ॥

भर्ग—भृमि ह्रस्वम् ।

भग्ने पाके इति तुदादी ॥

• एजृ भ्रेजृ भ्राजृ दीप्तौ ॥१८१-१८३॥

एजने । भ्रेजने । एडि पाठ्यम् ॥

एनाभ्रे । एर्जिना । इत्यादि ॥

एजिजिपने ॥

दिना गुणं वाधित्वा णिलोपस्त्यात् । खित्त्वात् ‘अरुर्द्विपदजन्तस्य’
इति पूर्वपदस्य भुम् । वृत्तौ तु ‘एजृ कम्पने’ इति परस्मैप-
दिनो ण्यन्तात्त्वशुक्तः ॥

उदेजयतीति उदेजयः—‘अनुपसर्गाद्धिम्’ इत्यादिना उत्पूर्वा-
ण्यन्तादस्माच्छप्रत्यये शपि गुणायौ । अनुपसर्गग्रहणमर्थादस्य
विशेषणम्, अत्राप्युपसर्गान्तरनिवृत्त्यर्थं च । तेन समुदेजय-
इत्यादावपि णिलोपः ॥

भ्रेजते । विभ्रेजे । भ्रेजिता इत्यादि ॥

विभ्रेजिपते । वेभ्रेज्यते । वेभ्रेजीति, वेभ्रेक्ति ॥

भ्रेजयति । अधिभ्रेजत् । ‘ह्रस्व’ इतीकारान्म्यासस्य पूर्ववद्-
दित्वाद्योपधाह्रस्वः ॥

भ्राजते इत्यादि भ्रेजिवत् । ‘ग्रश्चभ्रस्व’ इत्यादिना शलि
पदान्ते च विधीयमानं पद्वमस्य नास्ति । रागिसाहचर्याकणा-
दिपठितस्यैव तत्र ग्रहणादिति मैत्रेयश्रीरस्त्वामिसम्भताकारार्थः ।
एवं नापद्यपठितव्येन कणादिकेन भ्राजते इत्यादीनां सिद्धेऽपि
पाठोऽनार्थ इवेति न्यासोक्त दुरुक्तम् । यद्य—तज्जापीयशब्देन
पूर्वोक्त एव पक्षस्तुच्यते ॥

भ्राजयति । अधिभ्रजत् । अधिभ्राजत् । ‘भ्राजभामभापरी-
पजीरमीत्पीडाभन्यतस्म्याम्’ इति चट्टरे णातुपधाह्नगरित्त्वात् । एवं
चास्य कदित्वात्तन्तत्तेनाभारयत् ॥

भ्राजिष्णुः—‘भ्राश्च’ इति पञ्चागादिष्णुः ॥

भ्रिभ्राक्—‘भ्राजभामभ्रिभ्रानोर्भ्रिभ्रान्भ्रासन्तुः’ इति
ताच्छीप्तिरिति ‘भो’ ए’ इति ध्रुवम् । भ्रिभ्रादिभ्रौ रागि-

साहचर्यात्फणादिकस्यैव ग्रहणमित्युक्तत्वात् पत्वम् । यत्तु वृत्तौ
किप्सूत्रे विभ्राट् इति कृतपत्वस्योदाहरणं तत् द्व्यनुबन्ध-
कत्वेऽपीह फणादिकमपि गृह्यत इति सूचयितुं, न त्वस्यापि
पत्वमस्तीति । अत्र रेचिरपि क्वचित्पठ्यते, तदनार्पमिव । यदाह
मद्वभास्करः—‘रेजते अग्ने पृथिवी मखेम्यः’* इत्यत्र-राजतेश्छा-
न्दसमेत्वमिति ॥

ईज गतिकुत्सनयोः ॥ १८४ ॥

ईजते । ईजाञ्चक्रे । ईजिता इत्यादि ॥

कर्मादौ—ईज्यते इत्यादि ॥

ईजिजिपते ॥

ईजयति । या भवानिजजत् द्विर्वचनात्पूर्वं ‘णौ चङि’ इति
त्वं इत्युक्तम् ॥

वर्चादय उदात्ता अनुदात्ततः ॥

शुच शोके ॥ १८५ ॥

एतदादयो व्रजान्ता उदात्ता उदात्ततः ॥

शोचति । शुशोच । शोचिता ॥ शोचिष्यति । शोचतु ।
अशोचत् । शोचेत् । आशिपि—शुन्यात् । अशोचीत् । अशो-
चिष्यत् । कर्मणि—शुन्यते इत्यादि ॥

शुशुचिपति, शुशोचिपति ॥ शुचित्वा, शोचित्वा ।
कित्वविकल्पः ॥

शोशुच्यते । शोशुचीति, शोशोक्ति ॥

शोचयति । अशूशुचत् । 'दीर्घो लघो' ॥

शोचन — 'जुचङ्कुम्यदन्द्रम्यसृष्टधिज्वलशुचलपपतपद' इति
तच्छीलादौ युच् ॥

प्रशुचितः, प्रशोचित । प्रशुचितवान्, प्रशोचितवान् ।
'उदुपधात्' इति कित्त्विकरूप ॥

शूद्र — 'शुचेर्दश्च' इति रक्प्रत्ययो दकारादेश उपधा दी-
र्घश्च । 'शूद्राचामहत्पूर्वा जाति' इत्यजादिपाठात् 'जातेरस्त्रीवि-
पयात्' इति ङीप् बाधित्वा स्त्रिया टापि शूद्रा । जातिरिति
वचनात्पुयोगे शूद्री इति ङीपेव भवति । अमहत्पूर्वत्युक्ते
महाशूद्रशब्दाज्जातिलक्षणो ङीपेव भवति महाशूद्रीति । महाशूद्र-
शब्दो ह्याभीरजातिवचन । अयमेव महापूर्वस्य प्रतिपेधो ज्ञापक-
स्त्रीप्रत्ययेषु तदन्तविधे ॥

शोकः—घञ् । वार्तिकमते 'तुन्दशोकयो' इति निपात-
नात्कुत्वमेष्टव्यम् ॥

ई शुचिर् पूतीभावे इति टिवादौ ॥

कुच शब्दे तारे ॥ १८६॥

कोचति । चुकोच । कोचिता इत्यग्नि पूर्ववत् ॥

कुच — द्गुपधात्क । कुच गतो इति स्वामी ।

अय सपर्वनार्थो ज्वलादौ । पुन पाठे प्रयोनन तत्रैव वस्यते ॥

सकोचनार्थश्चुरादौ* ॥

कुञ्ज कुञ्ज कौटिल्याल्पीभावयोः ॥ १८७

—१८८ ॥

दन्त्योपधाविमो । गतिकौटिल्याल्पीभावयोः । गतेः कौटिल्ये
द्रव्याल्पत्वे चेति क्षीरस्तामी । कुञ्जति । चुकुञ्ज । कुञ्जिता
इत्यादि ॥

चुकुञ्जति । चोकुञ्जते । 'अनिदिताम्' इति नलोपः ।

चोकुञ्जति—'न लुमताङ्गस्य' इति निषेधात् प्रत्ययलक्षणेन
नलोपो न भवति । चोकुञ्जति इति कृत्वेन चकारे निर्वाति 'नि-
स्ताभावे नैमित्तकस्याप्यभावः' इति इकारे निवृत्ते अनुस्वारस्य
नः सरणो डकारः ॥

अचोकुञ्जति, अचोकुञ्ज—संयोगानलोपे सति पूर्ववक्षितान्ताभा-
वात् नकारेऽनुस्वारे च निवृत्ते नकारोऽगतिष्ठते ॥

कुञ्जयति । अचुकुञ्जत्—नङ्पेक्ष 'अनिदिताम्' इति नलोपो
णिलोपस्य स्यान्निवृत्त्यात् 'असिद्धवदत्र' इत्यसिद्धत्वाद्वा व्यवधानाच्च
भवति ॥

कुञ्चितः, कुञ्चितवान्—'अनिदिताम्' इति नलोपः ॥

कुञ्चित्वा—इत्यत्र तु 'न क्त्वा सेट्' इत्यकित्त्वान्नलोपो न भ-
वति । निकुञ्चितमनेन इत्याद्यो भागादिकर्मणो 'उदुपधान्'
इति कित्त्वविकल्पो न भवति 'सज्जिपातलक्षणे विधिरनिमित्तं
तद्विधातस्य' इति । तथा चास्याः परिभाषायाः प्रयोजननानिर्दि-
उदुपधत्वमकित्तस्य निकुञ्चिनामिति । इदमेवास्य नोपचत्वे मानम् ।

अत एवोदित्पाठिनौ चन्द्राभरणकारौ प्रत्युक्तौ । यतस्तन्मते 'उ-
दितो वा' इति स्त्रायापिठे विरूपनानिष्ठाया 'यस्य विभाषा'
इति प्रतिषेधात्सेयो निष्ठाया एवामाव इदित्पाठोऽप्यनेनेव प्रत्युक्त ।
यत इदित्त्वानलोपस्य नैव प्रसङ्ग । निकुचतिरित्यत्र 'तितुत्र
थसिमुसरकसेषु च' इति तिप्रत्ययस्य विधीयमानमनिट्स्व 'तितुत्रे
ष्वग्रहादीनाम्' इत्युक्तत्वात् भवति ॥

एव कुञ्चते चुकुञ्च इत्यादि ॥

कुञ्च—'ऋत्विग्धृक्स्वर्गिदगुप्तिगञ्गुणानिश्चुञ्चा च' इति किन् ।
तस्य सर्वापहारी लोप । पदत्वे चकारस्य सयोगान्तलोपे 'किन्प्र-
त्ययस्य कु' किन्प्रत्ययो यस्माद्विहितस्तस्य पदस्य ववर्गदेश
इति नकारस्य ङकार । सयोगान्तलोपात्पूर्व प्रत्ययलक्षणेन 'अ-
निदिताम्' इति लोपो न भवति । ऋत्विगादिभि निपातनै
साहचर्यात् अन्यस्याप्यलक्षणिकस्य कार्यस्य ज्ञापनात् । तदुक्त
वृत्तौ—नलोप कस्मान्न भवति, ऋत्विगित्यादिभिर्निपातनै साह-
चर्यादिति । अत एव साहचर्यादुपपदाधिकारेऽपि वेवलात्किन्प्रत्ययः ॥

कुञ्चा—अजादिपाठादलन्तादपि टाप् ॥

कुञ्चैव कौञ्च—'प्रज्ञादिभ्यश्च' इति स्वार्थेऽप्रत्ययः ॥

कुञ्चा अरिमन्त्रस्तीति कुञ्चकीयो देशः—'कुञ्चा ह्रस्वत्वं च'
इति नडादिपाठात् चातुरार्थिक उप्रत्यय, तत्सन्निधौमेन तुगागमो
ह्रस्वत्वं च । 'चो कु' इत्यत्र यदुक्त वामनेन—“कुञ्चेत्यत्र
'सङि' इति वज्रनाज्जकारस्य चकारे झलि परत कुत्वं न
भवति, 'युनि कुञ्चा च' इति निपातनाद्या । नकारोपधो वा
धातुरस्य रेफरहित 'कुञ्च कौटिल्याल्पीभावयो' इति पठ्यते ।

न लोपो निकुचित इत्यत्र दृश्यते । 'युजि क्रुञ्चा' इति तस्यैव रेफोधिको नलोपाभावश्च निपात्यते " इति । तत्क्रुञ्चेर्नोपधत्वेऽपि क्रुञ्चाशब्दे न दोष इत्येवं परं, न त्वयं धातुर्नास्ति सन्वा अकारोपध इत्येवं परम् । स्पष्टं चैवं तत्र न्यासपदमञ्जयोः । 'नक्रा सेट्' इत्यत्र च द्वावपि धातू न्यासकृतोपात्तौ । तथा ऋत्विगादिमूत्रे जयादित्यश्च—क्रुञ्चेर्न लोपः कस्मान्न भवति निपातनैः साहचर्यादिति ॥

लुञ्च अपनयने ॥ १८९ ॥

लुञ्चति—इत्यादि पूर्ववत् ॥

लुचित्वा लुञ्चित्वा—'वञ्चि लुञ्चयतश्च' इति सेटः क्तुः कित्तविकल्पनात् पक्षे नलोपः । केचिदमुमुदितं पठन्ति; तदनार्पम्, तदन्तादिषु 'मृष्टलुचितं' इति पाठात् । उदित्वे हि क्त्वायां 'उदि-
तोवा' इतीदो विकल्पनात् निष्ठायां 'यस्य विभाषा' इति तिप्पेयालुचितमिति न स्यात् ॥

अञ्चु गतिपूजनयोः ॥ १९० ॥

अञ्चति । आनञ्च । अञ्चिता इत्यादि ॥

गतौ व्यत्यञ्चति इत्यत्र 'न गतिहिंसा' इति तद्धिपेधः । पूजाया तु 'नाञ्चे. पूजायाम्' इति नलोपनिषेधात् अञ्चयते गुरुः, अञ्चयान् इत्यादि भवति ॥

अञ्चित्वा, अटक्त्वा—'उदितो वा' इति इद्विकल्पः । इति 'न क्तुसेट्' इत्येकित्वाञ्चलोपाभावः ॥

निष्ठाया 'यस्य विभाषा' इतीदं प्रतिषेधात् समग्र इति 'अधोऽनपादाने' इति निष्ठानत्वम् । अपादाने तु उदक्कुमुदक् कृ पात इति । पूनाया तु क्लृप्तिष्ठयो 'उदितो वा' इति वि कल्प 'यस्य विभाषा' इति निषेध च बाधित्वा 'अधे पूना याप्' इति नित्यामिद् । अधित्वा गुरून् अधिता अस्य गुरव इत्यत्र 'मतिबुद्धिपूनार्थेभ्यश्च' इति वर्तमाने क्त । मतिरि ष्ठा, बुद्धिज्ञानम्, पूजा सत्कार, 'क्तस्य न वर्तमाने' इति, नलो काव्यय इति निषेध बाधित्वा कर्तरि पठ्यी । अस्याश्च 'क्तेन च पूजाया' इति समासो निषिध्यते । 'पूजितो य सुरासुर' इत्यत्र वर्तमानक्तेन तत्रकौण्डिन्यन्यायेन भूते क्तस्य बाधात् तृतीया चिन्त्या । यद्वा—तेनेत्यधिकारे उपज्ञात इति भूते क्तेन निर्दे शात् अथ वर्तमानक्तेन न बाध्यत इति सामान्येन ज्ञापकाश्रयणे नाय प्रयोग समर्पणीय ॥

तैलमुदच्यतेऽस्मिन्निति तैलोदक्कः चर्मभस्त्रिकादि । 'उदक्कोऽ नुदके' इति घञि निपात्यते । उदके तु उदकोदक्षमम् । ल्युट् । 'पुंसि सज्ञायाम्' इति घस्तु न प्रत्युदाहृत, घघनो रूपे स्वरे वा विशेषाभावात् । घञ्यपि ह्रस्वोत्तरप्रकृतिस्वरमाद्युदात्तत्वं बाधित्वा 'धाधघञ्क्तानवित्रकाणाम्' इति उत्तरपदमन्तोदात्तमेव ॥

प्रत्यञ्जतीति प्रत्यङ्—'कृत्विक्' इत्यादिना विनि 'अनि- िताम्' इत्यादिना नलोपे सौ 'उमिदचा सर्वनामस्थाने' इति नुमि ह्रस्वादिस्त्रयोऽन्तलोपयो 'किन्प्रत्ययस्य कु' इति कुत्वं इकार । प्रसञ्जो इत्यादि । भसज्ञाया तु 'अच' लुप्त- नकारस्याञ्चतेरकारस्य लोपो भसज्ञायामित्यल्लोपे 'चौ' लुप्त नकाराकारेऽञ्चतौ परे पूर्वपदस्य दीर्घ इति दीर्घ प्रतीचः

इत्यादि । हलादौ जश्चे प्रसङ्ग्याम् इत्यादि । प्रसङ्गु इत्यत्र 'खरि च' इति चर्तम् । नपुंसके तु 'स्वमोर्नपुंसकात्' इति लुकि प्रसङ्गु । द्विवचनयोः 'नपुंसकाच्च' इति शीभावे भत्वे पूर्ववदल्लोपदीर्घयोः प्रतीची । 'जशशसोशिशः' इति तस्य सर्वनामस्थानत्वात् 'नपुंसकस्य झलचः' इति नुमि प्रसङ्गि । शेषं पूर्ववत् । स्त्रियां प्रतीची—'अञ्चतेश्रोपसङ्ख्यानं' इति ङीपि भत्वे पूर्ववदल्लोपदीर्घत्वे । पूजायां तु सर्वत्र नकारस्य लोपनिषेधाच्छ्रवणम् । अत एव 'अचः' 'चौ' इति अल्लोपदीर्घत्वे अपि न भवतः—प्रसङ्गु प्रसङ्गौ इत्यादि । पदत्वे संयोगान्तलोपे 'किन्प्रत्ययस्य' इति कुत्वं ङकारः । सप्तमी बहुवचने 'ङोः कुकुक् शरि' इति ङकारणकारयोः पदान्तयोर्यथासङ्ख्यं कुकुको शरि वा इति कुकि तस्य 'खयो द्वितीयाः शरि पौष्करसादे' इति वा खकारे प्रसङ्गु, प्रसङ्गु, प्रसङ्गु पु इति त्रीणि रूपाणि नपुंसके शिभावशीभाववेव विशेषः ॥

उत्पूर्वत्वे 'उद ईत्' इति उदः परस्य लुप्तनकारस्याञ्चतेरादेः भसंज्ञायामीकारे उदीचः इत्यादि । अन्यत्सर्वं प्रत्यक्शब्दवत् ॥

प्रतीच्यादिभ्यो 'दिक्छन्देभ्यः सप्तमीपञ्चमीप्रथमाम्यो दिग्देशकालेष्वस्तातिः' इति दिगादिवृत्तिभ्यस्सप्तम्याद्यन्तेभ्यस्त्वार्थे वाऽस्तातिः । दिशि दृष्टः शब्द इह दिक्शब्दः । 'अञ्चेलुक्' इत्यस्तातेर्लुक् । 'लुक्छन्दितलुकि' इति स्त्रीप्रत्ययस्य लुक् । प्रसङ्गु वसति, प्रत्यक् आगतः, प्रत्यक् रमणीयम् इत्यादि । प्रत्ययलक्षणेन तद्धितान्तत्वात् 'तद्धितश्चासर्वविभक्तिः' इति अव्ययत्वात्सुपो लुक् । अस्तातेरभावे प्रतीच्यां वसति । प्रतीच्या आगतः । प्रतीची रमणीया, इत्यादि ॥

प्रागेव पुरुषः प्राचीन, प्रागेव कुलं प्राचीनं, प्रागेव
ग्राहणी प्राचीना—‘विभाषाधेरदिक् स्त्रियाम्’ इत्यञ्चत्यन्तात् प्राति-
पदिकात्स्वार्थे वा सः । ‘अदिस्त्रियाम्’ इत्युक्तत्वात् दिग्वृत्तेरप्य
स्तात्पुत्तरादव्ययादलिङ्गादस्त्रीवृत्तितात्त्विको भवति प्राचीनं दिक् इति ।
यदा सप्तमीपञ्चम्यर्थादस्मात् खस्तदाऽपि सप्तमीपञ्चम्योरर्पस्याभिहित-
त्वात् प्रातिपदिकार्यत्वाच्च भयमैव, प्राचीनं दिशि वसति, प्राची-
नं दिश आगत इति । तथा च स्थानिकसूत्रे भाष्यम्—‘प्राचीनं
ग्रामादाग्राः’ इति । प्राचि देश इति शर्यः । सान्तोऽयं स्वभावाद्यु-
सकलिङ्गः ॥

प्राच्यम्, अवाच्यम्, उदीच्यम् प्रतीच्यम्—‘शुभागपागु-
दप्रतीचो यत्’ इति शेषिको यत् ॥

सम्यङ्—‘समस्तमि’ इत्यञ्चत्यन्त उत्तरपदे समः सम्यादेशः ॥

तिर्यङ्—‘तिरसस्तिर्यलोपे’ इति ‘अणः’ इति लोपभावे ति-
र्यङ्देशे यण्, लोपे तु तिरश्च इत्यादि ॥

सहस्रतीति सध्रघट्—‘सहस्र सध्रिः’ इत्यभतावप्रत्ययान्त
उत्तरपदे सध्रघट्देशः ॥

विष्वग्भतीति विष्वद्रघट् वेगानभतीति देवद्रघट्—‘विष्वग्भ-
वयोश्च देवद्रघट्भतावप्रत्यये’ इति देवद्रघट्देशोऽभतावप्रत्ययान्त
उत्तरपदे । वरातात्सर्गनाभश्च मर्यद्रघट् इत्यादि । अदमोद्रघा-
देशो मर्यभट् । ‘अदमोसेर्दाम्भट्’ इति अमरान्तात्प्राप्तो
दरातात्सर्ग वर्यस्य विधीयमानमुत्तमराररेण्योर्द्वयोरपि, तथा
‘दाम्भ’ इति मर्यमपि द्वयोरपि दरातात्सर्गिणि अमुमुयट् इति
भर्षाणि वेचिद् । अद्रे रेणदेशस्योत्तमरार्य तद्विदारात्प्राप्तो यम

उत्पत्त्य पूर्वव्रासिद्धत्वान्न भवति । शसादौ भवे 'अचः' इत्य-
छोपे 'चो' इति अद्वेगिकारस्य दीर्घे पूर्ववदुकारस्य रेफादेशस्य
यणभावे अमुमुईचः इत्यादि । अपरे तूत्तमत्वे अन्त्यसदेश-
योरेव रेफदकारयोरिति अदमुयद् इति रूपं प्रतिपन्नाः । अत्रा-
पि पूर्ववदुकारस्य यणभावः शसादावछोपादि च । अन्ये तु
'असेः' इति पदं अः सेः यस्य सकारस्थानिकोऽकारो यस्येति
व्याचक्षाणा अद्रच्चादेशो त्यदाद्यत्वामावाप्तोत्पत्त्ये इति अदद्रचद्
इति रूपमाहुः । तथा च श्लोकवार्तिकम्—

अदसोद्वेः पृथगुत्वं केचिदिच्छन्ति लत्ववत् ।

केचिदन्त्यसदेशस्य नेत्येकेऽसेर्हि दृश्यते ॥

ति ॥

अञ्चु गतियाचनयोः इत्यग्रे स्मरितेत् । विशेषणार्थोऽयं चुरादौ* ॥

वञ्चु चञ्चु तञ्चु त्वञ्चु मुञ्चु घुञ्चु म्लुञ्चु ग-

त्यर्थाः ॥ १९१-१९७ ॥

वञ्चति । ववञ्च । वञ्चिता इत्यादि ॥

आशीर्लिङि यासुटः कित्त्वादनुनासिकलोपे—वञ्यात् ॥

विवञ्चिपति ॥ वनीवञ्च्यते । 'नीग्वञ्चुसंमुखंमुञ्चुसुक्तसप्तप-
दस्तन्दाम्' इति यङञङ्लुकोरम्यासस्य नीगागमः ॥

वनवीञ्च्यति, वनीवञ्चि । यङो लुका लुप्तत्वान्नलोपामावः ।

वनीवक्तः इत्यादौ तसादीनां द्वित्वेन नलोपः ॥

*...पार्थो युजादौ.

मुमुचिपति, मुम्रोचिपति ॥ मुचित्वा, म्रोचित्वा—'रलो
ध्युपधात्' इति कित्त्वविकल्पः ॥

भावादिकर्मणोः 'उदुपधात्' इति कित्त्वविकल्पनात् मुचित-
मनेन, म्रोचितमनेन, इति । एवं म्लुचेरपि । सर्वेषामुदित्त्वेन क्त्वाया-
मिड्विकल्पनात् निष्ठायामनिट्त्वम् ॥

वञ्च प्रलम्बने इति चुरादौ । तञ्च संकोचने इति रुधादौ ।

मुचु ग्लुचु कुजु खुजु स्तेयकरणे ॥

१९८-२०१॥

ग्रोचति ॥ जुग्रोच ॥ ग्रोचिता इत्यादि ॥

~ग्लोचति इत्यादि ग्रुचिवन्* । नृस्तम्भसूत्रे ग्रुचिमपि केचि-
पठन्ति ॥

कोजति ॥ खोजति । इमावपि ग्रुचिवत्,* अङ्भावो
वैशेषः । प्रनिकोजति, प्रनिखोजति 'शेषे विभाषा' इति उपस-
र्गिणाजिमित्तात्परस्य नेर्णत्वं तत्रैव सूत्रे अकृत्वादावपान्त उपदेशे
इति पर्युदासान्न भवति । शेषश्च गदादिव्यतिरिक्तो धातुः ॥

ग्रोक', ग्रोक्यम्—वञ्च्यतोः 'चजोः कुचिण्यतोः निष्ठायाम-
निटः' इति वार्तिकसूत्रेण कृत्वम् ॥

ग्लुञ्चु परञ्ज गतौ ॥ २०२-२०३ ॥

ग्लुञ्चति ॥ जुग्लुञ्च ॥ ग्लुञ्चिता इत्यादि ॥

लुङि 'नृस्तम्भु' इत्यादिना वाऽङि नलोपे—अग्लुचत् अ-
न्यदा सिचि अग्लुञ्चीत् । अङ्घ्रिषो ग्लुचिग्लुञ्चयोरेकतरोपादाने-

*म्लुचिवत्.

नापि अग्लुचत्, अग्लोचीत् अग्लुचीत् इति रूपत्रये सिद्ध उप-
योपादानमर्थभेदादिति केचित् । अपरे तूमयोरुपादानसामर्थ्यात्
ग्लुञ्जेर्नलोपो न भवतीति अग्लुञ्चत् इति चतुर्थमपि रूपमाहु ।
इदमुद्गाप्य, अन्यतरोपादानेनापि रूपत्रयस्य सिद्धेरन्यतरच्छक्यम
कर्तुमिति प्रतिपादितत्वात् । अनेकार्थत्वाद्धातूनां अत्र विषये अर्थ-
भेदो न प्रयोजक इति तत्र केयटे ॥

ग्लुञ्चित्वा । ग्लुञ्ज्वा ॥

सज्जति—वात्वादेप्पसे द्वितीयस्य सगरस्य श्रुत्वेन शकारे
तस्य 'झलज्जश् सशि' इति नश्त्वेन जकार ॥

ससज्ज । सज्जिता इत्यादि ॥

सिसज्जिपति सिसज्जधिपति—'स्तोतिष्योरेव' इति निय-
मादणावपत्वम्, 'हेतुमति च' इत्यत्र 'यदभिप्रायेषु सज्जन्ते'
इति भाष्यप्रयोगादयमात्मनेपद्यपि । अतोस्यात्मनेपदित्वं दृष्यन्तो
वर्धमानसीरस्वाभ्यादय एव दुष्टा । अत्र सश्चिमपि केचित्पठन्ति ।
'तमजिह्वा असश्चत'* इत्यादि च दृश्यते ॥

गुञ्जि अव्यक्ते शब्दे ॥ २०४ ॥

गुञ्जति । गुञ्ज । गुञ्जिता इत्यादि ॥

गुञ्जा—'गुरोश्च हल्' इत्यवार ॥

गुञ्जयते । जोगुञ्जयते इतिस्वान्नलोपाभाव । अत्र स्वामी—
'अनिदिसेके' इति भूमृते । सुधागरस्तु—अनिदिपारायणेष्वापी
लक्ष्ये पुनरिदिद्विगीत इति । शास्त्रगयनस्तु—द्वापि पपाठ ॥

गुज शब्दे इति तुदादौ ॥

अर्च पूजायाम् ॥ २०५ ॥

अर्चति ॥ आनर्च ॥ अर्चिता इत्यादि । अयं युजादौ
वरितेऽपठिष्यते । तत एवार्चतीति सिद्धे क्रियाफलस्य कर्तृगा-
मेत्येऽपि परस्मैपदार्थ इह पाठ । अयमात्मनेपदी इति शाकटा-
यन । प्रयोजन तु तन्मते क्रियाफलस्याकर्तृगामित्वेऽपि तद् । 'य.
पूर्णादुचति' * 'अवीरघ्नोरुदचन्त्वाप'† इत्यादिदर्शनात् 'अथ
इत्येके' इत्याभरणोक्त युक्तम् ॥

म्लेच्छ अव्यक्ते शब्दे ॥ २०६ ॥

इहाव्यक्तशब्दोऽस्फुटशब्दोपशब्दश्च । तदुक्त पस्पशाया 'तस्मा-
त्क्षणेन न म्लेच्छित्तौ नापभापितवै म्लेच्छो ह वा एष यद-
शब्द' इति । न म्लेच्छित्तवा इत्यस्य पर्यायो नापभापितवा
इति. केयटे । म्लेच्छति ॥ मिम्लेच्छ ॥ म्लेच्छिता इत्यादि ।
'दीर्घात्' दीर्घाच्छनारे परे दीर्घस्य तुमिति तुरु । 'तस्मि-
न्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य' इति सप्तमीनिर्देशे पूर्वस्य पष्ठी प्रक-
ल्पेति दीर्घस्येति लभि. । ननु 'तस्मादित्युत्तरस्य' इति पञ्चमी-
निर्देशे उत्तरस्य पष्ठी प्रकल्पेत्युक्तत्वादिह चानवकाशया 'दी-
र्घात्' इति पञ्चम्या 'छे च' इत्यत्र सावकाशाया. छ इति
सप्तम्या एव पष्ठी प्रकृतिर्युक्ता, ततश्च तुक् किञ्चेन चका-
। रात्परत्वे श्रुत्वचत्वंयो म्लेच्छति इति द्विचकारकं रूप स्यात्—
नैप दोष, यत 'निमाणा सेनासुराच्छाया' इति निर्देशा-
द्धिज्ञात् पञ्चम्या एव पष्ठी प्रकल्पयिष्यते ॥

मिम्लेच्छिपति ॥ मेम्लेच्छयते ॥ मेम्लेच्छीति, मेम्लेष्टि ।
मेम्लेष्टः । इत्यादि । झलि व्रश्चादिना पत्वे घुत्वम् ॥

मेम्लेसि—‘पढो. कस्सि’ इति कत्वे पत्वम् । मेम्लेसि ।
मेम्लेसमः इत्यत्र ‘चुष्टोश्शूडनुनासिके च’ इति छकारवकारयो
र्यथासङ्गं शकारोठावादेशौ भवतः अनुनासिकादौ प्रत्यये
कौ झलादौ च कृति इति छकारस्य शकारः । अयं च
‘कमश्चक्षिच्छ्वोः’ इति निर्देशात्सतुक्तस्य । अन्त्यादेशस्तु न
भवति ‘नानर्थकेऽलोन्त्यविधिः’ इति; नडो द्वित्करणाद्वा, अ-
न्त्यादेशो विश्व इत्यत्रालघूपधत्वादेव गुणाप्रसङ्गात् किं द्वित्वेन ।
अत एव द्वित्वाच्छ्वोरिति निर्देशः सतुक्तस्येत्यपि ज्ञायते । ये
तूट्ठिषौ कृतीति नानुवर्तयन्ति तेषां झलादिमात्रे शकारे छत्रे-
तस्यैव व्रश्चादिना पत्वं द्रष्टव्यम् । अत्र मते तत्र छग्रहणं व्यर्थं
स्यात् । वृत्तिप्रदीपे तु वितुक्तस्य शकारादेश उक्तः । तुगभावस्तु
अकृतव्यूहा. पाणिनीया, कृतमपि शास्त्रं निवर्तयन्तीति ॥

म्लिष्टम्—‘क्षुब्धस्वान्तध्वान्तलप्रम्लिष्टविरिग्वफाष्टबाढानि मन्थ-
मनस्तमत्सक्ताविस्पष्टस्वरानायासमृशेषु’ इति अविस्पष्टार्थे निपा-
तितः । अपशब्दे तु म्लेच्छितं इति भवति । अस्य शपि
पाठो म्लेच्छन्ती इति ‘शप्शानोर्नित्यम्’ इति नित्यनुमर्थः, शे
विकल्पस्स्यात् स्वरे च भेदः ; शपि शप. पिच्चात् ‘अनुदात्तो
’ इति अनुदात्तः, शस्तु प्रत्ययस्वरेणाद्युदात्तः । एकमी-
दृशामन्येषामपि धातूनां विकरणभेदे फलं नेयम् । अयं चुरादावापि ॥

लच्छ लाच्छि लक्षणे ॥ २०७-२०८ ॥

लच्छति ॥ ललच्छ ॥ लच्छिता, इत्यादि । ‘छे च’

द्वस्वस्य छे परतस्तुगिति तुक् । अलञ्छीत् इत्यत्रान्तरङ्गत्वात्पूर्व
तुकि अकारस्यालबुत्वात् 'अतो हलदेः' इति वृद्धिर्न भवति ।
तथा ललच्छ लच्छकः इत्यादौ 'अत उपधायाः' इति वृद्धि-
रनुपधात्वान्न भवति । लाञ्छति इत्यादि पूर्वम् । लालाञ्छयते
इत्यादाविदिच्चात् 'अनिदिता' इति न लोपो न भवति ॥

लाञ्छेः 'क्विप्' इति सोपपदनिरूपपदसाधारणे कर्तरि क्विपि
तस्य लोपे 'च्छोश्शब्द' इत्यत्र द्विवचनको निर्देशः एकः
सतुक् अपरः केवल इति न्यासपदमज्जयादिपूक्तत्वात् लान्,
लांशो, लांशः इत्यादि भवति । 'च्छो.' इति निर्देशो पूर्वं वितुक्-
सतुक्भयोः समाहारद्वन्द्वे पश्चाद्वकारेण इतरेतरयोग इति द्विवचन-
न्यासद्वयोरुपपत्तिः । 'द्वन्द्वच्छुदपहन्तात्' इति समासान्तः
सौत्रत्वान्न भवति । हरदत्तस्तु—सतुक्छकारवकारयोः समाहर-
द्वन्द्वे पश्चात् वितुक्नेतेतरेतरयोग इति समासान्ताभवो द्विवचनोप-
पत्तिश्चेति । अत्र मते सतुक्स्यापि छकारस्योद् स्यादिति तद-
भावे यत्नः कर्तव्यः । एवं च यदुक्त्यपि जडत्वे लालांष्टि,
लालांष्टि, इत्यादिपूर्ववद्भवति । शूद्धिषौ क्लृप्त्रहणानुवृत्तिपक्षे ला-
लांष्टि इत्यादौ ब्रश्चादिमूत्रे छग्रहणेन पत्वम् । तत्रापि पूर्व-
वत्केवलोपि छे गृह्यते ॥

वाच्छि इच्छायाम् ॥ २०९ ॥

वाञ्छति इत्यादि लाञ्छिवत् ॥

आच्छि आयामे ॥ २१० ॥

आञ्छति । आञ्छ । अत्र लिङ्गम्यासद्वये 'अत आदेः'
इत्यत्र तपरकरणं स्वाभाविकद्वस्वपरिग्रहार्थमिति न्यासकारहरद-

त्तादिभि प्रतिपादितत्वात् दीर्घाभावाद्गुणभावे सवर्णदीर्घे । अन्ये
तु—तपरकरण मुसमुसार्थमिति आनाञ्ठ इत्युदाहरन्ति इति ।
मैत्रेय । आञ्छिता इत्यादि ॥

आञ्छिच्छिपति—‘नन्त्रा’ इति नकारवर्जं द्वितीयैकाच्
द्विरुच्यते ॥

आञ्छयति ॥ आञ्छिच्छत् ॥

ह्रीच्छ लज्जायाम् ॥ २११ ॥

ह्रीच्छति । जिह्रीच्छ । ह्रीच्छिता इत्यादि म्लेच्छिम् ॥
ह्री लज्जाया इति जुहोत्यादौ ॥

हुर्छा कौटिल्ये ॥ २१२ ॥

इह कौटिल्यमपसरणमिति मैत्रेयस्य मतम् । हुर्छति । जुहुर्छ ।
हुर्छिता, इत्यादि । ‘उपधाया च’ इतीको दीर्घ ॥

जुहुर्छिपति ॥ जोहृच्छर्यते, जोहूर्ति । जोहूर्तः । जोहूर्-
छति । जोहूर्पि । जोहूर्मि । जोहूर्छ्व । जोहूर्मः । ‘राछोप’
इति रेफात्परयो च्छोछोप को मलादावनुनासिकादौ च प्रत्यये ।
अत्र सतुक्स्य छस्यासम्भवात् केवलो गृह्यत इति वृत्त्यादौ ॥

हूः, हुरौ, हुरः—‘राछोप’ तत्र पदत्वे ‘वैरूपधाया दीर्घ’
इति रेफवकारान्तस्य धातो परस्योपधाया इमो दीर्घ इति
इको दीर्घ ॥

हूर्ण, हूर्णवान्—‘आदितश्च’ इत्यनिट्त्वे निष्ठाया राछोपे
‘रदाम्याम्’ इति नत्वे ‘रपाम्याम्’ इति णत्वम् । भावादि-

कर्मणोस्तु 'विभाणा भावादिकर्मणोः' इति आदितो निष्ठयाः
पक्षे इद्विधानात् हूर्णमनेन, हूर्छितमनेन, इत्यादि द्रष्टव्यम् ॥

मुर्छा मोहसमुच्छ्राययोः ॥ २१३ ॥

हूर्छितम् । विशेषस्त्वनिष्ठो निष्ठया 'न ध्याख्यामृमूर्छिमदाम्'
इति नत्वनिषेधः । मूर्ते, मूर्तवान्, मूर्तमनेन इत्यादि ॥

मूर्छाऽस्य सञ्जाता मूर्छितः—'तदस्य सञ्जातं तारकादिभ्य
इतच्' तदिति प्रथमासमर्थात् सञ्जातोपाधिकादस्येत्यर्थे इतानि-
तीतच् ॥

स्फूर्छा विस्तृतौ ॥ २१४ ॥

स्फूर्छति । पुस्फूर्छ, इत्यादि पूर्ववत् अम्यासे खयश्शेषः ॥

युच्छ प्रमादे ॥ २१५ ॥

युच्छति । युयुच्छ । युच्छिता, इत्यादि म्लेच्छादिवत् '
मन्तरङ्गत्वात्तुकि अलघूपधत्वान्न गुणः । 'वार्णादाङ्गं बलीयः'
त्याङ्गस्य बलीयस्त्वं, यत्राङ्गवार्णयोर्युगपत्प्राप्तिः समानाश्रयत्वं च
त्रेति इह वैपरीत्यान्न भवति ॥

उच्छि उञ्छे ॥ २१६ ॥

उञ्छो धान्यश आदानं वणिशाद्यर्जनं शिल्पम् ॥

इति यादवप्रकाशः । एव विज्ञानेश्वरोपि । 'उञ्छति' सूत्रे
'उञ्छति उच्चिनोतीत्यर्थः' इति न्यासः । 'बदराण्युञ्छति
बादरिकः । श्यामाकान्युञ्छति श्यामाकिकः' इत्युदाहरतो वृत्ति-

कारस्यापि व्यापित्वेनोच्चय एवार्थ इत्यभिनायो लक्ष्यते । उञ्छते ।
उञ्छाच्चकार । उञ्छिता, इत्यादि । इदित्वात् उञ्छयते
इत्यादौ नलोपो न भवति ॥

उञ्छयति—‘नञ्द्रा’ इति छादेर्द्विर्वाचनम् । अम्यासस्य चर्त्वे
ह्रस्वे ‘छे च’ इति तुवि ह्रस्वदेशेपो न भवति, अत्रयसभक्त-
त्वेनाम्यासभक्त्याभावात् । न च स्वप्नल्लिङ्गवदत्त इत्यादिना
इहावयववयवस्य समुदायावयवत्वम् । यत् ‘छे च’ इत्यन्नागमिनोऽ
भावादेन पूर्वसूत्रात् ह्रस्वस्येत्यनुवृत्तिसिद्धावपि तद्वारेण नदनुष्ठप्यते ।
पूर्वसूत्रे ह्रस्वान्तस्येति स्थितम् । इह तु तथा मा भूदिति हि
यत् ।

उञ्छयति । मा भयान्मुञ्छत ॥

प्यते स बलीयानित्यर्थः । ननु 'अन्यत्र विकरणेभ्यः' इत्यपि तत्र पठ्यते, नायं पर्गुदासो धातुस्वरविषयः किन्तु लसार्वधातुरु-
स्वरविषयः लादेशस्य सार्वधातुस्य प्रत्ययाद्युदात्तत्वं सति
शिष्टोपि विकरणस्वरो न बाधते इति, अस्य च ज्ञापकं
तादृशमेव । तथा हि—'तास्यनुदात्तेङिदुपदेशाल्लसार्वधातुकमनु-
दात्तमनिङोः' इति तासे परस्य लसार्वधातुकस्य सति शिष्टस्व-
रेणानुदात्तत्वेऽपि सिद्धे पुनर्विधानाज्जायते 'अन्यत्र विकरणेभ्यः'
इति । तच्च लसार्वधातुरुविषयम् ॥

उच्छी विवासे ॥ २१७ ॥

समाप्तिर्विवास इति तरङ्गिण्याम् । विपूर्वश्चायं प्रायः प्रयुज्यत
इति पुरुषवारे । व्युच्छति । व्युच्छाश्चकार । व्युच्छिता, इत्यादि ॥
अम्बिधावागमनिमित्ताऽपि गुरुमत्ता गृह्यते । अत एव 'अनुच्छः'
इति प्रतिषेधः ॥

उचिच्छति—अत्र द्विर्वचने तुल्यश्रुत्वस्य पूर्वत्रासिद्धत्वात्
हलादिशेषेण तकारस्य शेषे प्राप्ते 'खपूर्वाः खय इति वक्त-
व्यम्' 'शपूर्वाः खयः' इत्यत्र शर्ग्रहणमपनीय खर्ग्रहणं कर्त-
व्यमित्यर्थः । तेन खपूर्वाः खयदिशप्यन्ते अन्ये निवर्तन्त इति
तकारस्य निवृत्तो छकारस्य 'अम्यासे चर्च' इति चर्च रूपम् ।
अम्यासचर्चस्य तुल्यसिद्धत्वादुकारस्य पुनस्तुक् न भाति, 'अम्या-
सनश्चर्चमेत्वतुकोसिद्ध वक्तव्यं' इति चर्चस्य सिद्धत्वात् ।
अत्र 'पूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्वचने' इति अनाश्रित्योक्तं 'खपूर्वायाः
खय' इति । यदाहुर्हरदत्तादयः—यदाश्रयेण हि श्रुत्वस्य द्विर्व-
चने सिद्धत्वाद्धलादिशेषेण छस्य निवृत्ताविष्टसिद्धेः ॥

व्युष्ट, व्युष्टवान्—‘स्वीदितो निष्ठायाम्’ इतीडभाव ॥

व्युष्टे दीयते कार्यं वा वैयुष्टम्—‘व्युष्टादिभ्योऽण्’ इति तत्र च दीयते कार्यमिति विषयेऽणप्रत्यय ‘नस्याम्या’ इति ऐच् वृद्धेरभावश्च । अयमपि तुदादौ षठिष्यते । पूर्ववदुभयत्र पाठे प्रयोजनम् ॥

ध्रज ध्रजि धृज धृजि ध्वज ध्वजि
गतौ ॥ २१८-२२३ ॥

ध्रजति । दध्राज । ध्रजिता, इत्यादि ॥

अध्रजीत्, अध्राजीत्—‘अतो ह्रलोदे’ इति वा वृद्धि ।
दिध्रजिपति ॥ दाध्रज्यते दाध्रजीति, दाध्रक्ति । ‘चो
कु’ झल्लि पदान्ते च ‘खरि च’ इति चत्वंम् ॥

ध्राजयति ॥ अदिध्रजत् ॥

प्रजति । दध्रज । प्रजिता इत्यादि ॥

दिध्रजिपति । दाध्रज्यते । दाध्रजीति, दाध्रङ्क्ते । लङि
तिप्तिपोर्ह्रस्वादिलोपे सयोगान्तलोपे च—अदध्रन ॥

धर्जति । दधर्ज । धर्जिता इत्यादि ॥

दिधर्जिपति । दरीधृज्यते । ‘रीगृधुपधस्य च’ इति रीक ॥

दधर्जतीति, दरीधृजतीति, दरीधृजीति, । दधर्जक्ति, दरी-
धर्जक्ति, दरीधर्जक्ति । ‘स्त्रिभ्यो च टुक्’ इति स्त्रिभ्योच ।
‘नाभ्यस्तस्यानि’ इति पक्षे न गुण । एव तमादौ—दधर्जक्त
इत्याद्युदाहार्यम् ॥

धर्जयति । अदधर्जत्, अदीधृजत् । उरृडा ॥

धर्जित्वा—‘न क्त्वा सेट्’ इत्यकित्त्वाद्गुणः ॥

धृज्यम्—‘ऋदुपधाच्चाद्धृणि चृतेः’ इति क्यप् ॥

धर्ज—‘चञोः कुघिण्यतो निष्ठायामनिटः’ इति वार्तिकमू-

त्रेण कृत्वम् ॥

धृजति । दधृज । धृजिता इत्यादि ॥

दिधृजिपति । दरीधृजयते । पूर्ववद्भीक् ॥

दाधृजीति, दाधृङ्क्, इत्यादि धृनिवत् । लङि तिप्सिपो-
लृचादिसंयोगान्तलोपयो.—अदाधृन् । संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वात्
लृवूपधत्वात् प्रत्ययलक्षणेन न गुणः ॥

धृजयति । अदधृजत् ॥

ध्वजति । ध्वजति, इत्यादिभ्रजधृनिवत् । तरङ्गिणीकाश्य-
सम्भतासु आद्यो व्रजव्रजी इति दन्त्योष्ठचादी पठ्येते । अन्यत्र
सर्वत्र तवर्गीयादी एव ॥

कूज अन्यक्ते शब्दे ॥ २२४ ॥

कूजति । चुकूज । कूजिता ॥

चुकूजिपति । चोकूजयते । चोकूजीति, चोकूक्ति ॥

कूजयति । अचुकूजत् ॥

कूज । कूज्यम्—‘न क्वादे.’ इति निष्ठायां सेट्त्वात्कु-
त्वाभावः ॥

अर्ज पर्ज अर्जने ॥ २२५-२२६ ॥

अर्जति । आनर्ज । अर्जिता, इत्यादि ॥

अर्जिजिपति ॥ अर्जयति । आर्जिजत् ॥

स्वर्गः—वार्तिककारमते न्यङ्कादित्वात् कृत्वम् ॥

ह्रजु—‘अर्जिद्यशि’ इत्यादिना कृप्त्यय ऋजादेशश्च ॥

अर्ज प्रयत्ने इति चुरादौ ॥

सर्जति । ससर्ज । सर्जिता ॥

सिसर्जिपति—‘स्तौतिष्येतिव’ इति नियमाच्च पत्वम् ॥

सासर्ज्यते ॥ सासर्ज्जि, इत्यादि ॥

सर्जयति । अससर्जत् ॥ सिसर्जयिपति ॥

गर्ज शब्दे ॥ २२७ ॥

गर्जति, इत्यादि ॥

तर्ज भर्त्सने ॥ २२८ ॥

तर्जति । ततर्ज, इत्यादि ॥

अथ चुरादावपि ॥

कर्ज व्यथने ॥ २२९ ॥

स्वर्ज पूजने च ॥ २३० ॥

कर्जति । चकर्ज । कर्मिता ॥

स्वर्जति, इत्यादि ॥

स्वर्जूर—‘स्वर्जपिजादिभ्य उरोलचौ’ इत्यूर ॥

अज गतिक्षेपणयोः ॥ २३१ ॥

अजति अजत अजन्ति ॥ विवाय । विव्यतु । विव्युः । वि-
यिथ, विवेय । विव्यथु । विव्य । विवाय, विवय । विविष ।
‘अनेर्व्यघ्रपो’ घञपोरन्यस्मिन्नार्धगातुके विषयभूते विभाव इति
विभावे द्विवचने ‘एरनेकाचोऽसयोगपूर्वस्य’ घातोर्वयव सयोगो
यस्मादिवर्णात्पूर्वो नास्ति तदन्तस्यनिकाचोऽस्याजादौ यणिति यण् ।
अत्र वकारस्य ह्रस्वपरत्वात् ‘उपधाया च’ इति दीर्घ ‘अच
परस्मिन्’ इति यण स्थानिवत्त्वात् ‘असिद्ध बहिरङ्गमन्तरङ्गे’
इति असिद्धत्वाद्वा न भवति । वृद्धिगुणयोर्विषये परत्वात्तौ भवत
‘णलुत्तमो वा’ इति उत्तमे णित्त्वविकल्पनात् पक्षे गुण ।
बलादौ क्रादिनियमादिद् । विभावो ह्यनुदात्तत्वात् अनिट्, थलि तु
अचस्तास्वत्थल्यनितो नित्यम्’ अजन्तो यो घातुस्तासौ नित्यम-
नेद् तस्य तासाविव वलीष्णिनपेधे प्राप्ते ‘ऋतो भारद्वाजस्य’
गे य तासौ नित्यानिटस्थलीष्णिनपेध स भारद्वाजस्य मतेन ऋकारा
नैषेधेति नियमादन्यत्रार्थाद्विरूप इतीडागम पाक्षिक । अनेरुदात्त-
वस्य इड्यत्वात् तत्सामर्थ्यान् बलादागर्धघातुके अयमादेशो विकल्पित
इति पक्षे व्यादेशाभावात् आजिथ इत्यपि भवति । तथा वम
पोरपि आजिथ, आनिम, इति । उक्तं च वृत्तो—‘बलादा-
गर्धघातुके विरूप इप्पते’ इति । अत्र केचिद्धमयोर्वलादित्वस्य क्रा-
दिनियमेनेऽप्यवसानाच्च कदाचिदपि बलादगर्धघातुकाभिव्यक्तिरिति
न तत्रायमादेशविरूप । थलि तु भवत्येव यनस्तत्रेड्विरूप इति ।
ननु विव्यतु इत्यादौ द्विवचनात्पूर्वं परत्वादियदि ‘द्विवचनेऽधि’
इति तस्य द्विवचने कर्तव्ये स्थानिवत्त्वादुत्तरखण्डे जग्मतुरित्यादि-
वन् आदेशरूपमेवावतिष्ठेतेति कुतो यण प्रसङ्ग । उच्यते—द्विव-
चनार्थमियदि निवृत्ते पुनरयमिच्छताऽयस्य प्रवर्तयितव्यं तत्र
दशाया ‘असिद्धवदत्र’ इतीयडो असिद्धत्वादङ्गस्यानेकाच्चादप-

वादत्वेन वा यणेव भविष्यतीति इटकिट, इत्यत्र अयमर्थं प्रपञ्चयिष्यते ॥

अजिता, वेता ॥ अजिप्यति, वेप्यति । अजतु । आजत् ।
आशिपि—वीयात् । यलाद्यार्धधातुस्त्वान्नित्य वीभाव ॥

आजीत्, अवैपीत् । आजिप्यत्, अवेप्यत् ॥

अजिजिपति, विवीपति । 'इको झल्' इति किञ्चान्न गुणः ॥

'आर्धधातुके' इत्यस्य विषयसप्तमीत्वात् प्रागेव प्रत्ययोत्पत्तौ वीभावे हलादित्वाद्यङि—वेवीयते नात्र यङ्गुस्ति यतो लुका यडार्धधातुकस्य विषयत्वापहारान्नार्धधातुकाभिव्यक्तिरिति वीभावस्य नैव प्रसङ्गः, उक्त चेव 'न लुमताङ्गस्य' इत्यत्र कैद्यटे न लुमाता यस्मिन्निति चेत् हनिणिडादेशा न सिद्धयन्तीति भाष्यवार्तिकयोरुक्ते 'लुङि च' इत्यादौ विषयसप्तम्याश्रयणेनादेशा सेत्स्यन्तीत्याशङ्क्य लुका लुङौ विषयत्वापहाराद्विषयसप्तम्याश्रयणेऽप्यसिद्धिरिति ॥

वाययति । अवीवियत् ॥

कर्मादौ वीयते इत्यादि । स्यादिषु 'स्यसिच्मीयुद् तासिषु वा चिष्वदिद्' इति वृद्ध्याययो—वायिप्यते । अवा-
यिप्यत । अवायिप्यथ । अवायिप्यताम् । वायिपीष्ट ।
अवायिष्ट, इत्यादि । चिष्वदिटोऽभावे—वेप्यते । अवेप्यत ।
अवेष्ट । वेपीष्ट । वेता, इत्यादि । अत्र पक्षे यलाद्यार्धधातुक-
सङ्गापात्पक्षे व्यादेशाभावे—अजिप्यते । आजिप्यत । आजि-
पाताम् । आजिपीष्ट । अजिता, इत्यादि इति त्रेरूप्यम् ।
लिटि ध्वमि चिष्वत्पक्षे वृद्ध्यादेशयो 'विभाषेड' इति मूर्ध-

न्यो विकल्पेन, अन्यदा तु 'इण्पीध्वम्' इति नित्यो व्यादेशाभावश्चेति चातूरूप्यम्—वायिपीध्वम् । वायिपीध्वम् । वेपीध्वम् । अजिपीध्वम्, इति । लुङि तु 'घिन' इति सिचो लोपे चिण्वदिटि व्यादेशस्य वृद्धचाययोः मूर्धन्यस्य पूर्ववद्विकल्पः । अचिण्वत्पक्षे तु नित्यः । आदेशाभावे च सिज्जलोपे इटाङ्गमिणन्तमिति नित्ये मूर्धन्ये—अवायिध्वम्, अवायिध्वम्, अवेध्वम्, आजिध्वम्, इति चातूरूप्यम् । येषां तु दर्शनं 'इण्पीध्वम्' इत्यत्र इण्ग्रहणेनेत्ये न ग्रहणमिति तेषां मूर्धन्याभावात् लिट्देव रूपाणि । कर्मकर्तरि तशब्दे 'अचः कर्मकर्तरि' इति चिणो विकल्पनात्पक्षे सिचि चिण्वदिटि च अवायि, अवेष्ट, अवायिष्ट, इति त्रैरूप्यम् । अन्यत्सर्वं कर्मवत् । सम्भवति च क्षेत्रार्थस्य कर्मकर्ता ॥

प्रवयणम्, प्राजनम्—'वा यो' इति वीभावविकल्पः, 'कृत्यचः' इति वीभावे णत्वम् ॥

ममजः पशूनां सङ्घ इत्यर्थः, उदजः तेषामेव प्रेरणम् । 'समुदोरजः पशुपु' इत्यप् । धात्वर्थस्यापशुविषयत्वे—समाजः उदाजः इति घञेव । 'अघञपोः' इति पर्यादास्तान्न वीभावः । 'अनिग्रज्योश्च' इति अकृत्यम् ॥

समज्या—'संज्ञायां समजनिपदनिपतमनविदपुट्शीड्भृजिणः' इति स्त्रिया भावादौ क्यप् । 'प्रतिपेधे क्यप् उपसत्तत्त्वानम्' इति वीभावनिषेधः ॥

प्रवेयम्—'आर्धधातुके' इत्यस्य विषयसप्तमीत्वान् प्रागेव वीभावे 'अचो यत्'; अन्यथा ण्यति वृद्धौ प्रवेयम्* इति स्यात् ॥

धातमजा भृगाः—खश्प्रकरणे 'वातशुनीतिलशर्षेण्वनषेद्-
तुदजहातिम्य उपसङ्ख्यानम्' इति खश् । अस्य शित्वेन सार्व-
धातुकत्वान्न वीभाव ॥

अजिरम्—'अजिरशिशिर' इति निपातित ॥

वेणु—'अजिवृरीभ्यो नित्'* इति णु ॥

वेणुकीयम्—'नडादीना कुक्च' इति चातुरधिकश्छ कुग
गमश्च ॥

आजिः—'अज्यतिभ्या च' इतीणि वृद्धि 'पादस्य पदा-
ज्याति' इति निर्देशान्न वीभाव ॥

अजः अजा-अच्, अजादिपाठाद्याप् । अत एव वीभावामाप् ॥

अजाना समूह आजिकम्—'गोत्रोक्षोष्टोरभ्रराजराजन्यराज
पुत्रपत्समनुष्याजाहुञ्' इति कुञ् ॥

तेज पालने ॥ २३२ ॥

तेजति । तितेज । तेजिता इत्यादि ॥

तेज—'असुन्' इति असुजन्त ॥

क्षमार्थोमे । तिज निशाने इति जुरादौ ॥

खज मन्थे ॥ २३३ ॥

खजति । चखाज । खजिता इत्यादि ॥

अखजीत्, अखाजीत्—'अतो ह्लादे' इति वा वृद्धि ॥

खजाको मन्थः—‘खजेराकः’ इत्याकः ॥

अत्र केचित् ‘कज मदे’ इत्यपि पठन्ति ॥

खजि गतिवैकल्ये ॥ २३४ ॥

खजति । खखज । खजिता इत्यादि । इदित्वानलोपा-
शब्दः ॥

एजृ कम्पने ॥ २३५ ॥

एजति । एजांचकार । एजिता ॥

एजिजिपति ॥ एजयति । मा भवनेजिजत् । ऋदित्त्वानो-
पशब्दः । एजते इति दीप्तौ गतः ॥

टु ओ स्फूर्जा वज्रनिर्घोषे ॥ २३६ ॥

टु शब्दस्य ‘आदिर्निटुडवः’ इतिस्त्वे लोपः । प्रयोजनं ‘द्वितोऽ-
नुच्’ इत्यथुचि स्फूर्जथु इति । ओकारः ‘ओदितश्च’ इति
निष्ठानत्वार्थः—स्फूर्ण स्फूर्णवानिति । ‘आदितश्च’ इत्यनिङ्गम् ।
ननु निष्ठानत्वार्थादोदित्करणसामर्थ्यादेवानिङ्गं सिद्धम् । एव तर्हि
‘विभाषा भावादिकर्मणो’ इति इङ्गिकल्पार्थमादित्वं—स्फूर्णमनेन,
स्फूर्जितमनेन इत्यादि ॥

स्फूर्जति । पुस्फूर्ज । स्फूर्जिता ॥

पुस्फूर्जिपति । पोस्फूर्ज्यते । पोस्फूर्कि । अपोस्फूर्क् ॥

स्फूर्जयति । अपुस्फूर्जत् । अस्य दीर्घोपदेशेन ‘उपधाया
च’ इति दीर्घस्य अनित्यत्वज्ञापनात् मुञ्चति हुञ्चति स्फूर्ज-

तीत्यपि भवतीति केचिदिति मैत्रेये प्रतिपादितम् ॥

क्षि क्षये ॥ २३७ ॥

‘अनिट् सन्त.’ इत्ययमनिट् । इह पाठस्तु उत्तरधातुसाम्यादिति मैत्रेये प्रतिपादितम् । क्षयति । चिक्षाय । चिक्षियतुः । चिक्षेप, चिक्षयिथ । चिक्षियिष्व । क्कादिनियमादिट् । यल्लि ‘अचस्तास्वत्’ इति निषेधान् भारद्वाजनियमाच्च विकल्पितः । अजादौ ‘अचि क्षुधातु’ इत्यादिना इयङ्, ‘एरेन्काच.’ इति यण्टु सयोगपूर्वत्वाच्च भवति । क्षेता । क्षेप्यति । क्षयतु । अक्षयत् । क्षयेत् । आशिपि—क्षीयात् ‘अकृत्सार्वधातुकयो’ इति दीर्घ । अक्षैसीत् सिचि वृद्धि ॥

कर्मादौ क्षीयते इत्यादि दीर्घत् । अन्तर्भावितण्यर्थोऽयं संकर्मकः, ‘न क्षीयते इत्यक्षरं’ इति माप्ये दर्शनात् ॥

चिक्षीपति—‘अज्जनगमा सनि’ इति झलादौ सनि दीर्घ ॥

चेक्षीयते । चेक्षयीति । ‘सार्वधातुसार्वधातुकयो’ इति गुणः । ‘नाभ्यस्तस्य’ इति निषेधो लघूपधगुणस्य ॥

क्षीण, क्षीणवान्, क्षीणमिदम्—अस्य भ्रौव्यार्थत्वात् ‘क्तोधिकरणे च’ इत्यधिकरणे क्त । ‘अधिकरणवाचिनश्च’ इति तद्योगे कर्तरि षष्ठी, ‘निष्ठायामण्यदर्थे’ इति क्षियो दीर्घः, ण्यदर्थो भावकर्मणी । ‘क्षियो दीर्घात्’ इति निष्ठानत्वम् । ण्यदर्थे तु क्षितमनेन, क्षितोऽयमनेन, क्षीणः तपस्वी, क्षीणो जाल्मः, क्षितः इति वा । ‘वाक्कोशदेन्ययो.’ इति क्षियो निष्ठायां वा दीर्घ । पूर्ववद्दीर्घपक्षे नत्वम् ॥

क्षेतुं शक्य. क्षय्य—‘क्षय्यज्यो शक्यार्थे’ इति निषातनादयदेशो यति ॥

प्रक्षीय—‘क्षिय.’ इति ल्यपि दीर्घः ॥

क्षि निवासगत्योः इति तुदादौ । क्षीप् हिंसायामिति
क्रचादौ । क्षिणु हिंसायाम्, इति तनादौ ॥

क्षीज अव्यक्ते शब्दे ॥ २३८ ॥

क्षीजति । चिक्षीज । क्षीजिता ॥

चिक्षीजिपति ॥ चोक्षिज्यते । चोक्षीक्ति ॥

क्षीजयति । अचिक्षिजत् । ‘णौ चडि’ इति ह्रस्वः ॥

कूनिना सहायं न पठितः, अप्रसिद्धत्वात् ॥

लज लजि भर्जने ॥ २३९-२४० ॥

लाज लाजि भर्त्सने च ॥ २४१-२४२ ॥

चकारो भिन्नक्रमः । एतावपि भर्त्सने इति मैत्रेयः । भर्त्स-
नग्रहणं भर्त्सनस्याप्युपलक्षणमिति पुरुषकारे । लजति । लला-
ज । लेजतुः । लजिता । अलजीत्, अलाजीत्—‘अतो
हलादेः’ इति वा वृद्धिः ॥

लिलजिपति ॥ लालज्यते ॥ लालकि ॥

लाजयति । अलीलजत् ॥

लजति । ललज । लजिता ॥

लिलजिपति ॥ लालजयते । इदित्वात्रलोपाभावः ॥ लालङ्कि ।

लाजः ॥ लजयति । अललजत् । एव लाजति ला-
जतीत्यादि ॥

ओ लजी ओ लस्जी व्रीडने इति तुदादौ । लज प्रकाशने इति

कयादौ । लजि इति षट्पुटादिदण्डके भाषार्थः ॥

जज जजि युद्धे ॥ २४३-२४४ ॥

जजति । लजिवत् ॥

जङ्गलम्—बाहुलकात् कलप्रत्ययः कुत्वं च ॥

कुरुजङ्गलेषु भवं कौरुजाङ्गलम्, कौरुजङ्गलम्—‘तत्र भवः’ इत्यणि ‘जङ्गलधेनुवलजान्तस्य विभाषितमुत्तरम्’ इति पूर्वपदस्य नित्या वृद्धिः, उत्तरपदस्य तु वा ॥

तुज हिंसायाम् ॥ २४५ ॥

तोजति । तुतोज । तोजिता ॥

तुतोजिपति, तुतुजिपति ॥ तुजित्वा, तोजित्वा—‘रले व्युपधात्’ इति कित्त्वविकल्पः ॥

तोतुज्यते ॥ तोतोक्ति ॥

तोजयति । अतू तुजत् ॥

भावादिकर्मणोः ‘उदुपधात्’ इति कित्त्वविकल्पनात्—तुजितमनेन, तोजितमनेन, इत्यादि ॥

तुजि पालने च ॥ २४६ ॥

तुजति । तुतुज । तुजिता ॥

तुतुजिपति ॥ तोतुज्यते ॥ तोतुङ्क्ति । अतोतुङ्क्त् ॥

तुजयति । अतुतुजत् ॥

तुङ्क्त्—वार्तिकमते न्यङ्ङादित्यात्कुलम् ॥

भाषार्थोऽयं युमादौ ॥

गज गजि गृज गृजि मुज मुजि शब्दा-
र्थाः ॥ २४७-२५२ ॥

गजति ॥ गजति, इत्यादि । लजलजिवत् ॥

जगजतुः इत्यादौ आदेशादित्वात्तेत्वाभ्यासलोपो ॥

गजः—अच् ॥

गञ्जा मदिरागृहम् ॥

गर्जति । जगर्ज । गोजिता ॥

जिगर्जिपति ॥ जरीगृज्यते । जर्गुजीति इत्यादि पूर्ववत् ॥

गर्जयति । अजगर्जत्, अजीगृजत्—‘उट्’ वा ॥

गृजति । जगृज । गृजिता ॥

जिगृजिपति ॥ जरीगृज्यते—‘रीगृत्वतः’ इति रीक् ।

जरीगृजीति इत्यादि ॥

मोजति ॥ मुजति इत्यादि तुजिवत् ॥

मृज मृजीति स्वामिचन्द्रौ ॥

गज मद्ने च ॥ २५३ ॥

अयं चुरादावपि शब्दार्थः । गर्ज शब्दे इत्यग्रे ॥

वज व्रज गतौ ॥ २५४-२५५ ॥

वजति ॥ ववाज । ववजतुः ॥ वजिता इत्यादि । ‘न
शसद्दवादिगुणानां’ इत्येत्वाभ्यासलोपनिषेधः ॥

अवजीत् अवाजीत्—‘अतो हलादेः’ इति वा वृद्धिः ॥

वाज । वाज्यम्—वज्ज्यतौ, ‘अजिब्रज्योश्च’ इति चकारेण
कृत्वनिषेधः ॥

व्रजति, इत्यादि ॥ लुङि 'वदव्रज' इति नित्या वृद्धि —
अव्राजीत् इति ॥

व्रज्या—'व्रजघजोर्भावे क्यप्' इति क्यप् ॥

व्रज —'गोचरसञ्चरवहव्रजव्यजापणनिगमाश्च' इति अधिक-
रणे घान्तो निपातित ॥

परिष्ठाद्—'परो व्रजेप्य पदान्ते' इति क्तिपि पत्व दीर्घश्च ॥

एतौ चुरादावपि । शुचादय उदात्ता उदात्तेत सिवर्जम् ॥

अथ क्रमेण प्राप्तानात्मनेपदिनष्टवर्गीयान्तानाह—

अट्ट अतिक्रमहिंसयाः ॥२५६॥

इत शाक्यन्ता उदात्ता अनुदात्तेत ॥

दोषघोऽय स्मर्यत इति मन्त्रेय । तोषघोऽयमिति 'घुना घु' इत्यत्र न्यासवृत्तिप्रदीपकारादय । स्वाम्यपि क्तिपि अर्दिा तकारश्रवणार्थं तोषधत्वमुक्ता दोषधत्वमप्याह । मन्त्रेयस्तु स्वम दोषधत्वमुक्ता तोषधत्व मतान्तरमाह । अट्ट इति छान्तपाठ प्रकरणविरोधादुपेक्ष्य ॥

अट्टते । आनट्टे । अट्टिता । अट्टिप्यते । अट्टताम् । आट्टत अट्टेत । आशिषि—अट्टिपीष्ट । मा भवानट्टिष्ट । आट्टिप्यत । घृत् सर्वत्र । दोषधत्वे चत्वं च । अट्टिष्टिपते 'पूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्वचने' इति घृत्वस्यासिद्धत्वाभावात् द्विटकारस्य सनन्तस्य द्विर्वचने हलादिशेषे रूपम् । यदाऽपि ग्राणिणिपति इत्यादौ णत्वे कृते तस्यासिद्धत्वाभावात्स-
णत्वस्य द्विर्वचनेनैवेष्टिसिद्धौ 'उभो साम्यासस्य' इति पुनर्णत्व-
विधानात् 'पूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्वचने' इत्यस्यानित्यत्वज्ञापनात् घृत्व स्यासिद्धत्वात् तकारादे द्विर्वचन तदापि 'सर्पूर्वा खय' इति टमार-

स्यैव शेषादिदेव रूपम् । एवं च पुरुषकारादिषु अतिट्टिपते
इति तकारस्य शेषेणोदाहरणप्रदर्शनं चिन्त्यम् । दोषधत्वे तु
'पूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्वचने' इत्यस्य द्विर्वचनविषयत्वात् 'नन्द्राः'
इति द्विर्वचननिषेधे प्रवृत्त्यभावात् घृत्वस्यासिद्धत्वात् दकारवर्जं
द्विरुच्यते । दकारस्य पुनर्घृत्वे चत्वे च अट्टिपते इति
भाव्यम् ॥

अट्टयति । आट्टिट् । दोषधत्वे तु आट्टिट् ॥

अट्टा—'गुरोश्च' इत्यकारः ॥

अट्टां करोति अट्टायते—'अट्टाद्या' इत्यादिना क्यङ् ॥
रयमनादरे घुरादिः ॥

वेष्ट वेष्टने ॥ २५७ ॥

वेष्टते । विवेष्टे । वेष्टिता ॥

विवेष्टिपते ॥ वेवेष्टयते ॥ वेवेष्टीति, वेवेष्टि । वेवेष्टः ॥
लङि—अवेवेष्ट् ॥ वेष्टयति ॥ अविवेष्टत्, अववेष्टत्—'विभाषा
वेष्टिचेष्टयोः' इति चङ्गरे णावभ्यासस्य पक्षे अकारः ॥

कर्मादौ वेष्टयते इत्यादि ॥

चेष्ट चेष्टायाम् ॥ २५८ ॥

वेष्टिक्त् । अकर्मकस्त्वयम् ॥

गोष्ट लोष्ट संघाते ॥ २५९-२६० ॥

गोष्टते । जुगोष्टे । गोष्टिता ॥

लोष्टते । लुलोष्टे । लोष्टिता इत्यादि । वेष्टिक्त् ॥

एठ च ॥ २६९ ॥

विपूर्वोऽयमिति स्वामिकाश्यपौ । मैत्रेयादयस्तु केवलमेवोदान्दु ।
एठते । एठांचक्रे । एठिता ॥

एठिठिपते ॥ एठयति । मा भवानिठिठत् । द्विर्वचनात्पूर्व-
मुपधादस्व इत्युक्तम् ॥

हिडि गत्यनादरयोः ॥ २७० ॥

हिण्डते । जिहिण्डे । हिण्डिता ॥

जिहिण्डिपते ॥ जेहिण्डयते ॥ जेहिण्डि । अजेहिन् ॥

हिण्डयति । अजिहिण्डत् ॥

हुडि संघाते ॥ २७१ ॥

हुण्डते । जुहुण्डे । हुण्डिता । इत्यादि पूर्ववत् । अत्र
काश्यप — आर्यास्तु न पठन्ति, द्राविडास्तु त पठन्तीति ।
भाष्यादौ तु हुण्डेत्यादिगीतमुदाह्रियते ॥

कुडि दाहे ॥ २७२ ॥

कुण्डते इत्यादि ॥

कुण्ड । कुण्डम् — अच् ॥

स्त्रिया — कुण्डी — 'जानपदकुण्डगोणस्यलमाननागकालनीलकु-
शकामकनरत्नं वृत्तमत्रावपनाल्लिप्ताश्राणास्त्रौल्यवर्णानां चडादना-
योविकारमैयुनेच्छावेशवेशेषु' इति अमत्रे डीप् । अन्यत्र कुण्डा ।
वेकल्पाद्योन्नैव पठिष्यते । रक्षणार्थश्चुरादौ ॥

वडि विभाजने ॥२७३॥

मडि च ॥२७४॥

अत्र स्वामी—वडि विभाजने, मडि च इति
धान्तरेऽपि । नन्दी तु वडि विभाजने, मडि च इति
पठतीति । वण्डते । वण्डते । वण्डते । वण्डते ॥
मण्डिता । इत्यादि ॥

मण्डूकः—‘शलिमण्डिम्यामूकण्’ इत्युक्तम् ॥

कूपमण्डूकः, उदपानमण्डूकः, कण्डूमण्डूकः
तादयश्च’ इति शेषे सप्तमीतत्पुरुषः । इति
इव’ इत्यष्टविस्तारताद्यवगमात् । ‘कूपमण्डूकः
जिवी भूषणार्थ एव वृत्तौ उदाहृतः, तस्य ‘
युचस्तिद्धत्वात् न त्वस्य युजेति ॥

मडि भूषायामित्यग्रे परस्मैपदिषु । गौ इति

भडि परिभाषणे ॥ २७५ ॥

परिहास इति देवः । परितो भाषणं परिभाषणं इति ।

यस्त निन्द उपालम्भस्तत्र स्वात्परिभाषणम् ।

इति निवण्डुः । वण्डते इत्यादि ॥

मण्डिलो दूतः—‘सलिकल्यनिमहिमण्डि’ इत्यादिना

कल्याणार्थश्रुतादौ ॥

पिडि सङ्घाते ॥ २७६ ॥

पिण्डते इत्यादि ॥

द्राडृ ध्राडृ विशरणे ॥ २८९-२९० ॥

द्राडते । ध्राडते इत्यादि ॥

शाडृ श्लाघायाम् ॥ २९१ ॥

शाडते इत्यादि । लङ्योरैक्यात् शालते इति काश्यप
अत एव मंत्रेये रूपशाली शाला इत्युदाहृतम् । 'लस्य
इत्यत्र भाष्यकैर्यटयो शाला इति श्यतेर्लप्रत्यये व्युदपादि ॥

शालीनः अधृष्ट — 'शालीनकौपीने अधृष्टाकार्ययो ' इ
खणि निपातित ॥

गवा शाला गोशालं, गोशाला—'विभाषा सेनासुराच्छाय
शालानिशानाम् ' इति सेनाद्यन्तस्य तत्पुरुषस्य वा नपुंसकत्वम् ।

गोशाले जात गोशालः—'तत्र जात ' इत्यण् 'स्थाना
न्तगोशालखरशालाच्च ' इति लुक् । लिङ्गविशिष्टपरिभाषया गोशा
लाशब्दादप्यणो लुम्भवति । एव खरशालः । वत्सशालाया
जात वत्सशाल, वात्सशालो वा—'वत्सशालाभिनिदध्वयुक्छ
तभिपजो वा ' इति अणो वा लुक् ॥

शालि—'इन् ' इतीन् ॥

शालीना भवन क्षेत्र शालेयम्—'वीहिशाख्योर्देक् ' इति
देक् ॥

अष्टादश उदात्ता अनुदात्तेत ॥

शौटृ गर्वे ॥ २९२ ॥

इतो गङ्गन्ता उदात्ता उदात्तेत ॥

शौडति । शुशौट । शोडिता । शौटिष्यति । शौटतु ।
अशौडत् । आशिपि—शौड्यात् । अशौटीत् । अशौटिष्यत् ॥

शुशौटिषति ॥ शोशौट्यते ॥ शोशौटि । अम्यासस्य
इत्थ. । गुणः ॥

शौटपति ॥ अशुशौटत् ॥

शौटीरः—‘कृगृगृपृकृटिपटिशौटिम्य ईरन्’ इतीरन् ॥

यौटृ बन्धे ॥ २९३ ॥

यौटते इत्यादि ॥

मेटृ म्नेटृ म्लेटृ उन्मादे ॥ २९४-२९६ ॥

द्वितीयस्तृतीयान्तः । तैथो च ‘तस्य परमाग्नेदितम्’ इति
दृश्यते । तत्र न्यासे आग्नेज्यते आधिक्येनोच्यते इति । दन्त-
मध्ये पाठस्तु अर्थसाम्यान्नायतिवत् । म्नेटति । म्नेटति ।
म्लेटति । इत्यादि ॥

कटे वर्षावरणयोः ॥ २९७ ॥

अपमनेदिदमे । कटविं । चकाट । कटिता इत्यादि ॥

अकटीत्—‘अतो हलोदेः’ इति वा वृद्धिः ‘ह्यचन्तक्षणश्वस-
जागृणिश्वेदिताम्’ इति णदित्वात् निषिध्यते ॥

कटः—यचाद्यच् ॥

कटी—‘कटात्तु श्रोणिष्यने’ इति गौरादित्वात् ङीप् ॥

‘निकटे वसति नेकाटिकः—‘निकटे वसति’ इति सप्तम्यन्तात्
सप्तम्यर्थे ढक् ॥

द्राडृ ध्राडृ विशरणे ॥ २८९-२९० ॥

द्राडते । ध्राडते इत्यादि ॥

शाडृ श्लाघायाम् ॥ २९१ ॥

शाडते इत्यादि । लङ्योरैक्यात् शालते इति काश्यपः ।
अत एव मैत्रेये रूपशाली शाला इत्युदाहृतम् । 'लस्य'
इत्यत्र भाष्यकैश्चटयोः शाला इति श्येतेर्लप्रत्यये व्युदपादि ॥

शालीनः अधृष्टः—'शालीनकौपीने अधृष्टाकार्ययोः' इति
खणि निपातितः ॥

गवा शाला गोशालं, गोशाला—'विभाषा सेनासुराच्छाया
शालानिशानाम्' इति सेनाद्यन्तस्य तत्पुरुषस्य वा नपुंसकत्वम् ॥

गोशाले जातः गोशालः—'तत्र जातः' इत्यण् 'स्थाना-
न्तगोशालखरशालाच्च' इति लुक् । लिङ्गविशिष्टपरिभाषया गोशा-
लशब्दादप्यणो लुम्भवति । एव खरशालः । वत्सशालां
जातः वत्सशालः, वात्सशालो वा—'वत्सशालाभिनिदश्वयुक्ता-
तभिपनो वा' इति अणो वा लुक् ॥

शालिः—'इन्' इतीन् ॥

शालीनां भवनं क्षेत्र शालेयम्—'वीहिशाल्योदंक्' इति
ढक् ॥

अट्टादय उदात्ता अनुदात्तैः ॥

शौटृ गर्वे ॥ २९२ ॥

इतो गङ्गन्ता उदात्ता उदात्तैः ॥

शौदति । शुशौट । शोटिता । शौटिष्यति । शौटतु ।
 १ अशौटत् । आशिपि—शोट्यात् । अशौटीत् । अशौटिष्यत् ॥

शुशोटिषति ॥ शोशोट्यते ॥ शोशोटि । अम्यासस्य
 द्वस्व । गुण ॥

शोटयति ॥ अशुशोटत् ॥

शादीर—‘कृगृशृषृकटिषटिशौटिभ्य ईरन्’ इतीरन् ॥

यौटृ बन्धे ॥ २९३ ॥

यौटति इत्यादि ॥

म्रेटृ म्रेडृ म्लेटृ उन्माटे ॥ २९४-२९६ ॥

द्वितीयस्त्वृतीयान्त । तेषां च ‘तस्य परमाग्नेदितम्’ इति
 दृश्यते । तत्र न्यासे आग्नेज्यते आधिक्येनोच्यते इति । टान्त-
 मध्ये पाठस्तु अर्थसाम्यानाथतिवत् । म्रेटति । म्रेडति ।
 म्लेडति । इत्यादि ॥

कटे वर्णवरणयोः ॥ २९७ ॥

अयमनेदिदग्ने । कटति । चकाट । कटिता इत्यादि ॥

अकटीत्—‘अतो हलादे’ इति वा वृद्धि ‘ह्यद्यन्तक्षणश्चस-
 जागृणिष्वेदिताम्’ इति णदित्वात् निषिध्यते ॥

कट —पचाद्यच् ॥

कटी—‘कटात्तु श्रोणिबन्धने’ इति गौरादित्वात् ङीप् ॥

निकटे वसति नेकटिक —‘निकटे वसति’ इति सप्तम्यन्तात्
 सप्तत्यर्थे ठक् ॥

काटं लिङ्ग — 'हलश्च' इत्याधिरणे सज्ञाया वञ् ॥

कटीर जगन वन्तु च — 'कृगृ' इत्यादिना ईरन् ॥

काटिन चर्म — 'अशिन्नादिभ्य' इतीत्र ॥

कटकम् — 'कृन् शिल्पिसज्ञयो' इति कृन् ॥

कटु — बाहुलकादुपत्यय ॥

कटुर — 'छित्तरछत्तरधीवरपीवरमीवरचीवरभीतरगह्वरकटुरसयद्ग-
रा' इति षरत्रि निपात्यते ॥

चटे इत्येके इति वाश्यप । चटति इत्यादि पूर्ववत् ॥

चाटुः — 'टसनिजनिचटिरहिभ्य ङण्'* इत्युण् ॥

चटु — बाहुलकादुकार । सज्ञापूर्वको विधिरनित्य इति जुणि
वृद्ध्यभायो वा ॥

चटुलः — बाहुलकादुलच् ॥

चटकः — 'कृन् शिल्पिसज्ञयो' इति कृन् ॥

चटका — अजादिपाठात् टाप् । अत एव 'प्रत्ययस्थात्' इतीह
मावश्च ॥

चटकाया अपत्य चाटकैरः — 'चटकाया ऐरक्' 'चटका-
च्च' इति वक्तव्यात् चटकस्यापत्यमपि चाटकैरः । स्त्रिया तु
अपत्ये 'स्त्रियामपत्ये लुभक्तव्य' इति ऐरको लुवि चटका
इति भवति ॥

भेदनाथोऽयं चुरादो ॥

अट पट गतौ ॥ २९८-२९९ ॥

अटति । आट । अटिता । अटिष्यति । अटतु । आटत् ।

अट्टेत् । आशिपि—अट्टयात् । मा भवानट्टीत् 'नेटि' इति
सिचि वृद्धचभावः ॥

अट्टिपिपति ॥ अट्टाट्टयते । 'सूचिसूत्रिमूत्र्यत्वत्यंशूणोत्तना-
पसंख्यानम्' इति यटि अनादित्वात् ट्यशब्दस्य द्विर्वचने
अभ्यासस्य 'दीर्घोऽकितः' इति दीर्घः । नन्वत्र यडेव कार्या-
नेमित्तं च ; एकस्य कार्यनिमित्तत्वे च विरुद्धे । नेतत्, आ-
कारभेदात् । अनभ्यासाकारेण कार्या यडाकारेण निमित्तम् । तथा
हि—देवदत्तशालाया ब्राह्मण आनीयतामित्युक्ते यदि देवदत्तोऽपि ब्रा-
ह्मणश्च शालास्थश्च भवति तदा सोऽप्यानीयते । यङ्कुकि
'सन्त्यहोः' इत्यस्य षष्ठ्यन्तत्वात् यडपेक्षया पूर्वस्य कार्याभा-
वात् 'नलुमता' इति प्रत्ययलक्षणस्य प्रतिषेधाभावाद्यङन्तत्वात्
अट्टशब्दस्य द्विर्वचने हलादिशेषे 'दीर्घोऽकितः' दीर्घं सवर्ण-
दीर्घं च तिपद्युत्वे आट्टि इति भवति । ईदृक्षे तु आटीति ।
आट्ट । आट्टति । आट्टि । आट्टु । आट्टांचकार
इत्यादि । आट्टि इत्यत्र हेर्धिभावे घुत्वे पूर्वस्य जश्च ङकारः ।
लङि हरुहचदिना तिस्योर्लोपे—आट्ट ॥

अट्टीति अट्टा—अचि टाप् । ता करोति अट्टयते
'अट्टाया' इत्यादिना क्यङ् ॥

कुलस्य अटा कुलटा—शकन्वादित्वात् 'कुलटाया वा' इति
निर्देशाद्वा पररूपम् ॥

कुलटाया अपत्यं कौलटिनेयः, कौलटेयः—स्त्रीम्यो ढकि
'कुलटाया वा' इति पक्षे इनङादेशोऽन्त्यस्य । यदाऽयं कुलटा-
शब्द स्त्रीशुद्राया वर्तते, शुद्रा दुस्शीला, अद्भहीना वा तदा

‘लुद्राम्यो वा’ इति दृक् कौलटेर. इति भवति । तदभावे वा-
शब्देन दृक् कौलटेयः इति ॥

अटाट्या—‘परिचर्यापरिसर्गामृगयाटाट्यानामुपसङ्ख्यानम्’ इति
गमनमात्रे शप्रत्यये द्विर्वचनह्लादिशेषाम्भ्यामदीर्घेषु निपात्यते ॥

पटति । पपाट । पेटु । पेटिथ ॥ पटिता ॥

अपटीत् । अपाटीत्—‘अनो ह्लादे.’ इति वा वृद्धिः ॥

पिपटिपति ॥ पापट्यते ॥ पापटीति, पापटि ॥ इत्यादि ॥

पाटयति । अपीपटत् ॥

पाटूपट—‘अन्तात्पचाद्यचि’ ‘पाटोर्णिलुक्चौक्चाम्भ्यास्य’ इति
णिलुक् द्विर्वचनमभ्यासस्योगागम उपधादीर्घश्च, ऊनो दीर्घोच्चारण-
सामर्थ्यात् ह्रस्वस्याभावः । अस्यागमत्वसामर्थ्यान्न ह्लादिशेषः । अ-
न्यथा आदेशमेव विदध्यादुकारम् । ‘अभ्यासस्यानचि’ इति वा
ह्लादिशेषह्रस्वयोरभावः । अभ्यासस्य यदुक्तं तदचि न इति । ‘णेर-
निटि’ इति णिलोपे सिद्धे लुक्वचनं प्रत्ययलक्षणेन वृद्धेरभावार्थम् ॥

पाटयका सुराविशेषः—पाटयकालावदातसुरायामिति स्थूलादि-
पाठात् ण्यदन्तादस्मात् कन् ॥

पटु.—‘फलिपाटिनमिमनिजना गुक् पटिनाकिधताश्च’ इत्युप-
त्यये यथासङ्ख्यात्पटादेशः । अत्र गुगेक आगमः, अन्ये आदेशाः ।

पटोर्भावकर्मणी पटिमा—‘पृथ्वादिभ्य इमनिज्वा’ इतीमनिच्,
‘टे’ इति टिलोपः । तदभावे ‘इगन्ताच्च लघुपूर्वात्’ इत्यणि
पाटवम् ॥

गोष्ठेपटुः—‘पात्रेसमितादयश्च’ इति क्षेपे सप्तमीतत्पुरुषः ।
तत्रैव पाठादलुक् । गोष्ठ एव पटुः न सदसि इति क्षेपावगतिः ॥

पटाका—‘शालिपटिपतिम्यो नित्’ इत्याकिन्निच ॥

पटलम्—‘वृषादिम्यश्रित्’ इति कलप्रत्ययः चिञ्च ॥

पटलिका—‘संज्ञाया कन्’ ॥

पटीर—‘लृगृ’ इत्यादिना ईरन् ॥

पाटलम्—‘प्यन्तात्कलप्रत्ययो बाहुलकात् ॥

पाटली—‘जातिरस्त्रोविषयादयोपधात्’ इति ङीप् ॥

पाटल्या पुष्पाणि पाटलानि—‘वित्वादिम्योऽण्’ इति विकारावयवयोरण् । तस्य ‘पुष्पमूलेषु बहुलम्’ इति लुप् तत्रैव बहुलग्रहणान्न भवति । लुपि हि कोशातक्या फलानीत्यादिवत् ‘लुपि युक्तवद्व्यक्तिवचने’ इति युक्तवद्भाव एव स्यात् ॥

रट परिभाषणे ॥ ३०० ॥

रटति इत्यादि ॥

परिराटी—‘सप्तचानुरुषाढचमाढचसपरिसृप्तं सृजपरिदेविसंज्वरपरिक्षिपपरिरटपरिवदपरिदहपरिमुहदुपद्विषदुहदुहयुगाऋडविविचत्यजर-जभजातिचरापचरामुपाम्याहनश्च’ इति परिपूर्वादस्मात्ताच्छीलिको धिनुण् ॥

परिराटक—‘मिन्दहिप्त’ इत्यादिना वुञ् ताच्छीलिकः ॥

लट वाल्ये ॥ ३०१ ॥

लटति इत्यादि ॥

लट्वा—‘अशूवृषिलटिकणिखटिविशिम्य वृन्’ इति वृन् ॥

लाटयतीति लाट प्यन्तादच् । केवलाद्वा संज्ञाया घञ् ॥

शट रुजाविशरणगत्यवसादनेषु ॥ ३०२ ॥

शटति इत्यादि ॥

शाटकः—घबन्तात्संज्ञायाम् कन् ॥

शाटी—जातिलक्षणो ह्रीप् ॥

वट वेष्टने ॥ ३०३ ॥

वटति । ववाट । ववटतु । वादित्वादित्वाभ्यासलोपाभावः ॥

वटि.—‘इन्’ इतीन्प्रत्ययः ॥

वटिभः—‘तुन्दिवल्लिवटर्भः’ इति मत्वर्थे भः ॥

वटकः—संज्ञायां कन् ॥

वटका—अन्नमस्या पौर्णमास्यां वटकिनी पौर्णमासी—‘तदस्मिन्नन्नं प्रायेण संज्ञायाम्’ इत्यत्र ‘वटकेभ्य इनिर्वक्तव्यः’ इतीन् ॥

घटादावयं परिभाषणार्थं । पट वट अन्ये इति कथादौ । वट वेष्टने इति क्षीरस्वामी । यस्तु तत्र विभाजनार्थं तं वटीति शाकटायनादयः पठन्ति । वटी विभाजने इति इहैवाग्रे चुरादौ चानदन्तेषु ॥

किट खिट त्रासे ॥ ३०४—३०५ ॥

केटति । चिकेट । केटिता ॥

चिकिटिपति, चिकेटिपति ॥ किटित्वा, केटित्वा इत्यादि ॥

एवं खेटति इत्यादि ॥

खेट.—‘हलश्च’ इति संज्ञायां घञ् । इह त्रासो भयो-
त्पादनम् । किटिः गत्यर्थोऽग्रे भविष्यति । इहैके न पठन्ति ।
पठताम्मेत्रेयादीनामर्थभेदात्पुनः पाठ इत्यभिप्रायः ॥

शिट पिट अनादरे ॥ ३०६-३०७ ॥

आद्यस्तालव्यादिः । अपरो मूर्धन्यादिः । शेयति । सेयति
इत्यादि क्तिङ् । ॥

सिसेटिपति सिसिटिपति इत्यत्र 'स्तोतिण्योरेव' इति नियमात्त्र
पत्वम् । पोषदेशफलं तु सेपिट्यते, अमोपिटत् इत्यादौ ॥

जट झट सङ्घाते ॥ ३०८-३०९ ॥

जटति । जजाट । जेटुः । जटिता ॥

जटा—अजन्नाद्याप् ॥

निन्दिता जटाऽस्य जटालो जटिलः—'जटाग्रकलाक्षेपे'
इति सिध्मादौ पिच्छादौ च पाठाच्छनिल्यौ । 'जटग्रपि' इति
भाष्यशारप्रयोगादनदन्तत्वेऽपीनि ॥

झटति । जझटतु । झटिता इत्यादि ॥

• भट भृतौ ॥ ३१० ॥

भटति इत्यादि ॥

भटित्रम् 'शूले संस्कृतं मासं' इति निवण्टुः । वेतनं इत्युणा-
दिवृत्तौ । 'अशित्रादिभ्य' इतीत्रः । अयं घटादिः परिभाष-
णार्थः ॥

तट उछ्राये ॥ ३११ ॥

तटति ॥

तटोरयास्तीति तटिनी—'अत इनिठनौ' इति मत्वर्थे इनिः ॥

तटी—गौरादिपाठात् ङीप् ॥

तड आघात इति डकारान्तश्चुरादौ ॥

खट काङ्क्षायाम् ॥ ३१२ ॥

खटति ॥

खट्वा—‘अशूवृषि’ इत्यादिना क्नुन् ॥

खट्वामारूढः खट्वारूढः जाल्म.—‘खट्वाक्षेपे’ इति क्षेपे गम्ये द्वि-
तीयान्तस्य खट्वाशब्दस्य कान्तेन तत्पुरुषः ॥

नट नृत्तौ ॥ ३१३ ॥

अत्र पुरुषकारे—णट नृत्ते नृत्तावित्यपि क्षीरस्वामी इत्युभयभाऽपि
नर्तनमित्येवार्थ इति । अयं णोपदेशः । ‘नृति नन्दि’ इति णोपदे-
शपर्युदासनाक्ये ‘नाटि’ इति सवृद्धिरस्य ग्रहणादस्य घटादित्वा
न्मित्वात् नाटि रूपाभावादग्रहणम् । यदाह हरदत्तः—‘जासिनि-
ग्रहण’ इत्यत्र नट नृत्तौ इत्यस्य घटादिपठितस्याग्रहणम्, वि-
कृतिनिर्देशात् इति । अत एव णोपदेशपर्युदासविवरणेऽपि न्यासपद-
मञ्जरीपुरुषकारादिभि अवस्पन्दनार्थस्य चोरादिकस्यैव अग्रहणं कृतम् ।
ननु क्षीरस्वामी घटादौ नट नृत्तौ इति पठित्वा नटयति शाखा
इत्युदाहृत्य नृत्तौ नाटयति इति वक्ष्यति, अवश्यं हरदत्तादिभिरप्यु-
भयत्र पाठसामर्थ्यादस्य नाटयति इत्यङ्गीकार्यम्, तन्मर्थमुक्तं विट-
तनिर्देशादिति । उच्यते—द्वयोर्ग्रहणे नटीत्येव निर्दिशेत् न तु ना-
टीति विटतम् । तत्सामर्थ्यात् यस्य नाटीत्येव रूपं तस्यैव पर्युदासो
विज्ञास्यते न तु यस्य नटिरूपं नाटिरूपं च । ननु योस्ति घटादिभ्यातुः
नित्य नटिरूपमापन्नः स एव विरुद्धनिर्देशेन व्यापत्येत, मेवम्
येऽन्यत्र पठिता घटादा पठ्यन्ते न ते वृथधातरः ।
किन्तु मित्त्वार्थमेव तेषामनुवाद इति तत्र स्थितत्वात् । इह

नृत्तिर्नर्तनम् यत्कारिषु नटव्यपदेशः । न तु मार्गदेशीशब्दा-
भ्यां प्रसिद्धं नृत्तं नृत्यं च, यत्कारिषु नर्तकव्यपदेशः । तत्र
वाक्यार्थाभिनयो नाट्यम्, पदार्थाभिनयस्तु नृत्यम् । अभिनयशून्यः
पुनः शास्त्रोक्ताङ्गमङ्ग स्वगात्रविशेषो नृत्तं इति तद्विदः । नैषण्डु-
कानां तु—‘ताण्डवं नटनं नाट्यं लास्यं नृत्यं च नर्तनम्’ इति
अभेदव्यवहारो निरुद्धलक्षणया नेयः । मण्डति इत्यादि ॥

नटी—गौरादित्यात् ङीप् ॥

पिट शब्दसङ्घातयोः ॥ ३१४ ॥

पेटति । पिपेट । पेटिता इत्यादि ॥

पिपिटिपति, पिपेटिपति । पिटित्वा, पेटित्वा ॥

पेटयति । अपीपिटत् ॥

पिटकम्—‘कुन् शिल्पिसंज्ञयोः’ इति कुन् ॥

पिटाक—‘पिटाकादयश्च’ इत्याकः ॥

हट दीप्तौ ॥ ३१५ ॥

हटति । जहाट । हटिता । अहटीत् अहाटीत् इत्यादि ॥

हाटकम्—‘संज्ञायां च’ इति ण्वुल् । बाहुलकादास्त्रियामपि
शब्दात्कन्वा ॥

पट अवयवे ॥ ३१६ ॥

सटाति । ससाट । सेटतु । सटिता ॥

सिसटिपति—‘स्तौतिष्योरेव’ इत्यपत्वम् ॥

साटयति । असीपट् ॥

सटा—अजन्ताद्याप् ॥

लुट विलोडने ॥ ३१७ ॥

एतदादयः षष्ठ्यन्ताष्टवर्गतृतीयान्ता इति कोशिकाश्रयपनन्दि-
द्रविडा । ते चास्मादनन्तरं पिटहरी च पेटु । लोटति । लु-
लोड । लोटिता ॥

लुलुटिषति, लुलोटिषति ॥ लुटित्वा, लोटित्वा ॥

लोटयति । अलुलुडत्, अलुलोडत्—राण्याञ्चित्वानुपभादस्य
विभक्त्य । भूमन्त्रे सुगगर—लुट् विगेडने—ति लान्तोपि दृश्यते
'लोलुदुनाकारमुहतरङ्गम्' इति भाष । ड-गौरेयत्वस्मरण-
मिति वा प्रतिप्रियेयमिति । जय दिगदायपि । भाषार्थश्रुतादौ ।
प्रतिपाति द्युतादौ । इदिव स्नेयार्थं परस्मैपङ्क्तिः । लुग्रेति च-
रादौ ॥

चिट परप्रेष्ये ॥ ३१८ ॥

चेष्टति इत्यादि पूर्वम् । काण्याञ्चित्वाभागे विशेषः ॥

पेटी—दन्तान् 'मर्नोऽक्तिजर्षान्तिरे' इति दीपः ॥

चिट शब्दे ॥ ३१९ ॥

वेगति इत्यादि ॥

चिट्—इत्युपपत्त्यै ॥

चिट्पः—'चिट्पञ्चिष्टविशेषोऽयम्' इति निपातिनः ॥

विट आक्रोशे ॥ ३२० ॥

वशादिः । घेटति इत्यादि । हिटेत्यत्र केचित्पठन्ति, हेठति इत्यादि ॥

इट किट कटी गतौ ॥ ३२१-३२२ ॥

अत्र मैत्रेयः—कटीति इत्स्वान्तं पठन् ई इति चतुर्थं धातुमुक्त्वा मतान्तरेण दीर्घान्तं पठन् ई इति चतुर्थं धातुं दीर्घमुक्त्वा फलं च व्यपदेशिवन्नावेन गुरुमच्चेनादित्याभ्यां अयाञ्कार इत्यान्तिद्धिमाह । क्षी-रस्नामी तु—त्रयो धातवः, तृतीय ईदिदित्यङ्गीकृत्य कटित्वा, कटः, कटवान् इत्युदाहृत्य अन्ये कटीई इति धात्वन्तरं प्रक्षिष्टमाहुरिति चोक्त्वा कण्टति कण्टकः,

उदयति दिननाथि याति शीतांशुरस्तम् ॥

इति चोदानहार । संमनातरङ्गिण्योस्तु—कटि इ इति चत्वारो धातवस्तृतीय ईदिदिति व्याख्यायि । धनपालशाकटायनो तु—त्रीनेव धातूनाहतुः । अयं पक्षः समर्थतः पुरुषकारे । यदाह—इ ई इति इत्स्वदीर्घौ धातू प्रस्तुत्य अन्ये पुनरुभाविषि न पठन्ति । व्यक्तं भेतत् धनपालशाकटीयनवृत्त्योः । अपि च—शौट् गर्वे इत्यादिकान् कांश्चन धातून्पठित्वा अन्ते च उदात्ता इत्युच्यते; तच्चास्मिन्प्रकरणे अयेतरपि पाठे सति तस्य 'अनिट् स्वरान्तो भवतीति ह-इयताम्' इत्यनुदात्तत्वात् प्राचुर्याभिप्रायेण कथं चिन्नेयं स्यात्, यथाऽऽह मैत्रेयरसितः—उदात्तत्वमथतिवर्जं भट्टग्रामन्यायेनोदात्ता इत्युच्यन्ते इति । सन्नायं न्यायः सुनिश्चित एवायतेः पाठे शोभते । विप्रनिपन्ने पुनरुदात्तत्वोक्त्याऽऽस्यमशादपाठ एव ज्यायान् । उदयतीत्यादि चैव मसाध्वेवास्त्विति । हरदत्तस्यापि प्रा-

योयमेव पक्षोऽभिमतः । यदाह 'उपसर्गस्यायतौ' इत्यत्र अय-
तिरनुदात्तेत्कथं तर्हि 'उदयति विततोर्ध्वराश्मिरज्जौ' इति परस्मैपदम्,
किमेनेन वन्यगजशोनेन, यदि वा पचाद्यजन्तादुदयशब्दादाचार-
किपि लट् । केचित्तु—इट किट कटी इत्यत्र इकारमापि धातु पठ-
न्तीति । वृत्तिरारोपि प्रायेणात्रैवानुकूल । यदाह—'एतिस्तुशासु'
इत्यत्र क्यपि इत्यः इत्युदाहृत्य कथमुपेयमिति, ईड ए*तद्रूप-
मिति । यदि हीमौ स्याता प्रायम्यादनयोरैकमुपाददीत ॥

अधोवाहरणानि—एटति । इयेट । ईटतुः । इयेटिथ ।
पिह्वचनेषु 'द्विर्वचनेऽचि' इति गुणस्य स्थानिवत्त्वादिदृशब्दस्य
द्विरुक्तौ हलादिशेषे 'अभ्यासस्थासवर्णे' इतीयङ् । नन्वेवं गुण-
स्य स्थानिवत्त्वादवश्य स एन प्रवर्तयितव्य । तस्या च दशायां
गुणादन्तरङ्गत्वात् सवर्णदीर्घेण भाव्यम् । न चास्ति 'वाणांदाङ्ग'
चलीय' इति, यत् इदमाङ्गारण्यो समाननिमित्तत्वे प्रवर्तते । न
च कार्यो निमित्तत्वेनाश्रीयते, सत्यम्—इदानीमेवात्रे परिहरिष्यते ।
एटिता इत्यादि । इटिटिपति एटयति मा भवानिटिटत् णि-
लोपस्य स्थानिवत्त्वात् टिशब्दस्य द्विर्वचनम् । अतः पूर्वमेधोपधात्स्व
इत्युक्तम् ॥

केटति ॥ चिकेट ॥ केटिता ॥

चिकिटिपति चिकेटिपति ॥

किटित्वा केटित्वा इत्यादि ॥

किटिः—'इगुपधात्किच्च' इतीन्, कित्त्वान्न गुणः ॥

कण्टति । चकण्ट । कण्टिता ॥ इत्यादि ॥

कण्टक —मंज्ञाया क्णु ॥

कण्टकितम्—तारकादित्वादितच् । अनिन्द्रिद्रादिना कर्त्तृनि
इत्यादि ॥

इ इति चतुर्थधातुनादिनाम्, अयाति । इयाय । इयतुः । इयुः ।
इययिथ । इयेथ । भारद्वाजनियमादिद्विगुण्य । इय । इयय । इयाय ।
इयिय । इयिम ॥ पिद्वचनेषु गुणवृद्धौ 'द्विर्वचनेऽचि' इति स्थान्नि-
त्वात् इकारस्य द्विर्वचने 'अभ्यासस्यासवर्णे' स्तौयद् । अन्यत्र पूर्वत्रादि-
यद् । स्थानियद्वात् इशब्दस्य द्विर्त्तो पुनरियद् प्रवर्त-
नाया त बाधित्वा 'एरनेकाच' इति प्राप्त यणमन्तरङ्गान् बा-
धित्वा सवर्णदीधे पुनरियद्वादेश । यदाऽपि सवर्णदीर्गम्य
यणश्चेत्कार आश्रयो भवति स्थानिवत्त्वेनेति समानाश्रयत्वाश्रयेण 'वा-
र्णादाङ्ग वलीय' इति दीर्गं बाधित्वा यण् प्रवर्तते तदाऽपी-
दमेव रूपम् । अत्र पक्षे इययिवेत्यगारि न दोष । यनस्त-
त्रापि समानस्थानित्वेनास्ति समानाश्रयत्व दीर्गगुणयो । एव-
मपि न सिद्ध्यति, यदत्र द्विर्वचनमालेऽपहृतो गुण पुन प्रव-
र्तते । ततश्चानादिष्टादच पूर्वत्वेनाभ्यासो दृष्ट इति तस्य
'अभ्यासस्यासवर्णे' इति इयडि कर्त्तव्ये गुणस्य स्थानियत्वात्
असवर्ण इति प्रतिषेध स्यात् । एव तर्हि, अत्र एव अस-
वर्णग्रहणसामर्थ्यात् स्थानिवत्त्वं न भविष्यति । नन्वयमस्ति वच-
नभ्यावकाशोऽर्ते लिटि द्विर्वचने 'अतिपिपत्योश्च' इति अभ्या-
सेत्ये इयति, इयुन इत्यादि । नतन् । न ह्येवमुदाहरण
योगारम्भ प्रयोजयति । इयति प्रयोजने 'अभ्यासस्यार्तो' इत्येव
वृथात् । उवोऽणादि तु न प्रयोजनम् । तस्य छान्दसत्वे
'तन्वादिना छन्दस्युपसङ्ख्यानम्' इति सुमार्गादिवदुवह सिद्ध-
त्वात् । भाषायामामा भाव्यम् ॥

एता । एप्यति । स्वान्तत्वादनिरुत्तम् ।

यत् । अयेत् । आशिपि—ईयात्—‘अरुत्सार्वधातुकयो ’ इति दीर्घ । ऐपीत् । मा भवानेपीत् । ऐप्यते ॥

कर्मणि—ईयते । इत्यादि ॥

स्यादा चिण्वदिटि वृद्धौ आयिष्यते । इत्यादि ।

ईपिपति, ‘अज्जनगमा सनि’ इति दीर्घ । ‘इको णलि’ इति मन कित्त्वान्न गुण ॥

आययति । मा भवानयियत्, णौ चडि वृद्धाययो ‘णौ चडि’ इति ह्रस्वे णिलोपे तस्य स्थानिवत्त्वेन यिशब्दस्य द्विर्वचनम् ॥

इत् । इतवान् ॥

मेत्—एयपि ‘पत्वतुकोरसिद्ध’ इत्येकादेशस्यासिद्धत्वात् ह्रस्वनिबन्धनस्तुक् । किटेति मत्रेयमतेन त्रासे गत । कन्तिश्चेदित् वर्षावरणयो ॥

मडि भूपायाम् ॥ ३२३ ॥

मण्डति । ममण्ड । मण्डितेत्यादि ॥

मण्डते कन्या स्वयमेव । अमण्डिष्ट कन्या स्वयमेव । भूपाकर्मत्वात् यक्चिणोर्निषेध ॥

मिमण्डिपति । मामण्डयते । अमामन् । मण्डयति । अममण्डत् ॥

मण्डन — ‘क्लृधमण्डार्यभ्यश्च’ इति युञ् । मण्ड इति विभागे गत ॥

कुडि वैकल्ये ॥ ३२४ ॥

कुण्डतीक्षादि ॥

कुण्डा इति दारे गतम् । अत्र स्वामी कुर्याति रौशिर-
वृणाविति । शास्त्रायन पुन प्रवर्णानुरोधेन दान्तमेवाध्य-
शीष्ट ॥

मुटि प्रमर्दने ॥ ३२५ ॥

मोति । मुमोट । मोटिता ॥

मुमुटिपति, मुमोटिपति ॥ मुटित्वा । मोटित्वा । 'रगे
व्युपगान्' इति निस्वमित्त्व । मुडति धनपात्र । पुडति
परादि दात इति शास्त्रायन । क्षीरस्वामी तु द्वावपी-
दितौ पपाठ । मन्त्रेयन्तु अमु दान्तमेव पठित्वा मुडि खण्डने
इति नाम्ने पठित्वा मुडि चेत्येव इत्याह । मुट प्रमर्दनाक्षेपयो
इति तुगादौ । मुट सभूर्गति इति पुराणे ॥

चुटि अल्पीभावे ॥ ३२६ ॥

चुण्डतीक्षादि ॥

चुटेति दुर्ग । चुट छेदने इति तुदादौ । चुचुटी
द्वावपि चुरादा ॥

मुडि खण्डने ॥ ३२७ ॥

मुण्डतीक्षादि ।

मुण्डः । मुण्ड करोति मुण्डयति—'मुण्डमिश्रकृष्णलवण-
व्रतमस्त्रहलकललततूनेभ्या णिर्' इति करोत्यर्थे णिणि णावि-
ष्टादिति टिलोप ॥

यवनमुण्डः । काम्बोजमुण्डः । मयूरव्यंसकादित्वाद्विशेषणस्य
परनिपातः ॥

अत्र मैत्रेयः—‘पुडि चेत्येके । पुण्डति । पुण्ड्रः । पुण्डरीक-
मिति । उकारवत्पञ्चर्गादिप्रकरणादिहायं निर्दिश्यते । मडि भूपा-
यामित्युकारवान्न भवति’ इति । उकारान्तोऽप्यकारवत्त्वादादौ निर्दिष्ट
इति मैत्रेयः । अत्र शुठि खण्डनमर्मर्दनयोरिति कश्चित् धातु-
कोशे पठ्यते । मैत्रेयादयस्तु न पठन्ति । तत्र आद्यपाठ एव
ज्यायान्यदिहैवाग्रे शुठि शोषण इति भविष्यति । अस्मिन् हि
सति तस्य चास्य च रूपाभेदात् शोषणग्रहणमपीहैव कर्तव्यं स्यात् ॥

रुटि लुटि स्तेये ॥ ३२८-३२९ ॥

रुण्टति । लुण्टतीत्यादि ॥

रुठिलुठीत्येक इति क्षीरस्वामी । शाकटायनस्तृतीयान्तौ पपाठ ।
लोटतीति विलोडने गतम् । लुट प्रतिघात इति द्युतादौ । रूप
शोषणे इति घुरादौ । तत्र रुटेत्येके ॥

स्फुटिर् विशरणे ॥ ३३० ॥

अयं पाठो मैत्रेयादीनाम् । स्फोटति । पुस्फोट । स्फो-
टिता ॥ पुस्फुटिपति । पुस्फोटिपति ॥

स्फुटित्वा । स्फोटित्वा । इत्यादि ।

इकाररेफयो.—‘उपदेशेऽभनुनासिक इत्’ ‘हलन्त्यम्’ इती-
चम् । तेन लुडि ‘इरितो वा’ इति परस्मैपदे विधीयमा-
नोऽङ्गविकल्पो भवति—अस्फुटत्, अस्फोटीदिति ॥

‘इदितो नुम् घातोः’ इति नुम् अन्तेदितो विधानादस्य न भवति । स्फुटेति चन्द्रः । अस्याद् नास्ति । स्वाभिराश्रयौ तु—स्फुटिस्फुटस्फुटेति त्रीन् घातून् पठतुः । स्फुष्टाति । स्फोटति । स्फटतीत्यादि ॥

स्फटा—अचि टप् ॥

स्फुट विकसने इत्यात्मनेपदिषु टान्तः ॥

पठ व्यक्तायां वाचि ॥ ३३१ ॥

पठति । पपाठ । पठतुः ॥ पठिता ॥ अपठीत्, अपाठीत् ॥

पाठयति श्लोकं पुत्रमित्यादि ॥

वठ स्थौल्ये ॥ ३३२ ॥

वठति । ववाठ । वठिता । इत्यादि । वादित्वाभैत्वा-यासलोपौ—ववठतुः ववठुः । वठि एरुचर्यायां आत्मनेपदी गतः ॥

मठ कठ मदनिवासयोः ॥ ३३३-३३४ ॥

अयं पाठो मैत्रेयस्य । अन्येषां मठ मदनिवासयोः । कठ कूटजीवने इति । मठति । कठति । इत्यादि ॥

कठः—अच् ॥

कठेन प्रोक्तं छन्दः ‘कलापिवैशम्पायनान्तेवासिम्यश्च’ इति वैशम्पायनान्तेवासित्वात् णिनिः । तस्य ‘कठचरकाङ्गुक्’ इति लुक् । ‘छन्दो ब्राह्मणानि च तद्विषयाणि’ इति नियमात् ‘तदधीते तद्वेद’ इति अध्येतृवेदितृप्रत्ययान्त एव प्रयोगार्हः । तस्य चाणः ‘प्रोक्ताङ्गुक्’ इति लुक् । तदेवं कठेन प्रोक्तं छन्दोऽधीयमानोऽपि कठः ॥

कठिनम् । औणादिक इनच् ॥

पशकठिने व्यपहरति वाशकठिनिकः । 'वठिनान्तमस्तार-
सस्थानेषु व्यवहरति' इति वठिनान्तादिभ्यः सप्तम्यन्तेभ्यो ज्य
हरतीत्यर्थे ठगिति ठक् । ठस्येज् ॥

कठोरम् । 'कठिचकिम्यामोरच्' इत्योरच् ॥

अनन्तर अठ गताविति षचिस्पठ्यते । मनेयादयस्तु न पठन्ति ॥
अठतीत्यादि ॥

रठ परिभाषणे ॥ ३३५ ॥

रठतीत्यादि ॥

हठ ह्रुतिशठत्वयोः ॥ ३३६ ॥

हठति । जहाठेसादि ॥

हठ बलात्कारे इति चन्द्रदुर्गा ॥

रुठ लुठ उपघाते ॥ ३३७-३३८ ॥

रोठति, रोठतीत्यादि । अत्र मेत्रेय — उठेत्यप्येने इति
धनपालशाकटायनौ तु रुठलुठेत्येव पेठतु । •क्षीरस्वामी तु उा
पठित्वा रुठ लुठ इत्यपि दौर्गा इत्याह । ओठति । उवोठ
ऊठतुः । ओठितेसादि । एठतिवत्प्रक्रिया ।

लुठे काण्यादित्वात् अलूलुठत्, अलुलोठत् इति भवति ॥

अयं श्लेषणे तुदादि । रुठि आलस्ये प्रतिघाते च । रुठि
रुठि गतावित्वात् इदिता । लुठ श्लेषणे इति तुदादा । अस्मै
डान्त इत्येक इति मेत्रेय । तथा च स्वामा लुठतीति लक्ष्यदर्श-
नात् तुदादा पाठ इति । लुठ प्रतिघात इति द्युतादौ ॥

पिठ हिंसासङ्केशनयोः ॥ ३३९ ॥

पेठति इत्यादि ॥

पीठम्—घञ् । 'अन्येषामपि दृश्यते' इति दीर्घ ॥

पीठी—इदन्तात् 'यदिनारादक्तिन' इति ङीप् ॥

शठ कैतवे च ॥ ३४० ॥

ननाराद्धिंसासङ्केशनयोश्च । शठति इत्यादि । स्वाम्यादयः
पुन चनार नव पेठु । गत्यसंस्कारयोरय चुरादौ । तत्रैव
श्लाघायामात्मनेपदिषु । सम्यगवभाषणे कयादौ ॥

शुठ गतिप्रतिघाते ॥ ३४१ ॥

प्रतिघात इत्येव घनपाल । तथा च कुठि इत्युत्तरधातौ
प्रतिहतिमा प्रतीयने अतिशिष्यते* इत्यर्थे इति स एवाह । शोठति
इत्यादि । शुठीति क्षीरस्वामी ॥

शुठ आलस्य इति चुरादौ । शुठि शोषणे इति अत्रैवाग्रे ॥

कुठि च ॥ ३४२ ॥

कुण्ठति इत्यादि । कुण्ठ ॥

लुठि आलस्ये प्रतिघाते च ॥ ३४३ ॥

लुण्ठते इत्यादि । लोटतीत्युपवाते गतम् ॥

शुठि शोषणे ॥ ३४४ ॥

शुण्ठति ॥ शुण्ठ ॥ शुण्ठी ॥

शोठनीति गतिप्रतिघाते गत ॥

रुठि लुठि गतौ ॥३४५-३४६॥

अभेदेदात्पुन पाठो लुण्ठेरित्याहु । रुण्ठति लुण्ठतीत्यादि ॥

चुड् भावकरणे ॥३४७॥

भावकरणमभिप्रायसूचनम् । चुडति । चुचुड् । चुडिता
इत्यादि ॥

चुचुडिपति । चोचुड्यते । अचोचुत् । अय दोष
इति सयोगान्तरोपे तकारस्य श्रवण भवति ॥

चुडयति । अचुचुडत् ॥

अड् अभियोगे ॥ ३४८ ॥

अयमपि दोष इति किपि अत् इति भवति ॥

अडति । आनड् । अडिता ॥

अडिडिपति । 'नन्दा' इति दकारवर्जस्य द्विवचनम् ॥

अडयति । आडिडत् ॥

कड् कार्कश्ये ॥ ३४९ ॥

कडति इत्यादि ॥

अस्यापि दोषात्वात् यङ्कुकि लडि किपि च अचाकत्, कत्
इति च भवति । कञ्च तत् जल च कञ्जलम् ॥

क्रीड् विहारे ॥ ३५० ॥

क्रीडति । चिक्रीड । क्रीडिता ॥

चिक्रीडिपति । चेक्रीड्यते । चेक्रीडि । अचेक्रीड ॥

आक्रीडते—‘क्रीडोऽनु सम्परिम्यश्च’ इति अन्वादिपूर्वाच्चका-
रादाहपूर्वाच्च तद् । एवमनुक्रीडत इत्याद्युदाहार्यम् । समा साहच-
र्यादनोरुपसर्गस्य ग्रहणम् । तेन ‘तृतीयाथे’ इति यदा अनो
कर्मप्रवचनीयत्व तदा तद् भवतीति माणवकमनुक्रीडतीति । माण
वकेन सह क्रीडतीत्यर्थ । ‘कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीया’ इति
माणवकाद्वितीया ॥

सङ्क्रान्ति शकटानि, इत्यत्र ‘समोऽकूजन इति वक्तव्यम्’
इत्युक्तत्वात् तद् । कूजन्ति शकटानीति ह्यत्रार्थः ॥

आक्रीडी—‘सम्पृच’ इत्यादिना णिण् ॥

चिक्रीडः—‘कृञादीना के द्वे भवत’ इति कप्रत्यये द्विर्वचनम् ॥

तुडु तोडने ॥ ३५१ ॥

तोडन दारण हिंसन चेत्युक्तम् । तोडति । तुतोड । तोडि-
सादि ॥

तूड इति स्वामिशकटायनौ । तुण्डत इत्यात्मनेपदी गत ॥

हूडु होडु गतो ॥ ३५२-३५३ ॥

हूडति । जुहूड । हूडिता ॥

हूडयति । अजुहूडत् ॥

होडति । जुहोड । होडिता ॥

होडयति । अजुहोडत् । इत्यादि ॥

हुडु हूडु गताविति धनपालशाकटायनौ । होडने इत्यादौ
गत ॥

रौडृ अनादरे ॥ ३५४ ॥

रौडति इत्यादि ॥

रोडृ लोडृ उन्मादे ॥ ३५५-३५६ ॥

रोडति ॥ लोडति इत्यादि ॥

अड उद्यमने ॥ ३५७ ॥

अडति । अडो वृश्चिकलाङ्गुलम् । तेन तेऽप्य लक्ष्यते ॥

विशिष्टोऽडस्तैश्चयमस्य व्यड । तस्यापत्य व्याडिः 'अत इज्' 'स्वागतादीना च' इति वृद्धिप्रतिषेधैर्नागमयोनिषेध ॥

लड विलासे ॥ ३५८ ॥

लडति इत्यादि । जिह्वोन्मथने घटादौ । अनन्तरम्—'लृ ईप्सायाम्' इति कचित्पठ्यते । तत् क्षीरस्वामिपुरुषकारादयो नानुमन्यन्ते । यत् रलयोर्लयोश्चैकत्वस्मरणात् ललयति ललनेत्याहुः । 'लड उपसेवायाम्' इति चुरादौ ॥

कड मदे ॥ ३५९ ॥

कडति इत्यादि । क्षीरस्वामी तु कडति पठित्वा कडेति दुर्गा इत्याह । अयं तुदादौ च । उभयत्र पाठफल तत्रैव वक्ष्यते । कण्डत इति गत ॥

गडि वदनैकदेशे ॥ ३६० ॥

गण्डति इत्यादि । अत्र वक्तव्यं अनत्यादिप्सु पठित्वोक्तम् ॥

शौटादय उदात्ता उदात्तेत ॥

नवर्गान्ता केचनैषत्यादयो गता, केचन द्युतादौ वक्ष्यन्ते
इति क्रमप्राप्तानात्मनेपदिन पवर्गान्तानाह—

तिपृ तेपृ ष्टिपृ ष्टेपृ क्षरणार्थाः ३६३-३६४

एतदादयस्तोभत्यन्ता उदात्ता अनुदात्तेत ॥

‘तर्पि तर्पि चापि’ इत्यनिष्कारिकासु पाठात् तिपिरेकोऽनुदात्त ।
ऋदित्पवर्गान्तात्मनेपदित्वसाम्यादर्थसाम्याच्चेह पाठ । क्षीरस्वामिना
त्वय सेदुदाहृत । तत्प्राश्यपवृत्तिन्यासपदमञ्जर्यादिविरोधात् ‘तर्पि
तिपि’ इति व्याघ्रभूतिवचनविरोधाच्चोपेक्ष्यम् ॥

तेपते । तितेपे । तितितिपे । तितितिपेहे । ऋादिनियमादिद् ॥

तेप्ता ॥ तेप्स्यते ॥ तेपताम् ॥ अतेपत ॥ तेपेत ॥

आशिपि—तिप्सीष्ट ॥

अतिस । अतिप्ताताम् । झलि सिज्जोप ‘लिङ्गिचावा-
त्मनेपदेषु’ इतीकसमीपाद्धल परयो झलाद्योर्लिङ्गसिचो कित्वान्न
गुण । आत्मनेपदेष्विति सिच एव विशेषणम्, न लिङ्ग ,
परत्वासम्भवात्, परस्मैपदिषु झलादित्वासम्भवाच्च ॥

तितिप्सते । तितिप्सेते । ‘हल्न्ताच्च’ इतीकसमीपाद्धल
परस्य झलादिस्सन कित्वान्न गुण ॥

तेतिप्यते । तेतिपीति, तेतेप्ति ॥

तेपयति । अतितेपत् । ऋदित्वात् णो चादि इस्वामाव ॥

तेपते । तितेपे । तेपिता । तेपिप्यते । तेपताम् । अतेपत ।
तेपेत । तेपिपीष्ट । अतेपिष्ट ॥

तितेपिपते । तेतेप्यते । तेतेपीति, तेतेप्ति । तेपित्वा ॥

स्तेपते । तिष्टेपे । तिष्टिपाते । अभ्यासे खयः शेषः ॥

स्तेपितेत्यादि । तेपित् ॥

तिस्तेपिपते, तिस्तिपिपते । स्तिपित्वा, स्तेपित्वा । 'स्तौ तिष्ठोरेव' इत्यपत्वम् । 'रलो व्युपधात्' इति वा किञ्चम् ॥

तेष्टिप्यते ॥ तेष्टिपीति, तेष्टेप्ति । तेष्टिप्तः ॥

तेपित् षेपिः । अभ्यासे खयश्शेषो विशेषः । षिट् धेष्ट इति च काश्यपः ॥

तेपृ कम्पने च ॥ ३६५ ॥

ग्लेपृ दैन्ये ॥ ३६६ ॥

ग्लेपते इत्यादि ॥

टु वेपृ कम्पने ॥ ३६७ ॥

वेपते ॥

वेपथुः—'द्विनोऽथुच्' इत्यथुच् ॥

विपिनम्—'वेपितुहोर्देस्वश्च' इतीनचि ह्रस्वः ॥

केपृ गेपृ ग्लेपृ च ॥ ३६८-७० ॥

चकारात्कम्पने गतो च मृत्रविभागादिति स्वामी । मेत्रे-
यन्तु चकारमन्तरेण पठित्वा कम्पन इत्यपेक्ष्यत इत्याह । वेप-
तिना संहैषामपाठोऽप्रसिद्धत्वज्ञापनायेति तस्याभिप्रायः । ग्लेपेरर्थ-
भेदात्पुनः पाठः । केपते । इत्यादि ॥

वेपादीनां तेष्वेतेष्व चलनार्थत्वात् 'निगरणचलन' इति णी
परस्मैपदमेव ॥

एषामनुदात्तेत्यात् 'चलनशब्दार्थादकर्मकाद्युच्च' इति युचि वेपनः
इत्युदाहार्यम् ॥

मेपृ रेपृ लेपृ गतौ ॥ ३७१-३७३ ॥

अयं पाठः स्वामिनः । मैत्रेयस्तु—मेष्ट, लेष्ट, सेवने । रेष्ट
गतावित्याह । मेपते ॥ रेपते ॥ लेपते, इत्यादि । कचि-
त्पठ्येते—हेष्ट, धेष्ट, इति च ॥

त्रपूप् लज्जायाम् ॥ ३७४ ॥

त्रपते ॥

त्रेपे—'तृफलभजत्रपश्च' इति किति लिटि सेटि थलि
। एत्वाभ्यासलोपी । त्रपेस्थल् नास्ति । त्रपिता, त्रप्ता ।
पिप्यते, म्रप्स्यते । उदित्त्वादिद्विकल्पः ॥

त्रपताम् । अत्रपत । त्रपेत । आशिपि—त्रपिपीष्ट, त्रप्सीष्ट ॥

अत्रपिष्ट, अत्रप्तं । झलि सिचो लोपः ।

तित्रपिपते, तित्रप्सते ॥ तत्रप्स्यते ॥ तत्रपीति, तत्रप्ति ॥

त्रपयति । अतित्रपत् । घटादित्वान्मित्त्वम् ॥

त्रपित्ता । त्रप्त्वा ॥

त्रप्तः । त्रप्तवान्—'यस्य विमाप्ता' इति निष्ठायामिण्णिवेधः ॥

त्राप्यम्, 'आसुयुवपिरपिलपित्रपिचमश्च' इति माघे ण्यत् ।

'पोरदुपधात्' इति यतोऽपवादः ॥

त्रपा—‘पिङ्गिदादिभ्योऽङ्’ इति स्त्रियामङ् ॥

अपत्रपिप्पुः—‘अल्ङ्कृन्निराकृञ्मनोत्पचोत्पतोन्मदरुच्यपत्र-
पवृतुवृधुसहजर इप्पुच्’ इति ताच्छील्यादाविप्पुच् ॥

त्रपु—‘शृस्वृस्तिहित्रप्यसिपसिहनिष्ठादिबन्धिमनिभ्यश्च’ इत्यु-
प्रत्यय ॥

त्रपुणो विकार त्रपुपम्—‘त्रपुनतुनो पुक्’ इति पुगा-
गमोऽण् प्रत्ययश्च ॥

कपि चलने ॥ ३७५ ॥

कम्पते । चकम्पे । कम्पितेत्यादि ॥

कम्पयति—‘निगरणचलन’ इति नित्य परस्मैपदम् ॥

कम्पः—‘नमिकम्पिस्म्यनसन्महिंसदीपोर’ इति ताच्छी-
ल्यादौ र । वासरूपविधिना ‘अनुदात्तेत’ इति वा ‘चलनश-
ब्द’ इति वा युचि कम्पनः ॥

ननु पदेरनुदात्तेत्वादेव युगि सिद्धे जुचङ्कृम्यादिना पुनर्युजि-
धानेन ताच्छीलिकेषु वासरूपविधि नेति ज्ञापितम् । अन्यथा—
‘लपपतपद’ इत्युञ्ज्ना अनुदात्तेल्लक्षणस्य युग समावेशसिद्धे पुनस्त-
द्विधानमनर्थक स्यात् । नेतदस्ति । ‘सूददीप’ इति दीपे युजिनप-
धात् अस्यानित्यत्वज्ञापनात् । नित्ये हि नमिक्म्पीत्यादिना विशेष-
पविहितेन रप्रत्ययेन युचो षधस्य सिद्धत्वात् किं तन्निषेधन ॥

विकपितः—विकृतशरीर इत्यर्थः । ‘लगिकम्प्योरुपतापशरी-
रयो’ इति नलोप ॥

कपिः—‘कटिकम्पोर्नलोपश्च’ इतीन्द्रप्रत्यये नलोपः ॥

कपेर्भावकर्मणी कापेयम् । ‘कपिज्ञात्योर्दक्’ इति दक् ॥

वृषो धर्मः तस्याकपिः अकम्पिता वृषाकपिः । पिप्पुः,
रुद्रश्च ॥

वृषाकपायी—श्रीः गौरी च । ‘वृषाकपि’ इत्योदना
पुंयोगलक्षणे हीपि अन्त्यस्येकारः ॥

कपिलः—‘कपेश्च’ इतीन्द्रप्रत्ययः, बाहुलगादत एव निर्देशाद्वा
नलोपः ॥

कवलः, कम्बलः—बाहुलकान् कलप्रत्ययः । पकारस्य
यकारः पक्षे नलोपश्च ॥

कम्बलपम् । ऊर्णा(पल)शतम् । कम्बलाय हितमिति विषये
‘कम्बलाच्च संज्ञायाम्’ इति यत् ॥

द्वाम्यां कम्बलवाम्यां क्रीता शायी द्विकम्बल्या—‘तद्धि-
तार्थोत्तरपदसमाहारे च’ इति तद्धितार्थे समासे ‘द्विगुश्च’ इति
द्विगुत्वे ‘प्रागुत्तेष्टन्’ इति प्राग्वर्तीयेष्वर्थेषु विहितस्य ठञः
‘अध्यर्थपूर्वाङ्गिगोर्लुगसंज्ञायाम्’ इति लृक् । अत्र ‘द्विगोः’
इति प्राप्तस्य हीपः ‘अपरिमाणविस्त्वाचिन्कम्बल्येभ्यो न तद्धि-
तलुकि’ इति निषेधः । अपरिमाणान्तात् परिमाणत्वेऽपि विस्त्वा-
चनाच्च द्विगोः तद्धितलुकि सति हीप्नेति सूत्रार्थः ॥

पाण्डुरुन्मतेन परिवृतो रथ पाण्डुकम्बली—‘पाण्डुकम्बला-
दिनि.’ इति पाण्डुकम्बलशब्दात्तृतीयान्तात् परिवृतो रथ इत्यर्थे
इति । येन यत्परिवृतं तत्तस्यास्ति इति मत्वर्थीयेनिना मिद्वे
इदं वचनं ठनो निवृत्त्यर्थम् ॥

रवि लवि अवि शब्दे ॥ ३७६-३७८ ॥

रम्बते । ररम्बे । रम्बता ॥

रिरम्बिपते ॥ रारम्ब्यते ॥ रारम्बीति, रारम्भि । अरारन् ॥

हे इति रम्बत इति हेरम्ब ॥

लम्बते इत्यादि ॥

अम्बते ॥ आनम्बे ॥ अम्बिपते ॥ अम्बयति ॥ आम्बिवत् ॥

ग्रीण्यम्बवानि चक्षुषि अस्थेति त्र्यम्बक । त्रयाणां लोका-
नामम्बः पिता इत्यागमविद्, । द्यौर्भूमिरापस्तिस्त्र्योऽम्बा अस्थेति
भारतम् । अम्बः शब्दः, त्रयशब्दा अकारोकारमकारा प्रतिपादको
अस्थेति भट्टभास्कर । स एव सृष्टिस्थितिसंहारविषयास्तिस्त्र्यो-
म्बा शक्तयोऽस्थेति च ॥

अम्बरीषम्—‘आष्टमम्बरीष’ इति निपात्यते ॥

अम्बा । हे अम्ब—‘अम्बार्थनद्यो’ इति द्वयः सम्बुद्धौ ॥

लवि अवस्त्रंसने च ॥ ३७९ ॥

अलाघू—‘ननि लम्बेर्नलोपश्च’ इति ननि उपपदे उका-
रप्रत्ययो नलोपश्च णिह्रडावाहृदिश्च ॥

कवृ वर्णे ॥ ३८० ॥

कयते । चकृचे । कविता ॥

चिकविपते ॥ चाकव्यते ॥ चाकसि ॥

कावयति । अचकावत् ॥

कवर — बाहुलकादर ॥

कवरी — 'जानपद' इत्यादिना केशवेशे ङीप् । अन्यत्र कवरा ॥

कर्पूरः — बाहुलकादुरप्रत्ययो रेणोपजनश्च ॥

क्रीवृ अघाष्ठ्ये ॥ ३८१ ॥

क्रीयते । चिक्रीरे । क्रीविता ॥

क्रीयति । अचिक्रीवत् ॥

क्रीय इवाचरति क्रीयते — 'आचारेऽवगल्भक्रीव' इति किम्
तत्सन्निभेन 'अयामकारस्यानुदात्तताऽनुनासिकताप्रतिज्ञानात् अनुदा-
त्तत्वाच्चङिति होङतो प्रतिपादितम् । किंवभावे — 'उपमानादाचारे'
इति ष्यङि क्रीवायते ॥

क्रीवृ मदे ॥ ३८२ ॥

क्रीयते । चिक्रीवे । क्रीविता ॥

क्रीयति । अचिक्रीवत् ॥

क्रीव — 'अनुपसर्गात्फुल्लक्रीव' इति निष्ठायाभिदभावस्तलोप इच्छ-
ब्दलोपो वा निपात्यते ॥

क्रीभृ कत्थने ॥ ३८३ ॥

क्रीभते । चिक्रीभे । क्रीमिता ॥

क्रीशीमिपते । क्रीशीम्यते ॥

क्रीशीन्वि — 'अपमृतयो' इति तकारस्य घञरे 'मला
नश्च क्रीश' इति भकारस्य वकार ॥

क्रीमयति । अक्रीशीवत् ॥

पूर्वसूत्रान्नित्यग्रहणानुवृत्तया तत्रकौण्डिन्यन्यायेन वा क्रियासमभि-
हारयो बाधक इति माप्यादौ स्थितम् । 'जपजभदहदशभ-
जपशां च' इति अभ्यासस्य यडि यङ्लुकि च नुगागमः । इदं
च नुग्रहणं अनुस्वारोपलक्षणार्थम्, 'नुगतोनुनासिकान्तस्य' इत्य-
त्रान्तग्रहणात् । तद्धि तत्र तदन्तविधिनाऽपि अनुनासिकान्तस्य धा-
तोरभ्यासस्य नुकि सिद्धे तदन्तस्य यत्कार्यं तद्यथा स्यादिति ।
न च नुकोऽन्त्यत्वे किञ्चित्कार्यमस्ति । अस्ति चानुस्वारस्य 'वा
पदान्तस्य' इति परसवर्णविकल्पः । 'कर्तुः क्यङ् स' इतिवदनुनासि-
केत्यविभक्तिको निर्देशः । तेन जंजभ्यते इत्यत्रानुस्वारस्यापि पक्षे
श्रयणं भवति । जजभीति, जजब्धि । जजब्धः । जजं-
भति । इत्यादि ॥ 'रधिजभोरचि' इत्यत्र 'प्रकृतिग्रहणे
यङ्लुगन्तस्यापि ग्रहणम्' इत्यजादौ नुमागमः । जम्भयति
अजजम्भत् ॥

जम्भ.—दन्तविशेषोऽभ्यवहार्यं च । शोभनो जम्भोऽस्यास्तीति
सुजम्भा—'जम्भासुहरितवृणसोमेभ्यः' इति स्वाद्यादेर्जम्भान्तात् बहु-
व्रीहेरनिचि 'सर्वनामस्थाने चासम्बुद्धौ' इति नान्तस्योपधाया
दीर्घः । पदत्वे 'नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य' इति नलोपः ।
भसंज्ञाया 'अल्लोपोऽन' इत्यल्लोपः—सुजम्भे. इत्यादि ॥ डौ
तु 'विभाषा द्विश्यो' इति विकल्पित इति सुजाम्भि, सु-
जम्भानि इति भवतः । सम्बुद्धौ 'न द्विसम्बुद्धयोः' इति न-
लोपनिषेधः । नपुंसके तु 'वा नपुंसकानाम्' इति पक्षे नलोपः ।
अन्यत्र तु नित्यः । दीर्घस्तु न भवति असर्वनामस्थानत्वात् ।
शौ सर्वनामस्थानपरत्वात् सुजम्भानि इति । 'विभाषा द्विश्योः'
इति श्यामल्लोपविकल्पनात् सुजम्भी सुजम्भनी इति भवतः ।
स्त्रियान्तु 'ऋन्नेभ्य' इति ङीपः 'अनो बहुव्रीहेः' इति निषिद्ध-

त्वात् पुंसीव रूपम् । यदा तु 'डाबुधाम्यामन्यतरस्याम्' म-
 चन्तात्प्रातिपदिकात् अनन्ताद्बहुव्रीहेश्च डाविति डाप्, तदा डित्वा-
 टिलोपे सुजम्भा सुजम्भे इत्यादि । अत्र ङीप्प्रातिपेधस्य डाप-
 श्च वचनद्वयग्रामाण्यादेव सिद्धौ अन्यतरस्याङ्गुणेन भिन्नेन
 योगेन ङीषोऽभ्यनुज्ञानात् सुजम्भीत्याद्यपि भवति । अत्र च योगे
 'अनो बहुव्रीहेः' इत्येवानुवर्तते, न तु 'मनः' इति । तेन सीमादे-
 प्रातिपदिकात् ङीचभावः । सुजम्भीत्यादौ* तु अन्नन्तबहुव्रीहित्याः
 द्ववत्येव । सुपर्वा, सुषोमत्यादौ तु 'अन उपधालोपिनोऽन्यत-
 रस्याम्' इति नियमाच्च भवति । सिद्धे सत्यारम्यमाणोऽयं नि-
 यमार्थः—यदन्यतरस्यां ङीट्विधानं तदुपधालोपिन एवेति । अत्र
 ह्यल्लोपो 'न संयोगाद्वमन्तात्' इति निषिद्धयति । वमन्तात्
 संयोगात् भसंज्ञानिमित्ते प्रत्यये परे अल्लोपो नेति सूत्रार्थः ।
 'जम्भासुहरितट्टण' इत्यत्र जम्भेति भाविना समासान्तेन निर्देशात्
 समासार्थादुत्तरपदादकृते एव समासे समासान्ता इत्ययं पक्षो
 दाप्यते । तेन द्विपुत्रीत्यादि सिद्धयति । यदि ह्यत्र 'अकपु-
 रव्यूः' इत्यकारः समासे कृते स्यात्, तदा समासस्य अका-
 रान्तोत्तरपदत्वाभावात् 'अकारान्तोत्तरपदो द्विगुः स्त्रिया भाप्यते'
 इति* स्त्रीलिङ्गता न स्यात् ॥

जृम्भते । जजृम्भे । जृम्भिता । इत्यादि ॥

यङ्यङ्लुकोः 'रीगृत्वत्' इति वचनात् रुजिग्रीको भवन्ति जरी-
 जृम्भते । जरीजृम्भीति इत्यादि ॥

जृम्भयति । अजजृम्भत् ॥

जमि विनाशनार्थः चुरादौ । भाषार्थोऽयम्* परस्मैपदिव्वपीति
केचित् ॥

शल्भ कथने ॥ ३९० ॥

शल्भते । शशल्भे । शाल्भता । इत्यादि ॥

वल्भ भोजने ॥ ३९१ ॥

दन्तपोष्ठ्यादि । वल्भते । ववल्भे ॥

णौ निगरणार्थत्वाल्लित्य परस्मैपद— वल्भयति ॥

गल्भ धाष्ट्ये ॥ ३९२ ॥

गल्भते । मगल्भ ॥

अवगल्भ इवाचरति अवगल्भते—‘आचारेऽवगल्भ’ इति क्विप् ।
तत्सल्लियोगेनाकारस्यानुदात्तत्वानुनासिकत्वप्रतिज्ञान प्रागेवोक्तमित्यनु-
दात्तेस्वात्तद्ध । क्विपोऽभावे क्यङि अवगल्भायते ॥

अवगल्भेति विशिष्टग्रहणात् अनुपसृष्टादन्योपसृष्टाच्च आचार-
क्विपि गल्भति मगल्भति इति भवति ॥

श्रम्भु प्रमादे ॥ ३९३ ॥

तालव्योष्मादि । एव काश्यप । दन्त्यादिरिति चन्द्र । स्वामी
चैव पठित्वा मतान्तरेण स्वम्बिवति दन्त्यान्त्यत्वमप्याह । मंत्रेयस्य
त्वयमेव पक्ष । यदाह—“ससयोगान्वसाधर्म्येण सान्तोप्यत्र निर्दि-
श्यते । द्युतादावप्ययं पठिष्यते । तस्येव च ध्वमुसाहचर्यात् नौगि-
त्याहु । दत्ते पुनरसाहचर्यमिच्छन्ति” इति । देवेऽप्येवमेवोक्तम् । तत्र

तावदयं पक्षो वृत्तितद्व्याख्याकृतामनभिमत इव प्रतीयते । यद्वत्-
सूत्रे उभयोर्ग्रहणम्, नीकसूत्रे नास्येति चाहुः । सति होवमवश्य-
वक्तव्यम् । तथैव स्वामिचन्द्रयोरपि पाठोऽनभिमत इव । यत्
'वो कपलसकल्यश्रम्भ' इत्यत्र श्रम्भु विश्वास इति वदन्नमुं
नोपाददत वृत्तिकारः, अऽग्रहणे कारणं चाचष्ट । तथा व्याख्या-
कृतोऽपि न वृत्तिकारवचनमुपलक्षणमाचक्षते नाप्यग्रहणे कारणम् ।

श्रम्भते । श्रम्भे । श्रम्भिता ॥ इत्यादि ॥

श्रम्भित्वा, श्रम्भ्वा—उदित्वादिद्विकल्पः, 'न क्त्वा सेद्' इत्य-
कित्वाच्चलोपामावः ॥

श्रब्धः—'यस्य विभाषा' इत्यनिद्वत्त्वम् ॥

पृष्ठु स्तम्भे ॥ ३९४ ॥

स्तोभते । तुष्टुभे । स्तोभिता । इत्यादि ॥

तुस्तुभिपते । तुस्तोभिपते ॥ स्तुभित्वा, स्तोभित्वा—'रलो
व्युपधात्' इति वा कित्त्वम् । उदित्वात्पक्षे क्त्वायां इडभावे
स्तुब्ध्वा इति 'निष्ठा' इति निष्ठायां 'यस्य विभाषा' इति
स्तुब्धम् ॥ सनि—'स्तोतिण्योरेव' इत्यपत्वम् । निष्टोभिता, नि-
ष्टोब्ध्या । 'उपसर्गात्सुनोति' इत्यादिना 'प्राक्सितादडच्चायेऽपि'
इति च पत्वम् ॥ नितुस्तोभिपते इत्यत्राम्यासेन व्यधायात्
अस्पादित्वाच्च 'स्तोतिण्योरेव' इति नियम एवावतिष्ठते ॥

अनुष्टुप्—पूर्ववत् पत्वम् ॥

त्रिष्टुप्—'सुपामादिषु च' इति पत्वम् ॥

अनुष्टुवेवानुष्टुभम्—एवं त्रिष्टुप्तेव त्रिष्टुभम् । 'छन्दसः प्रत्ययविधाने
नपुंसके स्वार्थे उपसर्गान्मानम्' इति स्वार्थे उत्सादिभ्यः प्राग्दी-
व्यतीपोऽञ् । स्वार्थोऽपि प्राग्दीव्यतीयः ॥

तिप्यादय उदात्ता अनुदात्तेतः तिपिवर्जम् ॥

गुपू रक्षणे ॥ ३९५ ॥

एतदादयः शुम्भान्ता उदात्ता उदात्तेतः ॥

‘गुपूधूपधिच्छिठपणिपनिम्य आयः’ इत्यायप्रत्ययः स्वार्थे ‘आयाद-
य आर्धधातुके वा’ इत्यार्धधातुके विषये विकल्पेनायमुत्पाद्यते । त-
स्मिन् लघूपधगुणः । आयादयः आय ईयद् णिङ् । ‘सन्ता-
द्यन्ता धातवः’ इति धातुत्वे—गोपायति । गोपायाच्चकार ।
कास्प्रत्ययादित्याम् ॥

गोपायिता । गोपायिष्यति । गोपायतु । अगोपायत् ।
गोपायेत् । आशिपि गोपाय्यात् । अगोपायीत् । अगोपा-
यिष्टाम् । अगोपायिष्यत् ॥

जुगोपायिषति ॥

गोपाययति । अजुगोपायत् । सर्वत्रार्धधातुके अतो लोपः ।
अत एव अग्लेपित्वात् ‘णौ चडि’ इति ह्रस्वाभावः ॥

गोपाय्यम्—अचो यत् ॥

गोपायितः । गोपायित्वा ॥

गोपाया—‘अप्रत्ययात्’ इत्यकारः ॥

आयाभावे—जुगोप जुगुपतुः । जुगोपिथ, जुगोप्य । जु-
गुपिव, जुगुप्व । ऊदित्वादिद्विकल्पः । यावान् कश्चिदिडभावः
प्रतिषेधनिबन्धनो वा विरुल्यनिबन्धनो वा सर्व. क्रादिसूत्रेण नि-
यम्यते इति मैत्रेयः सधतावाह । तन्मते नित्यमिदं भाव्यम् ।

दिनियम प्रतिषेधविषय इति वाटिनां हरदत्तादीनां विकल्पः । आयादीनामुत्पत्तिविकल्पः इत्युक्तम् । निवृत्तिविकल्पे हि प्रत्ययलक्षणेन प्रत्ययान्तधातुत्वात् गोपाञ्चकारेति स्यात् ॥

गोपिता, गोप्ता । गोपिष्यति, गोप्स्यति ॥

गुप्यात्—‘किदाशिपि’ इति किञ्चान्न गुणः ॥

अगोप्सीत्, अगोपीत् । अगोपिष्यत्, अगोप्स्यत् ।

जुगुप्सति, जुगुपिपति, जुगोपिपति ॥

गुप्ता, गुपित्वा, गोपित्वा । ‘रलो व्युपवात्’ इति क्त्वा-सन्तोः कित्त्वविकल्पः ॥ सनि अनिङ्क्षे—‘हलन्ताच्च’ इति कित्त्वम् ॥

जोगुप्यते । आयान्तस्यानेकाच्त्वान्न यङुदाङ्गत् । आयोत्पत्तिविकल्पस्य यङापि प्रयोजनम् । नात्र यङो लुगिति । यदा ‘आयादय आर्धधातुके वा’ इति आर्धधातुरव्यक्त्यभिष्यक्तविवायं विकल्प उच्यते । लुकि हि तेन निषयत्वापहारान्नार्धधातुरुव्यक्त्यभिष्यक्तिरिति कथमायाभावस्स्यात् । उपपादितश्चायं प्रसारः ‘अज गतिक्षेपणयोः’ इत्यत्र ॥

गोपयति । अजुगुपत् ॥

गुप्तः—‘यस्य विभाषा’ इति नेट उत्पत्ति । गुप्तिः—‘तितुत्र’ इति नेट् । उत्पत्तिविकल्पस्य चेद प्रयोजनम्, अन्यथा प्रत्ययान्तत्वादकार एव स्यात् ॥

गोप्यम्—प्यत् ॥

कुप्यम्—‘राजसूयसूर्यमृषोद्यरुच्यकुप्यकृष्टपच्याव्यध्याः’ इति क्यपि गुपेरादिकत्वं निपात्यते ॥

अनुदात्तेत तिपिवर्जम् ॥

अयं भाष

३९५ ॥

व्याकुलत्वे इति

धूप सन्त

दात्ता उदात्तेत ॥

अस्यापि पूर्ववदायस्तदे विषये विकल्पेनायमुत्पाद्यते । त-
धूपिता* इत्यादि । आयाभावेऽपि ईयङ् णिङ् । 'सना
व्युपधादिनि कित्त्वविकल्पस्याप्यनपति । गोपायाञ्चकार ।
आयाभावेऽपि नास्य क्तिनस्ति, गु-
एव भवति ॥

भाषार्थोऽयं चुरादौ ॥

तु । अगोपायत् ।

न् । अगोपा-

जप जल्प व्यक्तायां वाचि ॥ ३९७-३९८

जप मानसे च ॥ ३९९ ॥

जल्पति । जजल्प । जल्पिता इत्यादि ॥

जलपाक — 'जल्पभिक्षकुट्टलुण्टवृष्टः पाकन्' इति ताच्छी-
ल्यादौ पाकन् । पित्त्वात् स्त्रिया जलपाकी ॥

जल्पति पुत्र देवदत्त । जल्पयति पुत्र देवदत्त यज्ञ
दत्त — 'जल्पत्यादीनानुपसङ्गचानम्' इति प्रयोज्यस्य अशब्दकारक-
त्वेऽपि कर्मत्वम् ॥

जपति । जजाप । जेपतु । जपिता ॥

अजपीत्, अजापीत् — 'अतो हलादे' इति वा वृद्धि ।

जिजपिपति ।

ऋदिनियम प्रतिषेधविषय इति वाटिना हरदत्तायह । 'जपजम'
एव । आयादीनामुत्तमसिक्कल्प इत्युक्तम् । निवृत्तिं जपिवत् ॥
त्ययलक्षणेन प्रत्ययान्तधातुत्वात् गोपाञ्चकारेति

गोपिपति, गोप्ता । गोपिप्यति, र

गुप्यात्—'किदाशिपि' इति निर्वृत्तिः ॥

अगोप्सीत्, अगोपीत् । अगोप्यते 'अगोप्यते' इति यथासङ्गाच्च । जपे
जुगुप्सति, जुगुपिपति, 'हस्तिमूलकयो' इति वचनात्
त बहुलम्' इति सप्तम्या अलुक् ॥

गुप्ता, गुपित्वा, गोप्यते, इति यदन्तात् तच्छीलादावुक्तमत्यये
सन्तो कित्त्वविकल्प
त्वम् ॥ यस्य हल 'इति अष्टोपयलोपो ॥

जपः—'व्यञ्जयोरनुपसर्गे' इत्यप् ॥ उपसृष्टाच्च घमि उप-
पत्तिः ॥

अनयो कर्मव्यतिहारे न तदस्ति, 'प्रतिषेधे हसादीनामुपस-
र्चानम्' इत्युक्तत्वात् ॥

चप सान्त्वने ॥ ४०० ॥

चंपति । चचापः । चेपतु । चपिता इत्यादि । जपिवत् ॥

चपः वृक्ष इति भैत्रेय । वेणुविशेष इति दण्डनाथ । तस्य
विकार चाप—'तालदिभ्योऽण्' इति विकारावयवयोरण् ॥

पप समवाये ॥ ४०१ ॥

समवायस्सम्बन्ध सम्यगवबोधो वा । सपति इत्यादि ।
जपिवत् ॥

सिसापिपति—'स्तौतिष्योरेव' इत्यपत्वम् ॥

सापयति । असीपयत् ॥

सासिः—‘क्वित्चकौ च संज्ञाप्ताम्’ इति क्विच् ।

सप्त—‘सप्यशूच्यां तुङ्’ इति कनिन् प्रत्ययः, तुङागमश्च।
पञ्च-शब्दवत् पङ्गज्ञा तत्कार्यं च ॥

सप्तानामपत्यं सासिः—‘बाह्वादिभ्यश्च’ इतीभि ‘नस्तद्धिते’
इति टिलोपः । अत्र शाकटायनः सीरस्वामी सचति* चाहुरि
त्युक्त्वा सचति सचिव इत्यप्याहृतुः† ॥

रप लप व्यक्तायां वाचि ॥ ४ = २-४ = ३ ॥

रपति । लपति इत्यादि जपिवत् ॥

विलापयति पुत्रम् इत्यत्र जल्पत्यादित्वात् प्रयोज्यस्य क-
र्मत्वम् ॥

अलीलपत्, अललापत्—काण्यादित्वादुपधाद्विक्लपः ॥

राप्प्यं, लाप्प्यं—‘आमुयुवपिरपिलपित्रपि’ इति ण्यत् यतोऽप-
वादः । अत एव जपतिना समानार्थत्वेऽपि पृथङ्निर्देशः ॥

रिपुः—‘रपेरिञ्चोपधाया’ इत्युप्रत्यय ज्ञपथाया इकारः ॥

चुप मन्दायां गतौ ॥ ४ = ४ ॥

चोपति । चुचोप । चोपिता ॥

चुचुपिपति, चुचोपिपति ॥ चुपित्वा, चोपित्वा—‘रलो
व्युपधात्’ इति कित्त्वविकल्पः ॥

चोचुप्यते ॥ चोचुपीति, चोचोसि ॥

चोपयति । अचूचुपत् ॥

चोपनः—चञ्जनार्थत्वात् यञ् । णो नित्यं परस्मैपदं न ॥

गले चोप्यते गले चोपक.—‘वृत्त्यल्युटो बहुलम्’ इति बहुल्यचनात् ण्यन्तादस्मात् कर्मणि ण्युट् । ‘कर्तृकरणे कृता बहुलम्’ इति बहुल्यचनात् सप्तम्यन्तस्यापि समासः । ‘तत्पुरुषे कृति बहुलम्’ इति बहुल्यचनादलुक् । ‘अमूर्धमस्तकात्स्नाङ्गादनामे’ इति वा ॥

उदुषयत्वात् भावादिकर्मणोर्निष्ठायां वा कित्त्वे—चुपितम् अनेन । चोपितं अनेन इत्यादि ॥

चुपम्—ऋजेन्द्रादौ रकि निपातितः ॥

‘स्वरेण नीचेन शर्पिं हृषिं सिपिम्’ इत्यनिट्कारिकापाठो द्वितीयादेरिति तत्र तौदादिकस्य ‘लुप सस्पर्शने’ इत्यस्यैव ग्रहणम्, न तस्य ॥

तुप तुम्प तुप तुम्प तुफ तुम्फ तुफ तुम्फ

हिंसार्थाः ॥ ४०५-४१२ ॥

• तोपतीत्यादि । तुपिवत् ॥

तुम्पति । तुतुम्प । तुतुम्पतुः—संयोगान्तत्वाद्धितो न कित्चम् ॥

तुम्पिता । तुम्पिष्यति । तुम्पतु । अतुम्पत् । तुम्पेत् । आशिपि—तुप्यात् । ‘किदाशिपि’ इति कित्त्वात् ‘अनिदिताम्’ इति नलोपः ॥

अतुम्पीत् । अतुम्पिष्यत् ॥

तुतुम्पति ॥ तोतुम्प्यते ॥ तोतुम्पीति, तोतुम्सि । तोतुत् ॥

तुम्पयति । अनुतुम्पत् ॥

प्रस्तुम्पति गौः—‘प्राचुम्पतौ गवि कर्तरि’ इति सुट्-
तुम्पतेः । तुम्पताविति धातुनिर्देशो न तिङन्तानुकरणमिति प्रस्तु-
म्पः, प्रस्तुम्पकः, इत्यादि च भवति । प्रतोतुम्पतीत्यादावत एव
क्षित्वा निर्देशाच्च भवति ॥

त्रोपति ॥ त्रुम्पति ॥ तोफति ॥ तुम्फति ॥ त्रौफति ।
त्रुम्फति इत्यादि तुपितुम्पिवत् ॥

तत्र अरेफसरेफयोः सानुपङ्गयोः द्वितीयान्तयोः सेटः क्लो
‘नोपधात्थफान्ताद्वा’ इति कित्त्वविकल्पनात् पक्षे नलोपे तुफित्वा ।
तुम्फित्वा । शुफित्वा । शुम्फित्वा इति भवति ।

अरेफाश्चत्वारः तुदादावपि । आद्यस्तु चुरादावपि । तत्रो-
त्खर्दनमर्थः ॥

पर्प रफ रफि अर्व पर्व लर्व वर्व मर्व
कर्व खर्व गर्व शर्व पर्व चर्व गतौ ॥

४१३-४२६ ॥

आद्यः प्रथमान्तः । परौ द्वावपि द्वितीयान्तौ । एकादश
परै तृतीयान्ताः । द्वितीयतृतीयौ मुक्ता सर्वे रेफोपधाः ।
पर्पति । पर्पर्प । पर्पिता इत्यादि ॥

पर्प्यतेऽनेनेति पर्पः—येन पीठेन पङ्गवश्चरन्ति स उच्यते ।
‘हलश्च’ इति घञ् ॥

पर्पेण चरति पर्पिकः—‘पर्पादिम्यष्टन्’ इति तृतीयान्ता-
च्चरत्यर्थे ठन् ॥ पित्वात् स्त्रियां पर्पिकी ॥

रफाति ॥ रम्फाति ॥ अर्वति । आनर्व ॥ पर्वाति ॥
 लर्वति । वर्वाति ॥ मर्वति ॥ कर्वति ॥ सर्वति ॥ गर्वाति ॥
 शर्वति ॥ सर्वति । असिपर्वत् ॥ चर्वति ॥

अर्वादयो नोपधा इति कौशिकः ॥

कुवि छादने ॥ ४२७ ॥

कुम्बतीत्यादि ॥

कुम्बा—गुरुमत्वाद्दकारः । ‘विन्तिपूजिकपिकुम्बि’ इत्यङ्घ्रि-
 धौ चौरादिकस्य ग्रहणम् ॥

लुवि तुवि अर्दने ॥ ४२८-४२९ ॥

लुम्बति । तुम्बतीत्यादि ॥

तुम्बी—अलाबू । गौरादित्वात् ङीप् ॥

चुवि वक्त्रसंयोगे ॥ ४३० ॥

चुम्पतीत्यादि । लुम्ब्यादयः त्रयः चुरादौ ॥

पृभु पृम्भु पृभु पृम्भु हिंसार्थाः ॥

अत्र मेत्रेय एवं पठित्वा ‘पिभु पिम्भु’ इत्येके इति ऋ-
 कारस्य स्थाने इकारमप्याह । तरङ्गिण्या तु ऋकारवन्तो
 दन्त्यादी पठित्वा पोपदेशपर्युदासे सृग्रहणेन अनर्थकस्यापि ग्रहण
 मित्युक्तम् । सर्भति । ससर्भ । सर्भिता इत्यादि ॥

सिपर्भिपति । मेत्रेयपाठे ‘स्तोतिप्योरेव’ इत्यपत्वम् ॥

सरीपृभ्यते । सरीपृभीति, सरिपृभीति, सरूपृभीति ।

सरीपण्धि, सरिपण्धि, सरण्धि ॥

सर्भयति । अससर्भत्, असीपृभत् ॥ उरुद्धा ॥

सिपर्भयिपति । तरङ्गिणीमते तु पत्व न भवति ॥

सर्भित्वा, सृब्ध्वा—उदित्वादिङ्क्वल् ॥

सृब्धम्—‘यस्य विभाषा’ इत्यनिट्त्वम् ॥

सृभ्यस्—ऋगुपधत्वात् क्यप् ॥

सृम्भति । ससृम्भ ॥ ससृम्भतु । नलोप किङ्तो ॥

इकारवत्पाठपक्षे सेभति । सिम्भति इत्यादि ॥

शुभ शुम्भ आपणे हिंसायां च ॥४३५-

४३६ ॥

द्वाविमौ देवमैत्रेयादय पठन्ति । स्वामी तु निरनुपङ्ग न पपाठ ॥
इदमेवात्रेयस्यापि मतम्, तुदादौ ‘शोभति इति शपि’ इति वचनात् ॥

दुर्गस्तु भासन इत्यस्यार्थमाह । एव धनपालशाकटायनौ ॥

गुप्तस्तु—‘सावष्टम्भनिपुम्भसम्भ्रमनमङ्गोलम्’ इत्यादिदर्शनात्
मूर्धन्यादित्वमाह ॥

शोभति । शुम्भति इत्यादि । तोपतितुम्पतिवत् ॥

शुभम्—इगुपधलक्षण क ॥

शुभ्रम्—‘स्फायितञ्चि’ इत्यादिना रक् ॥ इमौ शोभार्थौ तुदादौ ।
निरनुपङ्गत्वमे च दीप्तौ तडि । गुपादय उदात्ता उदत्तेत ॥

अथ अनुनासिकान्ताः.

घिणि घुणि घृणि ग्रहणे ॥४३७-४३९॥

एतदादय क्म्यन्ता उदात्ता अनुदात्तेत ॥

धिष्णते । जिधिष्णे । धिष्णिता । धिष्णिष्यते । धि
ष्णताम् । अधिष्णत । धिष्णेत । आशिषि—धिष्णिषीष्ट ।
अधिष्णिष्ट । अधिष्णिष्यत ॥

जिधिष्णिष्यते । जेधिष्यते । जेधिष्णीति । जेधिष्टि ।
लङि अजेचिन् । धिष्णयति । अजीधिष्णत् ॥ धिणितम्—
सर्वत्र तुम् एतत्त्वम् ।

यङ्गुकि लङि सयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वात् नकारान्तत्वम् ॥

एव घृण्ते । घृण्णते । इत्यादि ॥

जरीघृण्यते—‘रीगृत्वत् ’ इति रीङ् । जरीघृण्णीति, जरि-
घृण्णीति जङ्घृण्णीति । इत्यादि ॥

अजङ्घृन्—इत्यत्र सयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वान्न गुण । ‘प-
दान्तस्य ’ इति णत्व न ॥

घुण घूर्ण भ्रमणे ॥४४०-४४१॥

घोणते । जुघुणे । घोणिता ॥

जुघुणिष्यते, जुघोणिष्यते । घुणित्वा, घोणित्वा । ‘र-
लोव्युपधात् ’ इति रिट् वविकल्प ॥

जोघुण्यते । जोघुणीति, जोघुष्टि ॥

जोघूष्ट—इत्यादौ अनुनासिकान्तत्वात् ‘अनुनासिकस्य क्लिप्त-
लो विडति’ इति दीर्घ उपधाया । झलीति विडतोविशेष-
णम् ॥

घोणयति । अजुघुणत् ॥

उदुपधत्वाद्वावदिकर्मणो , घुणितमनेन घोणित मनेन इत्यादि ॥

घोणा—क्रोडादिनिपातनात् अचि टाप् । कल्याणघोणा—
अत्र 'स्वङ्गाच्चोपसर्जनादसयोगोपधात्' इति उपसर्जनसयोगोपध-
स्वाङ्गान्ताद्बहुव्रीहे वा ङीप्, इति प्राप्तस्य ङीप् 'न क्रोडा-
दिवद्वच' इति निषेध । अयं ङीप् क्रोडाद्यन्ताद्बहुजन्ताच्च
नेत्यर्थः । घूर्णत इत्यादि ॥

यङ्गुकि लङि अजोघूण् 'रात्सस्य' इति नियमात्सयोगान्त
लोपाभावः ॥

इमौ तुदादौ परस्मैपदिनौ ॥

पण व्यहारे स्तुतौ च ॥ ४४२ ॥

पन च ॥ ४४३ ॥

पृथङ्निर्देशात् स्तुतावित्यनेनैवायं सम्बध्यते ।

शतस्य पणते । शत पणते—'व्यवहृपणोस्तमर्थयो' इति
कर्मणि शेषे पठ्यते । अन्यदा द्वितीयैव । समर्थयोरिति समा-
नार्थयोरित्यर्थः । शक्न्वादित्वात् समशब्दाकारस्य पररूपम् ।
दृते क्रयविक्रयव्यवहारे च समानार्थत्वमनयो ॥

पेणे । पणिता । पणिप्यते । पणताम् । अपणत ।
पणेत । पणिपीष्ट । अपणिष्ट । अपणिप्यत ॥

पिपणिपते ॥

पम्पण्यते—'नुगतोऽनुनासिकान्स्य' इति जुक् ॥

पम्पणीति । पम्पण्टि । पम्पाण्ट —'अनुनासिकस्य क्लृप्त-
लो' इति दीर्घः ॥

अपम्पण् । पाणयति । अपीपणत् ।

पण्यम्—‘ अवद्यपण्यवर्यागर्हणितव्यानिरोधेषु ’ इति पणि-
तव्ये व्यवहर्तव्ये निपातित । अन्यत्र ण्यति—पाण्यम् ॥

मूलकपणः । शाकपणः—य सव्यवहाराय मूलकादीना परि-
मितो मुष्टि बध्यते स उच्यते । ‘ नित्यं पणः परिमाणे ’ इति
परिमाणे गम्यमाने अप्रत्ययः । अन्यत्र घञि—पाणः । व्याव-
हारिकोऽप्युन्मानलक्षणपरिमाणयोगात् पण उच्यते—‘ स पणश्चे-
द्विवादस्पात् ’ इत्यादौ । इदं दास्यामीति पणस्य परिच्छेद-
नात्पणोक्तिः ॥

अध्यर्धपण्यम्, द्विपण्यम्—‘ पणपादमापशतात् ’ इति अध्य-
र्धपूर्वात् प्रातिपदिकात् पणाद्यन्तात् द्विगोश्च अर्हयेष्वर्थेषु यत् ।

एत्यात्र आपणत इति आपण —‘ गोचरसंस्वरवह्न्यजव्यजाप-
णनिगमाश्च ’ इत्यधिकरणे वान्तो निपातितः ॥

पणितम् ॥

किपि—पाण्—‘ अनुनासिकस्य ’ इति दीर्घः ।

वाणिक्—‘ पणेरिज्यादेश्च व ’ इति इनिप्रत्ययः पकारस्य
च पकारः ।

वाणिजो भावो वाणिज्या । ‘ दूतवाणिज्या च ’ इति यः ।
यद्यप्यय भावकर्मधिकारे, तथाऽपि स्वभावाद्भावे स्त्रियां च । वाणि-
ज्यम् इति प्रज्ञादिभ्यश्च ’ इत्यणन्तात् वाणिजशब्दात् ‘ गुण-
वचनब्राह्मणादिभ्यः कर्मणि च ’ इति ब्राह्मणादेरावृत्तिगणत्वात्
प्यञि । ‘ कर्मणि च ’ इति चकारेण भावस्तमुच्चीयते ।

विविधमत्र पणन्त इति विपाणिः—‘ इन् ’ इतोन् ॥

पणसम्—पण्यपर्याय.—‘अत्यमि-नमितमिनमिरभिलभिनभितपिप-
तिपणिपनिमहिम्योऽसच्’ इत्यसच् । ‘गुपूधूप’ इत्यायो व्यव-
हारार्थस्य नेत्युक्तान्युदाहरणानि तद्विषयाणि । तथा च वृत्ति-
‘स्तुत्यर्थेन पनिना साहचर्यात्तदर्थः पणिः प्रत्ययमुत्पादयति’ इति ।
एवं न्यासपदमञ्जर्यादिष्वपि । अत एव तरङ्गिण्यामपि—‘न
चोप लेभे वणिजा पणाया’ इति प्रयुज्जानो भट्टिर्भ्रान्त इत्यु-
क्तम् ॥

पणायति राजानम् । पणायाञ्चकार । पणायितेत्यादि ।
आर्धधातुकविवक्षायामायानुत्पत्तौ उक्तान्येवोदाहरणानि ॥

अत्र गुपादिवत् आयोत्पत्तिविकल्पस्य प्रयोजनं पेणे इत्यादि
सिद्धिः । पणाञ्चकारेत्यादिनिवृत्तिश्च । निवृत्तिविकल्पे हि प्रत्यय-
लक्षणेन प्रत्ययान्तत्वादान्स्यात् । एवमन्यान्यपि प्रयोजनानि गुपि-
वन्नेयानि ॥

अत्र स्वामिकाश्यपसम्मतताकारवासुदेवादयः पणायत इत्याया-
न्तादात्मनेपदमुदाहरन्ति, तदसन्—यदस्यानुदात्तेत्वं व्यवहारार्थस्या-
यामावात् स्तुत्यर्थस्वार्धधातुके आगविकल्पनात् प्रवृत्तावेन चरितार्थ-
मर्थम् । अत्रयवे चाचरितार्थं लिङ्गं समुदायस्य विशेषकं, यथा-
जुगुप्सत इति । स्पष्टं चेवं ‘गुपूधूप’ इत्यत्र न्यासपदमञ्जर्यादिषु ।
अत्र क्षेमेन्द्रन्यासे पणते. सार्वधातुकेप्यायविकल्प उक्तः । तथा-
मुधाकरकाश्यपनरङ्गिणीवाराश्च विच्छेदुदात्तिपाठाल्लिङ्गात् सार्वधातु-
केऽपि विकल्पमाहुः । नित्ये ह्याये विच्छायतीति शपापि सि-
द्ध्यति इति किं तत्र पाठेन । न चास्ति स्वरभेद—शे रुते
प्रत्ययस्यरेण तस्योदात्तत्वे धातुर्ज्यमानस्वरेणानुदात्तः । शपि
तु तस्य पिच्चेनानुदात्तत्वात् ‘धातोरन्तः’ इति धातुरन्तोदात्तः ।

तत्र—‘एकादेश उदात्तेनोदात्तः’ इत्युभयथापि विकरणान्तस्या-
न्तोदात्तत्वात् । अनेनैवाभिप्रायेण ‘ज्योश्शूट्’ इत्यत्र न्यासे
गा विच्छतीति गोविडित्युक्तम् । नेतत्सारं, विच्छायती विच्छा-
यन्तीति ‘आच्छीनद्योः’ इति नुम्बिरूपस्य प्रयोजनस्य सम्भ-
वात् । शपि तु ‘शप्शनोनित्यम्’ इति नित्यो नुम् स्यात् ।
‘गुप्धूपविच्छि’ इत्यत्र कैयटपदमञ्जर्यादिष्वप्येवमेव स्थितम् ।
विच्छ गतो इत्यत्रात्रेयमेत्रेयावप्येवमेवाहतु । तथा देवोऽपि—
‘विच्छेराये शतुर्वा नुम् शे स्यादिति तुदादिता’ इति । अत्र—पुरुष-
कोर तुदादौ विच्छि पठ्यते, न तु विच्छायतिरिति विच्छेरे-
वानन्तरेण शेन भाव्यम् । न चेवं भवन्नायविकल्पस्य कल्पकः
स्यादेव । अत्रैव ‘आयादय आर्धधातुके वा’ इत्यत्र न्यासान्त-
रम् ‘आयादय’ शपि नित्यम्’ इति भाष्यं चानुसूलम् । नित्ये
विच्छेराये शप्प्रहण शित उपलक्षणमिति कल्प्यं स्यादिति
सुधाकराद्युक्तमेव समर्थितम् ॥

नार्यं भाष्यस्यार्थः—तत्र हि परसप्तमीत्वमाश्रित्य सूत्रं दूष-
यित्वा तत्परिहाराय ‘सार्वधातुके नित्यम्’ इत्यभिहिते तत्रा-
प्यायेनानन्तकाशेन विकरणानां बाधदोषमुज्जाव्य तत्परिहारायैव य-
थापुनरय सूत्रभेदेन . परिहारः । यदि पुनः शपि नित्यमित्यु-
च्येत तदा सिद्धयतीत्युक्तम् । तेनापि न्यासेन सार्वधातुके
नित्यमित्यनेन समानफलेन भाव्यम् । तच्च शप्प्रहणस्य शित
उपलक्षणत्व एव युज्यते, अतश्चोपलक्षणत्वमेवैष्टव्यम् । यत्तत्र
ययान्यासमेवास्तु इति सूत्रमेव विषयसप्तम्याश्रयणेन सिद्धान्तितम् ।
अत एव च तत्र कैयटेन तौदादिकादिच्छे. शेन भाव्यम्, न
तु शपा, एवं तर्हि न्यासभेदोपलक्षणार्थमिदं शिति नित्यमिति
न्यासः कर्तव्य इत्युक्तम् ॥

यदप्युक्तं पुरुषकारे—‘तुदादिभ्यः शः’ इति हि शो विधीयते
 न तु विच्छायेः, विच्छेरेव तुदादिषु पाठात् । तच्चैतद्विच्छे-
 शविधानमाये नित्ये सति आयान्ताद्भवत्परिक्लिश्यत इति ; तदपि
 सूत्रस्वभावादाये नित्ये सति गुपादिष्वनुबन्धकरणवत् विच्छे पा-
 ठोऽपि समुदायार्थतया युज्यत इति न सङ्कटम् । तथा च
 हरदत्तः—विच्छिरयं तुदादौ पठ्यते । तत्सामर्थ्यात् आयप्रत्य-
 यान्तादपि शविकरणो भवति, न तु शप् । यथा जुगुप्सते
 इत्यात्मनेपदम् । तेन विच्छायती विच्छायन्तीति ‘आच्छीनद्योः’
 इति नुम्बिकरणो भवतीति ॥

पनायतीत्यादि । पणिवत् ॥

पनसः—‘अत्यमि’ इत्यादिना असच् ॥

भाम क्रोधे ॥ ४४४ ॥

भामते । वभामे । भामिता । इत्यादि ॥

विभामिपते । वाभाम्यते । वाभामीति, वाभान्ति । वा-
 भान्मि । वाभान्वः । वाभान्मः । ‘नुगतः’ इति तप-
 रकरणात् यङञङ्कुकोरभ्यासस्य न नुगागमः । ‘म्बोश्च’ इति
 मकारान्तस्य धातोर्नकारादेशो भवति मकारवर्कारयोः परत इति
 मकारस्य नकार ॥

लङि—अवाभान्—‘मोनो धातोः’ इति नकारः । पद-
 स्येति शेषः ॥

एवं क्तिप्यापि भान् ॥

भाम क्रोधः सोऽस्यासीति भामिनो ॥

देवदत्ताय भामते इत्यत्र—‘कुषट्ठेऽप्यासूयार्थानां यं प्रति

कोप ' इति कोपविषयत्वेन देवदत्तस्य सम्प्रदानत्वम् । अमर्ष
क्रोध । अपकारो द्रोह । अक्षमा ईर्ष्या । गुणेषु दोषावि-
प्करणमसूया ॥

क्षमूप् सहने ॥ ४४५ ॥

क्षमते । चक्षमे ॥

चक्षमिषे, चक्षसे । चक्षमिध्वे, चक्षन्ध्वे । चक्षमिवहे,
चक्षण्यहे । चक्षमिमहे, चक्षण्महे । उदित्वात्सर्वत्र वलाद्यार्थ-
धातुके इडिकल्प । अनिट्पक्षे 'चोश्च' इति नत्वे 'रपा-
भ्याम्' इति णत्वम् ॥

क्षमिता, क्षन्ता । क्षमिष्यते, क्षस्यते । क्षमताम् । अ-
क्षमत । क्षमेत । आशिपि—क्षमिषीष्ट, क्षसीष्ट । अक्षमिष्ट,
अक्षस्त । अक्षमिष्यत, अक्षस्यत ॥

कर्मादो—क्षम्यते ॥ अक्षमि—'नोदात्तोपदेशस्य मान्तस्याना-
चमे' इति चिणिञिणिति कृति च वृद्धिनिषेध ॥

चिक्षमिषते, चिक्षसते ॥

चङ्क्षम्यते । चङ्क्षमीति, चङ्क्षन्ति—'नुगत' इत्यभ्यासस्य नुक् ॥

लुङि—'क्षचन्त' इति वृद्धिनिषेधात्—अचङ्क्षमीत् ।

क्षमयति । अचिक्षमत—'जनीजूपक्रसुरज्जोमन्ताश्च' इत्यम-
न्तत्वाणो मित्वे 'मिता ह्रस्व' इति उपधाया ह्रस्व ॥

क्षमित्वा, क्षान्त्वा । क्षान्तः—'यस्य विभाषा' इत्यनिद्वम् ॥

क्षामः—यञ् ॥

क्षमक—ण्वुल् ॥

अकामिष्यत ॥

चिकमिषते । चङ्कम्यते । अत्रयद्भेति 'गुप् रक्षणे'
इत्यत्र स्थापितम् । तत्तत्र एव अवगन्तव्यम् ॥

कामयाति—'न कस्यमिचमाम्' इति मिच्छाभिपेधाद्बुद्धिः । 'चि-
ण्णमुल्लोः' इति दीर्घविकल्पो मिद्विषय इति अस्यामिच्छात् चि-
ण्णमुल्परेश्चि णौ नित्या बुद्धिः—अकामि । कामं कामम् ।
इति । तथा चिण्णदित्यपि मिच्छामावान् कामिष्यते इत्याद्यत्र
भ्रमति, न तु कमिष्यते इत्यादि । अचिण्णत्पक्षे तु गुणायगोः
कामयिष्यते इत्यादि ॥

अस्योदित्त्वमणिद्वक्षे क्त्वायामिद्विजल्पार्थम् । तेन कामित्वा,
कान्त्वा इति । निष्ठायां तु 'यस्य विभाषा' इति निषेधात्
कान्तः इति ॥

कामुकः—'लपन' इत्यादिना उक्तम् ॥

कम्सः—‘वृत्तुवदिह्निकमिकपिम्यः सः’ इति सः ॥

कंसाय हितं कंसीयम् । ‘तस्मै हितम्’ इति विषये ‘माक्री-
ताच्छः’ इति छः ॥

तस्य विकारः कांस्यम्—‘कंसीयपरशव्ययोर्यञञौ लुक्च’ इति
यथासङ्ख्यादस्मात् विकारे यञि प्रातिपदिकादित्यधिकारात् ततः
परस्य छस्य (यतश्च) लुक् । यञञोस्तु विधानसामर्थ्यान्न
भवति ॥

कंसेन क्रीतं कांसिकम्—‘कंसाट्ठिठ्’ इति टिठन् आर्ही-
येज्वर्थेषु ॥

टिच्चात् स्त्रियाम्—कांसिकी ।

धिष्णादय उदात्ता अनुदात्तेतः ॥

अण रण वण भण मण कण क्ण व्रण
भ्रण ध्वण शब्दार्थाः ॥ ४४७ ॥

इतः क्रम्यन्ता उदात्ता उदात्तेतः ॥

अणति । आण । अणिता ॥

अणिणिपति । आणयति । मा भवानणिणत् ॥

अणुः—अल्पो धान्यविशेषश्च । ‘अणश्च’ ‘धान्ये नित्’
इत्युप्रत्ययः ॥

अणूनां धान्यानां भवनं क्षेत्रं अणच्यम्, आणवीनम्—
‘विभाषा तिलमापोमामद्भाणुम्यः’ इति षष्ठ्यन्तात् भवने क्षेत्रे
यत्, विभाषाग्रहणात् लक्ष्य । यति ‘ओर्गुणः’ उवर्णा-

न्तस्य गुणो भवति भसज्ञानिमित्ते तद्धिते परे इति गुणे 'वान्तो यि' इत्यवादेश ॥

अणुप्रकार अणुक — 'स्थूलादिभ्य प्रकारवचने कन्' इति कन् । प्रकारो भेद सादृश्य च । अणुकः सूक्ष्मदृक् 'अणु निपुणे' इति यावादिपाठात्कन् ॥

अण्डम्—'अमन्ताड्' इति ड । बाहुलकाङ्कारस्य नेत्वम् ॥

अण्डः—जलतरणि — 'अणो ङश्च' इत्यूकार*प्रत्ययो ङश्चान्तादेश ॥

रणति । रराण । रेणतुः । रणिता ॥

अरणीत् । अराणीत्—'अतो ह्लादे' इति वा वृद्धिः ॥
रिरणिपति ॥

ररण्यते । ररणीति । ररण्टि । रराण्ट — 'नुगतोऽनुनासिकान्तस्य' इत्यभ्यासस्यानुस्वार । 'अनुनासिकस्य फिसलो कृति' इति दीर्घ ॥

राणयति । अरीरणत् । अरराणत् । काण्यादित्यात् ह्रस्वविकल्प ॥

रणयतीति गतो घटादि ॥

रणन रणः शब्द ॥

रणन्त्यस्मिन्निति रणो यत्न, सङ्ग्रामश्च—'वशिरण्योरुपसङ्गान्' इति अर्त्तरे कारये अप्रत्ययः ॥

रणितम् ॥

रण्डा—‘अमन्ताण्डः’ ॥

रणरणको ह्रस्वः—‘घनर्थे कविधानम्’ इति कः । ‘कृ-
जादीनां के द्वे भवतः’ इति द्विवचनम् । संज्ञायां कन् ।
पृषोदरादित्वात् ह्रस्वादिशेषाभावोऽभ्यासस्याकारश्च ॥

वणति । ववाण ववणतुः इत्यादि । वादित्वादेत्वाभ्यासलो-
पाभावः । अयमपि काण्यादिः ॥

वाणः शततन्तुः वीणा—‘हलश्च’ इति संज्ञायां घञ् ॥

वाणी—‘इज्जपादिभ्यः’ इतीञन्तात् ‘सर्वतोऽक्तिक्रथादित्येके’
इति ङीप् ॥

अन्तर्वाण्यस्येति अन्तर्वाणिः विपश्चित्—‘निष्प्रवाणिश्च’ इति
चकारात् ‘नद्युतश्च’ इति कपो निषेधः ॥

अवश्यं वणतीति वाणिनी—आवश्यकणिन्यन्तात् ङीप् ॥

वण्डः—पूर्ववडः । अल्पतनुः पशुः ॥

भणति । वभाण । भणितेत्यादि । अयमपि काण्यादिः ॥

भण्यते इति भाण—कर्मणि घञ् ॥

भणिति—‘तितुत्र’ इतीणिनेपथे ‘तितुत्रेज्जप्रादीनाम्’ इति
वचनादिहागमः ॥

भण्डः । भण्डेर्वा भण्डं—‘पुच्छभाण्ड’ इति निर्देशाद्धीर्घः ।
भामेर्वा ङप्रत्यये ॥

सम्भाण्डयते । भाण्डानि सञ्चिनोतीत्यर्थः । ‘पुच्छभाण्डचीव-
राणिङ्’ इति णिङ् । ‘भाण्डात्समाचयने’ इति च वृत्तिः ।
दिञ्चात्तद् । समवभाण्डत—‘णिश्चि’ इति चङ् ॥

मणति । ममाण । मेणतुः । मणितेत्यादि ॥

मणितम् ॥

१ मणिः—इन्प्रत्ययः ॥

मणिप्रकारो मणिकः—स्थूलादित्वात्कन् ॥

मणिरेव मणिकः—यावादित्वात्कन् ॥

मणिकः अलञ्जरः—संज्ञायां कन् ॥

मण्डः । मण्डतेर्वा ॥

कणति । चकाण । कणितेत्यादि । अयमपि काण्यादिः

कणयतीति गतौ घटादित्वात् ॥

कणः—लेशः, सूक्ष्मतण्डुलश्च । गोचरादिसूत्रे चकारस्यानुक्तं
समुच्चयार्थत्वात् घ' ॥

कणिका—संज्ञायां कनि 'प्रत्ययस्थात्' इतीत्वम् ॥

कण्ठः—कणेष्ठ' । बाहुळकादस्येकाभावः ॥

१ अयं निमीलनार्थश्चुरादौ ॥

क्वणति । चक्काण । क्वाणितेत्यादि ॥

क्वाणः, क्वणः, निकृणः, निकृणः । कल्याणप्रक्वणा
वीणा कल्याणप्रक्वाणेति वा—'क्वणो वीणाया च' इति अनुपसृ-
ष्टान्निपूर्वात् वीणाविषयाच्च कणेर्वाऽप्रत्ययः । सोपसर्गार्थं वीणा-
ग्रहणम् ॥

कुणालो धान्यम्, यज्ञोपकरणं च । 'पीयुष्कणिम्यां कालन्
ह्रस्वः सम्प्रसारणं च' इति कालन्प्रत्ययः । यथासहचात्सम्प्र-
सारणं च ॥

कुणपम्—‘कणः सम्प्रसारणं च’ इति कण् प्रत्ययः सम्प्रसारणं च ।

कङ्कणीका—प्रतिसरः । ‘चङ्कणेः कङ्कण च’ इति यङुगन्तादीकन् प्रत्यय, कङ्कणादेशश्च ॥

व्रणति । वव्राण । व्रणितेसादि । अयं व्रशादिः क्वचित्पठ्यते । दन्तोष्ठचादिरेव सर्वत्र । तथा च देवः—

व्रणेच्छब्दार्थविषये व्रणयेद्रात्रचूर्णने । इति ॥

गात्रचूर्णनार्थोऽयं कथादि ॥

भ्रणति । वभ्राण । भ्रणिता ॥

ध्वणति । दध्वाण । ध्वणितेसादि ॥

ध्रणिरपि सम्प्रतायामत्र पठ्यते ॥

ओणृ अपनयने ॥ ४४८ ॥

ओणति । प्रोणति । ओणाधकार । ओणिता ॥

ओणिणिपति । ओणयति ।

भा भवानौणिणत्—ऋदिस्त्वान्नोपधादस्व । इदमेव ऋदित्वं द्विर्वचनात्पूर्वमुपधादस्वत्वे ज्ञापकम् इत्युक्तम् ।

अवार्वा—‘अन्येभ्योऽपि दृश्यते’ इति वनिषि ‘विद्वनोरनुनासिकस्यात्’ इति णकारस्याकारे अवादेशे ‘सर्वनामस्थाने’ इत्युपधादीर्घं नलोपः ॥

त्रियाम् अववरी—‘वनो रच’ इति वन्नन्तप्रातिपदिकत्वात् ङीब्रौ । ‘वनो न हश्’ हशन्ताद्यो वन् विहितस्तदन्तात् ङीब्रौ नेत्यय प्रतिषेधः प्रायिकत्वादत्र नेति न्यासादौ ॥

शोणृ वर्णगत्योः ॥ ४४९ ॥

शोणति । शुशोण । शोणिता ॥

शुशोणिपति । शोशोण्यते । शोशोण्टि ॥

शोणयति । अशुशोणत् ॥

शोणितम् ॥ शोण ।

शोणी, शोणा—‘शोणात्माचाम्’ इति वा ङीप् ।

श्रोणृ सङ्घाते ॥ ४५० ॥

श्रोणतीसादि ।

श्रोणि—इन्द्रप्रत्यय ॥

श्रोणी—रुदिकारत्वाद्वा ङीप् ॥

श्रोणा—नक्षत्रम्, अजन्ताद्याम् ।

श्लोणृ च ॥ ४५१ ॥

श्लोणतीसादि ॥

शोणादयस्त्रय तालव्योष्मादय ॥

प्रेणृ गतिप्रेरणश्लेषणेषु ॥ ४५२ ॥

प्रेणृ इति क्चित्प्रत्ययते । प्रेणतीसादि ॥

ध्रण शब्दे ॥ ४५३ ॥

उपदेशे नान्तोयमिति प्रागस्य निर्देशो न कृत । तस्य प्रत्ययं जन यङ्लुकीति भेदेय । अतोऽस्य इण्डके पाठः प्रक्षिप्त ध्रणतीसादि । ‘रपाम्या’ इति णत्वम् ॥

यद्भुकि—दन्ध्रान्त । दन्ध्रान्त इत्यादौ णत्वस्य 'नश्चापदा
न्तस्य' इत्यनुसारेऽसिद्धत्वात् कृते तस्मिन् परसवर्णः । तस्या-
सिद्धत्वात्पुनर्णत्वं न भवति । अम्यासस्य 'नुगतः' इति नुरु ॥

अस्मादनन्तरं क्वचित्कोशे 'घण भण घण' इति त्रयः प-
ठ्यन्ते । तत्र भणिर्मेत्रेयानुसारेण दण्डके पठितः । घणिरपि
सम्प्रतायामिति तत्रैवोक्तम् ॥

घणति । घाणः, उद्वण इत्यच् ॥

कनी दीप्तिकान्तिगतिषु ॥ ४५४ ॥

कनति । चकान । कनिता । इत्यादि ॥

कन्या ॥

कन्याया अपत्यं कानीनः—'कन्यायाः कनीन च' इत्यण्-
कनीनादेशश्च । अत एव निर्देशात् यन् । स्वरितान्तत्वं तु 'तिल्य-
शेऽयमर्त्यकाश्मर्यधान्यकन्याराजन्यमनुप्याणामन्तः' इति । अन्यथा—
'यतोऽनावः' इति यदन्तस्य द्व्यचो विधीयमान आद्युदात्तस्स्यात् ॥

कनकम्—'कुन् शिल्पिसंज्ञयोः' इति कुन् ॥

एन वन शब्दे ॥ ४५५ ॥

स्तनति । तस्तान । स्तनितेत्यादि ॥

तिस्तनिपति । तंस्तन्यते । तंस्तनीति । तंस्तन्ति । धन-
तिस्तप्रक्रिया ॥

स्तानयति । अतिष्टनत् ।

अभिनिष्टानः विसर्जनीयः । 'अभिनिस्तः स्तनः शब्दसं-
ज्ञायाम्' इति पत्वम् । अन्यत्र अभिनिस्तनति मृदङ्गः ॥

अत्र न्यासे सकारादिरय पठितः । तदस्य पोपदेशपर्युदासवाक्ये
नुपादानान्निर्मूलम् । अत एव पुरुषकारे मूर्धन्यादिरवाय दर्शितः ।

स्तान्यम्—ण्यत् ॥

स्तन —अच् ॥

स्तन्यम्—‘शरीरावयवाद्यत्’ इति भावर्थे यत् ॥

स्तनितम् ॥

स्तनयतीति—देवशब्दार्थस्य कथादिपठितस्य ॥

वर्नाति । वधान ववनतु । वनितेत्यादि ॥

वनितम् ॥

वनित्वा ॥

वति —क्तिनि ‘तितुत्रे’ इतीप्पिनेपधात् ‘अनुदात्तोपदेशवतितनोत्या-
दीनामनुनासिकलोपो झलिकिडति’ इत्यनुनासिकलोपे वतिरिति भवति ।
अनुदात्तोपदेशा—यमिरमिनमिहानिगमिमन्यतय ॥

भवत्—‘वा ल्यपि’ इत्यनुदात्तोपदेशादीना विधीयमानोऽयं
अनुनासिकलोपविकल्पो व्यवस्थितविभाषाविज्ञानात् नान्तेषु नित्य
अन्यत्र विकल्प इति इह नित्य ॥

वन्ति —क्तिच् । ‘न क्तिचि दीर्घश्च’ इति दीर्घानुनासि-
कलोपयोर्निषेधः । ‘अनुदात्तोपदेशवन्ति’ इति श्रित्पा निर्देशात् वचान्त
इत्यादौ अनुनासिकलोपो न भवति । वनोक्तिनिवृत्त्यर्थस्तु श्रित्पा
निर्देशो न भवति, तनोत्यादित्वेन तस्यानुनासिकलोपस्येष्टत्वात् ॥

वनिष्ठः—अपानम्, मासविशेषश्च । ऋनन्याभिवनिचत्यादिनेष्टृच् ।

वनम्—अच् ॥

वनानां समूहो वन्या—‘पाशादिभ्यो य’ इति समूहे यः ।
तदन्त स्वभावात् स्त्रीलिङ्गम् ॥

वन्यम्—दिगादित्वात् भवार्थे यत् ॥

वानेयम्—‘पूर्वनगरी’ इति नद्यादित्वात् ढक् शेषिकः ।

वनिः, वनी—‘ऊदिकारादक्तन’ इति वा ङीप् ॥

वन पण सम्भक्तौ ॥ ४५६-४५७ ॥

वनेरर्थभेदात्पुनः पाठ इति मैत्रेयः । तथैवोदाहरणानि ॥

सनति ससान । सैनतु । सनितेत्यादि ॥

सायात्, सन्यात्—‘किदाशिपि’ इति किच्चात् ‘ये विभाषा’
जनसनसना यकारादौ विडित्यात्वं वेति तद्विकल्पः । एवं यय-
होरपि । धातुपारायणे तु ‘लोपो यि’ इतिवत् वर्णमात्रे निर्देष्टव्ये
य इत्यत्वतो निर्देशात् यासुब्बात्वं नेत्युक्तम् ॥

सिसनिपति, सिपासति—‘सनीवन्तधिभ्रस्निदम्भुश्रिम्बृयूर्णु-
भरज्ञपि सनाम्’ इतीड्विकल्पः, इडभावे ‘जनसनसना सञ्जलो’
इति श्लोको सनि विडति च विधीयमानमात्व भवति ॥

सासायते, संसन्यते । ‘ये विभाषा’ इत्यात्वम् । इदं
च विडित्वेवेति ण्यति न भवति—सान्यं इति ॥

संसनीति, संसन्ति । ससातः । प्रकृतिग्रहणन्यायेन
‘जनसन’ इत्यात्व ‘अनुनासिकस्य’ इति दीर्घं परत्वात्
वाधित्वात्रापि भवति ॥

साति । सात । सातवान् । आत्वसूत्रे च ‘श्लोदि-
सन् जनसनोर्न सम्भवतीति सनोतेरेव विशेषणं’ इति वदता

वृत्तिकारेण सनोते. 'सनीवन्त' इति पक्षे इडागमः तदिह स-
नोत्यर्थमेव सन्ग्रहणमित्यभिधानान् इद्विधावात्वे च तानादिक-
स्येव ग्रहणमितीव प्रतीयते ॥

अन्ये तु पुनरुभयत्रोभयोर्ग्रहणमाहुः । एवं च वृत्तौ सनोतेरित्यु-
पादानं तस्यानुनासिकलोपादात्वं विप्रतिषेधेन इति वक्ष्यामीत्येवमर्थ-
मन्तव्यम् ॥

सातुः—'हसनिजनिचरिचटिरहिभ्यो वुण्' इति शृणप्रत्ययः ॥

वनु याचने । पणु दाने । इति द्वयं तनादौ ॥

अम गत्यादिषु ॥ ४५८ ॥

कनी दीप्तिगतीत्यत्र गतेः परयोः शब्दसम्भक्तयोरादिशब्देन ग्रहः ॥

अमति । आम, आमनुः । अमितेत्यादि ॥

अमिमिपति ॥

आमयति—इत्यत्र 'न क्म्यमिनमाम्' इति मित्यनिषेधात्
'मितां ह्रस्वः' इति ह्रस्वाभावः ॥

अभ्यम्—'पोरदुपधात्' इति यन् । अमित्या । निटाया
'रूप्यमत्वरसदुपाख्यनाम्' इतीद्विरूपनान् अभिन, आन्त ।
अमितयान्, आन्तयान् । इति भवति । इडभावे 'अनुना-
सिरस्य क्तिरगोः क्तिरति' इति दीर्घः । क्तिषि पुरंगन् दीर्घे
'मोन्ने धातो' इति नन्ने—आन् इति भाति । नगेपरा न
भवति अमिद्वन्धात् इति प्रागेतोक्तम् ॥

अमः—यत्रि—'नोदात्तोपदेशस्य' इति वृद्धिनिषेधः । अत एव

चिण्यपि ण्यन्तात् 'न कम्ममि' इति मित्वनिषेधात् ण्यपेक्षया वृद्धौ
मा भवान् आमि इति भवति ॥

आमयः इति अमरोग इति चोरादिकस्य ॥

अमत्रम्—'अमिनक्षियजिवन्दि*पतिभ्योऽत्रन्' इत्यत्रन् ॥

अपित्र.=—'अमोर्द्विपति चिच्च' इतीत्रप्रत्ययः ।

आम्रः—'अमितभ्योर्दीर्घश्च' इति रप्रत्यये दीर्घः ॥

आन्त्रम्—'अत्यमिचमिशंसिम्बस्त्रन्' इति त्रन् ॥

द्रम हम्म मीमृ गतौ ॥४५९-४६१॥

द्रमति । दद्राम । द्रमितेत्यादि ॥

लुङि 'ह्यचन्त' इति वृद्धिनिषेधात् अद्रमीत् ॥

दिद्रमिपति । दन्द्रम्यते । दन्द्रमीति, दन्द्रन्ति । दन्द्रात
इत्यादि ॥

• उत्तमे—'म्योश्च' इति नत्वे णत्वं—दन्द्रणिम् इत्यादि ॥

• अदन्द्रन् इत्यत्र—तिप्तिपोर्हल्ङादिलोपे—'मोनो धातोः'
इति नत्वे 'पदान्तस्य' इति णत्वं न भवति ॥

द्रमयति । अदिद्रमत्—अमन्तत्त्वान्मित्वम् । अद्रमि, अद्रामि ।
द्रमंद्रमम्, द्रामंद्रामम् । 'चिण्णमुलोः' इति दीर्घविकल्पः ॥

स्यादिषु चिण्वदिट्क्षे दीर्घविकल्पे णिलोपे च द्रमिष्यते
द्रामिष्यत इत्यादि ॥

शुद्धे पुनरिति णेर्गुणायादेशयोः द्रमयिष्यत इत्यादि ॥

अण्यन्ताच्चिणि 'नोदात्तोपदेशस्य' इति वृद्धिनिषेधात् अद्रमी-
त्येव भवति ॥

एव णिति णिति कृति च द्रमः, द्रमकः, इत्यादि ॥

दन्द्रमणः—'जुचङ्कम्य' इत्यादिना ताच्छील्यादौ यङन्ताद-
स्माद्युचि अछोपयलोपौ ॥

द्रमिडः—'अमन्ताड्.' इति ड. । 'नेड्वशि' इति निषेधो
बाहुलकात् न भवति ॥

हम्मति । जहम्म । हम्मिन्तेत्यादि ॥

जिहम्मिपति । जेहम्म्यते । जहम्मि । इति ॥

जंहन्ति । जहन्तः । इत्यादावनुपधात्वान्नोपधादीर्घ ॥

लटि—हल्हच्चादिसयोगान्तलोपयो. 'मोनोधातो.' इति नत्वे-
अजहन् ॥

हम्मयति । अजहम्मत् ॥

हम्मिन्त्वा ।

हम्मतिः—ज्ञानम् । गत्यर्थो बुद्ध्यर्थः । न हम्मति अह-
म्मति अज्ञानम् । यद्वा—अहमिति मतिः अहम्मति । अहं शब्दो
मान्तोऽहङ्कारवचनोऽव्ययम् ॥

मीमति । मिमीम, मिमीमतुः । मीमिन्तेत्यादि ॥

मिमीमिपति । मेमीम्यते ॥

मेमीमीति । मेमीन्ति । मेमीन्ति इत्यादि ॥

लटि अमेमीत् ।

मीमयति । अमीमिम् ॥

मीमिन्त्वा । मीमित. । अयं शब्दे चेति ध्रुवित्पठने ॥

चमु छमु जमु झमु अदने ॥ ४६२—
४६५ ॥

चमति । चचाम, चेमतुः । चमितेत्यादि ॥

आहपूर्वत्वे तु 'ष्ठिवृक्तमुचमां शिति' इति दीर्घः । आचा-
मति । आचामतु । आचामन् । आचामे ॥

आचामयति ॥

चिणि निति णिति कृति च 'नेदात्तोपदेशस्य' इति वृद्धि-
निषेधात्—अचमि ।

चमः, चमकः, इत्यादि । अत्रापि 'अनाचमे' इति वच-
नान्—आचामि, आचामः, आचामकः इति वृद्धिरेव । ननु वार्तिके
'अचमिकमिवमीनाम्' इति केवलस्योपादानात् सर्वत्र वृद्ध्या
भाष्यम् । नेतनु, यत इदं वार्तिकं धात्वन्तरमपि पर्युदसनीयम्,
न केवलं सूत्रोपात्त एव इत्येवंपरम् । तथाच भाष्ये अध्यगीष्ट—
अत्यल्पमिदमुच्यते अनाचमेरिति । अत एव न्यासः—चमेस्ता-
वत् अनाचमेरिति सूत्र एवोपादानात् प्रतिषेध इति । तथा वयं
मानेऽपि—उपसर्गोपादानात् अचमि, पर्यचमीति । वृत्तापि
वार्तिकस्योदाहरणमादूर्कमेव दर्शितम् ॥

चिचमिपति । चक्ष्म्यते । चक्ष्मीति, चक्षन्ति । चक्षान्त
इत्यादि । अत्रापि प्रकृतिवदाह । पूर्वत्वे चिणि निति णिति
कृति वृद्धिः । अन्यत्र तदभावश्च ।

चामयति—'न कम्यमिचमाम्' इति मित्तानिषेधः ।

चम्यतेऽप्रेति चमसः—'अत्यमिचमि' इत्यमच् ॥

चमूः—'रुपिचमिनिरमिस्रजिखार्जिम्य ऊ' इत्युकारप्रत्ययः ॥

छमाति । चच्छाम । छमितेत्यादि ॥

चिच्छमिपति । चञ्छम्यते । चञ्छमीति, चञ्छन्ति ।
चञ्छान्तः इत्यादि ॥

छमयाति—अमन्तत्वान्मित्वम् ।

चिण्णमुल्परे णो 'चिण्णमुलोर्दीर्घोऽन्यतरस्याम्' इति वा दीर्घं
अच्छमि, अच्छामि । छमंछमम्, छामंछामम् । इति ॥

चिण्वदिटि वृद्धेर्भावाभावाभ्या णिलोपे छमिष्यते, छामिष्यते
इत्यादि ॥

शुद्धे पुनरिति णे गुणाययोः छमयिष्यत इत्यादि ॥

णिचोऽभावे चिणि जिति णिति कृति च 'नोदात्तोपदेशस्य'
इति वृद्धिनिषेधात् अच्छमि इत्यादिरेव भवति ॥

जमति । जजाम । जेमतुः । जमिता ॥

ज्ञमति । जज्ञाम । ज्ञमिता । इत्यादि पूर्ववत् ॥

अत्र मैत्रेयः—जिमि केचिदिच्छन्ति—जेमन इति ॥ एपा-
मुदित्वात्कृया इद्विकल्पे चमित्वा, चान्त्वा, इत्यादि भवति ॥

निष्ठायां—'यस्य विभाषा' इत्यनिट्त्वात् चान्त इत्यादि ।
अनिटि 'अनुनासिकस्य क्लृप्तलोः विडति' इति दीर्घः ॥

क्रमु पादविक्षेपे ॥ ४६६ ॥

क्रामति । चक्राम । चक्रमतुः । क्रमिता । क्रमिष्यति
क्रामतु । अक्रामत् । क्रामेत् आशिषि क्रम्यात् । अक्रमीत्—
'ह्यचन्त' इति वृद्धिनिषेधः । अक्रमिष्यत् । 'क्रमः परस्मैपदेषु'
इति परस्मैपदपरे शिति दीर्घः ॥

हेलुकि प्रत्ययलक्षणेन परस्मैपदपरशित्परत्वेन
 'न' इति निषेधः । तस्य लुभता लुभप्रत्यय-
 न् । इह च हो विकरणान्तमङ्गम् । क्रम-
 णश्च नित्यत्वान् पूर्वमेवात्र भवति । 'वा भ्रात-
 र्मुटि लपः' इति शब्धिपये पक्षे श्यनोविधा-
 नात्— क्राम्यतु । अक्राम्यत् । क्राम्येन् इत्यपि
 भवति । पूर्वपदोऽयम् ॥

चिक्रमिषति । चङ्क्रम्यते । चङ्क्रमीति, चङ्क्रान्ति इत्यादि ॥

क्रमयति । अचिक्रमत् । 'मितां हस्तः' इत्यत्र वृत्तिः—
 'केचिन् अत्र वा इत्यनुवर्तयन्ति । सा च व्यवस्थितविभाषा ।
 तेन सङ्क्रामयतीत्येवमादि सिद्धं भवति' इति । अविगीतस्तु मङ्क-
 पयतीति । अत्र 'रसातलं सङ्क्रमिते तुरङ्गे' इत्यादिप्रयोगोऽ-
 कूलः ॥

क्रमते । चक्रमे । क्रन्ता । क्रस्यते । क्रमताम् । अ-
 क्रमत । क्रमेन । क्रंमीष्ट । अक्रंस्त । अक्रंस्यत । 'अनु-
 पसर्गाद्वा' इति पक्षे तद् । अत्रापि शब्धिपये वा श्यनि—
 क्रम्यते इत्यादि । 'वृत्तिसर्गातायनेषु क्रमः' इति वृत्त्यादिषु
 नित्यस्तदुदाहार्य । वृत्तिरप्रतिबन्धः । सर्ग उत्साहः । तायनं
 स्कीर्तता । अयं वृत्त्यादिविषयस्तद् 'उपपराम्याम्' इति मिद्धे
 मनि आरम्भान्नियमादन्योपसृष्टाच्च भवति । तेन मङ्क्रामनीनि
 परस्मैपदमेव ॥

यदाऽयमाङ्पूर्वं उद्गमनार्थस्तदा 'आह उद्गमने' अत्र वचनान्
 नित्यस्तदुदाहार्य—आक्रमते भानुरित्यादि । अत्र 'ज्योतिष्-
 द्रमने इति वक्तव्यम्' इत्युक्तत्वात् आक्रामते धूमो दृश्यत-

लात् इत्यत्र न भवति । उद्गमने वर्तमानोऽयमकर्मक इति
कैयटे उक्तम् । पदमञ्जर्यां तु—‘आक्रामति धूमो हर्म्यतन्त्रम्’
इति वृत्तिमुपादाय उद्गमने क्रमिरकर्मक । तस्मान् आक्रामति
धूमो हर्म्यतलादिति पठितव्यमित्युक्त्वा यद्वा—उद्गमनपूर्विकत्वा
व्याप्तौ अत्र क्रमिर्द्रष्टव्यः इति द्वितीया समर्थिता ॥

‘नभः समाक्रामति चन्द्रमाः’ इत्यत्र नोद्गमनं विवक्षितम् ।
किं तर्हि व्याप्तेरिति परस्मैपदमिति तत्रैवोक्तम् ॥

विक्रमते—सुष्ठु पदानि विक्षिपतीत्यर्थः । अश्वादीनां गति-
विशेषो विक्रम इति वृत्तिः । ‘ये पादविक्षरणे’ इति नित्य-
स्मद् । अन्यत्र ‘विक्रामत्यजिनसन्धिः’ इति । नुव्यनीत्यर्थः ॥

प्रक्रमते भोक्तुम् । उपक्रमते भोक्तुम् । ‘प्रोषाम्या सम-
र्थाम्याम्’ इति नित्यस्मद् । समर्थौ समानार्थौ । तच्च ममा-
नार्थत्वमादिर्गमणि । अन्यत्र—प्रक्रामति । उपक्रामतीति ।
आगच्छति, उपगच्छतीति चार्थः । आत्मनेपदेषु यत्प्रत्ययधातुरस्य
‘स्तुक्रमोरनात्मनेपदनिमित्ते’ इतीडभाः । स्तुक्रमोर्वाचापैर्भावानु-
स्येडागमौ भवति आत्मनेपदनिमित्ताभावे, इत्यस्यार्थः । तदर्थ-
दनयोत्पत्तत्वादिशेष्टः सिद्धावाग्भावात्मनेपदनिमित्तत्वे निषेधार्थं सूत्रं
भवति । निमित्तत्रयं कुर्यादुपपत्तिप्रतिषेधार्थं ; न नु योग्यतापरमिति
यमेतत्तृतीययाज्ञस्मृतिप्रतिषेधस्यान्वात् स्मृत्यापि योग्यताया-
त्मनेपदभावात्—प्रक्रामिता प्रजयितुम्, प्रसंगिच्यम्, इति
भाव्येय । न चार्थविशेषात् आत्मनेपदभावात् आत्मनेपदस्य निमित्त
न क्रामतिरिति यथमग्यात्मनेपदनिमित्तत्वमिति यन्नाशय । यामेता
विषयता विविधतां पठित्वा तन्मन्त्रं निमित्तम् । निम्नपदे ।
निम्नपदे इत्यादि ‘पुनरुक्तम्’ इत्यनेन शास्त्रेण प्रकृत्या गान्ते-

प्यात्मनेपदस्य निमित्तमिति तस्य क्रमिनिमित्तत्वादिडभाव । चिक्र-
स्यत इत्यादौ भावकर्मणोरपि परत्वात् 'पूर्ववत्सन' इत्येवात्म-
नेपदमिति प्रकृतेरेवात्मनेपदनिमित्तत्वमितीडभाव सिद्ध । अस्ति
च विप्रतिषेध भावकर्मणोरित्यात्मनेपदक्रमिनिमित्तत्वाभावादिदृष्ट्यात्,
अनेननु सति नेति । यदा तु सनन्तात् णिच् तदाऽऽत्मनेपदस्य
क्रमिनिमित्तत्वाभावात् चिक्रमिपयते इतीडा भाव्यम् । तथा
चिक्रमिपते स्वयमेवेति कर्मकर्तर्यपि । अत्र हि कर्मपदनिर्दे-
शनिमित्तमेवात्मनेपद न तु क्रमिनिमित्तम् । अत्र हरदत्त —
सिद्ध तु क्षोरात्मनेपदेन समानपदस्थस्येणिपेधात् 'क्रमेश्च' इति
वार्तिरुत्तरवचनादिहाप्यात्मनेपदेन समानपदस्थत्वादित्वा न भाव्य-
मित्याह भाष्यवार्तिकपूर्वापरपर्यालोचनाया समानपदस्थत्वे तात्पर्यं नेति
प्रतीयते । यतस्तु खलु वार्तिकवार आत्मनेपदे परे स्तुक्र-
मोर्नेडित्येव सूत्रार्थं आश्रीयमाणे निर्दिष्टपरिभाषया आनन्तर्य एव
भाव्यत्वात् प्रचिक्रसिप्यते इत्यत्र स्येन व्यवधानात् प्रकृ-
सिष्ट इत्यत्र च सीयुट आत्मनेपदभक्तत्वात् व्यपवर्गमाभावात्*
आत्मनेपदपरत्वाभावादिणिपेधाप्रसङ्गादात्मनेपदपरप्रतिषेधे तत्परसीयुडे-
कादेशेषु च प्रतिषेधो वक्तव्य इत्युक्तत्वात् तत्परिहारमात्राय सिद्ध-
त्वादात्मनेपदेन समानपदस्थस्येणिपेधादित्याह ॥ भाष्यकृता च यथा-
न्याममेवास्त्विति सूत्रमेव स्थापितम् । न च तत्र समानपदस्थ-
त्वावगति । तथा वृत्तावपि—“न चेत्स्तुक्रमी आत्मनेपदस्य निमित्त,
निमित्तग्रहण सीयुडादे तत्परपरस्य च प्रतिषेधार्थम्” इत्युक्तम् । न
तमट । प्रक्रान्तेत्यादावात्मनेपदाभावेऽपि 'क्रमेस्तु कर्तर्यात्मनेपदविष-
यादसत्यप्यात्मनेपदे टतिप्रतिषेधो वक्तव्य' इति इडभाव । अनुपस-
र्गाक्रमे ऋन्ता क्रमिता इत्युभयमपि भवति, 'अनुपसर्गाद्वा'

इति विकल्पेनात्मनेपदनिमित्तत्वादित्ये * । अन्ये त्वात्मनेपदविषया-
दिति अनन्यभाव विषयशब्दार्थं दर्शयन्त क्रमितेत्येव भवितव्य-
मित्वाहुरिति पदमज्जर्याम् । क्रमेरात्मनेपदे तासावनिट्त्वात् 'उ
पदेशोऽवन्' इति यल इग्निपेधो नाशङ्क्य । यत परस्मे-
पदे तासो मेट्त्वान्नित्यानिट्त्वाभाव ॥

क्रान्त्वा, क्रन्त्वा, क्रमिन्त्वा—उदित्त्वादिद्विवृत्त । इडभावे
'क्रमश्च क्तिव' इति वा दीर्घ ॥

क्रान्त — 'वरय विभाषा' इतीग्निपेध ॥

क्रमः—यच् । 'नोदात्तोपदेश' इति वृद्धिनिषेध ॥

क्रममधीते क्रमकः—'क्रमादिभ्यो वुन्' इति तदधीते तद्धे-
टेति विषये वुन् ॥

चङ्क्रमणः—'जुचङ्क्रम्य' इति युच् ॥

न क्रामतीति नक्र — 'डोऽन्यत्रापि दृश्यते' इति ड । 'न
भ्राणनपाक्षवेदानासत्यानमुचिनकुलनखनपुसवनशत्रनक्रनावेषु मरुत्या'
इति निपातनाजयो नलोपाभाव ॥

क्रिमिः—'क्रमिगमिनमिम्यभामच इच्च' इतीन्प्रत्यये अकारस्ये
कार ॥

क्रमिण — 'लोपाठिषामादिपिच्छाटिम्य शनेल्' इति पा
मादिपाठान्मत्वर्थीयो न ॥

यत्तनारायणार्येण प्रक्रियेय प्रपञ्चिता ।

अस्या निश्शेषतस्सन्तु बोद्धारो भाष्यपारगा ॥

अणादय उदात्ता उदात्तेत ॥

अय वय पय मय चय तय णय
गतौ ॥४६७-४७३॥

इत आरम्य रेवत्यन्ता उदात्ता अनुदात्तेतः ॥

अयते । अयाञ्चके—‘दयायास्तश्च’ इत्याम् ॥

अयिता । अयिष्यते । अयताम् । आयत । अयेत ।

आशिपि—अयिषीष्ट । आयिष्यत ॥

अस्य लुङ्लिटोर्ध्वमि—‘विभाषेष्टः’ इति मूर्धन्यविकल्प उदा-
हार्यः । एवमन्येष्वपि यान्तेषु ॥

अयिषिपते ॥

आययति । या भवानयियत् ॥

आयः, अयः—यञ्चौ ॥

चलनार्थत्वेऽपि नास्य युजस्ति ‘नय’ इति शान्तानां तन्नि-
पेधात् । तेन अयिता इति सामान्यस्तृन् भवति ॥

प्रायते—‘उपसर्गस्यायतो’ इति उपसर्गस्थस्य रेफस्यायति
परत्वाद्धत्वम् । ननु एकादेशस्य स्थानिवत्त्वान् रेफस्य अयतिः
परो न भवति; सत्यम्, ‘येन नाव्यवधानं तेन व्यवहिते वच-
नप्रमाण्यात्’ इत्येकेन वर्णेन व्यवधानमाश्रयिष्यते । न चास्ति
‘पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवत्’ इति, ‘तस्य दोषसंयोगादिलोपलत्वणत्वेणु’
इति तस्य सापवादत्वात्, एवं च पल्ययत इत्यत्रापि लृत्वं भवति ।
न चानन्तरो निर्दुरो रेफोऽवकाश इति वाच्यम्, तर्हि व्याघवायं
तावेवोपाददीत । येषान्तूपसर्गविशेषणमयतिग्रहणं अयतिपरस्योप-
सर्गस्य यो रेफः इति तेषां नेवास्य चोद्यस्यावसरः, किं तु
प्रत्यय इत्यत्रापि लृत्वं स्यान्, भवितव्यमेवेति तेषामेव केचिन् ।

अपरे तु—प्रतिपूर्वस्यायतेनैव प्रयोग इति । तेषां प्रत्ययशब्दः
प्रतिपूर्वादिणोऽचि । प्रत्ययितशब्दोऽप्यस्मादेव तारकादित्वादितचि ॥

निरयते दुरयते इति प्रयोगस्तान्तयोर्द्वेष्टव्यः । न ह्यत्र
लृत्प्रसङ्गः, 'ससजुपोः' इत्यस्यासिद्धत्वात् ॥

वयते ॥ ववये—वादित्वात्रैत्वाभ्यासलोपौ ॥ वयितेत्यादि
'पूर्ववत् ॥'

वावयिषते । वावय्यते । वावयीति । वावति । वावत ।
वावयति । वावयिषि । वावसि । वावथः । वावथ । वावयीमि ।
वावामि । वावावः । वावायः । वलि यलोपः । यजादौ तु
कृते यलोपे 'अतो दीर्घो यञि' इति दीर्घः । झौ यलोपा-
त्पूर्वं नित्यत्वादङ्गावे वल्परत्वाभावाद्यलोपाभावः । लोटि सेर्हिभा-
वात् परत्वात्पूर्वं वलि लोपे तदनन्तरं हिरादेशः । तस्य च 'अतो
हेः' इति टुकि वावा इति भवति । पूर्वं तु हि भावे तमा-
श्रित्य वलि लोपे सञ्जिपातपरिभाषया हेर्लुङ्ग स्यात् । उत्तमे तु
नित्यत्वादाटि यलोपाप्रसङ्गात् वावयानि इत्यादि भवति । लङि
तिप्सिपोः परमपि हलुङ्गादिलोपं यलोपो वाचन इति अयावत्,
अयाव, इति भवति । इदं च व्योर्बलि लोप इत्यनुवादपूर्वं विधेये
निर्देशे तस्य पूर्वनिर्देशेन विध्यन्तराद्वलीयस्त्वज्ञापनादवगम्यते ॥

यत्तु—तत्र वृत्तावुक्तम्—पूर्वनिर्देशस्य फलं वेरष्टकलोपात्पूर्वं
वलि लोप इति, तद्विध्यन्तरोपलक्षणम् । आहुश्चैवं तत्र च्याख्या-
तारः । यद्वा—प्रत्ययविशेषं प्रत्ययविशेषं चापेक्षमाणाद्धलुङ्गादि-
लोपात् वर्णमात्रोपेक्षत्वादन्तरङ्गो वलि लोप इति पूर्वमेव असावत्र
प्रवर्तिष्यते ॥

पयते । पेये । पयिता ॥

मयते । मेये । मयिता ॥

चयते । चेये । चयिता ॥

तयते । तेये । तयिता ॥

नयते । नेये । नयिता इत्यादि । नयिवन् ॥

नयतेर्णोपदेशत्वात् भणयत् इति णत्वं भवति ॥

अत्र पयीति मूर्धन्योष्मादिरपि क्निन् वीशे पञ्चने । मंत्रे-
यादिभिस्तु न पठ्यते ॥

वयादीनामध्ययित् 'नयः' इति युक्तिष्वान् तच्छीलादौ
तृनेव ॥

णय, रक्षणे च इति मंत्रेयः । तय णयेत्येके ॥

अपादीनां कौ षलि लोपे तुकि अत्, वत्, इत्यादि
भवति । अतो लोपस्तु न भवति, आर्षघातुकोपदेशे यदका-
रान्तं तस्य तद्विधानात् ॥

दय दानगतिरक्षणहिंसादानेषु ॥४७४॥

सर्पिपो दयते । सर्पिर्दयते—'अधीगर्थदयेशां कर्मणि' इति
कर्मणि शेषे षष्ठी । अशेषे तु द्वितीयैव ॥

दयाशक्ते—'दयायासश्च' इत्याम् ॥

दायितेत्यादि । दयिवन् ॥

दयालु.—'सृष्टिगृहिपतिदयिनिद्रातन्द्राश्रद्धाम्य आलुच्' इति
ताच्छीलिक आलुच् ॥

दया—दयतिः भिदादिषु द्रष्टव्यः ॥

रय गतौ ॥ ४७५ ॥

रयते इत्यादि । वयिवत् ॥

रायः—घञ् ॥

रयः—तु रीड् ॥*

ऊयी तन्तुसन्ताने ॥ ४७६ ॥

ऊयते । ऊयान्नके—‘इनादेश्च गुरुमत ’ इत्याम् ॥

ऊयितेत्यादि ॥

ऊयियिपते । ऊययति । मा भवानृयियत्—द्विर्घचना-
त्पूर्वमुपधात्स्वत्वमित्युक्तम् ॥

ऊयित्वा ।

ऊत । ऊतवान्—ईदित्वाग्निष्ठायामनिङ्त्वम् ॥

ऊति—बाहुलकात् क्तिन् । ‘ऊतिश्रुति’ इति निपातनमवते
क्तिनि उदात्तार्थमिति वृत्तायुक्तम् ॥

पूयी विशरणे दुर्गन्धे च ॥ ४७७ ॥

पृयते । पुपूये । पूयितेत्यादि ॥

पुपूयिपते । पोपूयते । पोपूयीति । पोपोति । पोपूत्
इत्यादि वयतिवत् ॥

तसादौ हित्त्वाच्च गुण ॥

पूययति । अपूपयत् ।

पूयित्वा । पूत । पृतमान्—ईदित्वात् निष्ठायामनिङ्त्वम् ॥

पृति — 'गन्धस्येदुत्पृति' इत्यादिनिर्देशात् क्तिन् ॥

पूय *—यचाद्यन् ॥

क्रूयी शब्दे उन्दने च ॥ ४७८ ॥

क्रूयते । चुक्रूये । क्रूयितेत्याद पूयतिवत् ॥

क्रोपयति—'अतिह्रीच्छ्रीरीक्रूयीन्माय्याता पुद्गणौ' इति पुकि यलोपे 'पुगन्तलूपधस्य च' इति गुण ॥

अचुक्रुपत्—कृतोऽपि गुणे 'णो चडि' इति द्वस्व. ।

क्रूयीति सानुबन्धनिर्देशात् यङुकि चोक्रूयीतीति भवति ॥

चेलक्रोपं वृष्टो देवः—'चेले क्रोपे' इति ण्यन्तादस्मात्क्-
णि चेल उपपदे वर्षममाणे गम्यमाने णमुल् । यावता वर्षेण
चलं श्लिघति तावद्वष्ट इत्यर्थ ॥

चेल इत्यर्थग्रहणमिति वस्त्रक्रोपमित्याद्यपि भवति । अस्यापी-
दित्त्वान्निष्ठापामनिश्चयम् ॥

क्ष्मायी विधूनने ॥ ४७९ ॥

क्ष्मायते । चक्ष्माये । क्ष्मायितेत्यादि ॥

चिक्ष्मायिपते । चाक्ष्माय्यते । चाक्ष्मायीति, चाक्ष्माति ।

तमादौ विधति सार्वधातुने 'आभ्यम्ययोरात्' 'ईहृल्यचो'
इति लोप ईत्वं च—चाक्ष्मीत् इत्यादि ॥

लोटि तानङुक्ते तत्तु द्विचान् चाक्ष्मीतात् इति भवति ।
हेरप्यपिचान् द्विचान् चाक्ष्मीदि ॥

लङि—नित्यत्वात् यलोपात्पूर्वं 'सिजभ्यस्त' इति जुस्भावो
भवति । अचाक्ष्मायीत् । अचाक्ष्मीताम् । अचाक्ष्मायुरित्यादि ॥
क्ष्मापयति । अचिक्ष्मपत् । 'अर्तिह्री' इत्यादिना पुक् ॥
अस्यापि सानुबन्धकस्य निर्देशात् यङुकि—चाक्ष्माययतीति ॥
ईदित्यान्निष्ठायां क्ष्मात् क्ष्मातवान् ॥

स्फायी ओ प्यायी वृद्धौ ॥४८०-४८१॥

स्फायते । पस्फाये—अभ्यासे 'शर्पूर्वाः खय.' इति
खयः शेषः ॥

स्फायितेत्यादि क्ष्मायिवत् ॥

णौ 'स्फायो वः' इति यकारस्य वकारे स्फावयति । अ-
पिस्फवत् इति भवति ॥

स्फीतः स्फीतवान्—'स्फायः स्फीनिष्ठायाम्' इति स्फीभावः ॥

वत्त्वस्फीभावौ मरुतिग्रहणन्यायेन यङ्लुक्पि भवत इति
पास्फावयति । स्फीतः स्फीतवान् इति भवति ॥

स्फायत इति स्फा—क्विपि वलि लोपः । अयं वेरपृक्त-
लोपात्पूर्वं भवतीति वयतौ प्रतिपादितम् ॥

स्फाश्च तदण्डं च स्फाण्डम् । एवम्—स्फान्त्रम् । वृ-
द्धाण्डान्त्रे उच्यते ॥

स्फारः—'स्फायितञ्चि' इत्यादिना रक् ॥

प्यायते । पिप्ये । पिप्याते । पिप्यिरे । पिप्यिषे । पिप्याये ।
पिप्यिध्वे । पिप्यिवहे—परत्वात् 'लिङ्यङोश्च' इति प्यायः
पीभावे पुनःप्रसङ्गविज्ञानात्पिशब्दस्य द्विर्वचने 'एरनेकाचः' इत्य-

तादौ यण् ॥

प्यायितेत्यादि पूर्ववत् ॥

लुङि 'दीपजनबुधपरित्यायिप्यायिभ्योन्यतरस्याम्' । इति कर्तरि
तशब्दे वा चिणि—अप्यायि, अप्यायिष्टेति भवति ॥

यङि लिङ्वत् पीभावे पेपीयते इत्यादि ॥

यङुकि तु—पाप्याति । पाप्यातः* इत्यादि । पूर्ववत् ॥

पीन । पीनवान्—'प्याय पी निष्ठायाम्' इति वा पीभावः ॥

इयं च व्यवस्थितविभाषेति अनुपसृष्टे नित्यम् । उपसृष्टे तु नैव
आप्यानः प्रप्यानश्चन्द्रमा इति । आहूवादिन्धूषसोर्भवत्येव—आपी-
नमन्धुः । आपीनमूधः इति । 'ओदितश्च' इति निष्ठानत्वम् ॥

ईदित्वं पीभावाभावे निष्ठाया इग्निवृत्त्यर्थम् ।

ओदितोनन्तराया निष्ठाया नत्वार्थमिदमोदित्वम् ॥

कृते पीभावे स्वरान्तत्वात् 'अनिट्स्वरान्तः' इत्यनिट्त्वे सा-
वकाशमिति पीभावाभाव इग्निवृत्तेर्न ज्ञापकः । स्फायेस्त्वोदित्वे
स्फीभावस्य नित्यत्वात् स्वरान्तत्वादनित्त्वे सिद्धे अनुवातेन्वमात्रं
फलम् । न च सत्यपीडि सवर्णदीर्घत्वेनेदमेव रूपमिति मन्त-
व्यम् । परत्वादियङ्गसङ्गात् ॥

तायृ सन्तानपालनयोः ॥ ४८२ ॥

सन्तानः प्रबन्धः । तायते । तताये । तायितेत्यादि पूर्ववत् ॥

लुङि—'दीपजन' इत्यादिना कर्तरि तशब्दे वा चिणि—
अतायि, अतायिष्ट, इति भवति ॥

श्लदिच्चात् णौ चट्चुपधाया ह्रस्वाभावात् अततायत् ॥

अनीदिच्चात् निष्ठायाम्—तायित । तायितवान् ॥

शल चलनसंवरणयोः ॥ ४८३ ॥

शलते । शेले । शलिता । शलिप्यते । शलताम् ।
अशलत् । शलेत् । आशिपि—शलिपीष्ट । अशलिष्ट ।
शिशलिपते । शाशल्यते । शाशलीति, शाशस्ति ॥

लङि तिप्सिपो हलुच्चादिलोप —अशाशल् ॥

शालयति । अशीशलत् ॥

‘शलित्वा । शलितः ॥

शलभ —‘लृगृमृशलिभ्योऽभच्’ ॥

शलकम्—‘इणिनत्पाशलि’ इति कन् ॥

शलाका—‘शलपतिपटिभ्योनिन्’ इत्याक ॥

शालूकः—‘शलमिण्डिभ्यामूकण्’ इत्यूकण् ॥

शललम्—‘कल्लृपश्च’ इत्यत्र प्रत्ययस्य पूर्वनिर्देशस्य धात्व-
न्तरादप्यय भवतीति सूचनार्थत्वात् कुण्डलादिवत् कल प्रत्यय ॥

शलली—पिप्पल्यादित्वात् ङीप् । जातिलक्षणो वा ॥

शलालुः—गन्धद्रव्यविशेष । शलालु पण्य व्यवहार्यमस्य
शलालुकः । ‘शलालुनोऽन्यतरस्याम्’ इति प्रथमान्तादस्य पण्य-
मित्यर्थे छन् । पित्त्वात् स्त्रियाम्—शलालुकी ॥

अन्यतरस्या अहणात् ‘प्राग्वहतेष्ठक्’ इति ठकि, ‘किति च’
इत्यादिवृद्धौ—शलालुक । उभयोरपि ठशब्दयोरुगन्तात्परत्वात्

‘इसुसुक्तान्तात्कः’ इति कादेशः । अत एव ‘शलालुनः’
इति निर्देशात् आलुप्रत्ययः ॥

शालेति शालतावुक्तम् । अयं गत्यर्थो ज्वलादौ परस्मैपदी ॥

वल वल्ल संवरणे सञ्चरणे च ॥४८४-४८५

वलते । वचले । वलितेत्यादि शलिवत् ॥

णौ घटादित्वात् वलयति, इति ॥

वालः—‘हलश्च’ करणे घञ् ॥

वारः—‘वालमूल’ इत्यादिना पक्षे रः ॥

वलि, वली—इन्नन्तात् ‘कृदिकारादक्तिनः’ इति वा ङीप् ॥

वलिनः—पामादित्वात् मत्वर्थे नः ॥

वलिभः—‘तुन्दिवलिबेर्भः’ इति भः । अयमपि मत्वर्थायः ॥

वलिः—‘वलेर्बलं चाहिरण्ये’ इतीन्प्रत्ययो वलदेशः ॥

वलभी—बाहुलकादभचि पिप्पल्यादिदर्शनात् ङीप् ॥

वलयः—‘वल्लिमलितनिभ्यः कयन्’ इति कयन् ॥

बल्लगुः—‘वलेर्गुक्’ इति उप्रत्ययो गुणागमश्च ॥

वलाकः—‘वलाकादयश्च’ इत्याकन्नन्तो निपातितः ॥

वलाकाया अपत्यम् वालाकिः—‘बाह्यादिभ्यश्च’ इती-
न्प्रत्ययः । अत्रैव पाठात् जातिलक्षणं ङीप् बाधित्वा टाप्,
अनादित्वाद्वा ॥

वलाका अस्य सन्तीति वलाकी—‘व्रीह्यादिभ्यश्च’ इति
मत्वर्थे इनि ॥

वलीकम्—नीत्रम् । ‘अलीकादयश्च’ इतीकन् ॥

वल्मीकम् । बाहुलकात् मुडागम् ॥

वल्लते । वल्ले । वल्लितेत्यादि ॥

यङ्गुकि लङि तिप्सिपोर्हलृच्चादिलोपे सयोगान्तलोपे च—अ-
वावल ॥

वल्लभ—‘रासिवल्लिम्या च’ इत्यमच् ॥

वल्लरी—बाहुलकादरप्रत्यये पिप्पल्यादिदर्शनात् ङीप् ॥

वल्लि, वल्ली—इनि कृदिकारत्वाद्वा ङीप् ॥

वल्लूरम्—शुष्कमासम् । ‘खर्जपिञ्जादिभ्य ऊरोलचौ’ इति
ऊर. ॥

मल मल्ल धारणे ॥ ४८६-४८७ ॥

मलते । मेले । मलिता ॥

मल्लते इत्यादि पूर्ववत् ॥

माला—‘अवर्तरि च कारके’ इति कर्मणि घञ् । ‘लस्य’
इत्यत्र भाष्यकैयट्यो माढोऽय लप्रत्यय उक्त ॥

माली—ब्रीह्यादित्वादिनि ॥

मालभारी—‘इष्टकेपीकामालाना चिततूलमारिषु’ इति यंधा-
सङ्घात् मालाया भारिण्युत्तरपदे ह्रस्व । केचित्तु—तत्र हारीति
पठन्ति ॥

माल्यम्—‘अहलोर्ण्यत्’ ॥

मलय—‘वल्लिमलि’ इति कयन् ॥

मलते शरीर धारयतीति मलम्—अच् । मृजेर्वा*व्युत्पा-
दयिष्यते ॥

कल शब्दसङ्ख्यानयोः ॥ ४९० ॥

कलत इत्यादि ॥

काल—‘अकर्तरि च कारके’ इति घञ् ॥

काले भवं काल्यम्—‘दिगादिभ्यो यत्’ इति सप्तम्यन्ताद्-
वार्थे यत् ॥

कालः प्राप्तोऽस्य काल्य उत्सवः । ‘कालाद्यत्’ इति
प्रथमान्तादस्य प्राप्तमित्यर्थे यत् ॥

अनित्यो वर्णः कालेन रक्तो वा ‘कालिकः । ‘कालाच्च’
इति अनित्ये वर्णे रक्ते च वर्तमानात् स्वार्थे कन् ॥

काली—‘जानपद’ इत्यादिना वर्णे ङीप् ॥

अन्यत्र—काला ॥

कालिका—संज्ञाया वनि ‘केणः’ इति ह्रस्व ॥

कलिलम्—‘सलिकलि’ इति इलच् ॥

कलभः—‘रुष्टृमृशलिकलि’ इत्यमच् ॥

कलि—इतीन्द्रप्रत्ययः ॥

कलिना दृष्टं साम कालेयम्—‘कलेर्ङक्’ इतिवृत्तीयान्तात्
दृष्टं सामेत्यर्थे ढक् । ‘आयनेय’ इत्यादिनेयादेशः । सर्वत्र
‘अग्निकलिभ्या दम्बक्तव्य’ इत्युक्तत्वात् सर्वेष्वर्थेष्वयं दम्भवति ॥

कलिका—संज्ञाया कुन्प्रत्ययः ॥

कलिं गृह्णाति कलयति—‘मुण्डमिश्र’ इत्यादिना गृह्णात्यर्थे
णिचि णाविष्टपदिति टिलोपः । अत्र हलिकल्योरदन्तत्वनिपातनं
सन्वद्भावप्रतिषेधार्थमिति णिसन्नियोगेनेकारस्याकारविधानादग्लोपित्या-

च ह्रस्वाभावात्* अचकलत्^१ इति भवति । अत्र यद्यपीकारोप्य-
गेव तथाऽपि तस्य टेरिति लोपात्परत्वादृद्धौ ऐकारे तस्य चाया-
देशात्पूर्वं परत्वादिलोपे अङ्गमग्लोपि न स्यात्, कृते त्वत्वे वृद्धौ
कृतायामप्यङ्गमग्लोप्येव ॥

ननु च वृद्धायात्वे पुकि च तत्सहितस्य टिलोपेन भाव्य-
मित्यनग्लोपित्वात् कथमग्लोप्यङ्गं ; नैष दोषः । तत्राग्लोपिग्रह-
णस्य समुदायार्थत्वात् । अन्यथा मालामाख्यत् अममालत्
इत्यादौ केवलस्याप्यको लोपे 'अचः परस्मिन्' इति तस्य स्थानिवत्त्वात्
अभ्यासस्य चङ्कुरणिपरकत्वाभावादेव सन्वद्भावो न भविष्यतीति
किमग्लोपिग्रहणेन । न च मन्तव्यं सर्वत्राभ्यासस्य चङ्कुरणि-
परत्वायोगात् व्यवधानेन भाव्यमेवेत्यका प्राप्तेन स्थानिवद्भावेन
व्यवधानेऽपि तदिति तत्रैव निषेधार्थमेतदस्त्विति । 'येन नाव्यवधानं
तेन व्यवहितेऽपि वचनप्रामाण्यात्' इति न्यायेन अवर्नेनीयोत्त-
रव्यजनव्यवधानस्यैवाश्रयणं युक्तम् ॥

अयं क्षेपे चुरादिः । गतिसङ्ख्यानयोः कथादिः ॥

कल्ल अव्यक्ते शब्दे ॥ ४९१ ॥

कल्लते इत्यादि ॥

कल्लोलः—किशोरादित्वादोरप्रत्ययः । कपिलकादित्वाछत्वम् ॥

अशब्द इति स्वामी, अशब्दस्तूष्णीभाव इति च ॥

तेवृ देवृ देवने ॥ ४९२-४९३ ॥

तेवते । तितेवे । तेविता । तेविष्यते । तेवताम् ।

*ग्लोपित्वाद्यदि सन्वद्भावाभावात्.

अतेवत । तेवेत । तेविपीष्ट । अतेविष्ट । अतेविप्यत ।
इत्यादि ॥

तितेविपते । तेतेव्यते ॥

तेवयति । अतितेवत्—ऋदित्वान्नोपधाह्रस्व ॥

वकारान्तानामूद्भाविना भाषाया यङुङ्नास्ति, 'द्योश्शृद्' इत्यत्र किद्रूहाणानुवृत्त्यननुवृत्तौ प्रस्तुत्य—'तत्र त्वेतावानेव विशेष । अनुवर्तमाने किद्रूहणे छ पत्व वक्तव्य' इति भाष्ये उक्तत्वात् । छ पत्वमित्यङ्कृति झलादो पत्वार्थं ब्रश्चभ्रस्नेत्यत्र छग्रहण कर्तव्यम् । किदधिकारामावे तु झलादिमात्रे छ पत्व शकारान्तत्वादेव सिद्धपतीत्यर्थः । यदि च वकारान्तानामपि यङुङ्कस्यात्त्रापि किद्रूहाणानुवृत्तौ ऊठा न भाव्यमन्यदा तु भाव्यमिति विशेषस्य विद्यमानत्वात् 'तत्र त्वेतावान् विशेष' इत्यादि भाष्यकथं सङ्गच्छेत । स्पष्टं चैतत्तत्र कैम्यटे ॥

देवते—इत्यादि पूर्ववत् ॥

आदेवक —'देविकृशोश्चोपसर्गे' इति तच्छीलादो धुन् ॥

देवर —'आर्तिकमिचमिभ्रमिदेविपाशिम्यश्च' इत्यर ॥

देवल —'वपिलकादीना सज्ञाऊन्दसो' इति वा छत्वम् । यद्वा—देवान् लाति आदत्ते इति देवल —अनयो क्विपि वलि लोपात्परत्वात् द्यो शूडित्यूह्यादेशे तयूः दयूः इति भवति । एवमन्यत्रापि वकारान्तेषु ॥

दिवाति श्राणनार्थोऽग्रे परस्मैपदी । दिवु इति क्रीडाथो दिवादि । परिपूजनार्थश्चुरादि ॥

पेवृ गेवृ ग्लेवृ पेवृ मेवृ म्लेवृ सेवने ॥
॥ ४९४-४९६ ॥

खेवृ प्लेवृ इत्यप्येके इति मैत्रेयः ॥

सेवते । सिपेवे । सेवितेत्यादि ॥

सिसेविपते—‘स्तौतिण्योरेव’ इत्यपत्यम् ॥

सेपेव्यते । सेवयति । असिपेवत् । एषां सर्वेषामृदिच्चात्
‘णौ ऋडि’ इति न ह्रस्वः ॥

परिपेवते—‘परिनिविभ्यः सेवसितसयसिबुसहसुट्स्तुस्वआम्’
इति पत्वं ‘सात्पदाद्योः’ इति निषेधापवादः । ‘प्राक्सि-
तादृचवायेऽपि’ इति वचनात् पर्यपेवतेत्यादावपि भवति ॥

परिपिपेविपते इत्यत्र पणीति नियमः ‘स्थादिष्वभ्यासे न चा-
भ्यासस्य’ इत्यनेन बाध्यते । एवं निविभ्यामप्युदाहार्यम् ॥

सेवित्वा । सेवितः ॥

क्विति—सयूः ॥

‘अत्र मैत्रेयादयो दन्त्यादिमपि पठन्ति । तथा ‘परिनि-
विभ्यः सेव’ इत्यत्र न्यासेऽपि पोषदेशस्य सात्पदाद्योरिति निषे-
धे प्राप्ते अपरस्य त्वप्राप्त एवेति । तदिदं पोषदेशलक्षणपर्युदासे
‘स्त्यासेकसृवर्ज’ इति स्त्यायतिवत् अनुपादानाद्भाष्यकारस्य अन-
भिमतमिव प्रतीयते । अत एव ‘परिनिविभ्यः’ इत्यत्र हरदत्तः—
सेवेति भूवादिष्वनुदात्तेदित्याह, न तु सेवतीति ॥

गेवते । ग्लेवते । प्लेवते । मेवते । म्लेवते । खेवते ।
प्लेवते ॥

एवृ शेवृ क्रेवृ इत्यपि क्वचित्पठ्यते ॥

रेवृ प्लवगतौ ॥ ५०० ॥

प्लवगतिः प्लुतगतिः । रेवेते इत्यादि ॥

रेवा—अचि टाप् ॥

रेवणः—अनुदात्तेत्वाद्वा चलनार्थत्वाद्वा युच् ॥

। अत्र मैत्रेयः—प्लव इति धात्वन्तरमाह । तच्चिन्त्यम् । यदि हि स्यात् आप्लावशब्दस्य अस्मात् घञि सिद्धौ तदर्थं 'विभाषा द्विरुप्लवोः' इति प्लुवः पक्षे घञ्विधानमनर्थकं स्यात् । तथा प्लुडो णौ वृद्ध्यावादेशयोः चडि णौ कृतस्य स्थानिवस्वात् प्लु-शब्दस्य द्विरुक्तौ अपुप्लुवत् इति नित्ये प्राप्ते पक्षे अपिप्लव-दिति सिद्ध्यर्थं 'त्ववतिशृणोतिद्रवतिप्रवतिप्लवतिच्यवतीनां वा' इत्युकारस्येत्त्वविधानमनर्थकं स्यादिति । सति ह्यस्मिन्ननेनैव अपि-प्लवत् इति भविष्यति । अत एव किल अपरितुष्यन् मैत्रेयोऽपि प्लव इत्येक इत्याह ॥

आयादय उदात्ता अनुदात्तेतः ॥

मव्य वन्धने ॥ ५०१ ॥

एतदादयो वत्यन्ता उदात्तेतः ॥

मव्यति । ममव्य । ममाव्यथ । मव्यिता । मव्य-प्यति । मव्यतु । अमव्यत् । मव्येत् । आशिपि—मव्यात् । 'ह्रलो यमां यमि लोपः' इति वा यलोपः । अमव्यीत्—'नेटि' इति न वृद्धिः । 'अच्यन्त' इति वा ॥

निमव्यपति । मामव्यते ॥

अत्र तृजादौ—यदा ‘हलो यमाम्’ इति धातुयकारस्य लोपः तदार्धधातुकमाश्रित्यातोलोपः । ‘यस्य हलः’ इति यडोपि लोपे मामविता इत्यादि । यदा ‘हलो यमाम्’ इति न भवति तदा पूर्ववद्यडो लोपे मामव्ययता इत्यादि । मामव्ययीति, मामति । ईडभावे ‘लोपो व्योर्लोपः’ इति व्योर्लोपः । मामौ-त—यलोपे वकारस्य अङ्गात्परत्वात् वलिलोपमपवादत्वात् बाधि-त्वा ऊठि वृद्धिः । मामव्ययति—अडभावे नित्यत्वाद्वलिलोपं बा-धते । मामव्ययीषि, मामसि—व्योर्लोपः ॥

मामौढः । मामौथ । मामौवः । यलोपे ऊठि वृद्धिः ॥

मामव्ययीमि, मामौमि—अनुनासिकत्वादूठि वृद्धिः । मामौवः व्योर्लोपः । ‘अतो दीर्घो यञि’ इति दीर्घः । मामौमः । मा-मव्ययीतु, मामतु, मामतात् । मामौतान् । मामव्ययतु । माम, मामतात् । मामौतम् । मामौत । मामव्ययानि । मामव्ययव । उत्त्वहित्वाभ्या परत्वात्पूर्वमेव व्योर्लोपे पश्चात् ‘तुह्योः’ इति तातडिति तदाश्रय ऊठत्र नाशङ्कनीयः, पूर्वमेव वकारस्य लुप्तत्वात् । हेस्तु ‘अतो हेः’ इति लुक् । उत्तमे नित्यत्वात् आठि न व्योर्लोपः । अमामव्ययीत् । अमामन् । अमामौ-तान् । अमामव्ययुः । अमाम् । अमामव्ययम् । अमामौव । अमामौम । तिप्सिपोर्हलङ्गादिलोपात् अन्तरङ्गत्वात् वलिलोपः । सिमिपोः नुस्भावाम्भावा वलिलोपं नित्यत्वात् बाधेते । वसि व्योर्लोपे ‘अतो दीर्घो यञि’ इति दीर्घः । ममि यलोपे अनु-नासिकादित्वादूठि वृद्धिः ॥

मव्ययति । अममव्ययत् ।

मव्ययत्वा । मव्ययतः ॥

क्विति—‘लोपो व्योर्बलि’ इति विधेयस्य लोपस्य पूर्वनिर्देशात्
 वेरपृक्तलोपाद्वलोपस्य बलीयस्त्वस्य ज्ञापनादपृक्तलोपात् पूर्वं यका-
 रस्य बलिलोपः, वकारस्य त्वपवादेन ऊठा बाधान्न भवातीति
 ऊट् वृद्धयोः—मौः ॥

यथा तु भाष्यं तथाऽस्य न यङ्गुगति । तच्च तेवतावुक्तमुप-
 पादितं च ॥

अथापि शिष्यबोधाय प्रक्रियेयं प्रपञ्चिता ।

यज्ञनारायणार्येण बुद्ध्यन्तां भाष्यपारगाः ॥

सूक्ष्य ईक्ष्य ईष्य ईष्यार्थाः ॥ ५०२-५०४

सूक्ष्यति । सुपूक्ष्य । सूक्ष्यता । सूक्ष्यप्यति । सूक्ष्यतु ।
 असूक्ष्यत् । सूक्ष्येत् । आशिपि—सूक्ष्यात् । असूक्ष्यात् ।
 असूक्ष्यप्यत् ॥

सुसूक्ष्यपति—‘स्तौतिष्योरेव’ इति नियमान्न पत्वम् ॥

सोसूक्ष्यते—‘हलो यमां’ इति पक्षे यलोपः । अन्यदा तु
 यकारद्वयम् ॥

सोसूक्ष्याति, सोसूष्टि । बहूनां समवाये द्वयोरपि संयो-
 गसंज्ञायास्त्वित्वात् ‘स्कोः’ इति कलोपः ॥

लङि तिप्सिपोर्हलृच्चादिलोपे पदान्तसंयोगादित्वात् कलोपे
 जश्चत्त्वयोः—असोसूर्, असोसूर् । सर्वत्र यकारस्य बलि-
 लोपः ॥

सूक्ष्ययति । असुसूक्ष्यत् ॥

सूक्ष् आदर इत्यग्रे ॥

ईर्क्ष्यति । ईर्क्ष्याञ्कार । ईर्क्ष्यता । ईर्क्ष्यप्यति । ईर्क्ष्यतु ।
ऐर्क्ष्यत् । ईर्क्ष्येत् । ईर्क्ष्यात् । ऐर्क्ष्यात् । ऐर्क्ष्यप्यत् ॥

ईर्क्षिष्यति । 'नन्दाः' इति रेफवर्णस्य द्विर्वचने हलादिशेषे
चत्वं ॥

ईर्क्ष्यति । ऐर्क्ष्यत् ॥

ईर्ष्यति । ईर्ष्याञ्कार । ईर्ष्यतेत्यादि ॥

सन्नि 'ईर्ष्यतेः' तृतीयस्य द्वे भवतः इति वक्तव्यम् 'इत्यत्र
वृत्तौ 'कस्य तृतीयस्य केचिदाहुर्व्यञ्जनस्य । अपरे पुनराहुः
तृतीयस्यैकाच इति व्याचक्षते' इति । तत्र तृतीयस्य व्यञ्जनस्येति
पक्षे यकारादेर्द्वितीयस्यैकाचो द्विर्वचने ईर्ष्यतिपति । पक्षान्तरे
तु तृतीयस्यैकाचः सन् एव द्विर्वचने ईर्ष्यतिपति इति भवति ॥

ईर्ष्यति । ऐर्ष्यत् ।

ईर्ष्या—'गुरोश्च हलः' इत्यकारप्रत्ययः ।

एषामीर्ष्यतिवात् 'कुधद्रुह' इति कोषविषयस्य सम्प्रदानत्वा-
च्चतुर्थी—देवदत्ताय सूक्ष्मंतीत्यादि ॥

'किमि—यलि लोपेऽष्टकलोपे च पदान्तसंयोगादित्वात् 'स्कोः' इति
कलोपे जश्चत्वंयो—मूर्द्ध । 'रात्तस्य' इति नियमात् संयोगा-
न्तलोपः ॥

एवमीर्ष्यतेरपि ईर्द्ध । ईर्ष्यतेरपीदमेव रूपम् ॥

हय गतौ ॥ ५०५ ॥

भक्तिशब्दयोरपीति केनेत् । हयति । जहाय । जह-
यिथ । हयिता ॥

हर्षित्वा । हर्षितः ॥

हर्ष्या—स्त्रियामकारः ॥

क्वपि—बलिलेपे हः ॥

हर्षतो यज्ञः—‘भृष्टशियनिर्षापच्यमिनमिहर्ष्येभ्योतच्’ इत्य-
तच् ॥

अल भूपणपर्याप्तिवारणेपु ॥ ५०८ ॥

अलति । आल । आलता ॥

मा भवानालीत्—‘अतोल्लान्तस्य’ अकारसमीपरेफलकारा-
न्ताद्धातोः परस्मैपदपरे सेटि सिचि अतो वृद्धिरिति वृद्धिः ॥

अललिपति । आलयति । आलिलत् ॥

अलित्वा । अलितः ॥

अलकम्—संज्ञायां क्नु ॥

अलका—यपि प्रत्ययस्थादितीत्वम् । क्षिपकादित्वान्न भवति ॥

आलिः—‘इञ् वपादिभ्यः’ इतीन् ॥

आली—रुदिकारत्वाद् डीप् ॥

अलीकम्—‘अलीकादयश्च’ इति कीकन् ॥

अत्र मैत्रेयः ‘अकारमनुनासिकं स्वरितमिच्छन्ति’ इत्याह ।
तत्र अलते इत्यादि ॥

अि फला विशरणे ॥ ५०९ ॥

अिच् त्वं—‘वीतः क्तः’ इति वर्तमानकार्थम् ॥

फलति । पफाल । फेलतुः—‘तृफलमजत्रपश्च’ इति किति

लिटि थलि च सेव्येत्वाम्यासलोपो । निरनुबन्धपरिभाषायाः
प्रत्ययग्रहणविषयत्वाद्स्यापि तत्र ग्रहणम् । न केवलं फल
निष्पत्तावित्यस्यैव । अन्ये तु—इयं परिभाषा सार्वत्रिकीति मन-
त्रपश्चेति चग्रहणेन सानुबन्धनममुं समुच्चिन्वन्ति । उभयथा रूपे
न विवादः ॥

• फलिता इत्यादि । अफालीत् इत्यत्र ‘अतो ह्यन्तस्य’ इति
वृद्धिः ॥

पिफलिपति ॥

पम्फुल्यते । पम्फुलीति, पम्फुलित् । पम्फुलतः । पम्फु-
लिम्—‘चरफलोश्च’ इति यङि यङ्लुकि अभ्यासस्य नृन् ।
अत्रापि पूर्ववत्सानुबन्धकस्यास्यापि ग्रह । ‘उत्परस्यातः’ इत्य-
म्यासात्परस्य चरफलयोरकारस्योत्वम् । तपरकरणं लघूपधगुण-
निवृत्त्यर्थम् ॥

फालयति । अपीफलत् ॥

फलम्—अच् ॥

फलित्वा ॥

कुल्ल—अस्याकर्षकत्वात् कर्तृभावाधिकरणेषु क्ते ‘आदितश्च’
इति निषेधे ‘अनुपसर्गात्कुल्लक्षीवकुशोच्छाघा’ इति निपातनात्
निष्ठातकारस्य लत्वम् । अत एव निपातनादुत्वं च । यद्वा—
लत्वस्यासिद्धत्वात् तकारादिप्रत्ययपरत्वात् ‘तिच’ इत्युत्वम् । ‘आ-
दितश्च’ इति निषेधस्य ‘विभाषा भावादिकर्मणोः’ इति विक-
ल्पनात् फलितं इत्यापि भवति । ‘अनुपसर्गात्’ इति वचनात्
उपसृष्टस्योत्वे लत्वाभावात् प्रफुल्लतं; इति भवति । समुत्पूर्वत्वे तु
‘उत्कुल्लसम्कुल्लयोरुपसङ्गचानम्’ इति लत्वम् । कवतोरप्येतल्ल-
त्व-

मिष्यते इति वृत्तिः । तेन फुल्लमाङ् इति भवति ॥

फलु — फलिपाद्येत्यादिनोप्रत्यये रुगागम ॥

किपि—फलतीति फल् ।

फलिवाचरतीति 'सर्वप्रातिपदिकेभ्यः' इति ङिपि
धातुत्वे—फलति । पफाल । फेलतु । फेसु । पम्फु
इत्यादि प्रकृतिवत् । प्रत्ययान्तधातुत्वे आम् न भवति, 'क
काचः' इत्युक्तत्वात् ॥

निष्ठायाम्—फलितम् इति नित्यमिडेव, आदित्वाभावात्

मील श्मील स्मील क्षमील निमेषणे

५१०-५१३ ॥

निमेषणं सङ्कोचः । द्वितीयस्तालव्यादि । तृतीयो दन्त्यार्थ

मीलति । मिमील । मीलित्वा । इत्यादि ॥

मिमिलिपति । मेमील्यते । मेमीलीति, मेमीलित् ॥

मीलयति । अमीमिलत् । अमिमिलत् । 'भ्राज' इत्यादिना णो चक्षुषधाया ह्रस्वविकल्पः ॥

श्मीलति । स्मीलति । क्षमीलतीत्यादि ॥

मिल श्लेषणे, इति ह्रस्वोपधस्तुदादौ ॥

पील प्रतिष्ठम्भे ॥ ५१४ ॥

प्रतिष्ठम्भो रोधनम् । पीलति । पिपील । पीलित्
इत्यादि ॥

पीला नाम काचित्—इगुपधलक्षणे कप्रत्यये टाप् ॥

पीलाया अपत्यं पैलः—‘पीलाया वा’ इत्यण् । तदभावे द्व्यचः’ इति ढक् पेल्लेयः ॥

अणन्ताद्यून्यपत्ये वा अत इति तस्य ‘पैलादिभ्यश्च’ इति लुकि पैल. पिता पेलः पुत्रः ॥

पीलुः—‘मृगयादिभ्यश्च’ इत्युप्रत्ययः ॥

पीलोः पाकः पीलुकुणः—‘तस्य पाकमूले पील्वादिकर्णादिभ्यः कुणञ्जाहचौ’ इति पठ्यन्तात् पील्वादेः कर्णादेशश्च यथासङ्ख्यम्, पाकमूलयोः कुणञ्जाहचोर्विधानात् अस्मात् कुणप् । ककारस्य ‘लशक्तद्धिते’ इति तद्धितत्वात् नेत्त्वम् ॥

णील वर्णे ॥ ५१५ ॥

नीलति । प्रणीलति । निनील । नीलिता । इत्यादि ॥

नीलः—इगुपधलक्षणः कः ॥

नीली—ओपधिः, वडवा च । ‘जानपद’ इत्यत्र ‘नीलादोपबौ’ ‘प्राणिनि च’ इति ङीप् । अन्यत्र नीला शाटी । जानपदाभावे च संज्ञायां वेति वचनात् संज्ञायां नीली, नीला, इत्युभयमपि भवति ॥

नील्या रक्तं वस्त्रं नीलम्—‘तेन रक्तं रागात्’ रज्यतेऽनेनेति रागः । शुक्लस्य वर्णान्तरापादनमिह रज्जेरर्थ इति वृत्तिः । रागविशेषवचनात्तृतीयान्तात् रक्तार्थे यथाविहितं प्रत्यय इति अणि प्राप्ते ‘नील्या अन्वक्तव्यः’ इत्यन् ।

णिल, गहन इति ह्रस्वोपधस्तुदादौ ॥

शील समाधौ ॥ ५१६ ॥

शीलतोत्यादि ॥

शीलम्—इगुपधलक्षणः क । घञ् वा ॥

शीले समाधाने भग्न प्रवृत्तिः शैली । अणि ङीप् ॥

शील उपधारणे, इति चुरादौ । शिल उञ्छे, इति ह्रस्वो-
पधस्तुदादौ ॥

कील बन्धने ॥ ५१७ ॥

कीलतीत्यादि ॥

कीलः—इगुपधलक्षणः क । 'हलश्च' इति घञ् वा ॥
कीलकम्—ऊन् । संज्ञाया कुन्वा ॥

कूल आवरणे ॥ ५१८ ॥

कूलति । इत्यादि ॥

कूलम्—पूर्ववत्क् ।

शूल रुजायां सङ्घाते च ॥ ५१९ ॥

शूलति ॥

शूलम् ॥

शूले ससृष्टं शूल्यम्—'शूलोऽसृष्ट' इति सप्तम्यन्तात्
ससृष्टमित्यर्थे यन् ॥

शूले पचति शूलाकरोति—शूले प्रोय पचनीत्यर्थः । 'शूल-
त्पाके' इति कृना योगे ङाच् । 'ङाचि बहुल द्वे भवतः'

इति द्वित्व अव्यक्तानुकरणस्य ङानन्तस्य नेप्यते इत्युक्तत्वान्न
भवति । 'ऊर्यादिच्चिडाचश्च' इति ङानन्तस्य निपातत्व गतित्व
च । तत्र निपातत्वे अव्ययत्वात्सोर्लुङ् ॥

गतित्वात् शूलाकृत्य इत्यत्र 'कुगतिप्रादय' इति समासे
क्तवो ल्यप् ॥

अयश्शूलेनान्विच्छति आयश्शूलिकः—'अयश्शूलदण्डाजिनाभ्या
ठक् ठभो' इति तृतीयान्तादस्मात् अन्विच्छतीत्यर्थे यथासङ्ख्य
ठक् । अयश्शूलशब्देन कृराचार उच्यते ॥

तूल निष्कर्षे ॥ ५२० ॥

निष्कर्षो निष्कोपणम् । तच्चान्तर्गतस्य बहिर्निस्सारणम् ॥

तूलति ॥

तूलम् ॥

तूलैरनुकुप्णाति अनुतूलयति—'सत्यापपाश' इत्यादिना णिचि
टिलोप । गौ चडि अग्लोपित्वात् अनुतूलत् ॥

पूल सङ्घाते ॥ ५२१ ॥

पूलति ॥

पूल ॥

मूल प्रतिष्ठायाम् ॥ ५२२ ॥

मूलति । मुमूल । मूलिता इत्यादि ॥

मूलम् ॥

मूले जातो मूलकः—'पूर्वाहापराहाद्रामूलप्रदोपावस्फराहुन्' इति

तत्र जात इति विषये वृत् । नक्षत्राणोपवाद ॥

उत्पाटनीय मूलमस्येति मूल्यो मुद्र — ‘मूलमस्यावर्हि’ इत्यो
पाधिकात्प्रथमान्तात् मूलादस्येत्यथे यत् । आवर्हि, इति वृह
उद्यमन इत्यस्मात् भावे घञा वर्हि । सोऽस्यास्तीतीनि । उद्य
मनमिहोत्पाटनम् । ये सुपञ्चा मूलोत्पाटनमन्तरेण ग्रहीतु न श
क्यन्ते इति ते एवमुच्यन्ते । मुद्रादिषु मध्यतो लूयमानेषु कोशा
अपि लूयेरन्निति अवश्यमेवा मूलमुत्पाटनीयम् ॥

मूलेनानाम्य मूल्यम् लाभार्थ्य द्रव्यम्—‘नौवयोधर्मविषमूलमूल
सीतातुलाम्यस्तार्यतुल्यप्राप्यवध्यानाम्यसमसमितसम्मितेषु’ इति यथा-
सहच मूलात् आनाम्ये यत् । आनाम्यमभिभवनीय शेषी-
क्रियमाणमित्यर्थ । मूल नाम पटादीनामुत्पत्त्यर्थं वणिग्भिर्वनि
युक्त द्रव्यम् । तेन हि स्वस्मादतिरिक्त लाभार्थ्य द्रव्य शेषीक्रियते
आत्मन उपकारक क्रियते । यत स्वय तेन सगुण । गुणो
भाग । इदमेव मूलस्य स भागीकरण, तत्प्रति मूलस्योपकारकत्व
शेषत्वानाम्यत्व च ॥

मूलेन समो मूल्यः पट । उपादानसमानफल इत्यर्थ । अने-
नैव सूत्रेण तृतीयान्तात् मूलात्समे यत् ॥

न विद्यते मूलमस्या सा अमूला—‘पाककर्ण’ इत्यादिना
प्राप्त डीप बाधित्वा ‘मूलान्न’ इत्यनादिपाठाच्चाप् ॥

शतमूली—‘पाककर्ण’ इत्यादिना डीप् ॥

अय रोहणार्थश्रुरादि ॥

फल निष्पत्तौ ॥ ५२३ ॥

फलतीत्यादि । निफला वत् ॥

फलितमिति निष्ठायामिडेव ॥

फलतीति फलम् ॥

सम्फला—पाककर्णेति ढीप् बाधित्वा 'सम्भस्त्राग्निनशण-
पिण्डेभ्य फलात्' इति अजादिपाठात् टाप् । भस्त्रफलादयो-
प्येवम्—'इद्यापोत्सज्ञागान्दसोर्वहुलम्' इति ह्रस्व ॥

अल्प फल फलिका । ततोऽन्यत्फलम् फल । च तत्फलिका च
फलाफलिका 'कृतापरुतादीनामुपसङ्गचानम्' इति कर्मधारय ।
'अन्येषामपि दृश्यते' इति दीर्घ पूर्वपदस्य । एकमेव फल-
मवस्थाभेदादल्पत्वमहत्त्वाभ्या युज्यते ॥

त्रिफला—अजादिदर्शनाद्याप् ॥

फलिन—'फलनर्हभ्यामिनञ्जक्तय' इति मत्वर्गे इनच् ॥

फलकम्—सज्ञाया वच् ॥

निष्पाद्यते रुपिरनेनेति फाल—'हलश्च' इति करणे घञ् ॥

चुल्ल भावकरणे ॥ ५२४ ॥

• भावकरणमभिप्रायाविष्कार ॥

चुल्लि, चुल्ली—इनन्तत्वाद्वा ढीप् ॥

फुल्ल विकसने ॥ ५२५ ॥

फुल्लति ॥

फुल्ल—अच् ॥

फुल्लित्वा । फुल्लित ॥

चिल्ल शैथिल्ये भावकरणे च ॥ ५२६ ॥

चिहति । चिहः ॥

तिल गतो इति दुर्गमेनेयो । तिहिलेके ।

तेलति । इत्यादि ॥

तिल — इमुपधत्क्षण क । तिल स्नेहने इति तौदादिकाद्वा ॥

तिलाना भवन क्षेत्र तिल्यम् । तेलीनम्—‘विभाषा तिल’
इति यत्खजो ॥

तिलेभ्यो हित तिल्यम्—‘खल्यवमापतिल्वृषद्यक्षणश्च’ इति
चतुर्थ्यन्तात् हितार्थे यत् ॥

निष्फलस्तिल तिलपेजः तिलपिञ्जः—‘तिलानिष्फलात्पिञ्जपेनौ’
इति तौ ॥

तिलकम्—सङ्गाया कुन् ॥

तिल स्नेहने, इति चुरादौ च ॥

वेलृ चेलृ केलृ खेलृ वेह्ल चलने ॥

५३७-५३९ ॥

वेलति । इत्यादि ॥

वेला—‘गुरोश्च’ इत्यकार ॥

चेलति । चेलः—पचादौ चेलडिति पाठात् अच्, टित्
स्त्रिया द्वीवर्थम् ॥

चिल वसने इत्यस्मात् चेलम् ॥

प्रसङ्गादत्र किञ्चिदुच्यते—कुत्सिना ब्राह्मणी ब्राह्मणिचेली,
इति 'कुत्सितानि कुत्सने' कुत्साहेतुधर्मवचनैः समानाधिकरणे-
स्समस्यन्ते इति तत्पुरुषः । 'वरूप' इत्यादिना द्वस्वः । चेल-
दयो वृत्तिविषये कुत्सनवचना इति भनतावुक्तम् । तत्र चेलम-
कुलीनेन तन्तुवाधेनोत्पादितं भनति । तत्सादृश्याद्वाक्षण्यादिषु वृत्त्या
चेलशब्दस्य कुत्सनप्रचनत्वम् । खिचेली, खीचेली वा । वा-
मोरुचेली, वामोरुचेली वा, 'नद्याश्लेषस्यान्यतरस्याम्' इति
द्वस्वविकल्पः । अडी च या नदी दचन्तं च यदेकाच्,
स शेषः, तस्य घादिषु वा द्वस्वः इति सूत्रार्थः । अत्र अ-
न्तरेणापि शेषग्रहणं पूर्वसूत्रव्यतिरिक्तविषयत्वे सिद्धे तत्सामर्थ्या-
त्पूर्वश्रुतदचन्तानेकानपेक्षं शेषत्वं बोधयितुम् । तेन यद्यदचन्त-
मनेकाच्च दचन्तमेकाच् तत्रैवायं विकल्प इति, यदभापितपुंस्क-
मामलक्यादि यच्च समानायामावृत्तौ अभापितपुंस्कं द्रोण्यादिपूर्व-
सूत्राविषयं तत्र न भवति । लक्ष्मीचेली । यवागूचेली ।
इत्यादौ च दचन्तनदीत्वेऽपि 'लृन्नद्याः प्रतिषेधः' इत्युक्तत्वा-
न्नायं विधिर्भवति । श्रीचेली इत्यादौ तु नदीग्रहणान्नास्य प्रसङ्गः ।
नापि पूर्वसूत्रस्य, दचन्तानेकाच्त्वाभावात् । विदुपीचेली ।
इत्यदौ—'उगितश्च' उगितपरा या नदी तस्या द्वस्वविकल्पः ।
'विहच्छ्रेयसोः पुंवङ्गावोऽत्र पसे वक्तव्यः' इति वृत्तावुक्तत्वात् वि-
द्वेचेली । इत्यपि भवति ॥

केलति ॥

केलिः । इन्द्रप्रत्यये केली ॥

अमत्प्रत्ययः केला ॥

केलयति—'कण्डादिभ्यो यक्' इति स्वार्थे यकि सना-
द्यन्तत्वेन धातुत्वे लडादि ॥

खेलति । खेला । अयमपि यण्डादि ॥

वेल्लति ॥

वेल्लो विषम् । सज्ञाया घञ् ॥

वेल्लयति ॥

वेष्ठादीना पञ्चानामृदित्वात् 'णो चडि' इति ह्रस्वाभावात् अवि-
वेलत्—इति भवति ॥

वेष्टेस्त्वनुपधात्वान्न ह्रस्वप्रसङ्गः ॥

पेलृ शेलृ फेलृ गतौ ॥ ५३२-५३४ ॥

पेलति । अपिपेलत् ॥

पेला—भुक्तसमुज्झितम् ॥

शेलति । अशिशेलत् ॥

अत्र कश्चित्—खलृ, पेलृ, श्मेलृ, इत्यपि त्रय पठ्यन्ते ॥

तत्र खलति मेत्रेयाद्यनुसारेणाग्रे पठिष्यते । सेलतेस्तु दन्त्यादे
पाठः पौषदेशपर्युदासवाक्येऽनुपादानादनार्थः । मूर्धन्यादिस्तु सेदु
श्लेष्मातक इत्यादिदर्शनात् ग्राह्यः ॥

स्खल सखलने ॥ ५३५ ॥

स्खलति । चस्खाल । अस्खालीत् ॥

णौ घटादित्वात् स्खलयति ॥

खल सख्ये ॥ ५३६ ॥

खलति चखाल । अखालीत् ॥

खलति पापानि सन्धिनोतीति खलः—अच् ॥

खल्यते सञ्जीयतेऽत्र धान्वादिकमिति खलम् । 'खनो घच'
इत्यत्र वृत्तिः—खलं भगः पदं चेति वक्तव्यमिति । अत्र हर-
दत्तः—घिल्करणसामर्थ्यादन्येभ्योऽप्ययं भवति, न हि खनः क-
श्चिदवयवः कुत्वभागस्ति ॥

खलानां समूहः खल्या—'खलगोरधात्' इति पठ्यन्तात्
समूहे यः ॥

खलिनी—'इनित्रकटचचश्च' इति पूर्वत्रैव विषये इन्नादि-
विधानादिह ययासह्यचदिनिः । सत्य एते यादयः खमावात्
स्त्रीविषयाः ॥

खलाय हितम् खल्यम्—'खलयव' इति यत् ॥

यस्मिन्काले खले यवा भवन्ति सकालो खलेयवम् । एवं
खलेबुसम् । 'तिष्ठद्गुप्रभृतानि च' इत्यव्ययीभावः । तत्र हेवं
पठ्यते खलेयवादीनि प्रथमान्तानि विभक्त्यन्तरेण न सम्बध्यन्ते
अन्यपदार्थे च वर्तन्त इति । तेनैतो प्रथमान्तावेव । अव्ययी-
भावत्वात् 'अव्ययीभावश्च' इति नपुंसकत्वम् ॥

खलन्ति सञ्चलन्ति केशा अस्मादिति खलतिः । अयं च
भीमादिषु पाठात् 'भीमादयोऽपादाने' इत्यपादानविषयः । अत्रैव
पाठादेवातिप्रत्ययः । धातूनामनेकार्थत्वात्सञ्चलने वृत्तिः । यद्वा-
पूर्वस्यैव धातोः भीमादिषु पाठात् सलोपः ॥

खलतः इत्यप्यतचि निपातितः । शाखम्, शाठ्यम्, शिरो-
मध्यं च ॥

गल अदने ॥ ५३७ ॥

गलति । अगालीत् ॥

गलः—‘गोचरसञ्चर’ इत्यादौ चकारेण पुंसि सन्नाया घ
गिरतेर्वा ॥ १

पल गतौ ॥ ५३८ ॥

सलति ॥

सालयति । असीपलत् ॥

सालः—‘अकर्तरि च कारके’ इति सन्नाया घञ् ॥

सलिलम्—‘सलिकलि’ इत्यादिनेलच् ॥

दल विशरणे* ॥ ५३९ ॥

दलति ॥

णौ घटादित्वात् दलयति ॥

दाडिमम्—दालशब्दात् घञन्तात्, ‘तेन निर्वृत्त’ इत्यत्र वि-
पये ‘भावप्रत्ययान्तादिमज्जक्तव्य’ इतीमच् । डलयोश्चाभेद ॥

कु दालतीति कुदालः । पृषोदरादि । अय घटादावपि ॥

श्वल श्वल आशुगमने ॥ ५४०-५४१ ॥

श्वलति । शश्वाल । अश्वालीत् ॥

शिश्वलिपति । शाश्वल्यते ॥

श्वालयति । अशिश्वलत् ॥

श्वलति । अश्वलत् । अश्वल्लीत्—अत्र अङ्गान्त्यस्य
लकारस्य अकारसमीपत्वाभावात् ‘अतोऽङ्गान्त्यस्य’ इति वृद्धिर्न
भवति ॥

खोलृ खोरृ गतिप्रतिघाते ॥ ५४२-५४३ ॥

खोलति । खुखोल । खोलिता ॥

खोलयति । अखुखोलन्—ऋदिच्चात्रोपधाह्रस्वः ॥

खोडः—खञ्जः । पचाद्यच् । लट्योरभेदः ॥

एवं खोरति—इत्यादि ॥

धोरृ गतिचातुर्ये ॥ ५४४ ॥

धोरति । धोरिता । अदुधोरत् ॥

धोरितकम्—अश्वानां गतिविशेषः । निष्ठान्तात् संज्ञायां कन् ॥

त्सर छद्मगतौ ॥ ५४५ ॥

त्सरति । तत्सार । तत्सरतुः । तसरिता । अत्सारीत्—
'अतो ल्रान्तस्य' इति वृद्धिः ॥

तित्सरिपति । तात्सर्यते । तात्सरीति, तात्सर्ति । ता-
त्सर्पि । अतात्सः ॥

त्सरुः—'भृगृशीतृचरित्सरितनिधनिमसृजिम्य उः' इत्युप्र-
त्ययः ॥

त्सरो कुशलः त्सरुकः—'आकर्षादिभ्यः कन्' इति सप्त-
म्यन्तात्कुशल इत्यर्थे कन् ॥

कमर हूर्छने ॥ ५४६ ॥

कमरति चम्मार । कमरिता । अकमारीत् । इत्यादि
पूर्ववत् ॥

अभ्र वभ्र मभ्र चर गत्यर्थाः ॥

५४७-५५० ॥

चरतिर्भक्षणार्थोऽपि । अभ्रति । आनभ्र । अभ्रिता ॥

मा भवानभ्रीत्—अङ्गान्त्यस्य रेफस्य अकारसमीपत्वाभावाद्
'अतो लान्तस्य' इति न वृद्धिः ॥

अविभ्रपति ॥

अभ्रयति । अविभ्रत् ॥

अभ्रयते—इत्यत्र रेफस्य हल परत्वात् यम्परत्वाच्च, 'हलो यमाप्' इति पाक्षिको लोपो न भवति, तत्र यथासक्त्याभ्र-
यणात् । तथा चोत्तरसूत्रे सवर्णग्रहणमर्थवत् । उक्तं च वृत्त्यादौ ।
सवर्णग्रहणस्य फल 'शिण्डि' इत्यादौ यथासक्त्यनिरासः ॥

अन्नम्—अच् । भृजो वा व्युत्पादयिष्यते ॥

अभ्रि—इनन्त । काष्ठकुडाल ॥

अभ्रकम्—सज्ञाया कुन् ॥

वभ्रति । ववभ्र । वभ्रिता ॥

विवभ्रपति । वावभ्रयते । उक्तो यलोपामावः ॥

वावभ्रति । मकाररेफतकारात्सयुज्यन्ते । 'अनचि च'
इति मकारस्य पक्षे द्विवचने, 'क्षला जश् क्षशि' इति पूर्वस्य
जश्त्वेन वकारमकाररेफतकारा द्रष्टव्या ॥

लङि—तिप्सिपो हलूच्चादिलोपे सयोगान्तलोपे च 'क्षला
जशोन्ते' इति जश्त्वे च 'वावज्ञान' इति चत्वे अवावच् ।
अवावप् ॥

एवं मभ्रति । इत्यादि ॥

चरति । चचार । चेरतुः । चेरुः । चरिता । इत्यादि ।
अचारीत्—‘अतो लान्तस्य’ इति वृद्धिः ॥

चिचारिपति ॥

चञ्चार्यते—‘लुपसदचर’ इति भावगर्हायामेव यद् । ‘चर-
फलोश्च’ इत्यभ्यासस्य नुकि ‘उत्परस्यात्’ इत्युत्वे तस्य हल्-
रेफत्वे ‘हलि च’ इति दीर्घः । चञ्चुरीति, चञ्चूर्ति । अत्र
दीर्घस्य पूर्वत्रासिद्धत्वेन प्राप्तो लृपभगुण उदिति तपरकरणसा-
मर्थ्यान् भवति । तपरत्वं हि विचारान्तरनिवृत्त्यर्थम् । यद्येव दीर्घोपि
निवर्तते इति न मन्तव्यम् । यतस्तपरत्वेन निवृत्तौ प्रसक्त्या-
मपि दीर्घत्वमसिद्धम् ॥

अचञ्चू—लटि तिप्सिपो हल्लृचादिलोपे रेफस्य विसर्जनीयः ॥

यदाऽयमुत्पूर्वं सङ्गमस्तदा—‘उदश्चरस्तस्य कर्मकात्’ इति तद्
गुरुवचनमुच्चरते इति । उत्क्रम्य गच्छतीत्यर्थः ॥

तथा—समुपसृष्टात् ‘समस्तृतीयायुक्तात्’ इति तद् अश्वेन
सञ्चरते इति । सम इतीय पृष्ठी । तेन व्यवहितेऽपि भवति—
अश्वेन समुदाचरते इति ॥

चर्यम्—‘गदमदचर’ इति भावकर्मणो यत् । ‘अनुपसर्गे’
इति वचनात्सोपसर्गे—उपचार्यम्, इति ण्यदेव ॥

आचार्यो देश—‘चरेरादि चा गुरो’ इति यत् । गुरौ तु
आचार्य इति ण्यदेव ॥

आचार्यस्य स्त्री आचार्यानी—‘इन्द्रवरुण’ इत्यादिना ङी-
प्रानुङो । ‘आचार्यादणत्वं च’ इति णत्वाभावः ॥

चरतीति चरः—चरडिति पचादिपाडादच् टित् ॥

स्त्रियां चरी ॥

चरस्य गोत्रापत्यं चारायणः । 'नडादिभ्यः फक्' इति पष्ठचन्ताद्गोत्रापत्ये फक्, फस्यायनादेशः ॥

चराचरः—'चरिचलिपतिवदीनां वा द्वित्वमच्याकाम्यासस्य' इति अचि पक्षे द्विर्वचनम्, अभ्यासस्यागागमः । आक आगमत्व-सामर्थ्यान्न हलादिशेषः, अन्यथा आदेशमेव कुर्यात् । दीर्घोच्चारणसामर्थ्यान्न ह्रस्वः ॥

कल्याणाचारः । कल्याणाचारा । 'शीलिकामि' इत्यादिना कर्मण्युपपदे णः ॥

कुरुषु चरतीति कुरुचरः—'चरेष्ट' इत्यधिकरणे उपपदे टप्रत्ययः । टित्वात् स्त्रिया कुरुचरी । भिक्षाचरः—'भिक्षा-सेनादायेषु च' इति भिक्षादिपूषपदेषु टप्रत्ययः । एवं सेनाचरः आदायचरः इति । अनधिकरणार्थमिदं सूत्रम् ॥

चरिष्णु—'अलङ्कृञ्' इत्यादिना इष्णुच् ॥

अतिचारी । उपचारी—सम्पृचादिना ताच्छालिको धिनुण् ॥

ब्रह्म वेदः तदर्थं व्रतं चरतीति ब्रह्मचारी—'सुप्यनातौ' इति णिनिः ॥

सकाक्षे ब्रह्मचारी सब्रह्मचारी—'चरणे ब्रह्मचारिणि' इति चरणे गम्यमाने समानस्य समावः । चरणशब्दः शाखाध्यायिषु रूढः ॥

मद्यक्षचारिण इमे साब्रह्मचाराः—'नान्तस्य टिलोपे मद्यक्ष-

चारिषीठसर्पिकलापिकौधुमितैतिलिनाजलिहड्डलिशिलालिशिखण्डिमूकर-
सन्नसुपर्वणामुपसङ्ख्यानम्' इति टिलोपः ॥

चर्यते अनेनेति चरित्रम्—'अर्तिलूघूसूखनसहचर इत्रः'
इति इत्रः करणे । प्रज्ञादिपाठात्स्वार्थेऽणि चारित्रम् ॥

गोचरो विषयः । सधरो मार्गः—'गोचरसधर' इत्यधि-
करणे करणे च घप्रत्ययान्तौ निपात्येते । अत्र सधरत्यने-
नेति सधरः इति वृत्तिः । तत्र सुधाकरः—'समस्तृतीयायुक्तात्'
इति तडा भाव्यम्, इति ॥

परिचर्या—'परिचर्यापरिसर्या' इत्यादिना स्त्रियां भावे शे यक् ॥

चरितं तदिति चर्म—'मन्' इति मन् । अयं च, 'उ-
णादयो बहुलम्' 'भूतेऽपि दृश्यन्ते' इति भूते ॥

चर्मण्यस्यां सन्तीति चर्मण्वती नदी । 'आसन्दीवदष्टीवच्च-
क्रीडत्कक्षीवद्भूमण्वच्चर्मण्वती' इति मतुपि नलोपाभावो णत्वं च
संज्ञायां निपात्येते ॥

चर्मी—'व्रीह्यादिभ्यश्च' इति मत्वर्थे ङिनिः । 'नस्तद्धिते'
इति टिलोपः ॥

चर्मिणोऽपत्यं चार्मिकायणिः—'वाकिनादीनां कुक' इति
किञ्, कुकागमः । कुकि नान्तत्वाभावेऽपि 'चर्मवर्मिणोर्नलोपश्च'
इति वचनान्नलोपः ॥

सर्वः चर्मणा कृतः सर्वचर्मिणः, सार्वचर्मिणः—'सर्वचर्मणः
कृतः खलत्रौ' इति कृत इत्यर्थे तृतीयान्तात् अस्मात् खलत्रौ ।
सर्वचर्मण इत्यसमर्थः समासः । यतः सर्वशब्दस्य कृत इत्यनेन
सम्बन्धो वृत्त्यादौ उक्तः ॥

चर्मणः कोशः चार्मः—‘चर्मणः कोश उपसङ्ख्यानम्’ इति
टिलोपः । अन्यत्र—‘अन्’ इति प्रकृतिभावात् चार्मणम्
चशुः ॥

चारु—‘द्रूसनिगनिचरि’ इत्युण् प्रत्ययः ॥

चरु—‘भृष्टशीतृचरि’ इत्युप्रत्ययः । अयं भीमादित्वादपा-
दाने, चरन्त्यस्मादादायेति हि व्युत्पत्तिः ॥

चरकः—छुन् ॥

चरकेण प्रोक्तमपि चरकम्—‘तेन’ प्रोक्तम्’ इत्यणः ‘कठ-
चरकाल्लुक्’ इति लुक् । चरको नाम वैशम्पायनः । उक्तं च—
‘कलापिवैशम्पायनान्तेवासिभ्यश्च’ इत्यत्र ‘आलम्बिश्चरकः प्राचां
पलिङ्गकमलाबुधौ’ इत्युपादाय चरको नाम वैशम्पायन इति ।
तत्र अमेदविवक्षया आलम्ब्यादीनामिदं विशेषणम् ॥

चरकाय हितं चारकीणम्—‘माणवचरकाम्यां खञ्’ इति
‘तस्मै हितम्’ इति विषये खञ् ॥

चर सञ्चयने, इति चुरादौ ॥

षिवु निरसने ॥ ५५१ ॥

‘सुव्यातुषिवुष्वप्कतीनां प्रतिषेधः’ इति प्रतिषेधः सत्त्वस्य ॥

अत्र द्वितीयस्थकारष्ठकारो वेति वृत्तिः । आचार्येण शिष्येभ्य
उभयथा प्रतिपादनात् उभयमपि प्रमाणमिति व्याख्यातारः ॥

ष्टीवति—‘षिवुष्कमुचमां शिति’ इति दीर्घः ॥

तिष्ठेव, तिष्ठिवतुः—अग्यासे खयः शेषः ॥

प्रेविता । प्रेषिष्यति । प्रीवतु । आशिपि—प्रीव्यात्,
'हलि च' इति दीर्घः । अप्रेवीत् ॥

तिप्रेविपति, तुष्टूपति—'मनीवन्तर्ध' इति सन० पक्षे इडागमः ।
तदा च 'हलन्ताच्च' इति सन० क्त्विं वल्लोपं बाधित्वा
'द्योदशूट्' इति ऊठि यणादेशे द्विर्वचनम् । अत्र वर्णमा-
त्राश्रयत्वेन च अन्तरङ्गे यणि कर्तन्ये बाह्यप्रकृतिप्रत्ययत्वाश्रय-
त्वेन बहिरङ्गस्य ऊठोऽसिद्धत्वं न भवति, 'नानानन्तर्धे' इति
निषेधात् ॥

तेप्रीव्यते । प्रेषयति । अतिप्रिवत् ॥

ऊङ्गायिनां वकारान्तानां यङ्गुह् नास्तीति तेवत्तानुक्तम् ॥

ठकारपक्षे सर्वत्राम्यासे टकार उदाहार्यः । टिप्रेष । इत्यादि ॥

प्रेवित्वा, प्रुत्वा—उदिच्चादिद्विकल्प इति । 'न क्त्वा सेट्' इति
क्त्विनिषेधात् गुणः । अन्यदा तु कित्त्वादूठि यणादेशः ॥

प्रुतः । प्रुति—'यस्य विभाषा' 'तिवुत्र' इत्यनिट्त्वम् ॥

• प्रीवनम् । प्रेषनम्—टपोदरादित्वात्पक्षे दीर्घः । तथा च
चान्द्रसूत्रम्—'षिवुसिबोर्दीर्घश्च' इति ॥

अयं दिवादावपि ॥

जि जये ॥ ५५२ ॥

अत्र मैत्रेय उत्तरधातुसादृश्यानुरोवेन अजन्तोऽपि धातुरयमत्र
निर्दिश्यत इति । इह जय उत्कर्षप्राप्तिरित्यकर्मकोऽयम् । यस्त्व-
त्रेऽभिभवार्थस्त सकर्मकः । यदाह देवः—

जयिर्जयाभिभवयोरायोऽर्थेऽसावकर्मक ।

उत्कर्षप्राप्तिराद्योर्थो द्वितीयार्थे सकर्मक ॥ इति ॥

जयति । जिगाय । जिग्यतु । जिग्यु । जिगयिष्य,
जिगेथ । जिगियव । ‘सन्लिटोर्जे’ इत्यभ्यासादुत्तरस्य कुत्व
गकार । अजन्तत्वादिनट्त्वे ऋदिनियमादिद् । यलि तु भार-
ह्मजनियमादिद्विकल्प । अत्रादौ कृिनि लिटि ‘एरनेकाच’
इति यण् ॥

जेता । जेप्यति । जयतु । अजयत् । जयेत् ॥

जीयात्—‘अकृत्सार्वधातुकयो’ इति दीर्घ ॥

अजैपीत् ॥

जिगीपति—‘इको झल्’ इति सन किञ्चान्न गुण ।
‘अज्झनगमा सनि’ अजन्ताना हन्तेर्गमेश्च झलादौ सनि दीर्घ
इति दीर्घ, पूर्वयदभ्यासात्परस्य ‘सन्लिटो’ इति कुत्वम् ॥

जेजीयते । जेजयीति, जेजेति । जेजितः । जेज्यति—
अत्रादौ कृिति यण् ॥

जापयति—‘क्रीड जीना णौ’ इत्यचस्थाने आच्वे पुगागम
अजीजपत् ॥

विजयते, पराजयते—‘विपराम्भ्या जे’ इति तद् । अय
प्रकृतिग्रहणन्यायेन यङुगन्तादपि इति विजेजिते, पराजेजिते,
इति ॥

यङुगन्तात्सनि ‘सन्लिटोर्जे’ इति कुत्व तु न भवति, तत्र
प्रत्यासत्त्या सन्लिप्तिमित्तस्यैवाभ्यासस्य ग्रहणात् तथा च वृत्ति—
सनि लिटि च प्रत्यये जेरङ्स्य योऽभ्यास इति ॥

विपराम्यामित्यत्रोपसर्गयोर्ग्रहणात् पराजयति सेनेत्यादौ तद्धम
वति ॥

अस्याकर्मकात्सर्वे कृतो न सन्तीति तन्त्रेणाभिमवार्थे प्रदर्श-
यिष्यन्ते ॥

जीव प्राणधारणे ॥ ५५३ ॥

प्राणलक्षणस्य कर्मणो धात्वर्थे नोपसङ्गहदकर्मकोऽयम् ॥

जीवति । जिजीव । जीविता । इत्यादि ॥

जिजीविषति । जेजीव्यते ॥

षकारान्तानामूद्भाविना यङ्ङुक् नास्तीति तेवतायुक्तम् ॥

जीवयति, अजिजीवत्, अजीजीवत्, 'भ्राजभ्रास' इत्या-
दिना णो चट्पधाह्रस्वविकल्प ॥

यावज्जीवम्—'यावति विन्दजीवो ' इति यावत्युपपदे णमुल् ॥

जीविका—'धात्वर्थनिर्देशे ण्वुल्लक्ष्य ' इति ण्वुल् ॥

जीवनस्य मूतो जीमूत पृषोदरादिषाठाज्जीभाव । उणादो
॥ 'जेर्मुटोदात्त ' इति जयतौ व्युत्पादित ॥

जीवातुः—'जीवेरातु ' इत्यातुप्रत्यय ॥

जैवातृक—'जीवेरातृकन् वृद्धिश्च ' इत्यातृकनि वृद्धि ॥

जीवन्त—'रुहिनदिजीविप्राणिभ्यो ञच् पिद्वदाशिषि ' इति
सङ् । पिद्वद्भावात् स्त्रिया ङीप्—जीवन्ती ॥

जीवन्तस्य गोत्रमपत्य वा जैवन्तायन—'द्रोणपर्वतजीवन्ता
दन्यतरस्याम् ' इति गोत्रापत्ये वा फक् । तदभावे इजि जैवन्ति ॥

पीव मीव तीव णीव स्थौल्ये ॥ ५५४-

५५७ ॥

पीवति । पिपीव । पीविता ॥

पिपीबिषति । पेपीब्यते ॥

पीवयति । अपीपिवत् ॥

एव मीरति । तीवति । इत्यादि ॥

प्रणीवति—‘उपसर्गोदसमासेऽपि’ इति णत्वम् ॥

पीवर—स्थूल । मीवर—मानी । तीवरो निपाद । नीवरो वणिक् । ‘छित्तरच्छत्पर’ इत्यादिना घृरचि वल्लोपे निपा-
त्यन्ते । टित्त्वात् स्त्रिया ङीप् पीवरी इत्यादि ॥

उणादितृत्तौ तु पा पाने । तेवृ देवने । माह माने ।
णीञ् प्रापणे । इत्येतेभ्य एते व्युत्पादिता ॥

क्षीवु निरसने ॥ ५५८ ॥

‘क्षीवतीत्यादि ॥

उदित्त्वात् क्तायामिड्विकल्प—क्षीवित्वा + क्यूत्वा । इड-
भावे, ऊठि यणादेश ॥

निष्ठाया ‘यस्य विमाणा’ इतीग्निपेधात् क्यूत् ॥

क्षेवु निरसने इति चन्द्र । क्षेवति । इत्यादि ॥

उर्वी तुर्वी थुर्वी दुर्वी धुर्वी हिंसार्थाः ॥

५५९-५६३ ॥

ऊर्वति । ऊर्वाञ्चकार । ऊर्विता । ऊर्विष्यति । ऊर्व-
तु । और्वत् । ऊर्वत् । आशिपि—और्व्यात् । और्वीत् ॥
ऊर्विषिपति । ऊर्वयति । माभवानूर्विषत् । रेफोपवत्वात्
'उपधाया च' इति सर्वत्र दीर्घ ॥

ऊर्ण, ऊर्णवान् । ईदिच्चान्निष्ठायामनिष्ठे झलादिप्रत्ययपरत्वात्
'राष्ट्रोपः' इति वलोपे रेफस्य हल्परत्वात् 'हलि च' इति
दीर्घ । 'रपाभ्याम्' इति निष्ठानस्य णत्वम् ॥

एव क्तिप्यपि 'राल्लोप' इति वलोपे 'वोरुपधाया' इति
पदत्वे दीर्घ—ऊ उरौ उर । इत्यादि ॥

तूर्वीति । तुतूर्व । तूर्विता । इत्यादि ॥

तुतूर्विपति ॥

तोतूर्वते—'हलो यमाम्' इति वकारस्य लोपो यथास
ह्यान्न भवति ॥

तोतूर्वीति, तोतोर्ति । तोतूर्त । तोतूर्वति । इत्यादि ।

पिङ्गचनेप्पनिदृप्ते वकारस्य झल्परत्वेन अनुनासिकादिप्रत्ययपरत्वेन
च राष्ट्रोपे लघूपधगुण । 'हलि च' इति दीर्घत्व तु गुणे पू
र्वत्रासिद्धम् । हिर्तु अनेनैव दीर्घ ॥

तोतूर्वति इत्यत्र परत्वान्नित्यच्चाच्च राल्लोपात्पूर्वं अङ्गावे झ
ल्परत्वामावाञ्च राल्लोप । 'उपधाया च' इति रेफोपवत्वाद्दीर्घ ॥

तोतूर्त इत्यत्र वलिलोपे 'हलि च' इति दीर्घ । अस
लादित्वादनानासिकत्वाच्च राल्लोपस्य न प्रसङ्ग ॥

तोतोर्तु, तोतूर्तीत् । तोतूर्ति । तातूर्वाणि । उत्तमे
राल्लोपान्नित्यत्वादादागम ॥

लङि तिप्सिपोः परत्वात् राल्लोपे, हल्ङादिलोपे अतोतो
इति अतोतूर्युः इत्यत्र नित्यत्वाज्जुति अल्पपरत्वाभावान्न राल्लोपः ॥

तूर्वयति । 'अतुतूर्वत् ॥

तूर्वित्वा । तूर्णः तूर्णवान्—ईदित्वान्निष्ठायां निष्पत्तिः ॥

एवं धूर्वति । दूर्वति । धूर्वति । इत्यादि ॥

धूः, धुरौ—'भ्राजभास' इत्यादिना क्तिपि राल्लोपः । पदत्वे
'वोः' इति दीर्घः । धूर्पु, इत्यत्र 'स्वरवसानयोः' इति विसर्जनीयो
'रोस्सुपि' रोरेव सुपीति नियमान्न भवति ॥

धूर्पति—'अहरादीनां पत्यादिपूपसङ्ख्यानम्' इति विसर्जनी-
यापवादः पक्षे रेफः । उभयत्राप्यादिशब्दः प्रकार इति हरदत्तः ॥

रेफाभावे विसर्जनीयो—धूर्पतिः । अत्र विसर्जनीयस्य
'कुप्वोः कःपौ च' इति पवर्गपरत्वेन पक्षे उपध्मानीय उदा-
हार्यः । 'इणप्पः' इति पत्वमपदादिकवर्गपवर्गपरविसर्जनीयविषय-
मितीह न भवति ॥

धुर्यः, धौरेयः—'धुरो यङ्कु' इति द्वितीयान्ताद्ग्रहणीत्यर्थे
यङ्कु ॥

धुर्यम्—इत्यत्र यति 'हलि च' इति दीर्घस्य 'न भवुर्तु-
राम्' इति प्रतिषेधः । 'वोः' इति दीर्घस्तु 'यचि मं' इति
भत्वेन पदत्वस्य बाधान्न भवति ॥

सर्वधुरां वहति सर्वधुरीण—'सः सर्वधुरात्' इति सः ।
सः इति योगविभागात् दक्षिणधुरीणः । उत्तरधुरीण इति
वृत्तिः । योगविभागस्येष्टसिद्ध्यर्थात् धुरीणः इत्यपि द्रष्टव्यम् ॥

अत्र 'क्रातूरन्तु' पश्यामानशे' इति वृत्ताद्यन्ते ममाग्रे अ-
कारस्य समामान्तस्य विज्ञानात् 'पराद्धिक्कं द्वन्द्वनपुस्तयो' ।
इति पराद्धिक्कनया सर्वगुणया इति निर्देष्टव्ये 'सर्वगुण' इति
निर्देशः शब्दरूपापेक्ष इति वृत्तानुक्तम् । अनस इति गतान्
अशस्य धूरसधूः इत्यधूरस्य दृढधू अश इत्यादासारो न
भवति । सुधूः अतिधूः । किधूः । अधूः । इत्यत्र, 'न
पूजनात्' 'किम्. शेषे' 'ननम्पुरुषात्' इति ममामान्ताभावात् ।
पूजायां न स्थनी परिगणिनी । 'त्रिम्. शेषे' इत्यत्र न्यासा-
न्तरेणापि शेषग्रहणं लक्षणप्रतिपक्षोक्तपरिभाषया 'त्रिशेषे' इति
विहितस्य शेषविषयस्यैव तत्पुरुषस्य लभे तत्परिभाषा परिभाषा
नेहास्तीति ज्ञापनात् कुत्सिना धूरस्य किधूः शब्द इत्यत्रापि
समामान्तो नेत्युक्तं पदमजयां । तत्राप्यपिरोधानुपेक्ष्यमिति ।
अयं न अकारः समासार्थादुत्तरपदादयत्न एव ममाग्रे भवति ।
तेन द्विधुरीत्यादावनारान्तोत्तरपदत्वात् 'द्विगो.' इति दीप्तिद्वि ।
एतच्च जम्भनावुपपादितम् ॥

• एकधुरां वहति एकधुरीण, एकधुर — 'एकधुराद्धुक्क' इति गस्य पक्षे दृक् ॥

धूर्त — 'हसिमृगिण्वामि' इत्यादिना तन् ॥

अक्षेपु धूर्त — अक्षधूर्त — 'सप्तमी शोण्डैः' इति ममम्यन्तं
शोण्डादिना समस्यते ॥

ब्राह्मणधूर्त — 'पोययुवति' इत्यादिना सनामः ॥

गुर्वी उद्यमने ॥ ५६४ ॥

मुर्वी बन्धने ॥ ५६५ ॥

गूर्नति । गूर्नतीत्यादि ॥

मूर्वा—‘गुरोश्च’ इत्यकारप्रत्यय ॥

मोर्वी—‘तस्य विकार’ इत्यणि ङीप् ॥

पुर्व पर्व फर्व मर्व पूरणे ॥ ५६६-५६९ ॥

पूर्वति—‘उपधाया च’ इति दीर्घ ॥

किपि राष्ठोपे पू । पिषर्तौ च व्युत्पादयिष्यते ॥

पुरि भवादि पारेयम्—‘नद्यादिभ्यो ढक्’ इति शैपिको ढक् । तत्र वृत्तौ—पूर्वनगरीति पठित्वा केचित्पूर्वनगरीति पठन्ति । विच्छिद्य च प्रत्यय कुर्वन्ति । उभयमपि प्रमाणमित्युक्तम् ॥

द्विपुरी—‘ऋक्पूरब्धू’ इत्यकार समासान्त । स चारुत एव समास इति जम्भतावुक्तम् । तेन अकारान्तोत्तरपदद्विगुत्वे ङीप् पूर्ववदत्रापि स्वतिर्किनञ्च परत्वे समासान्तो न भवति ॥

पूर्व—अच् । ‘सर्वादीनि सर्वनामानि’ असङ्क्षोपसर्जनानि सर्वादीनि सर्वनामसङ्ज्ञानीति सर्वनामत्वे ‘सर्वनाम्न स्मै’ इति ङे स्मैभाव—पूर्वस्मै ॥

‘पूर्वादिभ्यो नवभ्यो वा’ इति पूर्वस्मात् । पूर्वात् । पूर्वस्मिन् । पूर्वे । इति ङसिङ्यो स्मात्स्मिनो ॥

‘आमि सर्वनाम्न सुट्’ इति पूर्वेषामित्याम सुडागम । ‘बहुवचने ङल्येत्’ इत्येत्वे पत्वम् ॥

जसि च ‘पूर्वापरावरदक्षिणोत्तरापराधराणि व्यवस्थायामसङ्ज्ञायाप्’ इति जस कार्यं प्रति सर्वनामसङ्ज्ञाविकल्पनात् सर्वनामत्वे ‘ज-

सशशी' इति शीभावे—पूर्वे । अन्यदा पूर्वाः । जसः कार्यं प्रतीत्युक्तत्वात्, 'अव्ययसर्वनाम्नामकच् प्राक्टेः' इति अकचि संज्ञायां विकल्पाभावात् पूर्वके । पूर्वका इति भवति । व्यवस्था नाम स्वाभिधेयापेक्षोऽवधिनियमः ॥

मासेन पूर्वाय मासपूर्वाय इत्यत्र 'पूर्वसदृश' इति तृतीयासमासे 'तृतीयासमासे' इति सर्वनामत्वाभावः । अत्र समास इति प्रकृतेऽपि पुनस्तमासवचनात् पाक्येऽपि नेयं संज्ञा ॥

स्त्रियां तु 'सर्वनामस्त्याङ्गस्वश्च' इति द्विद्वचनेषु स्याडागमे ह्रस्वत्वे—पूर्वस्ये । पूर्वस्याः । पूर्वस्याम् इति । शीभावादि अनदन्तत्वाच्च भवति ॥

पूर्वस्मिन्नहनि पूर्वेषुः—'सद्यःपरुत्परार्येपमःपूर्वेषुरन्येषुरन्यतरेद्युरितरेद्युरधरेद्युरुभयेद्युरुत्तरेद्युः' इत्येद्युस्प्रत्यये 'यस्य' इति लोपे निपात्यते । 'तद्धितश्चासर्वविभक्तिः' इति अव्ययत्वम् ॥

पुरो वसति । पुर आगतः । पुरो रमणायिम्—'पूर्वाधरावराणामसिपुरधवश्चैषाम्' इति सप्तमीपञ्चमीप्रथमान्तैर्म्यः पूर्वादिभ्योऽसिप्रत्ययः स्वार्थे, तत्सन्निधोगेनैषां यथासन्नञं पुरादय आदेशाः इत्यसिप्रत्यये पूर्वस्य पुरादेशः ॥

पुरस्ताद्वसति । पुरस्तादागतः । पुरस्ताद्वरणीयम्—'अस्ताति च' अस्ताती परतः पूर्वादीनां पूर्ववत् पुराद्यादेशाः ॥

पूर्वतः, पूर्वत्र—'किसर्वनामबहुभ्योऽद्भ्यादिभ्यः' इत्यधिकृत्य 'पञ्चम्यास्तसिद्ध' 'सप्तम्यास्तसिद्ध' इति स्वार्थे तसिद्धत्रयो ॥

पुरो भवं पौरस्त्यम् । 'दक्षिणापश्चात्पुरस्त्यक्' इति शेषिकस्त्यक् ॥

पुरस्कृत—‘पुरोऽव्ययम्’ इति क्रियायोगे गतित्वात् ‘कु-
गति’ इति समासे क्लोत्यपि तुक् । ‘नमस्पुरसोर्गत्योः’ इति
कुप्वोः परतः विसर्जनीयस्य सत्वम् । गतिसंज्ञायामव्ययवच-
नात् पुरःकृत्वा इत्यत्र अनव्ययत्वेन गतित्वाभावान् सत्वसमास-
योरभावः ॥

पूर्वं कृतमनेन पूर्वी—‘पूर्वादिनिः’ इति प्रथमान्तात् पूर्व-
शब्दात् अनेन इत्यर्थे इनिः । पूर्वं कृतमनेन इति ‘सुप्सुपा’
इति समासः ॥

कृतपूर्वीकटम्—‘सपूर्वाच्च’ इतीनिः । सपूर्वाद्विद्यमानपूर्वा-
दित्यर्थः ॥

पूर्वः पुरुषः पूर्वपुरुषः—‘पूर्वापरप्रथमचरममव्ययसमानमध्यमध्य-
मवीराश्च’ इति समानाधिकरणविशेषणसमासः ॥

पूर्वं कायस्य पूर्वकायः—‘पूर्वापराधरोत्तरमेकदेशिनैकाधिकरणे’
इत्येकदेशिना अवयविना पष्ठच्यन्तेन पूर्वादीनि सामर्थ्यादवयव-
वचनानि समस्यन्ते इति तत्पुरुषः । ‘एकाधिकरणे’ इत्युक्तत्वात्
अवयविन्येकद्रव्ये सत्ययं समासः । तेन पूर्वः छात्राणामित्यत्र
समासो न भवति ॥

पूर्वापरम् । पूर्वापरो—‘विभाषा वृक्षमृगतृणधान्यव्यञ्जनप-
शुशकुन्यश्ववडवपूर्वापराधरोत्तराणाम्’ इति द्वन्द्वस्य विभाषयैरुव-
द्रावः । ‘स नपुंसकं’ इति विहितैकवद्भावः नपुंसकलिङ्गः ॥

पूर्वपूर्वं पुष्यन्ति पूर्वतरं पुष्यन्तीत्यर्थः । ‘पूर्वप्रथमयोरर्था-
तिशयविवक्षायां द्वे भक्तः’ इति द्वित्वम् ॥

पर्वति । पपर्व । पर्वितौ ॥

पिपर्वपति । पापर्व्यते । पापर्वति । लङि तिप्सिपोः—

अपापः ॥

क्वपि राछोपे—पः परो परः ॥

पर्वतः—‘भृमृदाशियजिपर्वि’ इति अतच् ॥

पर्वते भवो मनुष्यः पर्वतीय—‘पर्वताच्च’ इति शेषिकः
छः । भवादावमनुष्ये ‘विभापाऽमनुष्ये’ इत्याणि पार्वतम् इत्यपि
भवति । ‘तत्र जन्यं रघोर्घोरं पार्वतीयैर्गणैरभूत्’ इति प्रयोगः
‘तस्येदम्’ इत्याणि द्रष्टव्यः ॥

पर्वतोऽभिजनोऽस्याः पार्वती—‘मिन्वुतक्षशिलादिभ्योऽणञौ’
इति प्रथमान्तात् अभिजनोपाधिकात् अस्येत्यर्थे तक्षशिलादित्वा-
दणि डीप् । यत्र पूर्वरूपितं सोऽभिजनः ॥

एवं फर्वति मर्वतीत्यादि ॥

पूर्व निकेतने । इति चुरादौ ॥

अत्र देवः—पूर्व्यतीति ‘तु यत् स्वप्ने तत्कण्डादिषु दर्शनादि-
त्याह । गणपाठे पुनः पूर्वशब्दो न दृश्यते । यस्त्यर्थनिर्देश-
सहिते गणे पठ्यते ‘लेट् लोट् धौत्ये पूर्वभावे स्वप्ने च’ इति
सौनघोरर्थनिर्देशार्थः । अत एव शाकटायनामोवायां वृत्तौ अर्थ-
निर्देशमन्तरेण कण्डादीनां पाठे पूर्वशब्दो न पठ्यते । स्पष्टं
चैतत्पुरुषकारे ॥

चर्व अदने ॥ ५७० ॥

चर्वतीत्यादि ॥

चर्वयति देवदत्तम्—‘निगरणचलन’ इति नित्यं परस्मैप-
दम् । ‘गतिबुद्धि’ इति प्रयोज्यस्य कर्मत्वम् ॥

भर्व हिंसायाम् ॥ ५७१ ॥

भर्वतीत्यादि ॥

अयमीदित्स्वपि कचित्पठ्यते ॥

कर्व खर्व गर्व दर्पे ॥ ५७२-५७४ ॥

कर्वति । खर्वति । गर्वतीत्यादि ॥

कर्वातीदित्स्वपि पठ्यते ॥

अर्व शर्व पर्व हिंसायाम् ॥ ५७५-५७७ ॥

अर्वति । आनर्व । अर्विता । अर्विविपति ॥

शर्वति । शर्व । शृणातेरौणादिके वप्रत्ययेऽपि । शर्वस्य स्त्री शर्वाणी—‘इन्द्रवरुण’ इत्यादिना ङीपानुक्तौ ॥

सर्वति ॥

सिसर्वापतीत्यत्र ‘स्तौतिण्योरेव’ इत्यपत्यम् । षोपदेशश्च ष्यन्तात्सनि—सिपर्वयिपतीति ॥

सर्व । सर्वेरे*प्रत्यये वा । सर्वनामकार्यं पूर्वशब्दम् ॥

सर्वस्मिन्काले सर्वदा—‘सर्वेरेण्यक्रियत्तद् काले दा’ इति काले वर्तमानात्सर्वेरे दाप्रत्यय ॥

सदा—‘सर्वेरेण्यसोन्यतरस्या’ इति षष्ठे टसारे प्रत्यये सभाष ॥

सर्वेरे हित सार्वम्, सर्वायम्—‘सर्वेरेण्यस्य णरभो’ इत्यत्र ‘सर्वाण्यस्य वा वचनम्’ इत्युक्तत्वाच्चतुर्थ्येनान् हितमित्यर्थे ङाणो ॥

सर्वे देवाः सर्वदेवाः 'पूर्वछालेकसर्वनरत्पुराणनवकेवलाः समानाधिकरणेन' इति कर्मधारयः ॥

सर्वेषां शुक्लतरः सर्वशुक्ल.—'गुणातरेण समामस्तरलोपश्च' इति पष्ठचन्तस्य तरवन्तेन गुणवचनेन समासः तरलोपश्च ॥

इवि व्याप्तौ ॥ ५७८ ॥

इन्वति । इदित्त्वान्मुम् । नुम्विधावुपदेशिवद्धचनादिमादिगुरु-मत्त्वान् इन्वाधकार ॥

इन्विता । इन्विष्यति । इन्वतु । ऐन्वत् । इन्वैत् । इन्व्यात् । ऐन्वीत् ॥

इन्विष्यति । इन्वयति । ऐन्विवत् ॥

इन्वित ॥

इन्वका—तारकाविशेषः । संज्ञायां कुन् । क्षिपकादित्वात् प्रत्ययस्थादितीत्त्वामात्र. ॥

पिवि मिवि णिवि सेचने ॥ ५७९-५८३ ॥

• भय पाठो मैत्रेयस्य । अन्ये तृतीयं मूर्धन्योष्मादि पठन्ति । सेचने इति तरङ्गिण्याम् । पिन्वति । पिपिन्व । पिन्विता ॥

पिपिन्विषति । पेपिन्व्यते ॥

पिन्वयति । अपिपिन्वत् ॥

एवं मिन्वति । निन्वतीत्यादि ॥

हिवि दिवि धिवि जिवि प्रीणनार्थाः ॥

५८२-५८५ ॥

अत्र केचिदाद्यमिकारादि पठित्वा पुन पाठोऽर्थभेदादिति । धातू-
नामनेकार्थत्वे तु न प्रयोजनमस्ति । तस्मान्मेनेयोक्त एव हिवीति
पाठो ज्यायान् ॥

दिन्वति । जिहिन्व । हिन्वितेसादि । पिन्वतिवन् ॥

एव दिन्वतीत्यादि ॥

धिनेते 'धिन्विकृण्व्योरच' इति शब्धिपये उप्रत्यय अका-
रश्चान्तादेश । तस्यातो लोप । तस्य स्थानिवत्त्वादुप्रत्ययमपेक्ष्य
लघूपधगुणो न भवति । तस्य तु पित्तु गुण । धिनोति ।
धिनुत । धिन्वन्ति—अन्तादेशे यणादेश । धिनोपि ॥

धिनुव, धिन्वः । धिनुम, धिन्म—'लोपश्चास्यान्यत-
रस्या म्वो' असयोगपूर्वो य उकारस्तदन्तस्य प्रत्ययस्य वका-
रमकारादौ प्रत्यये वा लोप इति पक्षे उलोप । मिति तु
परत्वाद्गुणे उकारस्याभाव ॥

धिनोतु । धिनु—'उतश्च प्रत्ययादसयोगपूर्वाद्' योऽय-
मुकारोऽसयोगपूर्व तदन्तात्प्रत्ययात्परस्य हेर्लुगिति लुक् । धिन-
वानि । धिनवाव । धिनवाम—नित्यत्वादुकारलोपात्पूर्वमाद् ॥

अधिनोत् । अधिनुताम् । अधिनो । अधिनवम् । अधिन्व ।
अधिनुव । अधिन्म । अधिनुम । धिनुयात् । अन्यत्र
लकारे पूर्ववत् ॥

जिन्वति । इत्यादि देवने गतम् ॥

रिवि रवि धवि गत्यर्थाः ॥५८६-५८८॥

रिन्वति । रणति । धन्वतीत्यादि ॥

धन्वा—‘कनिन्युवृषितक्षिरानिधन्वि द्युप्रतिदिवः’ इति कनिनः।
उणादिनृत्तौ धन्विः सोत्रो घातुरित्युच्यते । नान्तत्वादसंचुद्धौ सर्व-
नामस्थाने दीर्घः । भसंज्ञायां ‘न संयोगाद्धमन्तात्’ इति अल्लो-
पनिषेधात् धन्वन इत्यादि ॥

स्त्रियाम्—‘अनो बहुव्रीहे.’ इति ङीपो निषेधात् सुधन्वा,
सुधन्वानो इत्यादि ॥

यदा तु ‘डाबुभाम्यामन्यतरस्याम्’ इति डाप् तदा सुधन्वा ।
सुधन्वे । सुधन्वा इत्यादि । अत्रान्यतरस्यां ग्रहणात् यत्
डापोभ्यनुज्ञानमुक्तं तदुपघालोपिन एवेति जम्भताबुक्तम् ॥

कृपि हिंसाकरणयोश्च ॥ ५८९ ॥

चकारादौ ॥

कृणोति—‘धिन्विक्कृञ्चोरच’ इति शब्धिपये उकारमत्पयोऽ-
कारश्चान्तादेशः । अल्लोपादि सर्वं धिन्विवत् ॥

अयं स्वादौ च ॥

मव बन्धने ॥ ५९० ॥

‘मवीति । ममाव, मेवतुः । मविता । अमवीत्, अ-
मावीत् । ‘अतो हलादे’ इति वा वृद्धिः ॥

भिमविपति । मामव्यते । मामवीति, मामोति । मा-
मूतः । मामवति । मामोपि । मामोमि । मामावः । मा-
मूम—‘ज्वरत्वरस्त्रव्यविमवामुपधायाश्च’ ज्वरादीनामुपधावकारयोः
कौ शलादावनुनासिकादौ च प्रत्यये परे ऊडित्यूङादेशे पिति गुणः ॥

मामति इत्यत्र परत्वान्नित्यत्वात् अङ्गवे, शलादित्वं पर्यवस-
न्नमिति ऊङ् न भवति । मामाव इत्यत्र वल्लिलोपे ‘अनो-

दीर्घो यञि' इति दीर्घः । 'ज्वरत्वर' इत्यत्र कचित् वृत्तिपोशे
 कौ सलादौ किङ्तीति पञ्चने । तत्र किङ्द्रूहणं संपातायातम्,
 अवतेस्तुनि ओतु' इति दर्शनात् । तथा अनुनासिकग्रहणं चावश्य-
 मत्रानुवर्त्यम्,* अवतेर्मनिन्प्रत्यये तस्य च टिलोपे ओम् इति
 दर्शनात् । तथा च 'न धातुलोप' इत्यत्र कैयटे 'आस्तेमाणम्'
 इत्युपादाय छान्दसत्वात् वकारस्य उण् भवतीत्युक्तम् ॥

मामोत्, मामृतात् । मामौताम् । मामूहि । मामगानि—
 नित्यत्वादाटि प्रलादित्वं पर्यवसन्नमित्यूडभावः ॥

लङि तिप्पिपोरूढि—अमामोन् । अमामोः ॥

मिपि नित्यत्वादम्भावे—अमामवम् ॥

मावपति । अमीमन् ॥

पकारान्तानामूडभाविना यद्भुङ्गेति यदुक्तं तन् द्वोरित्युद्दिपयं
 द्रष्टव्यम् । ऋषि—मूः मुर्वो ॥

अव रक्षणगतिकान्तिप्रीतितृप्त्यवगमप्र-
 वेशश्रवणस्वाम्यर्थयाचनक्रियेच्छा-
 दाप्त्यवाप्त्यालिङ्गनहिंसादानभाग-
 वृद्धिषु ॥ ५९१ ॥

अवनि । आव । आरन्तुः । अविना । मा भवानरीन् ।
 अविनिपति । आरयान् । मा भवानविरन् ॥

मिपि ऊ. । उर्वो । उर 'उरन्त्य' इत्यादिना उर ॥

ऊतिः—‘उतियूति’ इत्यादिना क्तिनि निपात्यते । ‘स्त्रियां क्तिन्’ इति सिद्धे निपातनमुदात्तार्थम् ॥

अविपः—‘अविमहोष्टिपच्’ इति टिपच्, टित्त्वात् स्त्रियां अविपी ॥

ऊनः—‘इण्सिञ्जिदीहुप्यविम्यो नक्’ इति नकि ऊटि कित्त्वादगुणत्वम् ॥

ओम्—‘अवतेष्टिलोपश्च’ इति मन्, तस्य च टिलोपे ऊठि गुणः ॥

ओतुः—‘सितनि’ इत्यादिना तुनि ऊठि गुणः । कृष्णोतुः—‘ओत्सो-
ष्ठयोस्समासे वा’ इति वा पररूपम् । अन्यदा तु ‘वृद्धिरेचि’
इति वृद्धिः ॥

अविः—इन्निति इच् ॥

अविरेव अविक्—‘अवेः कः’ इति स्वार्थे कप्रत्ययः ॥

अवनिः—‘अतिमृधृधम्यम्यश्चवितृननिम्योऽनिः’ इत्यनिः ॥

अवनी—रुदिकारत्वात् ङीप् ॥

अधीः ऋतुमती—‘अवितृस्तृतन्त्रिम्य ईः’ इति ईप्रत्ययः ॥
मव्यादय उदात्ता उदात्तेतो जयतिवर्जम् ॥

धावु गतिशुद्ध्योः ॥ ५९२ ॥

उदात्तः । स्वरितेत् । ‘स्वरितनिन कर्त्रभिप्राये क्रियाफले’
इति क्रियाफलस्य प्रमानस्य कर्तृगामित्वविनशायां तद् ॥

धावति । दधाव, दधावतुः । धावितेत्यादि ॥

तद्भक्ते धावते इत्यादि ॥

यदा क्रियाफलस्य कर्तृगामित्वमुपपदेन प्रतीयते तदा—‘विभापोपपदे न प्रतीयमाने’ इति परस्मैपदं भवति । स्वार्थं धावतीति ॥

दिधाविपाति, दिधाविपते—‘पूर्ववत्सनः’ इति क्रियाफलस्य कर्तृगामित्वे तद् ॥

दाधाव्यते ॥

धावयाति । अदीधवत् ॥

धावित्वा, धौत्वा—‘उदितो वा’ इतीदृिकल्पः । इडभावे ‘द्वोश्शूद्’ इत्यूठि ‘एत्येवत्यूद्सु’ इति वृद्धिः ॥

निष्ठाया ‘यस्य विभापा’ इत्यनिट्त्वात्—धौतः । धौतवान् ॥

अत्र मैत्रेय—‘कथं धावितो धावितवान्’ इति उपक्रम्य कृतिवृतिनृतीनामीदिच्छं ‘यस्य विभापा’ इत्यस्यानित्यत्वे ज्ञापकमाह । नित्यत्वे ह्येतेषाम्—‘सेसिचिरुतचृतद्धृततृदनृत’ इति सनारादाविटो विकल्पनात् निष्ठायामनिट्वस्य सिद्धत्वात्किं तदर्थेनेदित्त्वेन ॥

अथ ऊष्मान्ता आत्मनेपदिनः.

धुक्ष धिक्ष सन्दीपनक्लेशनजीवनेषु ॥

५९३-५९४ ॥

धुक्षते । दुधुक्षे । धुक्षिता । धुक्षिष्यते । धुक्षताम् । अधुक्षत । धुक्षेत । धुक्षिपीष्ट । अधुक्षिष्ट ॥ दुधुक्षिपते ॥ दोधुक्ष्यते ॥ दोधुक्षीति, दोधुष्टि । अनिटि ‘स्कोरि’ इति कलोपः । तस्यासिद्धत्वाच्च लघूपधगुणः । दोधुक्षीपि दोधुक्षि अनौट्त्वे ‘स्कोः’ इति कलोपे ‘पदो. कस्ति’ इति कत्वे सिप पत्वम् । दोधुष्टु ।

दोधुद्धि—अत्र सेहि । तस्य धित्वे छुत्वे च पकारस्य 'झला जश
झशि' इति दकार । दोधुत्वाणि ॥

लटि—तिप्सिपो हृष्ट्यादिलोपे पदान्तसंयोगत्वात् कलोपे—
'झला जशोऽन्ते' इति जश्त्वस्य 'वावसाने' इति चत्वे—
अदोधुद्, अधोधुद् ॥

धुक्षयति । अदुधुक्षत् ॥

धुक्षा ॥

एव धिक्षते इत्यादि ॥

वृक्ष वरणे ॥ ५९५ ॥

वृक्षते । वृक्षे—द्विर्वचने उरदत्वे च हलादिशेष ॥

वृक्षिता । इत्यादि ॥

त्रिवृक्षिपते ॥

वरीवृक्ष्यते—'रीगृत्वत्' इति रीगागम ॥

वर्वृष्टि । वरिवृष्टि । वरीवृष्टि । इत्यादि ॥

वृक्षयति । अवृक्षत् ॥

वृक्षः ॥

वृक्षा ॥

शिक्ष विद्योपादाने ॥ ५९६ ॥

शिक्षते । शिक्षिते । इत्यादि धुक्षिउत् ॥

अत्र तरङ्गिणीकारादय — 'शिक्षेर्निज्ञासायाम्' इति वचन
नियमार्थमिति व्याचक्षाणा निज्ञासाया अन्यत्र परस्मैपदमाहु ।

तदयुक्तम्, शकैः सन्नन्तस्य विध्यर्थत्वसम्भवात्; न च विधि-
सम्भवे नियमो युज्यते । एवमेव समर्थितं न्यासकैयटपदमञ्ज-
र्यादिषु ॥

भिक्ष याच्ञायां अलाभे लाभे च॥५९७॥

भिक्षते इत्यादि पूर्ववत् ॥

अर्थ द्विकर्मकः । तत्र 'अप्रधाने दुहादीनां' इति वच-
नात् लङ्कृत्यक्तखलर्यां अप्रधाने भवन्ति । पौरवो गां भिक्षयते ।
भिक्षितव्यः । भिक्षितः । सुभिक्ष इत्यादि । पृष्ठी तु द्विती-
यावदुभयत्र भवति—भिक्षिता गोः पौरवस्य इति । अप्र-
धाने तु 'उभयथा गोणिकापुत्रः' इति भाष्ये उक्तत्वात्
पौरवं इति द्वितीयाऽपि भवति ॥

भिक्षितव्यो राजा धनं देवदत्तेनेत्यत्र अनभिहिने कर्मणि
कर्तरि च 'कर्तृकर्मणो' इति पष्ठ्या 'उभयप्राप्तौ कृत्ये
प्रतिषेधः' इत्युक्तत्वात् न प्रसङ्गः ॥

सर्वमेतन्नायतावुपपादितम् । तत एवावगन्तव्यम् ॥

भिक्षुः—'सनाशंसभिक्ष उः' इति ताच्छीलिक उग्रत्ययः ॥

भिक्षाकः—नल्पभिक्षेति पाक्न् । पित्त्वात्, स्त्रियां भिक्षाकी ॥

क्लेश अव्यक्तायां वाचि ॥ ५९८ ॥

वाधन इति दुर्गः । अत्र स्वाभी—'क्लेश व्यक्तायां वाचि च'
इति पठन्निमावपि पूर्ववानोरर्यावेवाह । चन्द्रदुर्गमेत्रेयसम्पन्नावारदे-
वादयस्तु घात्यन्तरमेवाहुः ॥

क्लेशते । चिक्लेशे । क्लेशितेत्यादि ॥

चिलेशिपते । चेलेश्यते ॥ चेलेष्टि । इत्यादि ॥ हो ।
चेलेट्टि । ग्रश्नादिना पञ्चे चेष्टुत्वे जडत्वम् ॥

लेशयति । अचिलेशान् ॥

लेश उपताप इति दिवाग्रे ॥

दक्ष वृद्धौ शीघ्रार्थे च ॥ ५९९ ॥

दक्षते । ददक्षे । दक्षितेत्यादि ॥

दक्षिणः—‘द्रुक्षिम्यामिनन्’ इनीनन् । पूर्वशब्दवन् सर्वनामत
तत्कार्यं च । स्त्रिया तु दापि दक्षिणा ॥

दक्षिणामर्हतीत्यादि दक्षिणीय । दक्षिण्य । ‘वडङ्क
क्षिणाच्छ च’ इति द्वितीयान्तात् अर्हतीत्यर्थे उच्यते ॥

ग्रामस्य दक्षिणतो वसति । दक्षिणत आगत । द
णतो रमणीयम्—‘दक्षिणोत्तराम्यामनसुच्’ इति सप्तमीपञ्च
प्रथमान्तात् स्वार्थेऽतसुच् । ‘पठचतसर्थप्रत्ययेन’ इति १
कात् षष्ठी । अतसर्थप्रत्ययेनेति सप्तम्याद्यन्तात्स्वार्थे यो वि
स उच्यते ॥

दक्षिणा ग्रामस्य—‘उत्तराधरदक्षिणादाति.’ इत्ययमा
अतमुज्ज्वपये । पूर्ववन् ग्रामात् षष्ठी ॥

दक्षिणेन ग्रामम् । ग्रामस्येति वा—‘एनवन्यतरस्यामद्वं
पञ्चम्या’ इत्युत्तरादिभ्य एनप् प्रत्यय । अपञ्चम्या इति
चनादय सप्तमीप्रथमान्तेभ्य उत्तराद्यर्थेऽवधिसापेक्ष इति अवधिः
स्तस्य सामर्थ्यादिवध्यपेक्षमदूरत्वम् । अन्यतरस्या ग्रहण य